

สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื่นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาสถาปัตยกรรมพื่นถิ่น แบบ 1.1 ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

ภาควิชาสถาปัตยกรรม

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2561

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน

โดย
นายอมฤต หมวดทอง

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น แบบ 1.1 ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

ภาควิชาสถาปัตยกรรม

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2561

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

VERNACULAR BUILT ENVIRONMENT IN ISAN SALT CULTURE

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for Doctor of Philosophy (Vernacular Architecture)

Department of Architecture

Graduate School, Silpakorn University

Academic Year 2018

Copyright of Graduate School, Silpakorn University

หัวข้อ	สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน
โดย	อมฤต หมดทอง
สาขาวิชา	สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น แบบ 1.1 ปรัชญาชุมชนบัณฑิต
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุพิชชา ไตรวิชัย

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ดร.จุไรรัตน์ นันทานิช)

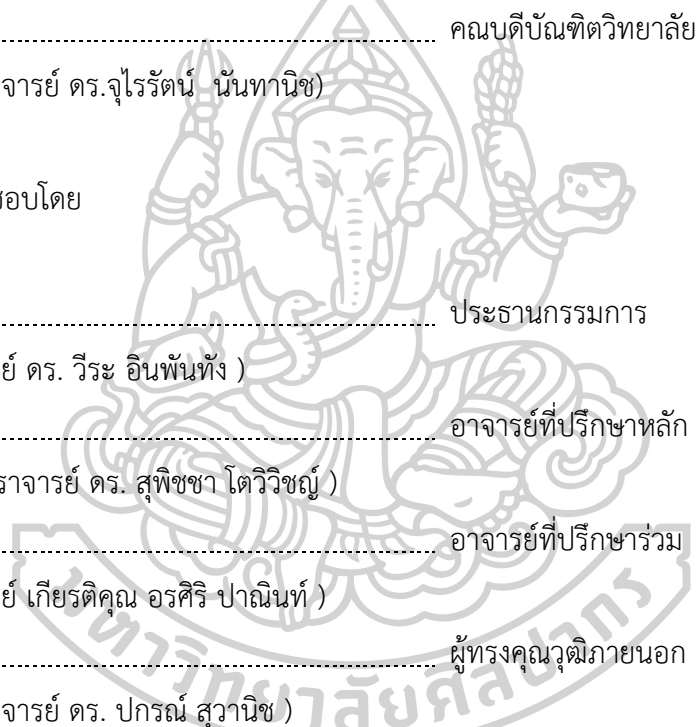
พิจารณาเห็นชอบโดย

..... ประธานกรรมการ
(ศาสตราจารย์ ดร. วีระ อินพันทัง)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุพิชชา ไตรวิชัย)

..... อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(ศาสตราจารย์ เกียรติคุณ อรศิริ ปาณินท์)

..... ผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก
(รองศาสตราจารย์ ดร. ปกรณ์ สุวานิช)

58057805 : สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น แบบ 1.1 ปรัชญาชุมชนบัณฑิต

คำสำคัญ : เกลือ, วัฒนธรรมเกลือ, สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น, สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่น

นาย อมฤต หมวดทอง: สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน อาจารย์ที่
ปรึกษาวิทยานิพนธ์ : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุพิชชา ไตรวิวิญญ์

เกลือเกิดขึ้นตามธรรมชาติในรูปแบบต่าง ๆ อยู่กับอารยธรรมมนุษย์มนุษย์ทั่วโลกมาช้านาน เช่นเดียวกับพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยที่ปรากฏสภาพแวดล้อม สิ่งปลูกสร้างและความเชื่อเกี่ยวกับวัฒนธรรมเกลืออีสาน แต่กลับไม่พบในงานศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน จึงเกิดคำถามจากช่องว่างทางวิชาการว่า ลักษณะเฉพาะและรูปแบบของสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลืออีสานเป็นอย่างไรในกรอบคิดการบูรณาการกับธรณีวิทยา มานุษยวิทยาและสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่น เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ เลือกตัวแทนศึกษาจากลักษณะทางธรณีวิทยาและความต่อเนื่องของการทำเกลือของชุมชน ศึกษาด้วยวิธีการการสำรวจ สัมภาษณ์ บันทึก

ผลการศึกษาพบว่าปัจจัยทางธรณีวิทยาที่เกิดขึ้นเป็นลักษณะเฉพาะในพื้นที่แอ่งอีสานส่งผลให้เกิดสภาพกายภาพพื้นที่ ได้แก่ แหล่งน้ำ แหล่งเกลือ พืชพรรณ โดยนำมาสู่แหล่งทำมาหากินและที่ตั้งหมู่บ้าน อีกทั้งแสดงออกถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวเนื่อง การทำเกลือพื้นบ้านอีสานมี 2 รูปแบบตามฤดูกาลธรรมชาติ ได้แก่

1. เกลือจากน้ำบาดาลเค็ม 2. เกลือจากการขุดดินเค็ม โดยส่งผลต่อรูปแบบสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมจากขบวนการผลิตเกลือ เกิดรูปแบบโครงสร้าง แบบกึ่งถาวรและเคลื่อนย้ายได้ สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน แสดงให้เห็นความรู้ของชาวบ้านคู่ขนานไปกับความรู้กระแสหลักแบบสหวิทยาการที่ฉายให้เห็นภาพความสัมพันธ์ของสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมที่เชื่อมโยงพื้นที่กายภาพบนดินสัมพันธ์กับใต้ดินและความเชื่อต่าง ๆ มิติทางธรณีวิทยาเป็นแนวทางการศึกษาที่ช่วยขยายผลสร้างคำอธิบายสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นและสภาพแวดล้อมในพื้นที่อีสาน และยังเป็นแนวทางในการจัดการพื้นที่เพื่อการพัฒนาต่อไป

58057805 : Major (Vernacular Architecture)

Keyword : SALT, SALT CULTURE, VERNACULAR ARCHITECTURE, VERNACULAR BUILT ENVIRONMENT

MR. AMARIT MUADTHONG : VERNACULAR BUILT ENVIRONMENT IN ISAN SALT CULTURE THESIS ADVISOR : ASSISTANT PROFESSOR SUPITCHA TOVIVICH, Ph.D.

Salt appears naturally in different forms and human beings have been learning how to make use of salt in each area through times. In the Northeast of Thailand, surroundings, beliefs, and construction are all related to the rock salt. It was found from many studies that salt production and related beliefs, or salt culture, have been found in both anthropological studies and fields of sciences, such as geology. In other words, beliefs, environments, and architecture significantly associate with salt production in communities; however, rock salt has not been found in studies about vernacular architecture.

As a result, this study has been done to figure out the identity and formation of salt culture in the Northeast of Thailand, under the framework of integration between geology and anthropology, along with vernacular built environment. Qualitative approach has been used, with grounded theory approach. The study areas were selected, based on geological factors and continuation of salt production in communities. Then the surveys were done, with in-depth interview and the creation of architectural models.

It was found that geographical aspects of the Northeast of Thailand has been bringing about resources, including water, salt, flora, and fauna. These resources led to settlement of communities, with respects and beliefs. There are two main types of local salt culture, comprising boiling saline and scratching the land then boiling the saline as a part of purifying process. Such types of process relate to semi-temporary and mobility structure of the society, depending on ecological factors and economical systems of each salt culture. This also reflects the local wisdom along with interdisciplinary bodies of knowledge which portray the relationship between surroundings and settlement, along with beliefs in each study site. This can be beneficial in terms of identification of vernacular architecture and land management.

กิตติกรรมประกาศ

ผู้ช่วยศาสตราจารย์.ดร.สุพิชชา โทวีวิชัย.ศาสตราจารย์เกียรติคุณ อรศิริ ปาณินท์ ที่ปรึกษาคุณฉวี นิพนธ์ รองศาสตราจารย์ ดร.ปกรณ์ สุวานิช ผู้ทรงคุณวุฒิจากภายนอกด้านธรณีวิทยา ผู้เปิดมุมมองและความ มั่นใจเสมอมา ศ.ดร.วีระ อินพั้งทั้ง รศ.ชินศักดิ์ ต้นชุกุล ดร.เกรียงไกร เกิดศิริ คณาจารย์และกรรมการคุณฉวี นิพนธ์ในคำแนะนำและมุมมองทางความคิดที่เป็นประโยชน์ต่าง ๆ รองศาสตราจารย์ ดร.ระวีวรรณ โอฬารรัตน์ มณี ผศ.ดร.อภิรดี เกษมสุข ดร.ประติมา นิมเสมอ ในการแนะนำแนวทางการวิจัย และ Paul Oliver ผู้บุกเบิก งานวิชาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นผู้ล่วงลับ

ผู้บุกเบิกค้นคว้างานศึกษาด้านสถาปัตยกรรมไทยและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นรุ่นบุกเบิกในประเทศไทย รองศาสตราจารย์ ดร.วิวัฒน์ เตมียพันธ์ รองศาสตราจารย์ อนุวิทย์ เจริญศุกุล รองศาสตราจารย์ ฤทัย ใจจง รัก ศาสตราจารย์เกียรติคุณ อรศิริ ปาณินท์ ศาสตราจารย์ ดร. วีระ อินพั้งทั้ง อีกทั้งนักวิชาการ สถาปนิกในรุ่น ถัดมาที่ไม่ได้เอ่ยนาม ถึงคำถามในการทบทวนการศึกษาด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น

นักวิชาการผู้ให้ความรู้และข้อคิดเห็นในการศึกษา รศ.ดร.เพียงตา สาตวรรษ รศ.ดร.สันติภาพ ปัญจ พรค์ ผศ.ดร.นพดล ตั้งสกุล ผศ.ดร.อนุวัฒน์ การถัก ผศ.ไพบุลย์ บุญไชย คุณมนตรี ธนภัทรพรชัย

โครงการทุนพัฒนาบุคลากรมหาวิทยาลัยมหาสารคามที่สนับสนุนการศึกษาในครั้งนี้และเพื่อน คณาจารย์ บุคลากรที่ให้อำนาจเสมอมา

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สมชาย นิลอาทิ ในการชี้แนวทางการศึกษาด้านมานุษยวิทยาและเกลืออีสานนับ แต่แรกเริ่มในการทำงานในมหาวิทยาลัยมหาสารคาม อีกทั้งอาจารย์ ชงสิน ธนภัญญา คุณบำเพ็ญ ไชยรักษ์ เป็น ปิยมิตรที่ช่วยเหลือ สนับสนุนและเป็นกำลังใจในการศึกษาเสมอมา อีกทั้ง คุณศิริพร พรศิริวิเศษ

ขอบคุณผู้ศึกษาเกลืออีสานรุ่นบุกเบิกของ อาจารย์ ศรีศักร วัลลิโกดม คุณ สุจิตต์ วงษ์เทศ และคุณ วัลย์ลักษณ์ ทรงศิริ ที่ช่วยเปิดทางในการศึกษาในครั้งนี้สะดวกขึ้น

ขอบพระคุณ ผู้นำชุมชน ผู้บริหารและกลุ่มคนทำเกลือพื้นบ้านอีสานที่เมตตาให้ข้อมูล ให้อำนาจใจ เป็นเครือข่ายการทำงานด้านวัฒนธรรมอย่างต่อเนื่อง

ขอบคุณครอบครัวหมวดทองและกัลยามิตรทุกท่านที่ให้อำนาจใจ สนับสนุนในการทำงานเสมอมา .... ประโยชน์และคุณูปการของงานศึกษานี้ ด้วยความระลึกถึงคุณพ่ออำไพ หมวดทอง และครูอาจารย์ผู้ล่วงลับ

อมฤต หมวดทอง

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญตาราง.....	ฐ
สารบัญภาพ.....	ฑ
บทที่ 1	
บทนำ.....	22
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	22
1.1.1 ธรณีวิทยากับการเกิดเกลือในภาพรวม.....	24
1.1.2 วัฒนธรรมเกลือในภาพรวม.....	25
1.2 สถานภาพการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน.....	32
1.2.1 ภาพรวมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานจากการทบทวนการศึกษา.....	36
1.2.2 จุดเด่นและเอกลักษณ์ในงานสถาปัตยกรรมอีสาน.....	38
1.3 สถานภาพการศึกษาเรื่องเกลือในประเทศไทย.....	42
1.4 ช่องว่างทางการศึกษา.....	47
1.5 ความมุ่งหมาย คำถามของการศึกษาและวัตถุประสงค์ของการศึกษา.....	47
1.6 กรอบความคิดและวิธีการในการศึกษา.....	48
1.7 โครงสร้างของงานวิจัย.....	49
1.8 ขอบเขตของการศึกษา.....	51
1.9 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	52

1.10 สรุปท้ายบท.....	52
บทที่ 2	
บททวนทฤษฎีวรรณกรรมการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น	53
2.1 พัฒนาการทางประวัติศาสตร์สังคมกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในบริบทสากลและประเทศไทย 53	
2.2 สรุปประเด็นพัฒนาการแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย	59
2.3 สรุปกรอบความคิด ทฤษฎี แนวทางและวิธีการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นนำไปสู่ช่องว่าง ทางการศึกษา.....	64
2.4 กรณีศึกษางานวิจัยทางสถาปัตยกรรมในประเด็นวัฒนธรรมที่มีความเฉพาะ	65
2.5 สรุปภาพรวมกรอบความคิด ทฤษฎีและข้อสังเกตนำไปสู่แนวทางการศึกษา.....	69
บทที่ 3	
แอ่งวัฒนธรรมอีสาน สภาพแวดล้อม และวัฒนธรรมเกลือ.....	71
3.1 อีสานภาพกว้างภูมิศาสตร์ วัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.....	72
3.2 นิเวศวัฒนธรรมอีสาน.....	74
3.3 ธรณีวิทยานำไปสู่ภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อมอีสาน แอ่งสกลนคร แอ่งโคราช	76
3.3.1 ลักษณะภูมิฐานสำคัญของภาคอีสาน.....	76
3.3.2 การตั้งถิ่นฐานอีสานในภาพรวม	80
3.3.3 การเกิดเกลืออีสานและสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้อง.....	81
3.4 พัฒนาการทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมในการตั้งถิ่นฐานของคนอีสาน	85
3.4.1 หลักฐานยุคก่อนประวัติศาสตร์ในอีสาน ถึงร่องรอยผู้คนและอารยธรรม	86
3.4.2 อารยธรรมแรกเริ่ม เข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์.....	90
3.4.3 อีสานยุคผู้ใหญ่ลี: หมู่บ้านอีสานกับนโยบายพัฒนาจากรัฐ พ.ศ. 2500	97
3.4.4 อีสานกับโลกาภิวัตน์.....	98
3.4.5 สรุปการตั้งถิ่นฐานตามพัฒนาการทางประวัติศาสตร์อีสาน	99
3.4.6 ตำนานนิทานชาวบ้าน ภาพสะท้อนประวัติศาสตร์อีสานจากท้องถิ่น.....	100
3.5 บทบาทของวัฒนธรรมเกลืออีสาน.....	100

3.6	สรุปข้อสังเกตแ่งวัฒนธรรมอีสาน ธรณีวิทยา ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน.....	104
	รูปแบบการอยู่อาศัย	104
บทที่ 4		
	ระเบียบวิธีวิจัย	105
4.1	แนวทางการวิจัย	105
4.1.1	แนวทางวิจัยเชิงคุณภาพ	106
4.1.2	แนวทางนิเวศวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น	107
4.1.3	แนวทางธรณีวิทยา.....	109
4.1.4	สรุปแนวทางการศึกษา	110
4.2	ประเด็นการศึกษาและการเก็บข้อมูล	111
4.2.1	ประเด็นการศึกษา	111
4.2.2	การเลือกพื้นที่ศึกษาและเกณฑ์ในการเลือกพื้นที่	113
4.3	ระเบียบวิธีการวิจัย.....	118
4.3.1	แนวทางการศึกษาและวิธีการศึกษาจากการทบทวนเอกสารการศึกษา	118
4.3.2	วิธีการสังเกตในพื้นที่และวิธีการสัมภาษณ์	122
4.3.3	กลุ่มผู้ให้สัมภาษณ์และประเด็นเนื้อหาสัมภาษณ์.....	124
4.3.4	ขั้นตอนการวิจัยและเก็บข้อมูล.....	128
4.4	การรวบรวมและจำแนกข้อมูล.....	129
4.5	การวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูล	131
4.6	จริยธรรมและข้อจำกัดในการวิจัย	134
4.7	สรุปเปรียบเทียบและวิธีวิจัย	136
บทที่ 5		
	วัฒนธรรมเกลืออีสานในมิติมรดกทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจ	137
5.1	มรดกทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจเกลืออีสาน.....	138

5.1.1 การทำเกลือแบบขุดดินเค็ม.....	138
5.1.2 การทำเกลือจากน้ำบาดาลเค็ม.....	140
5.2 นิเวศวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานและชุมชนเกลืออีสาน	144
5.2.1 แอ่งสกลนคร.....	144
5.2.1.1 กรณีศึกษาบ่อหัวแฮด ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.บึงกาฬ (ลุ่มน้ำสงคราม).....	144
5.2.1.2 กรณีศึกษาบ้านจิวดอน ต.จิวดอน อ.เมือง จ.สกลนคร (หนองหาร).....	151
5.2.1.3 กรณีศึกษาบ้านขาวัว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี (หนองหาน).....	157
5.2.2 แอ่งโคราช	163
5.2.2.1 กรณีศึกษาบ่อภูหิน ต.หัวหนอง อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น (ลุ่มน้ำชี).....	163
5.2.2.2 กรณีศึกษาบ้านแก่นน้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด (ลุ่มน้ำชี).....	170
5.2.2.3 กรณีศึกษาบ้านโนนทองหลาง ต.โนนทองหลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา (ลุ่มน้ำมูล).....	176
5.3 สรุปลักษณะภูมิศาสตร์อีสานภาพรวมวัฒนธรรมเกลืออีสานและกรณีศึกษา	182
บทที่ 6	209
อภิปรายกรณีศึกษาสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน	209
6.1 กรอบคิดทฤษฎีภูมิศาสตร์อีสาน นิเวศวัฒนธรรม และธรณีวิทยาเกลือ	209
6.1.1 แอ่งสกลนคร.....	213
6.1.1.1 กรณีศึกษาบ่อหัวแฮด ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.บึงกาฬ (ลุ่มน้ำสงคราม).....	213
6.1.1.2 กรณีศึกษาบ้านจิวดอน ต.จิวดอน อ.เมือง จ.สกลนคร (หนองหารสกลนคร).....	228
6.1.1.3 กรณีศึกษาบ้านขาวัว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี (หนองหานกุมภวาปี).....	241
6.1.2 แอ่งโคราช	251
6.1.2.1 กรณีศึกษาบ่อภูหิน ต.หัวหนอง อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น (ลุ่มน้ำชี).....	251
6.1.2.2 กรณีศึกษาบ้านแก่นน้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด (ลุ่มน้ำชี).....	263
6.1.2.3 กรณีศึกษาโนนทองหลาง ต.โนนทองหลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา.....	272

(ลุ่มน้ำมูลตอนบน).....	272
6.2 สรุปรการวิเคราะห์สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน	283
6.2.1 ธรณีวิทยากับผังชุมชน	284
6.2.2 เกลือองค์ประกอบใหม่ของผังชุมชนอีสาน	286
6.2.3 รูปแบบการผลิตเกลือกับสถาปัตยกรรม	288
6.2.4 รูปแบบความเชื่อเรื่องเกลือกับสถาปัตยกรรมและสภาพแวดล้อม	298
บทที่ 7	301
บทสังเคราะห์ สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน.....	301
7.1 ธรณีวิทยาเรื่องเกลือกับการตั้งถิ่นฐานชุมชนอีสาน	302
7.2 สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน	305
7.2.1 ผังบริเวณ: ขอบเขตจากความเค็ม	305
7.2.2 พืชพรรณบริเวณบ่อเกลือ: พืชคือเครื่องบ่งชี้ทางธรณีวิทยา.....	305
7.2.3 ธรณีวิทยากำหนดการผลิตเกลือ นำไปสู่วัสดุอุปกรณ์ พื้นที่ใช้สอย อาคารโรงเรือน ..	308
7.2.4 วัสดุและโครงสร้าง: ออกแบบตามนิเวศน์วัฒนธรรม	317
7.3 สรุปลสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานในฐานะ “ธรณีมนฑล” (Geomandala).....	321
บทที่ 8	322
ทิศทางในการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทยและข้อเสนอแนวทาง	322
จุดยืนการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของประเทศไทย.....	323
ข้อเสนอทิศทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย	325
สรุปทิศทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย	327
ข้อเสนอแนะ	328
ภาคผนวก ก.....	329
ภาคผนวก ข.....	333

รายการอ้างอิง 343

ประวัติผู้เขียน 352

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ 1 ตารางสรุปจำนวน ประเภท และประเด็นเนื้อหาของเอกสารงานวิชาการด้าน สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน	34
ตารางที่ 2 แสดงการจำแนกเอกสารศึกษาเกี่ยวกับเกลือในประเทศไทย	43
ตารางที่ 3 สรุปแสดงแหล่งผลิตเกลือและเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง	45
ตารางที่ 4 ตารางแสดงเหตุการณ์สำคัญทางวิชาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของประเทศไทย	63
ตารางที่ 5 สรุปข้อมูลวัฒนธรรมเกลือจากการทบทวนเอกสาร	103
ตารางที่ 6 สรุปประเด็นการศึกษานิเวศวัฒนธรรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น	112
ตารางที่ 7 แสดงสถานภาพแหล่งเกลือในอีสาน	115
ตารางที่ 8 แสดงวิธีการวิจัยและกรอบความคิดการวิจัยของนักวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น .	119
ตารางที่ 9 สรุปแนวทางการวิจัยและวิธีวิจัยของนักวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น	121
ตารางที่ 10 แสดงการจำแนกชุดข้อมูลการศึกษา	130
ตารางที่ 11 แสดงลำดับเวลาทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์เกลืออีสาน	141
ตารางที่ 12 แสดงวัสดุอุปกรณ์การผลิตเกลือในภาพรวม	191
ตารางที่ 13 พื้นที่และชนิดพรรณที่พบบนดินเค็ม	212
ตารางที่ 14 สรุปลักษณะทางธรณีวิทยากับผังชุมชนของแหล่งเกลือกรณีศึกษา	284
ตารางที่ 15 สรุปเกลือองค์ประกอบใหม่ของผังชุมชนอีสานในแหล่งเกลือกรณีศึกษา.....	286
ตารางที่ 16 สรุปรูปแบบผังบริเวณแหล่งทำเกลือและผังพื้นในแหล่งเกลือกรณีศึกษา	288
ตารางที่ 17 สรุปพืชพรรณที่พบในแหล่งเกลือกรณีศึกษา	291
ตารางที่ 18 สรุปธรณีวิทยาการเกิดเกลือกับขบวนการผลิตเกลือ (ตาราง1) ในแหล่งเกลือกรณีศึกษา...	292
ตารางที่ 19 สรุปธรณีวิทยากับปริมาณการผลิตเกลือ (ตาราง2) ในแหล่งเกลือกรณีศึกษา	294
ตารางที่ 20 สรุปวัสดุและโครงสร้างสถาปัตยกรรมในแหล่งเกลือกรณีศึกษา.....	296

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 1 ภาพถ่ายโรงต้มเกลือสินเธาว์ในอีสาน ช่วง พ.ศ. 2474	23
ภาพที่ 2 การนำเกลือทำปลาร้าเพื่อการถนอมอาหาร บ้านปากยาม อ.ศรีสงคราม จ.นครพนม	23
ภาพที่ 3 การเกิดเกลือในแบบต่าง ๆ ทั่วโลก	24
ภาพที่ 4 แผนที่แสดงตำแหน่งแอ่งเกลือทั่วโลกและในภาคอีสานของประเทศไทย	25
ภาพที่ 5 เหมืองเกลือสินเธาว์ (Rock Salt) เหมืองเกลือเชสเซอร์ ประเทศอังกฤษ.....	26
ภาพที่ 6 เกลือจากแหล่งน้ำบาดาลเค็ม (Saline) เมืองดอควิช ประเทศอังกฤษ.....	27
ภาพที่ 7 ภาพวาดโบราณแหล่งเกลือน้ำบาดาลเค็ม เมืองชิงงอ มณฑลเสฉวน ประเทศจีน.....	28
ภาพที่ 8 เกลือทะเลสาบโบลีเวีย (Lake salt).....	28
ภาพที่ 9 แหล่งเกลือสมุทร จังหวัดอิชิวา ประเทศญี่ปุ่น.....	29
ภาพที่ 10 แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งผลิตเกลือพื้นบ้านแบบต่าง ๆ ในประเทศไทย	30
ภาพที่ 11 การผลิตเกลือจากน้ำบาดาลเค็ม อ.บ่อเกลือ จ.น่าน	31
ภาพที่ 12 นาเกลือและโรงเก็บเกลือสมุทร ต.แหลมผักเบี้ย อ.บ้านแหลม จ.เพชรบุรี.....	31
ภาพที่ 13 การผลิตเกลือจากน้ำบาดาลเค็ม อ.เซกา จ.บึงกาฬ	31
ภาพที่ 14 การผลิตเกลือแบบขุดดินเค็ม อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น	31
ภาพที่ 15 การผลิตเกลือแบบขุดดินเค็ม สปป.ลาว	31
ภาพที่ 16 การผลิตเกลือแบบขุดดินเค็ม บ้านหนองแดง อ.เมือง จ.สกลนคร	31
ภาพที่ 17 แผนภาพแสดงภาพรวมของประเภทการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน	33
ภาพที่ 18 แผนภูมิโครงสร้างของชุมชนชนบทอีสาน	39
ภาพที่ 19 รูปแบบผังชุมชนชนบทอีสาน.....	40
ภาพที่ 20 ลิม (โบสถ์) และหอแจก (ศาลาการเปรียญ)	40
ภาพที่ 21 เือนเกย เือนโข่ง เือนแฝด.....	41

ภาพที่ 22	เล่าข่าว (ยุ่งข่าว) และ ปือบ้าน (หลักบ้าน).....	41
ภาพที่ 23	แผนที่สรุปแหล่งเกลืออีสานจากการทบทวนเอกสาร.....	46
ภาพที่ 24	แสดงคติจักรวาลกับการวางผังและรูปทรงสถาปัตยกรรม.....	66
ภาพที่ 25	ภาพนาคที่ปรากฏในศิลปะและสถาปัตยกรรม.....	67
ภาพที่ 26	ภาพการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบสถาปัตยกรรมยุ่งข่าวในพื้นที่จังหวัดเพชรบุรี.....	68
ภาพที่ 27	แผนที่แสดงบริเวณอุษาคเนย์ หรือ Southeast asia ทั้งผืนแผ่นดินใหญ่และหมู่เกาะ.....	73
ภาพที่ 28	แผนภาพแสดงฮีตสิบสองหรืองานบุญประจำสิบสองเดือนในวัฒนธรรมอีสาน.....	75
ภาพที่ 29	แผนที่แสดงลักษณะภูมิประเทศและแหล่งที่ราบสำคัญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.....	78
ภาพที่ 30	สรุปภูมิประเทศ พื้นที่ทำเกลือและที่อยู่อาศัยลุ่มน้ำชีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.....	81
ภาพที่ 31	แสดงการเกิดเกลืออีสานตามทฤษฎีของเพ็ญตาและปรกรณ์.....	82
ภาพที่ 32	แผนที่แสดงภูมิศาสตร์และแอ่งเกลือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.....	83
ภาพที่ 33	ภาพการเกิดขึ้นของแหล่งน้ำในพื้นที่แอ่งอีสานจากการยุบตัวของโดมเกลือ.....	84
ภาพที่ 34	วงจรการผลิตเกลือแบบขุดดินเค็ม อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น.....	85
ภาพที่ 35	แผนที่แสดงพื้นที่ยุคก่อนประวัติศาสตร์และอารยธรรมเริ่มแรกในภาคอีสานในแอ่งเกลือ.....	91
ภาพที่ 36	แผนที่แสดงความสัมพันธ์เงินละและเมืองพระนครกับพื้นที่อีสาน.....	92
ภาพที่ 37	แผนที่แสดงกลุ่มคนล้านช้างและกลุ่มคนจากเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์.....	94
ภาพที่ 38	แผนที่แสดงการตั้งถิ่นฐานของคนในอีสานจากทางรถไฟระหว่าง พ.ศ. 2443-2518.....	96
ภาพที่ 39	แผนภาพแสดงการศึกษาวงจรวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับฤดูกาลใน 1 ปี.....	108
ภาพที่ 40	แผนที่แสดงสถานภาพชุมชนผลิตเกลือพื้นบ้านอีสาน.....	117
ภาพที่ 41	แผนภาพขั้นตอนการวิจัยและเก็บข้อมูลการวิจัยแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูลพื้นที่.....	128
ภาพที่ 42	แผนภาพแสดงความสัมพันธ์ของประเด็นการศึกษาทั้งระบบ.....	133
ภาพที่ 43	แสดงวงจรการทำเกลือแบบขุดดินเค็ม.....	139
ภาพที่ 44	แสดงวงจรการทำเกลือจากน้ำบาดาลเค็ม บ่อหัวแฮด จ.บึงกาฬ.....	140
ภาพที่ 45	แผนที่แสดงพื้นที่กรณีศึกษาของชุมชนผลิตเกลือทั้ง 6 แห่ง.....	143

ภาพที่ 46 งานเลี้ยงบ่อหัวแฮตและเจ้าพ่อคำแดง.....	149
ภาพที่ 47 แผนภาพแสดงวงจรอาชีพและงานบุญประเพณีของชุมชนท่าสะอาด อ.เซกา จ.บึงกาฬ...	150
ภาพที่ 48 แสดงขั้นตอนการทำเกลือและอุปกรณ์ที่เกี่ยวข้อง	153
ภาพที่ 49 แผนภาพแสดงวงจรอาชีพและงานบุญประเพณีของบ้านจิวต่อน อ.เมือง จ.สกลนคร	156
ภาพที่ 50 แสดงขั้นตอนการทำเกลือและอุปกรณ์.....	159
ภาพที่ 51 แผนภาพแสดงวงจรอาชีพและงานบุญประเพณีของบ้านขาว อ.หนองหาน จ.อุดรธานี	162
ภาพที่ 52 แสดงขั้นตอนการทำเกลือและอุปกรณ์.....	166
ภาพที่ 53 แผนภาพแสดงวงจรอาชีพและงานบุญประเพณีของบ้านบ่อหิน อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น.....	169
ภาพที่ 54 แสดงขั้นตอนการทำเกลือและอุปกรณ์.....	173
ภาพที่ 55 แผนภาพแสดงวงจรอาชีพและงานบุญประเพณีของบ้านแกน้อย อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด .	175
ภาพที่ 56 แสดงขั้นตอนการทำเกลือและอุปกรณ์.....	178
ภาพที่ 57 แผนภาพแสดงวงจรอาชีพและงานบุญประเพณีของบ้านโนนทองหลาง อ.บัวใหญ่.....	181
ภาพที่ 58 ลายเส้นเปรียบเทียบ บรรจุภัณฑ์เกลือ กระทอ ปับ ถุงปุย และกระเชอ	187
ภาพที่ 59 แสดงภาพรวมอุปกรณ์กรองน้ำเค็มชุมชนกรณีศึกษาและชุมชนที่สำรวจ	188
ภาพที่ 60 กระทอขูดซีทา ไม้กวาดเกลือ และบ่วงตักเกลือ	188
ภาพที่ 61 แสดงภาพรวมของวัสดุและรูปแบบกระทอชุมชนกรณีศึกษาและชุมชนที่สำรวจ.....	189
ภาพที่ 62 การใช้ไม้กวาดเกลือร่วมกับกระชอนตักเกลือ	189
ภาพที่ 63 กระทอเกลือแบบดั้งเดิม กระทอเกลือแบบผสมถุงพลาสติก บ้านจิวต่อน จ.สกลนคร	190
ภาพที่ 64 ถุงสุญญากาศบรรจุเกลือ บ่อหัวแฮต จ.บึงกาฬ กระเชอใส่เกลือ บ้านโนนทองหลาง	190
ภาพที่ 65 แผนที่แสดงฝูเกลือและเรื่องเล่าท้องถิ่นเกี่ยวกับเกลือในพื้นที่ศึกษา	196
ภาพที่ 66 แผนที่แสดงตำแหน่งกลุ่มคน (ชาติพันธุ์) ทำเกลือในแอ่งเกลืออีสาน.....	199
ภาพที่ 67 แผนภาพแสดงโครงข่ายสรรพประโยชน์ของเกลือในวัฒนธรรมการกินและยารักษาโรค	201
ภาพที่ 68 โรงงานทำปลาร้าบ้านปากยาม จ.นครพนม วัฒนธรรมการกิน ข้าว ปลา เกลือ.....	202
ภาพที่ 69 แสดงการจัดการซื้อบ่อในพื้นที่แหล่งทำเกลือ บ่อขาว บ้านขาว จ.อุดรธานี	204

ภาพที่ 70 โนนชื้อบ้านโนนทองกลาง จ.นครราชสีมา	204
ภาพที่ 71 โนนชื้อบ้านเพี้ย จ.ขอนแก่น	204
ภาพที่ 72 โนนชื้อบ่อภูหิน จ.ขอนแก่น	204
ภาพที่ 73 โนนชื้อบ้านเม่น จ.สกลนคร	204
ภาพที่ 74 แผนที่แสดงปัญหาและแนวโน้มนำการทำเกลือพื้นบ้านของชุมชนกรณีศึกษา 6 แห่ง	207
ภาพที่ 75 แผนภาพแสดงแนวทางการศึกษา	210
ภาพที่ 76 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่ชุมชนช่วงฤดูน้ำหลากบ้านท่าสะอาด	214
ภาพที่ 77 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงการตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชนบ้านท่าสะอาด	215
ภาพที่ 78 แสดงการตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชนบ้านท่าสะอาด	216
ภาพที่ 79 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงแหล่งเกลือกับชุมชนท่าสะอาด	218
ภาพที่ 80 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่แหล่งเกลือบ่อหัวแฮด บ้านท่าสะอาด	218
ภาพที่ 81 ภาพตัดขวางแสดงความสัมพันธ์กับลักษณะทางธรณีวิทยาและพื้นที่ทำเกลือ	219
ภาพที่ 82 ไม้กะเซ	220
ภาพที่ 83 ไค้หางนาค	220
ภาพที่ 84 แผนภาพรูปตัดขวางแสดงตำแหน่งพืชพรรณในบริเวณแหล่งเกลือ	221
ภาพที่ 85 ภาพแสดงลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือชุมชนบ้านท่าสะอาด	223
ภาพที่ 86 ผังบริเวณและรูปตัดขวางพื้นที่ทำเกลือ	224
ภาพที่ 87 กลุ่มอาคารต้มเกลือบ่อหัวแฮดมองจากแม่น้ำสงคราม	224
ภาพที่ 88 กลุ่มอาคารต้มเกลือบ่อหัวแฮดมองจากถนนทางเข้า	224
ภาพที่ 89 พิธีกรรมเลี้ยงบ่อเกลือและไหว้เจ้าพ่อคำแดง ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2559	226
ภาพที่ 90 ภาพลายเส้นแสดงตูปเกลือกรณีศึกษา (หมายเลข 5)	227
ภาพที่ 91 ภาพลายเส้นกระโตะสแตนเลส ขนาดกว้าง 1.50 เมตร ยาว 2.50 เมตร และบ่อเกลือ ขนาดกว้าง 1 เมตร ยาว 1 เมตร	227
ภาพที่ 92 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงตำแหน่งที่ตั้งบ้านจิวค้อน หนองหารและเทือกเขาภูพาน	229

ภาพที่ 93 สภาพกายภาพพื้นที่ชุมชนบ้านจิวดอน	230
ภาพที่ 94 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงตำแหน่งบ้านจิวดอน หนองหาร ดอนเกลือ และพื้นที่ทำเกลือ ที่สัมพันธ์กับน้ำหลาก-น้ำลด	231
ภาพที่ 95 แหล่งเกลือดอนสำอีแก้ว	232
ภาพที่ 96 ซึ่ทาบหน้าตาข้าง	232
ภาพที่ 97 ต้นปักขามแป (มะขามเทศ) บนดอนสำอีแก้ว	232
ภาพที่ 98 ผังแสดงองค์ประกอบชุมชน พื้นที่นา ศาลปู่ตา และบ่อเกลือบ้านจิวดอน หนองหาร	233
ภาพที่ 99 รูปตัดขวางพื้นที่ทำเกลือบ้านจิวดอนบริเวณริมหนองหาร	233
ภาพที่ 100 รูปตัดขวางแสดงตำแหน่งพีชพรรณในบริเวณแหล่งเกลือ	234
ภาพที่ 101 ต้นสะแก	235
ภาพที่ 102 หน้าตาข้างกับคราบซึ่ทาบ	235
ภาพที่ 103 ผังบริเวณและรูปตัดขวางแหล่งทำเกลือบ้านจิวดอน	237
ภาพที่ 104 ภาพแสดงลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือชุมชนบ้านจิวดอน	238
ภาพที่ 105 ผังบริเวณและภาพแสดงพื้นที่ทำเกลือ	239
ภาพที่ 106 ผังแสดงพื้นที่หนองหานอำเภอกุมภวาปีและพื้นที่โดยรอบ	241
ภาพที่ 107 ผังแสดงองค์ประกอบชุมชนพื้นที่นาและบ่อเกลือขาว บ.ขาว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี	242
ภาพที่ 108 ภาพแสดงลักษณะการตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชนทำเกลือบ้านขาว	243
ภาพที่ 109 รูปตัดแสดงลักษณะทางธรณีวิทยากับแหล่งเกลือ ในช่วงฤดูแล้งและฤดูน้ำหลาก	244
ภาพที่ 110 รูปตัดและภาพแสดงพีชพรรณในแหล่งเกลือบ่อขาว	245
ภาพที่ 111 ทศนียภาพแหล่งเกลือบ่อขาวช่วงเดือน ก.ย.-ต.ค.	247
ภาพที่ 112 ผังบริเวณและรูปตัดตามยาวแหล่งทำเกลือบ่อขาว	247
ภาพที่ 113 ภาพแสดงลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือชุมชนบ่อขาว	248
ภาพที่ 114 ภาพแสดงผังพื้นที่และทศนียภาพการทำเกลือที่บ่อขาว	249
ภาพที่ 115 ดอนหลวงกลางหนองหาน	250

ภาพที่ 116	วิหารปูชอมในตอนหลวง	250
ภาพที่ 117	โพนนางเพีย บ้านขาววัว.....	250
ภาพที่ 118	เครื่องไหว่นางเพีย อวัยยะเพศชายและเกลือ	250
ภาพที่ 119	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงองค์ประกอบของชุมชนรอบหนองบ่อกฐิน	252
ภาพที่ 120	ภาพหนองบ่อกฐินช่วงน้ำลดเดือนมกราคม	252
ภาพที่ 121	แสดงการตั้งถิ่นฐานและสภาพทางกายภาพชุมชนบ้านโนนน้อย	253
ภาพที่ 122	ภาพตัดขวางผ่านพื้นที่ทำเกลือแสดงความสัมพันธ์กับลักษณะทางธรณีวิทยา.....	254
ภาพที่ 123	รูปตัดตามยาวบริเวณแหล่งทำเกลือบ่อกฐินแสดงพืชพรรณและซุ้มเกลือ	255
ภาพที่ 124	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงหนองบ่อกฐินช่วงแห้งและช่วงที่มีน้ำ.....	258
ภาพที่ 125	ผังบริเวณและรูปตัดตามยาวแหล่งทำเกลือบ่อกฐิน.....	259
ภาพที่ 126	แสดงลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือบ่อกฐิน.....	260
ภาพที่ 127	ผังและทัศนียภาพการทำเกลือบ่อกฐิน อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น.....	261
ภาพที่ 128	โนนเจ้าปู่ฟ้าระงิม.....	262
ภาพที่ 129	ศาลเจ้าปู่ฟ้าระงิม.....	262
ภาพที่ 130	ภาพถ่ายทางอากาศแสดงที่ตั้งบ้านเก่าน้อยและองค์ประกอบชุมชน.....	264
ภาพที่ 131	แม่น้ำชี.....	264
ภาพที่ 132	นาทางทิศเหนือ	264
ภาพที่ 133	ดอนปู่ตา	265
ภาพที่ 134	บ่อเกลือ	265
ภาพที่ 135	ภาพตัดขวางผ่านพื้นที่ทำเกลือแสดงความสัมพันธ์กับลักษณะทางธรณีวิทยา ช่วงน้ำหลากน้ำลดบริเวณโนนนางเพียและแหล่งทำเกลือ	266
ภาพที่ 136	ภาพถ่ายทางอากาศแสดง โนนนางเพียและแหล่งทำเกลือ	267
ภาพที่ 137	แสดงองค์ประกอบในแหล่งทำเกลือบ้านเก่าน้อย	268
ภาพที่ 138	ผังบริเวณและรูปตัดตามยาวแหล่งทำเกลือบ้านเก่าน้อย	270

ภาพที่ 139	ผังและทัศนียภาพแสดงการทำเกลือบ้านเก่าน้อย	271
ภาพที่ 140	ศาลย่าเพี้ย บริเวณโนนย่าเพี้ย	271
ภาพที่ 141	ผังแสดงองค์ประกอบชุมชนบ้านโนนทองกลาง	273
ภาพที่ 142	ภาพแสดงการตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชนโนนทองกลาง	274
ภาพที่ 143	ภาพตัดขวางผ่านพื้นที่ทำเกลือแสดงความสัมพันธ์กับลักษณะทางธรณีวิทยา ช่วงหน้าแล้ง (ช่วงทำเกลือ).....	275
ภาพที่ 144	เปรียบเทียบแหล่งทำเกลือช่วงฤดูแล้งกับฤดูฝน.....	275
ภาพที่ 145	รูปตัดตามยาวบริเวณบ่อน้อยแสดงพืชพรรณ.....	276
ภาพที่ 146	ผังบริเวณและรูปตัดตามยาวแหล่งทำเกลือบ่อน้อย บ้านโนนทองกลาง	278
ภาพที่ 147	ภาพแสดงลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือบ้านโนนทองกลาง.....	279
ภาพที่ 148	ผังและทัศนียภาพแหล่งเกลือตบเกลือกรณีศึกษาที่ 1	280
ภาพที่ 149	รูปด้านหลังจากกริมห้วยและด้านข้างจากถนนสายหลัก กรณีศึกษาที่ 1	280
ภาพที่ 150	ผังและทัศนียภาพแหล่งเกลือตบเกลือกรณีศึกษาที่ 2	281
ภาพที่ 151	รูปด้านจากกริมห้วยกรณีศึกษาที่ 2 รูปด้านจากทางเข้า กรณีศึกษาที่ 2	281
ภาพที่ 152	เจ้าปู่อุปฮาด	282
ภาพที่ 153	เจ้าปู่เขียวอำพัน	282
ภาพที่ 154	แสดงลำดับเหตุการณ์ทางธรณีวิทยาต่อการเกิดเกลืออีสาน	303
ภาพที่ 155	แสดงธรณีวิทยาการเกิดเกลืออีสานจากการกระทำของน้ำบาดาลเค็ม.....	304
ภาพที่ 156	บ่อเกลือและฝีเกลือในโครงสร้างของชุมชนชนบทอีสาน	304
ภาพที่ 157	แสดงพื้นที่แหล่งทำเกลือของชุมชนกรณีศึกษาอ่างสกลนคร	306
ภาพที่ 158	แสดงพื้นที่แหล่งทำเกลือของชุมชนกรณีศึกษาอ่างโคราช	306
ภาพที่ 159	แสดงพืชพรรณในแหล่งเกลืออีสานแบ่งตามความเค็มของดิน	307
ภาพที่ 160	แสดงขั้นตอนและกระบวนการทำเกลือจากการขุดดินเค็ม	308
ภาพที่ 161	แสดงขั้นตอนและกระบวนการทำเกลือจากน้ำบาดาลเค็ม	309

ภาพที่ 162 สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน กรณีการทำเกลือจากน้ำบาดาลเค็ม บ่อหัวแฮต จ.บึงกาฬ	310
ภาพที่ 163 สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน กรณีการทำเกลือแบบชูดินเค็ม บ้านจิวดอน จ.สกลนคร	311
ภาพที่ 164 สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน กรณีการทำเกลือแบบชูดินเค็ม บ่อขาวัว อ.หนองหาน จ.อุดรธานี.....	312
ภาพที่ 165 สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน กรณีการทำเกลือแบบชูดินเค็ม บ่อภูหิน อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น	313
ภาพที่ 166 สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน กรณีการทำเกลือแบบชูดินเค็ม บ้านเก่าน้อย อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด	314
ภาพที่ 167 สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน กรณีการทำเกลือแบบชูดินเค็ม บ้านโนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา.....	315
ภาพที่ 168 สรุปรูปภาพรวมพื้นที่ใช้สอยอาคารแหล่งเกลือกรณีศึกษาอ่างสกลนคร ตามรูปแบบการผลิตเกลือ	316
ภาพที่ 169 สรุปรูปภาพรวมพื้นที่ใช้สอยอาคารแหล่งเกลือกรณีศึกษาอ่างโคราช ตามรูปแบบการผลิตเกลือ	316
ภาพที่ 170 แสดงรูปแบบวัสดุและโครงสร้างตามนิเวศน์วัฒนธรรม	319
ภาพที่ 171 แสดงรูปแบบวัสดุและโครงสร้างแบบกึ่งถาวร	320
ภาพที่ 172 แสดงรูปแบบวัสดุและโครงสร้างแบบชั่วคราวและเคลื่อนย้ายได้.....	320
ภาพที่ 173 ขอบเขตความสัมพันธ์ของชุมชนทำเกลืออีสานในแนวทางธรณีมณฑล (Geomandala)....	321
ภาพที่ 174 แผนภาพแสดงการบูรณาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเป็นสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่น ..	326

บทที่ 1

บทนำ

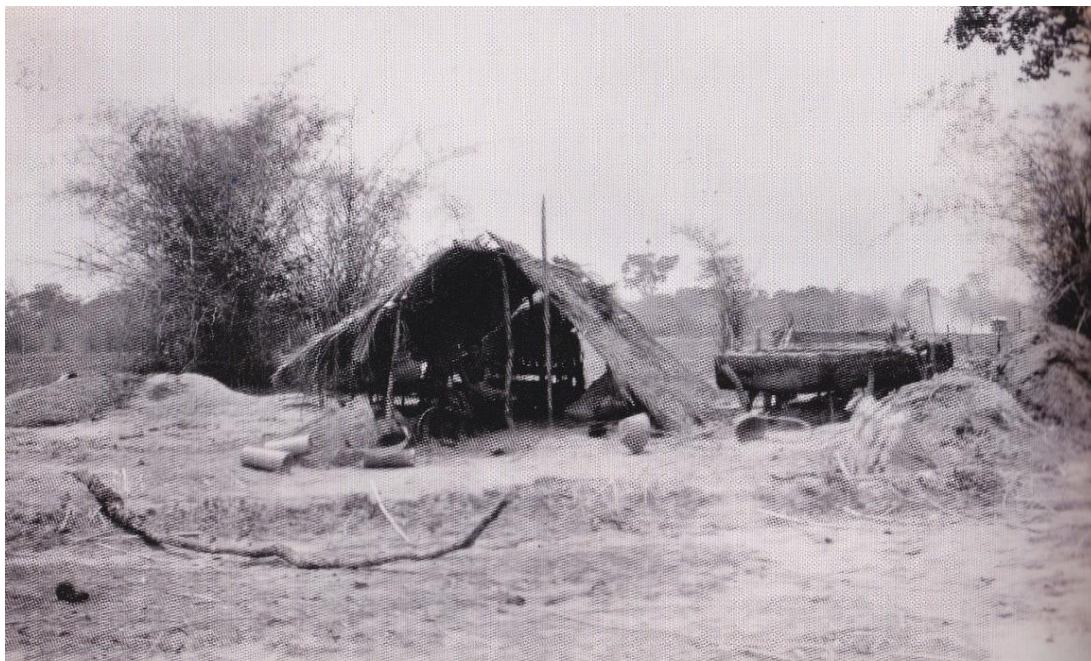
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

จากการเปลี่ยนแปลงของแผ่นเปลือกโลกทำให้แผ่นดินลุ่มขังน้ำทะเลไว้และเกิดขังและสะสมในชั้นดินหลายปีจนเกิดเป็นแหล่งเกลือในแบบต่าง ๆ กระจายอยู่ทั่วโลก มนุษย์เรียนรู้ที่จะใช้ประโยชน์จากเกลือมานานแล้ว เช่นเดียวกับกับภาคอีสานเคยเป็นทะเลหรือมีน้ำทะเลรุกเข้ามา ก่อนที่แผ่นดินจะยกตัวขึ้นและน้ำทะเลถอยไปจนกลายเป็นทะเลสาบน้ำเค็มขนาดใหญ่ เมื่อน้ำทะเลเริ่มแห้ง มีการตกตะกอนของเกลือและแร่ธาตุต่าง ๆ ซึ่งตกผลึกและแห้งอยู่กันทะเลสาบ จนเวลาผ่านไปเกลือจึงถูกปิดทับด้วยการสะสมของตะกอนดินและหินจากพื้นทวีป กลายเป็นเกลือหินปริมาณมหาศาลฝังตัวอยู่ใต้พื้นดินทั่วภาคอีสาน ทั้งแร่เกลือหินและโพแทช¹ จนทำให้หลายพื้นที่ในอีสาน มีการตั้งถิ่นฐานและมีคนเข้ามาทำอุตสาหกรรมถลุงเหล็กและผลิตเกลือมากกว่า 2,500 ปี ต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน² เนื่องจากเกลือมีประโยชน์มากมายต่อชีวิตมนุษย์ อาทิเช่น การถนอมอาหารโดยการหมักดองเป็นส่วนผสมของยารักษาโรค และเกี่ยวข้องกับขั้นตอนการถลุงเหล็ก จากการทบทวนเอกสารและลงภาคสนามพบว่า มีชุมชนโบราณในอีสานที่ยังคงผลิตเกลืออยู่อย่างต่อเนื่องมากกว่าสิบแห่ง อาทิเช่น ในเขตทุ่งกุลารอบหนองหานสกลนครและอุดรธานี เป็นต้น ในขั้นตอนและกรรมวิธีการผลิตเกลือนั้น มีการปรับสภาพแวดล้อมและสร้างสิ่งปลูกสร้างที่เป็นอาคารโรงเรือนต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องในพื้นที่ โดยมีความสัมพันธ์กับพื้นที่ทางความเชื่อ และระบบสัญลักษณ์ต่าง ๆ มีความเกี่ยวข้องกับการทำมาหากินของผู้คนตามฤดูกาล โดยสัมพันธ์กับเรื่องเล่าพื้นบ้านที่มีนัยสำคัญกับสภาพแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติ ศาสนา ความเชื่อ บุคคล สัตว์ สถานที่บ้านเมือง พิษพรรณน ข้าว รวมถึงเกลือ

ในการตรวจราชการหัวเมืองอีสาน พ.ศ.2474 พบหลักฐานแสดงแหล่งเกลือบริเวณเส้นทางตรวจราชการการจากนครราชสีมาถึงหนองคาย ถ่ายภาพโดยพระยาเพชรดา (สะอาด ณ ป้อมเพชร) เป็นหลักฐานสำคัญแสดงถึงการมีอยู่ของแหล่งเกลือสินเธาว์อีสาน (ดูภาพที่ 1)

¹ บำเพ็ญ ไชยรักษ์. "บ่อหัวแอด เกลือกับชุมชนในลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง". สังคมลุ่มแม่น้ำโขง 8(2), 2555

² ศรีศักร วัลลิโภดม. "เกลืออีสาน". สุจิตต์ วงษ์เทศ ทุ่งกุลารอบหนองหาน 2550 ปี ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ,

ภาพที่ 1 ภาพถ่ายโรงต้มเกลือสินเธาว์ในอีสาน ช่วง พ.ศ. 2474
ที่มา: สมุดภาพตรวจราชการหัวเมืองช่วงกึ่งทศวรรษก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 หน้า 114

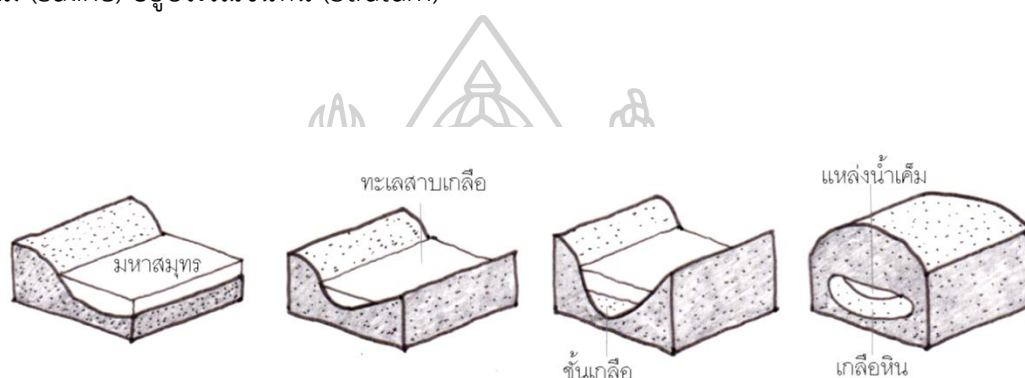

ภาพที่ 2 การนำเกลือทำปลาร้าเพื่อการถนอมอาหาร บ้านปากยาม อ.ศรีสงคราม จ.นครพนม

1.1.1 ธรณีวิทยากับการเกิดเกลือในภาพรวม

ด้วยเหตุผลของการเปลี่ยนแปลงทางธรณีวิทยาตั้งแต่โลกเปลี่ยนรูปร่างเมื่อ 4.5 พันล้านปีมาแล้ว เกลือยังคงอยู่ในรูปแบบต่าง ๆ มหาสมุทรเกิดขึ้นบนโลกราว 4 พันล้านปี จากการเปลี่ยนแปลงของแผ่นเปลือกโลกทำให้แผ่นดินล่อมน้ำทะเลไว้ จึงทำให้น้ำเค็มในทะเลเกิดการจับตัวตกผลึก ในพื้นที่ฝนตกน้อยและแห้งจะทำให้น้ำระเหยไปช้า ๆ เหลือแต่ผลึกเกลือ เมื่อนานเข้าทำให้น้ำหายไปหมดเกิดผลึกเกลืออยู่ใต้ทะเลสาบ (Salt layer) และเมื่อตะกอนฝังอยู่ใต้ดินเป็นเวลานาน จะจับตัวเป็นเกลือหิน (Rock salt) เปรียบเสมือนร่องรอยของทะเลโบราณและในบางแห่งจะพบ น้ำบาดาลเค็ม (Saline) อยู่บริเวณชั้นหิน (Stratum)³

ภาพที่ 3 การเกิดเกลือในรูปแบบต่าง ๆ ทั่วโลก
ที่มา: ปรับปรุงจาก Herring 2010, 72-73.

³ Herring, Ann. Tobacco & Salt Museum (English edition). Japan: HikariShasin, 2010.

ภาพที่ 4 แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งเกลือทั่วโลกและในภาคอีสานของประเทศไทย
ที่มา: ปรับปรุงจาก ปกรณ์ 2552, 8.

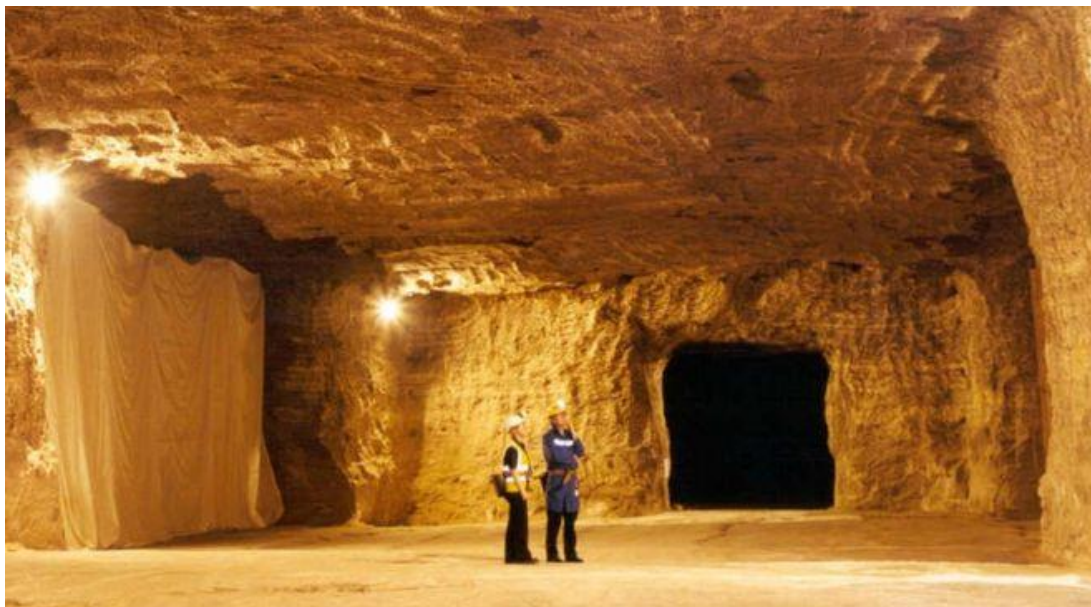
1.1.2 วัฒนธรรมเกลือในภาพรวม

จากสภาพทางธรณีวิทยาดังที่กล่าวมาแล้วสามารถแบ่งการผลิตเกลือของมนุษย์โดยทั่วไปในโลกได้เป็น 4 ประเภทใหญ่ ๆ⁴ ได้แก่

เกลือหินหรือเกลือสินเธาว์ (Rock salt) คือร่องรอยของเกลือทะเลโบราณที่ระเหยและจับตัวแข็งฝังอยู่ใต้ดินหรือขึ้นมาทับน้ำบาดาลเค็มปรากฏให้เห็นบนผิวดิน มนุษย์สามารถนำเกลือขึ้นมาใช้ด้วยวิธีการขุดชั้นหินเกลือ ยกตัวอย่างเหมืองเกลือสินเธาว์ ที่เหมืองเกลือเชสเชอร์ ประเทศอังกฤษ (Cheshire salt mines) เริ่มมีการขุดและทำเหมืองเป็นอุโมงค์ตั้งแต่ ค.ศ. 1854 จากนั้นลำเลียงออกไปยังแหล่งต่าง ๆ⁵

⁴ Herring, Ann. Tobacco & Salt Museum (English edition). Japan: HikariShasin, 2010.

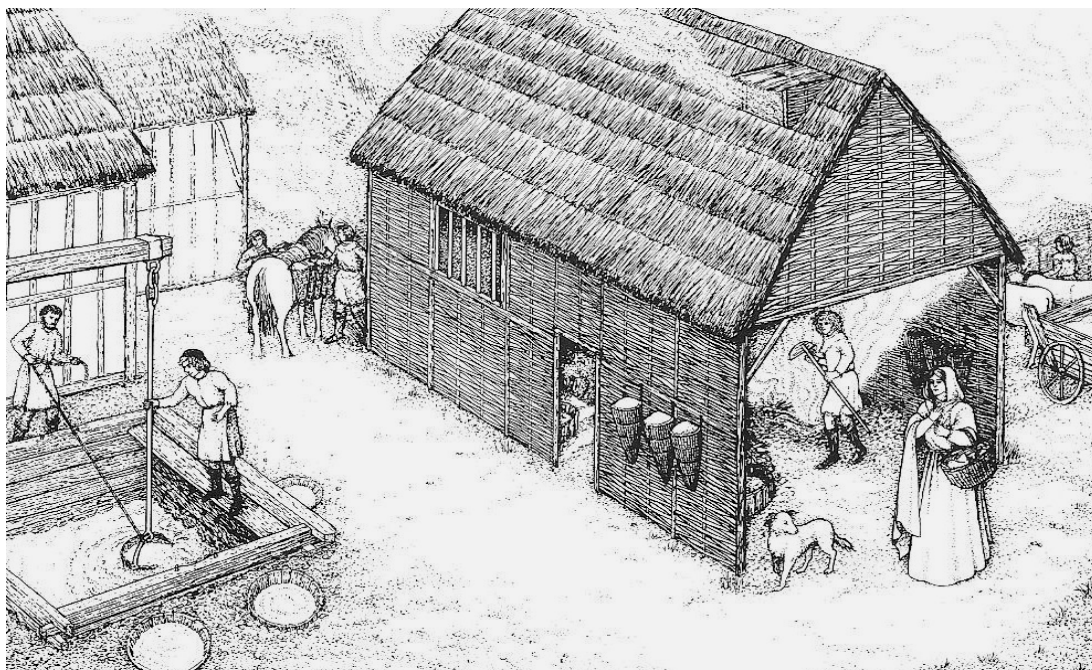
⁵ Cheshire salt mines. เข้าถึงเมื่อ 7 ตุลาคม 2560, เข้าถึงได้จาก <http://www.cheshirelife.co.uk/out-about/places/salt-mines-of-cheshire-1-1865714>

ภาพที่ 5 เหมืองเกลือสินเธาว์ (Rock Salt) เหมืองเกลือเซสเซอร์ ประเทศอังกฤษ
ที่มา: เข้าถึงได้จาก <https://www.bbc.com/news/uk-england-35322992>

เกลือน้ำบาดาลเค็ม (Saline) พบโดยการขุดไปเจอน้ำบาดาลเค็มที่ใต้ดิน จากการสังเกตเห็นน้ำเค็มซึมออกมา ยกตัวอย่างที่ เมืองดอควิช ประเทศอังกฤษ บริเวณราบเชิงเขาแม่น้ำเซเวิร์น พบแหล่งเกลือนี้ตั้งแต่ยุคโรมัน เดบโตเรื่อยจนมาเป็นเมืองอุตสาหกรรมของอังกฤษ โดยมีวิธีการตักน้ำเค็มจากบ่อบรรจุในภาชนะดินเผาแล้วนำมาต้มในโรงเรือนถาวร

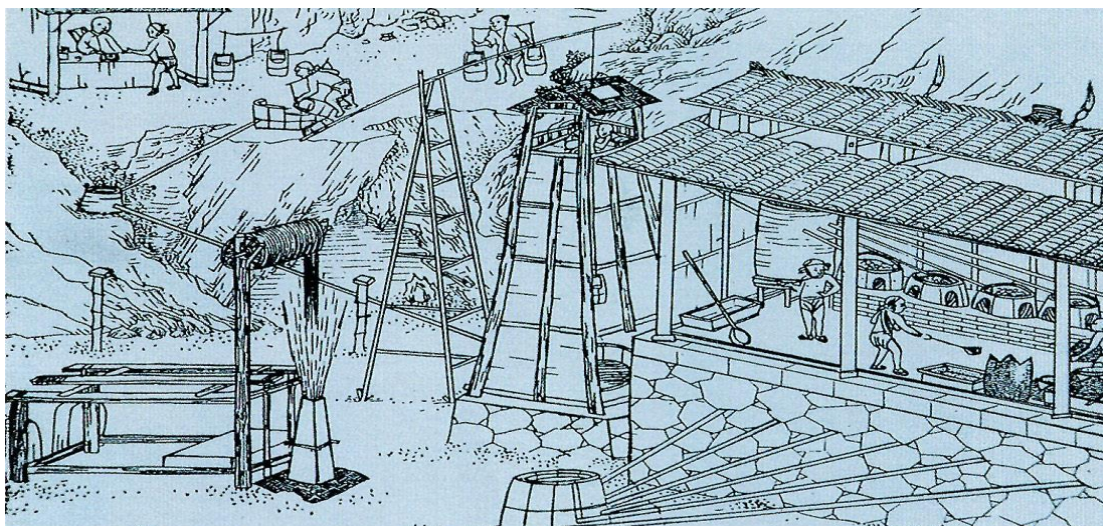
⁶ Ritaroberts. Evidence of The Past. เข้าถึงเมื่อ 17 สิงหาคม 2559, เข้าถึงได้จาก <https://ritaroberts.wordpress.com/2011/12>

ภาพที่ 6 เกลือกจากแหล่งน้ำบาดาลเค็ม (Saline) เมืองคอตวิช ประเทศอังกฤษ
ที่มา: เข้าถึงได้จาก <https://ritaroberts.wordpress.com/2011/12>

ในลักษณะเดียวกันพบแหล่งเกลือน้ำบาดาลเค็มที่เมืองชิงง มณฑลเสฉวน ประเทศจีน ที่กลุ่มคนอาศัยในแผ่นดินใหญ่เรียนรู้ในการขุดเจาะเพื่อดึงน้ำบาดาลเค็มขึ้นมาต้ม จากหลักฐานทางโบราณคดีแสดงให้เห็นว่าชาวจีนมีความสามารถในการทำเกลือตั้งแต่ 2,000 ปีมาแล้ว⁷

⁷ Recorder. **Ancient Chinese Drilling**. เข้าถึงเมื่อ 17 สิงหาคม 2559, เข้าถึงได้จาก <http://csegrecorder.com/articles/view/ancient-chinese-drilling>

ภาพที่ 7 ภาพวาดโบราณแหล่งเกลือน้ำบาดาลเค็ม เมืองชิงง มณฑลเสฉวน ประเทศจีน
ที่มา: เข้าถึงได้จาก <http://csegrecorder.com/articles/view/ancient-chinese-drilling>

เกลือทะเลสาบ (Lake salt) พบในพื้นที่ฝนตกน้อยและอากาศแห้งโดยจะทำให้น้ำระเหยไปช้า ๆ เหลือเพียงผลึกเกลือ ส่งผลให้น้ำในทะเลสาบเค็มกว่าน้ำทะเลเรียกว่าเกลือทะเลสาบ⁸ คนพื้นเมืองนำเกลือมาใช้โดยการการสกัดก้อนเกลือที่พื้นทะเลสาบในช่วงน้ำแห้ง

ภาพที่ 8 เกลือทะเลสาบโบลิเวีย (Lake salt)

ภาพโดย Katahira Takashi ที่มา: Tobacco & Salt museum, 2550: 75.

⁸ Herring, Ann. Tobacco & Salt Museum (English edition). Japan: HikariShasin, 2010.

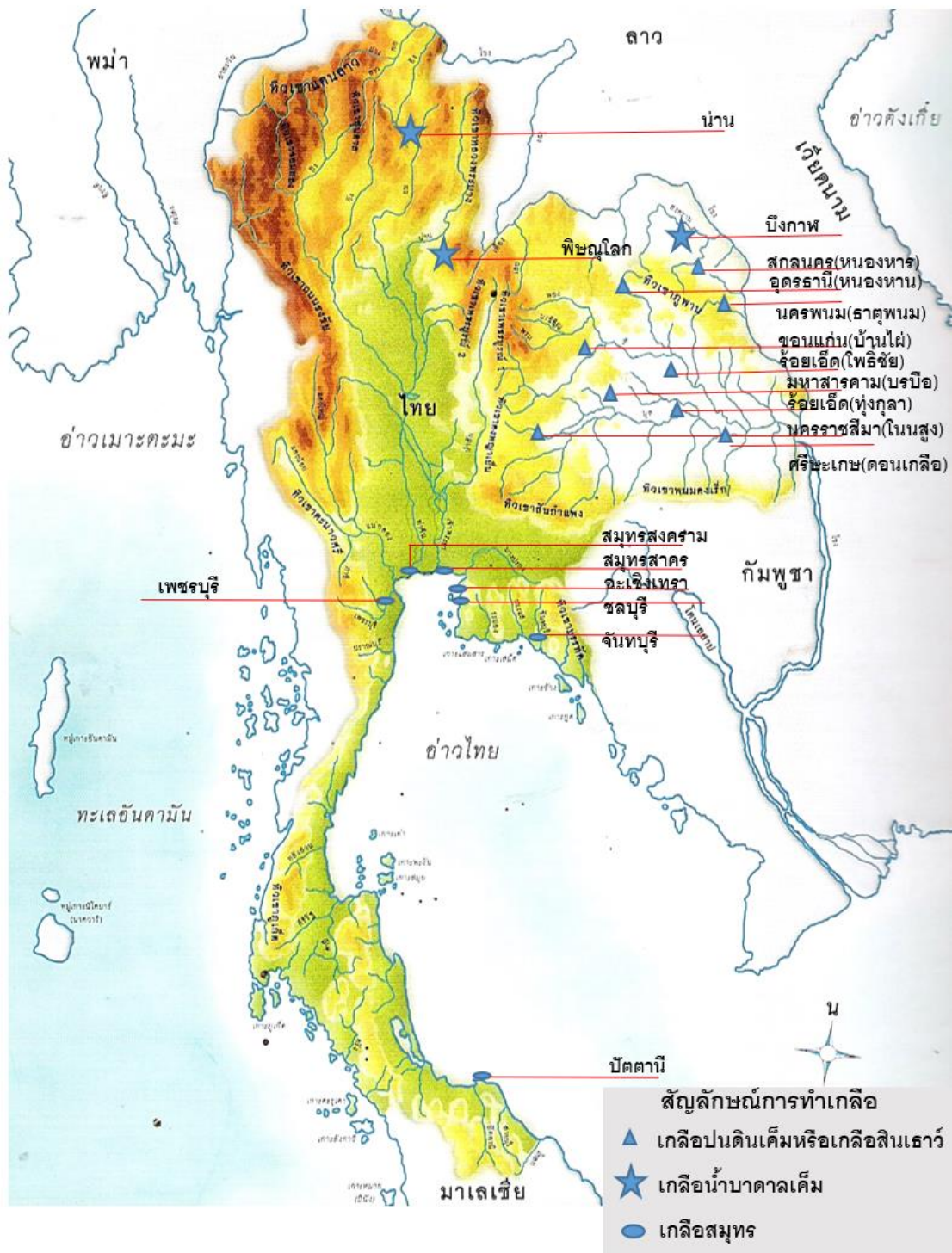
เกลือสมุทร (Sea salt) เป็นการทำเกลือที่พบมากทั่วไปในพื้นที่ริมชายหาดทะเลในเขตที่มีความลาดชันเหมาะสม ด้วยการนำน้ำทะเลมาตากแดดจนน้ำทะเลระเหย

ภาพที่ 9 แหล่งเกลือสมุทร จังหวัดอชิคาวา ประเทศญี่ปุ่น
ที่มา: Tobacco & Salt museum, 2550: 81.

ในส่วนของประเทศไทยนั้น การทำเกลือมี 3 รูปแบบ โดยการผลิตเกลือสินเธาว์แบบชูดดินมากองมีจำนวนมากที่สุดพบบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ลำดับถัดมา ได้แก่ เกลือสมุทร พบตามพื้นที่ชายฝั่งทะเลอ่าวไทย อันดับสุดท้าย คือแหล่งเกลือจากน้ำบาดาลเค็มซึ่งพบที่บริเวณภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาพที่ 10 แผนที่แสดงตำแหน่งแหล่งผลิตเกลือพื้นบ้านแบบต่าง ๆ ในประเทศไทย
ที่มา: แผนที่ประเทศไทยจาก สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2550: 62.

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 11 การผลิตเกลือจากน้ำบาดาลเค็ม อ.บ่อเกลือ จ.น่าน

เอื้อเฟื้อภาพ: อรอนงค์ แพงมา, 2558.

ภาพที่ 12 นาเกลือและโรงเก็บเกลือสมุทร ต.แหลมผักเบี้ย อ.บ้านแหลม จ.เพชรบุรี

ที่มา: ภรณี จำปาทอง, 2555: 114.

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 13 การผลิตเกลือจากน้ำบาดาลเค็ม อ.เซกา จ.บึงกาฬ

ภาพที่ 14 การผลิตเกลือแบบชูดดินเค็ม อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 15 การผลิตเกลือแบบชูดดินเค็ม สปป.ลาว

เอื้อเฟื้อภาพ บำเพ็ญ ไชยรักษ์

ภาพที่ 16 การผลิตเกลือแบบชูดดินเค็ม บ้านหนองแดง อ.เมือง จ.สกลนคร

1.2 สถานภาพการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน

ในการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน จากการทบทวนเอกสารและตรวจสอบข้อมูลในภาคสนามเบื้องต้นพบว่ามีความสัมพันธ์ของเนื้อหาทางวิชาการ 3 ด้านหลัก ได้แก่ สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ธรณีวิทยาและมานุษยวิทยา วัตถุประสงค์ของการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานเพื่อตรวจสอบ หมวดหมู่ จำนวนและประเด็นเนื้อหาในเอกสารทางวิชาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานในภาพกว้างเพื่อนำมาวิเคราะห์เชื่อมโยงกับประเด็นการศึกษาและวัตถุประสงค์การวิจัย เพื่ออธิบายให้เห็นช่องว่างทางวิชาการ โดยศึกษาจากการกำหนดคุณลักษณะของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น⁹ ของนักวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นทั้งสากลและประเทศไทยในภาพกว้างดังต่อไปนี้

นับตั้งแต่ Bernad Rudolfsky (1964) ได้เปิดประเด็นเรื่องสถาปัตยกรรมของชาวบ้านที่ไม่ได้รับความสนใจในกระแสหลักผ่านการจัดนิทรรศการ Architecture without Architects ทำให้นักวิชาการได้ให้ความสนใจหยิบยกประเด็นดังกล่าวออกมาพูดคุย Amos Rapoport (1969) และ Paul Oliver (1969) เสนอว่า สถาปัตยกรรมชาวบ้านหรือสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นนี้มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรม เป็นการออกแบบที่อยู่อาศัยที่สอดคล้องกับชีวิตของแต่ละกลุ่มชน จนกระทั่ง R.W Brunskill (1976) ได้แบ่งประเภทของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นออกเป็น 3 แบบ ได้แก่ อาคารที่พักอาศัย อาคารเกี่ยวกับทางการเกษตรและโรงงาน จนกระทั่ง Paul Oliver (1997) ได้รวบรวมและเรียบเรียงงานศึกษาด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น โดยจัดทำสารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลก ซึ่งมีเนื้อหาของทฤษฎีและหลักการ โดยจำแนกแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นออกเป็น 9 แนวทางที่กว้างและหลากหลายขึ้นได้แก่

1. แนวทางและแนวคิด (Approach and concept)
2. คุณลักษณะทางวัฒนธรรม และคุณลักษณะทั่วไป (Cultural traits and attributes)
3. สภาพแวดล้อม (Environment)
4. วัสดุและทรัพยากรในการก่อสร้าง (Materials and building resources)
5. ผลผลิต (Production)
6. การบริการ (Services)
7. สัญลักษณ์และการประดับตกแต่ง (Symbolism and decoration)
8. การจัดกลุ่มหมวดหมู่ (Typologies)
9. การใช้สอยและหน้าที่ (Uses and functions)

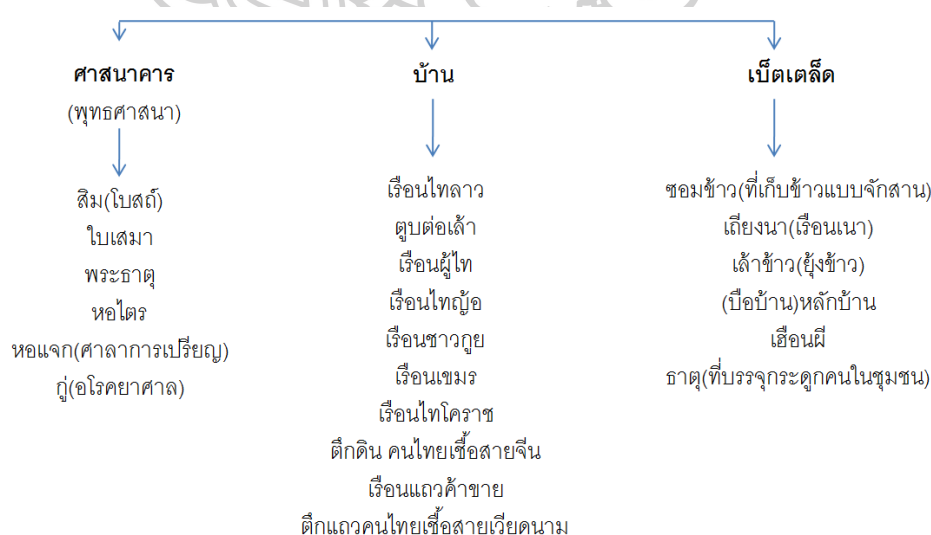
นับตั้งแต่จุดเริ่มต้นของการถกเถียงและสร้างแนวทาง นักวิชาการยังคงมุ่งศึกษาในด้านของตัวสถาปัตยกรรมเป็นหลักโดยเชื่อมโยงปัจจัยทางวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมเพิ่มเติมในช่วงถัดมา

⁹ เป็นการยากในการกำหนดนิยามความหมายของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น จึงใช้คำว่า คุณลักษณะของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น จาก ธีรวิวรรณ, 2009: 2.

ในส่วนของนักวิชาการประเทศไทย ในช่วงต้น วิวัฒน์ เตมียพันธ์ (2528) วิโรฒ ศรีสุโร (2544) ได้ศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในกรอบการศึกษาที่ไม่ต่างกับระดับสากล ถัดมาในระยะหลัง อรศิริ ปาณินท์ (2546) ได้ใช้กรอบศึกษาทางมานุษยวิทยาเข้าศึกษาเพิ่มเติม ส่วนนักวิชาการในสถาบันการศึกษาภาคอีสาน ได้แก่ วิโรฒ ศรีสุโร (2546) ธาดา สุทธิธรรม (2545) สมชาย นิลอาทิ (2556) นพดล ตั้งสกุล (2545) ทรงยศ วีระทวีมาศ (2558) ยังคงมุ่งศึกษาตัวสถาปัตยกรรมเป็นหลัก และในระยะหลังมีการขยายผลศึกษาสถาปัตยกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์เข้ามาเพิ่มเติม

จากการสำรวจผลงานวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน โดยทำการสืบค้นฐานข้อมูลวิทยานิพนธ์ในระดับบัณฑิตศึกษา งานวิจัยและบทความวิชาการจากนักวิชาการในสถาบันการศึกษาต่าง ๆ พบผลงานวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานทั้งหมด 114 รายการ จำแนกประเภทอาคาร¹⁰ ได้ดังนี้

- 1) ศาสนาคาร 36 รายการ ได้แก่ อาคารที่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาในแง่ของการใช้สอย และพิธีกรรมเกี่ยวเนื่อง ขอบเขตในการเลือกเอกสารศึกษานี้จะเลือกเฉพาะอาคารทางพุทธศาสนาเท่านั้น
- 2) บ้านพักอาศัย 62 รายการ ได้แก่ สิ่งปลูกสร้าง อาคารบ้านเรือน ที่พำนักพักอาศัย
- 3) เบ็ดเตล็ด 16 รายการ ได้แก่ อาคารหรือสิ่งปลูกสร้างประเภทอื่นนอกจากวัดและบ้านโดยเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตผู้คน เช่น ยุงข้าว เรือนเฝ้านาหรือสิ่งปลูกสร้างเกี่ยวข้องกับความเชื่อ เช่น ศาลผี ศาลศักดิ์สิทธิ์ ต่าง ๆ

ภาพที่ 17 แผนภาพแสดงภาพรวมของประเภทการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน

¹⁰ การจำแนกประเภทและนิยามความหมายสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน ได้แก่ 1) ศาสนาคาร 2) บ้าน 3) เบ็ดเตล็ด จากประเมินสถานภาพไทศึกษา สาขาสถาปัตยกรรม ศิลปกรรมและหัตถกรรม พ.ศ. 2545.

ตารางที่ 1 ตารางสรุปจำนวน ประเภท และประเด็นเนื้อหาของเอกสารงานวิชาการด้าน
สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน

เอกสาร สถาปัตยกรรม พื้นถิ่นอีสาน	ประเด็นในการศึกษา	จำนวนเอกสาร
ศาสนสถาน (36 รายการ)	1.ประวัติศาสตร์	20
	2.รูปแบบทางสถาปัตยกรรม	32
	3.ความเชื่อ	20
	4.การประยุกต์และพัฒนา	9
	5.สภาพแวดล้อมและระบบนิเวศน์	3
ที่พักอาศัย (62 รายการ)	1.ประวัติศาสตร์	25
	2.รูปแบบทางสถาปัตยกรรม	61
	3.ความเชื่อ	46
	4.การประยุกต์และพัฒนา	13
	5.สภาพแวดล้อมและระบบนิเวศน์	13
เบ็ดเตล็ด (16 รายการ)	1.ประวัติศาสตร์	5
	2.รูปแบบทางสถาปัตยกรรม	12
	3.ความเชื่อ	12
	4.การประยุกต์และพัฒนา	0
	5.สภาพแวดล้อมและระบบนิเวศน์	4

สรุปการทบทวนงานวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานแบ่งออกตามประเภท

ศาสนาสถาน

สรุปประเด็นการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานประเภทศาสนา พบว่าจากเอกสารทั้งหมด 114 รายการ มีเอกสารประเภทรูปแบบของสถาปัตยกรรมมีจำนวนมากที่สุด 32 รายการ ที่อธิบายการจำแนกจากศิลปะสถาปัตยกรรมและประเภทการใช้งานต่าง ๆ และถัดมาเป็นเอกสารประเภทประวัติศาสตร์และความเชื่อ 20 รายการ โดยอธิบายประวัติการก่อสร้างอาคาร ประวัติการตั้งถิ่นฐานชุมชน คติธรรมทางพุทธศาสนาและคติความเชื่อชาวบ้านที่เกี่ยวข้อง และเอกสารการอนุรักษ์พัฒนา 9 รายการ ที่เกี่ยวกับแผนพัฒนาและแนวทางสงวนรักษาอาคาร ในส่วนของสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้องมีอยู่น้อยเพียง 3 รายการ จากจำนวนเอกสารดังกล่าวแสดงให้เห็นว่านักวิชาการให้ความสำคัญกับรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่เป็นกายภาพ

อาคารที่พักอาศัย

สรุปประเด็นการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานประเภทบ้านพักอาศัย พบว่าเอกสารประเภทรูปแบบของสถาปัตยกรรมบ้านพักอาศัยมีจำนวนมากที่สุด 61 รายการ และถัดมาเป็นเอกสารประเภทความเชื่อ 20 รายการ ประวัติศาสตร์ 25 รายการ การอนุรักษ์พัฒนา 13 รายการ และสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้อง 13 รายการ จากจำนวนเอกสารดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงการที่นักวิชาการยังคงให้ความสำคัญกับรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่จำแนกให้เห็น การเรียกชื่อเรือน การอธิบายรูปร่างของอาคารที่มีความสัมพันธ์กับความเชื่อ วิถีชีวิตการอยู่อาศัยที่เกี่ยวข้อง โดยมีบริบททางประวัติศาสตร์เกี่ยวข้องในลำดับถัดมา ที่อธิบายถึงความเป็นมาของกลุ่มคน การเคลื่อนย้ายตั้งถิ่นฐานและอายุของหมู่บ้านและตัวเรือน

อาคารเบ็ดเตล็ด

สรุปประเด็นการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานประเภทเบ็ดเตล็ดมีทั้งหมด 16 รายการ จาก 114 รายการ เป็นประเภทอาคารที่มีจำนวนน้อยที่สุด ประกอบด้วย เถียงนา (เรือนพักสำหรับการทำนา) จำนวน 7 รายการ เล้าข้าว (อาคารเก็บข้าว) จำนวน 3 รายการ ป้อบ้าน (หลักบ้าน) 3 รายการ และธาตุใส่อัฐิ 2 รายการ

จากจำนวนทั้งหมดพบว่าเอกสารประเภทรูปแบบของสิ่งปลูกสร้างและความเชื่อมีจำนวนมากที่สุด 12 รายการ ที่อธิบายรูปแบบ ความเชื่อ และการใช้สอยควบคู่กันไปและถัดมาเป็นเอกสารประเภท ประวัติศาสตร์ความเป็นมา 5 รายการ สภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้อง 4 รายการ โดยไม่ปรากฏเอกสารเกี่ยวกับการอนุรักษ์พัฒนา จำนวนเอกสารเกี่ยวกับอาคารเบ็ดเตล็ดมีจำนวนน้อยที่สุด

1.2.1 ภาพรวมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานจากการทบทวนการศึกษา

จากการศึกษาสถานภาพเอกสารทางวิชาการเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน สามารถสรุปภาพรวมสถาปัตยกรรมและบริบทที่เกี่ยวข้องได้ดังนี้

1.2.1.1 สถาปัตยกรรมศาสตร์ ดินฟ้าอากาศของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

สภาพพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นพื้นที่ราบสูงเอียงลาดจากทิศตะวันตกไป ตะวันออก ด้วยปัจจัยทางธรณีวิทยาที่เคยมีทะเลโบราณมาก่อนที่ทำให้ได้ชั้นดินมีเกลือและหินทราย ตอนกลางของภาคมีแนวเทือกเขาภูพานกั้นพื้นที่ออกเป็น 2 แอ่ง ได้แก่ แอ่งโคราชและแอ่งสกลนคร โดยมีที่ราบลุ่มแม่น้ำสำคัญกระจายอยู่ แม่น้ำสงคราม แม่น้ำชีและแม่น้ำมูลเป็นต้น มีการตั้งถิ่นฐาน บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ ภาคอีสานประกอบด้วยฤดูร้อน ฤดูฝนและฤดูหนาว ในบางพื้นที่ฝนตก น้อย สภาพดินเป็นดินปนทรายเก็บน้ำไม่อยู่ในหลายพื้นที่มีดินเค็มและทำการเพาะปลูกไม่ดี (วิวัฒน์ เตมียภัณฑ, 2530; ธิติ เสงร์สมิ, 2530; สุนทร ตุลยสุข, 2530)

1.2.1.2 การจำแนกประเภทของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน สามารถจำแนกประเภท ของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานตามการใช้สอยได้ดังนี้

การตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชน

การตั้งถิ่นฐานของชุมชนอีสานในภาพรวม มีปัจจัยพิจารณาเรื่องแหล่งน้ำในการทำ เกษตรกรรม ได้แก่การทำนา ทำสวน ทำประมง และตั้งส่วนที่อยู่อาศัยบนที่สูง ได้แก่ โนน เนิน หรือ ดอน โดยมีองค์ประกอบของชุมชนดังนี้ เขตกลีกรวม¹¹ เขตที่อยู่อาศัย ศาสนาสถาน เขตสาธารณะ ศาลปู่ตาหรือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ เขตราชการ (สุนทร ตุลยสุข, 2530 และ ธาดา สุทธิธรรม, 2549) โดย ศาลปู่ตาหรือผีปู่ตา เป็นคติความเชื่อเรื่อง “ผี” ที่แพร่หลายของชาวอีสาน เป็นผีบรรพบุรุษที่ล่วงลับ ที่คอยยึดเหนี่ยวจิตใจ สถิตอยู่พื้นที่ป่าไม้ไกลชุมชน โดยมีขอบเขตชัดเจน¹²

¹¹ เขตกลีกรวม เป็นเขตอยู่รอบนอก เป็นที่ทำกรเกษตรของประชากรในชุมชนนั้นหรือชุมชนใกล้เคียง ทำนา ทำไร่ เช่น ไร่ป่อ ไร่มัน ไร่มา สุนทร ตุลยสุข ชุมชนชนบทและบ้านชนบทภาคอีสาน เอกสารประกอบสัมมนาสถาปัตยกรรมอีสาน หน้า 29 พ.ศ. 2530 จะเห็นได้ว่าไม่ปรากฏแหล่งเกลือในนิยามเขตกลีกรวม ดังกล่าว

¹² บุญจวรรณ นาราสิจน์. ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอีสาน ประวัติศาสตร์ด้านความเชื่อ ศาสนาและประเพณี. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2552.

อาคารทางศาสนา

แบ่งเป็นพุทธศาสนานิกายเถรวาท จะมีการก่อสร้าง สิม (โบสถ์) หอแจก (ศาลาการเปรียญ) หอไตร วิหาร ธาตุ พระธาตุ ส่วนทางศาสนาฮินดูจะมีการสร้างปราสาท และพุทธศาสนานิกายมหายานมีการก่อสร้างกุฏิหรือโศคยาศาล

เรือนพักอาศัย

เนื่องจากภาคอีสานมีความหลากหลายของผู้คนในพื้นที่อีสาน สามารถแบ่งเรือนพักอาศัยตามชาติพันธุ์ ได้แก่ เรือนไทลาว เรือนผู้ไท เรือน ไทญ้อ เรือนชาวกูย เรือนเขมร เรือนชาวยุโรป เรือนไทโคราช ตึกดินคนไทยเชื้อสายจีน บ้านชาวไทยเชื้อสายเวียดนาม โดยในแต่ละชาติพันธุ์มีความเชื่อที่เกี่ยวข้องตั้งแต่การเลือกทำเลก่อสร้าง ฤกษ์ยามในการก่อสร้าง การเลือกวัสดุก่อสร้างและความเชื่อในการอยู่อาศัยในเรือน (สุวิทย์ จริมณี, 2530) โดยส่วนใหญ่ในสายวัฒนธรรมไทลาวหรือกลุ่มพูดตระกูลภาษาไทลาว จะมีรูปแบบผังชุมชน แบ่งเป็น 5 ลักษณะดังนี้

1. หมู่บ้านแบบตามยาว
2. หมู่บ้านแบบกระจายจากศูนย์กลาง
3. หมู่บ้านแบบวงแหวน
4. หมู่บ้านแบบตารางเหลี่ยม
5. หมู่บ้านแบบแขนง (สุนทร ตุลยสุข, 2530) กลุ่มคนไทลาวจะปลูกเรือนให้มีขนาดพอเหมาะกับชีวิต จะเริ่มต้นจากเรือนเดี่ยว ต่อมาเมื่อสมาชิกในครอบครัวแต่งงานต้องขยายพื้นที่ จะขยับขยายไปปลูกอีกหลัง ในบริเวณใกล้กับเรือนเดิม เรียกว่า “เฮือนเหี่ยว” หรือจะไปปลูกเฮือนที่ทุ่งนาเรียกว่า “ตูปเฝ้านา” โดยเฮือนเดี่ยวจากจุดเริ่มต้น จะกลายมาเป็นเฮือนถาวรต่อไปโดยทั่วมีองค์ประกอบและพื้นที่ใช้สอยดังต่อไปนี้ 1. เฮือนใหญ่ประกอบด้วย ห้องเปิง (ห้องผี ห้องพระ) ห้องพ่อแม่ ช่อม (ห้องลูกสาว) โดยใต้ถุนจะใช้เป็นคอกสัตว์และใช้สอยต่าง ๆ 2. เกยหรือชานโล่ง เป็นที่พักผ่อนเอนกประสงค์ 3. เฮือนโข่ง ประโยชน์ใช้สอยเหมือนเกย แต่แยกโครงสร้างได้ ในกรณีที่จะถอดประกอบ 4. เฮือนแฝด มีประโยชน์ใช้สอยเหมือนเฮือนโข่งแต่โครงสร้างเชื่อมติดกันในระดับเดียวกันกับเฮือนใหญ่ 5. ชานแดด ชานเปิดโล่งเอนกประสงค์ 6. เฮือนไฟ (ครัว) 7. อ่างแอ่งน้ำ (ที่เก็บน้ำดื่ม) 8. เล้าข้าว (ยุ้งข้าว) (วิจิต คลังบุญครอง และไพโรจน์ เพชรสังหาร, 2530) โดยทั่วไปสามารถจำแนกเรือนพักอาศัยตามรูปร่างอาคาร ได้แก่ เรือนยกเสาสูงใต้ถุนที่เอาไว้ใช้สอยใต้ถุนได้ หรือเรือนสร้างติดดินยกสูงขึ้นเล็กน้อย มักจะเป็นเรือนค้าขาย หรือจำแนกโดยวัสดุที่เป็นไม้ไผ่ในการก่อสร้างเรือนเครื่องผูก เรือนไม้จริง เรือนก่ออิฐถือปูน (อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, 2530; วิโรฒ ศรีสุโร, 2540)

อาคารพาณิชย์

รูปแบบของอาคารเป็นลักษณะของการประกอบกิจการค้าขายหรือเรือนค้าขายกึ่งพักอาศัย โดยบางแห่งเป็นอาคารที่รับอิทธิพลมหาอำนาจอาณานิคมปกครองอินโดจีนโดยมีวัสดุเป็นไม้ ดินดิบและก่ออิฐถือปูน (อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, 2530; สุวิทย์ จริมนิ, 2530)

อาคารเบ็ดเตล็ด

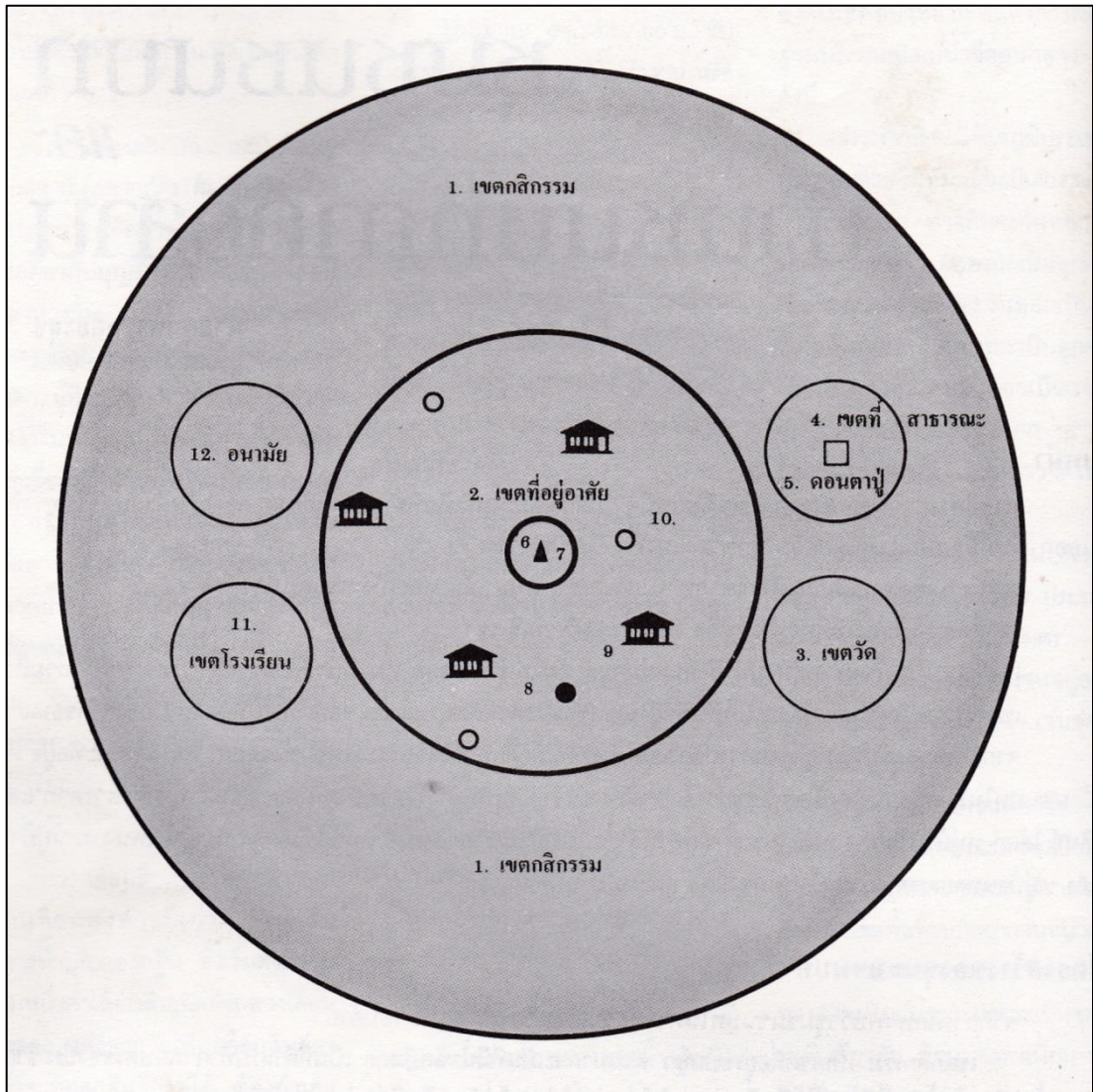
รูปแบบของอาคารหรือสิ่งปลูกสร้างประเภทอื่น ๆ นอกจากวัดและบ้าน โดยเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตผู้คน เช่น ยุงข้าว เรือนผ้านา หรือสิ่งปลูกสร้างเกี่ยวข้องกับความเชื่อ เช่น ศาลผี ศาลศักดิ์สิทธิ์ ต่าง ๆ

1.2.2 จุดเด่นและเอกลักษณ์ในงานสถาปัตยกรรมอีสาน

อนุวิทย์ เจริญศุภกุล (2530) ได้เสนอว่า มีสิ่งที่น่าสนใจคือ รูปแบบและเนื้อหาของงานสถาปัตยกรรมแบบประเพณีนิยม โดยแบ่งเป็น 2 ส่วน ได้แก่

- 1) แบบประเพณีนิยมต้นรากจากวัฒนธรรมอารยธรรมอินเดีย ได้แก่ สกูลช่างสายเขมร โดยพบการสร้างปราสาทหิน ปราสาทก่ออิฐโดยมีศิลปะสถาปัตยกรรมได้แก่ รูปเคารพต่าง ๆ และสกูลช่างอารยธรรมทวารวดี โดยพบกลุ่มใบเสมาและพระพุทธรูปศิลปะอินเดียกระจายอยู่ โดยสกูลช่างทั้งสองสายนี้ได้ทำการผสมกลมกลืนกับสกูลช่างพื้นเมืองจนเกิดจุดเด่นในศิลปะและสถาปัตยกรรมอีสาน
- 2) แบบพื้นเมืองดั้งเดิม โดยรวมจำแนกได้ตั้งนี้อาคารที่สร้างโดยชาวบ้านที่เป็นไปตามสภาพทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมในพื้นที่ ได้แก่ เรือนพักอาศัย เรือนค้าขาย อาคารทางศาสนา วิโรฒ ศรีสุโร (2540) ได้เสนอสอดคล้องว่า ลักษณะของสถาปัตยกรรมอีสานนั้นเกิดจากชาวบ้านกำหนดรูปแบบ จากอิทธิพลดินฟ้าอากาศ ความเชื่อทางศาสนา เศรษฐกิจ และวัสดุก่อสร้างกรรมวิธีทางช่างและเอกลักษณ์ในสถาปัตยกรรมอีสานคือ “มีความเรียบง่าย เอื้อต่อสัจจะตามธรรมชาติ มีความจริงใจ หนักแน่น แฝงด้วยพลัง มีความสมถะ รู้มี รู้ได้ รู้อยู่ รู้พอ”¹³

¹³ วิโรฒ ศรีสุโร และคณะ. "สรุปเอกลักษณ์สถาปัตยกรรมอีสาน". หลากภูมิ นฤมิตอีสาน สถาปัตยกรรมอีสาน คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2540: 149-151

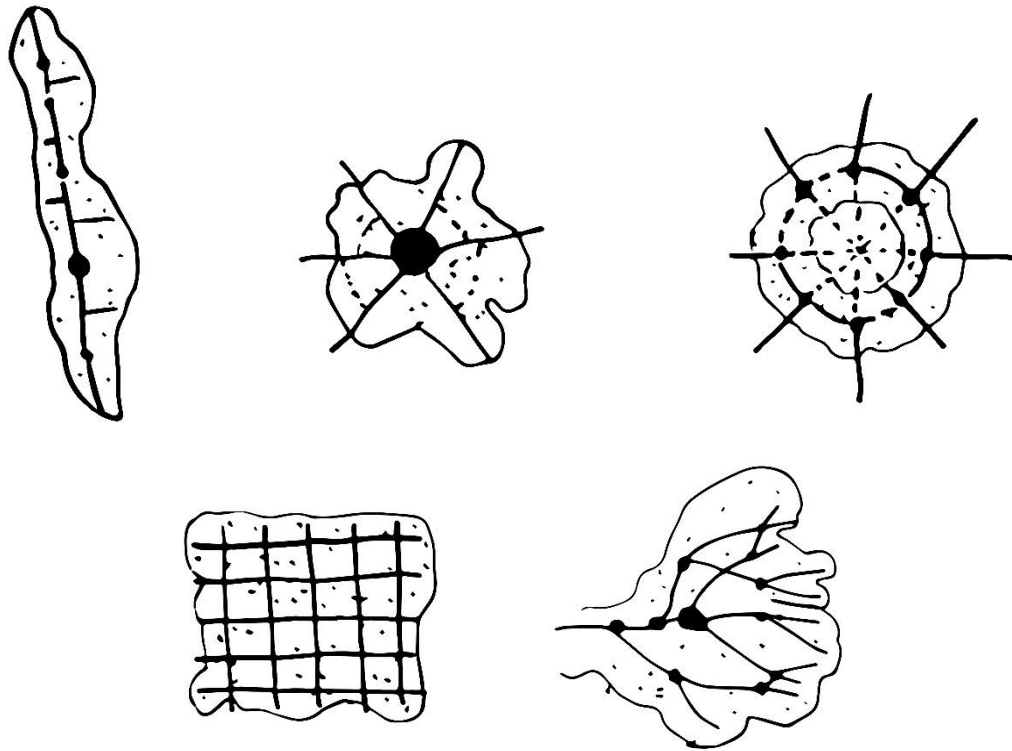

ภาพที่ 18 แผนภูมิโครงสร้างของชุมชนชนบทอีสาน

1. เขตกลีกรรรม	2. เขตที่อยู่อาศัย	3. เขตวัด	4. เขตสาธารณะ
5. ดอนปู่	6. ศาลากลางบ้าน	7. หลักบ้าน	8. เขตราชการ
9. ร้านค้า	10. เขตอุตสาหกรรม	11. เขตโรงเรียน	12. สถานีอนามัย

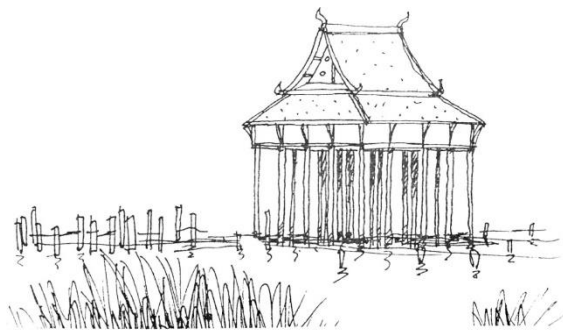
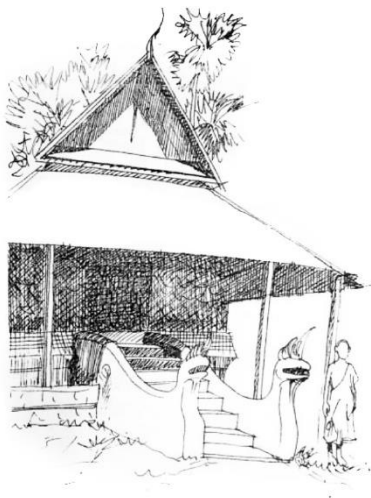
ที่มา: สุนทร ตุลยสุข, 2530: 30.

ภาพที่ 19 รูปแบบผังชุมชนชนบทอีสาน

(ซ้ายไปขวา-บนลงล่าง) 1. หมู่บ้านแบบตามยาว 2. หมู่บ้านแบบกระจายจากศูนย์กลาง
3. หมู่บ้านแบบวงแหวน 4. หมู่บ้านแบบตารางเหลี่ยม 5. หมู่บ้านแบบแขนง

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 20 สิม (โบสถ์) และหอแจก (ศาลาการเปรียญ)

ที่มา: ธนสิทธิ์ จันทะรี, 2540: 98. และ วิโรฒ ศรีสุโร, 2540: 13.

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 21 เฮือนเกย เฮือนโข่ง เฮือนแฝด

ที่มา: วิชิต คลังบุญครอง และ ไพโรจน์ เพชรสังหาร, 2530: 132.

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 22 เล้าข้าว (ยุ้งข้าว) และ ป้อบ้าน (หลักบ้าน)

ที่มา: วิโรฒ ศรีสุโร, 2540: 135. และ ธนสิทธิ์ จันทะวี, 2540: 116.

สรุปจากสถานภาพเอกสารทางวิชาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานแสดงให้เห็นว่าจำนวนของเอกสารทางวิชาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน มีเอกสารเกี่ยวกับบ้านพักอาศัยมากที่สุดเป็นจำนวน 62 รายการ ศาสนาการ 36 รายการ และเบ็ดเตล็ด 16 รายการ จากเอกสารทั้งหมด 114 รายการ แสดงให้เห็นว่านักวิชาการให้ความสนใจในการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นประเภทที่พักอาศัยและศาสนา ในขณะที่อาคารประเภทเบ็ดเตล็ดมีน้อยมาก โดยการศึกษาเอกสารในสถาปัตยกรรมทุกประเภทมุ่งเน้นไปยังรูปแบบของสถาปัตยกรรม โดยไปสอดคล้องกับผลการศึกษาระเบียบสถานภาพไทศึกษา สาขาสถาปัตยกรรม ศิลปกรรมและหัตถกรรม พ.ศ. 2545 ในกลุ่มสถาปัตยกรรมไทลาวว่ามีอาคารแบบเบ็ดเตล็ด เน้นเรื่อง เถียงนา (เรือนเฝ้านา) เล้าข้าว (ยุ้งข้าว) และป้อบ้าน (หลักบ้าน) เน้นรูปแบบและความเชื่อ เอกสารหมวดนี้มีอยู่น้อย โดยยังไม่มีการศึกษาสถาปัตยกรรมหรือสิ่งปลูกสร้างที่เกี่ยวข้องกับการผลิตเกลือ ทั้ง ๆ ที่สภาพธรณีวิทยาในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยนั้นมีลักษณะเฉพาะที่มีชั้นหินเกลืออยู่มาก จนปรากฏการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณ และรูปแบบสิ่งปลูกสร้างอยู่กับชุมชนต่าง ๆ ในอีสาน ดังที่ได้กล่าวไว้ในบทนำ

1.3 สถานภาพการศึกษาเรื่องเกลือในประเทศไทย

วัตถุประสงค์ของการศึกษาสถานภาพการศึกษาเรื่องเกลือในประเทศไทยและอีสานเพื่อจัดหมวดหมู่ จำนวนและประเด็นเนื้อหาในเอกสารทางวิชาการเกี่ยวกับเกลือในภาพกว้างเพื่อนำมาวิเคราะห์เชื่อมโยงกับประเด็นการศึกษาและวัตถุประสงค์การวิจัยหลักเรื่อง สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน เพื่ออธิบายให้เห็นช่องว่างทางวิชาการ การจัดชุดข้อมูลเอกสารเกี่ยวกับเกลือโดยใช้พื้นที่ทางภูมิศาสตร์การแบ่งภาคเป็นเกณฑ์ ได้แก่ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคใต้ โดยแยกประเด็นเนื้อหาในแต่ละเอกสารมีประเด็นดังนี้ 1. ประวัติศาสตร์ 2. กรรมวิธีการผลิต 3. ความเชื่อเกี่ยวเนื่อง 4. สภาพแวดล้อมและระบบนิเวศน์

ตารางที่ 2 แสดงการจำแนกเอกสารศึกษาเกี่ยวกับเกลือในประเทศไทย

ชื่อเรื่อง	ประเด็นเนื้อหา					หมายเหตุ
	ประวัติศาสตร์	กรรมวิธีผลิต	ความเชื่อ	การประยุกต์พัฒนา	สภาพแวดล้อม	
เอกสารเกี่ยวกับเกลือในภาพรวม						
1. กรมการสนเทศ กระทรวงเศรษฐกิจ (2498) เอกสารชุดแนะนำสินค้าเรื่องเกลือ				/	/	
2. กรมทรัพยากรธรณี กระทรวงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม (2550) ธรณีวิทยาประเทศไทย	/			/	/	ธรณีวิทยา
3. ปกรณ์ สุวานิช (2552) ธรณีวิทยาแหล่งแร่โพแทช-เกลือหินของไทย				/	/	ธรณีวิทยา
4. Mark Kurlansky (2002) Salt: A World History.	/	/	/		/	
4 รายการ						
เอกสารภาคเหนือ						
1. วลัยลักษณ์ ทรงศิริ (2533) ความสำคัญของเกลือสินเธาว์ที่ส่งผลกระทบต่อชุมชนโบราณ กรณีศึกษา บ้านบ่อหลวง ต.บ่อเกลือใต้ กิ่งอำเภอบ่อเกลือ จ.น่าน	/	/	/	/	/	
2. ปิ่นฉัตร หมอยาดี (2557) การสืบทอดและการพัฒนาการผลิตเกลือสินเธาว์ ต.บ่อเกลือใต้ จ.น่าน	/	/		/	/	
3. ศรีศักร วัลลิโภดม (2530) แหล่งทำเกลือโบราณที่พิษณุโลก	/	/	/		/	
3 รายการ						
เอกสารภาคตะวันออกเฉียงเหนือ						
1. ไพบุลย์ บุญไชยและคณะ (2546) รูปแบบการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติจากแม่น้ำชี	/	/	/		/	
2. ศรีศักร วัลลิโภดม (2546) เกลืออีสาน	/	/	/			
3. สุจิตต์ วงษ์เทศ (2546) ทุ่งกุลารักษาจักรเกลือ 2500 ปี						
4. วีรศักดิ์ จันทร์สงแสง (2552) หัวเราะและน้ำตาในทุ่งกุลาร้องไห้	/		/		/	
5. ปกรณ์ สุวานิช (2552) พญานาคกับเกลือใต้ดินในตำนานผาแดงนางไอ่	/	/	/	/	/	
6. บำเพ็ญ ไชยรักษ์ (2554) บทบาทของเกลือ ที่มีต่อนิเวศวัฒนธรรมและ สุขสภาวะ ของชุมชนในลุ่มน้ำสงคราม	/	/	/		/	
7. มิวเซียมเฟสติวล (2558) นิทรรศการ ข้าว เกลือ โลหะ	/		/		/	

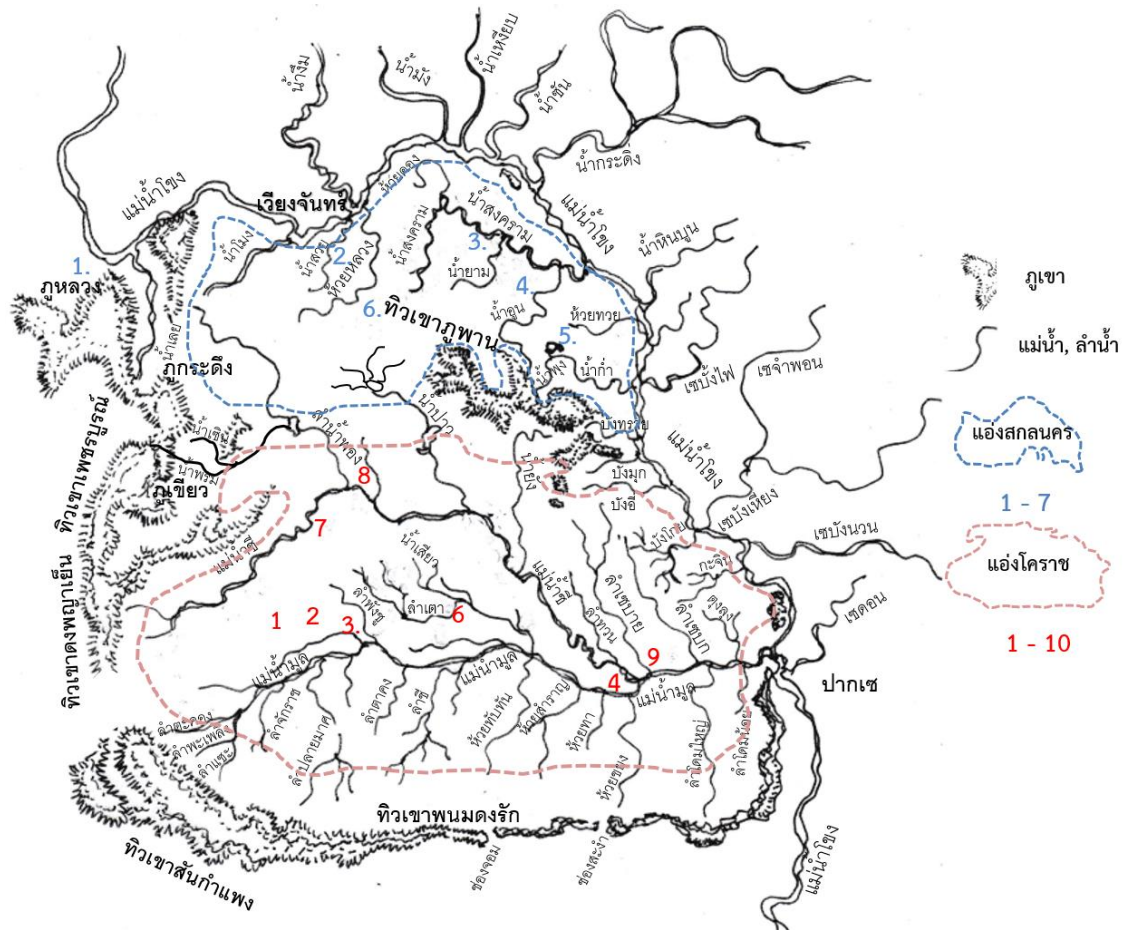
ตารางที่ 2 แสดงการจำแนกเอกสารศึกษาเกี่ยวกับเกลือในประเทศไทย (ต่อ)

ชื่อเรื่อง	ประเด็นเนื้อหา					หมายเหตุ
	ประวัติศาสตร์	กรรมวิธีผลิต	ความเชื่อ	การประยุกต์พัฒนา	สภาพแวดล้อม	
8. อมฤต หมวดทอง (2558) ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานชุมชนในอีสานมองผ่านเกลือ	/	/	/		/	ศึกษาเชิง กายภาพ
9. Eiji Nitta (1993) ancient industries, ecosystems and the environment with special reference to the northeast of Thailand	/	/	/		/	
10. Andrea Kankowski (2013) Salt-making in Northeast Thailand-An Ethnoarchaeological Study in Tambon Phan Song Khram, Nakhon Rachasima Province, Northeast Thailand.	/	/	/	/	/	
10 รายการ						
เอกสารภาคกลาง						
1. วีระ เทพภรณ์ (2548) เกลือสมุทรความเค็มที่เต็มไปด้วยคุณค่า (จ.สมุทรสาคร จ.สมุทรสงคราม)		/	/	/	/	
2. วณิชา เดชะบุญ (2553) พลวัตรนาเกลือ ต.บ้านบ่อ อ.เมือง จ.สมุทรสาคร	/			/	/	
3. ภรณ์ จำปาทอง (2555) คุณค่าและความสำคัญของภูมิทัศน์วัฒนธรรมนาเกลือ กรณีศึกษาอำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี	/	/	/	/	/	ศึกษาเชิง กายภาพ
3 รายการ						
เอกสารภาคใต้						
1. นราวดี โลหะจินดา (2554) พัฒนาการการทำนาเกลือและการค้าเกลือที่ปัตตานี	/	/	/			
2. สุภาภรณ์ สาแม (2557) แนวทางการส่งเสริมอาชีพทำนาเกลือ กรณีศึกษาชุมชนต้นหยงลูโ๊ะ อ.เมือง จ.ปัตตานี	/			/		
3. ซอพิยะ ยี่โยชะ (2553) เกลือหวานแห่งปัตตานี	/	/	/			
3 รายการ						
รวม 22 รายการ	16	14	14	11	18	

จากการศึกษารายการเอกสารทางวิชาการเกี่ยวกับเกลือแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของเหตุผลทางธรณีวิทยากับแหล่งเกลือในแต่ละประเภทในประเทศไทย อีกทั้งพบว่าเอกสารทางวิชาการเรื่องเกลือพบที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากที่สุด 10 รายการ และลำดับถัดมาคือภาคกลางและภาคเหนือที่มีอยู่ 3 รายการ และอันดับสุดท้ายได้แก่ภาคใต้ 3 รายการ ทั้งนี้พบว่างานศึกษาเกือบทั้งหมดเน้นศึกษาไปในเชิงประวัติศาสตร์ วิธีการผลิตและความเชื่อ โดยมีได้ศึกษาด้านกายภาพของสภาพพื้นที่และสถาปัตยกรรมอย่างชัดเจน จากจำนวนเอกสารทั้ง 20 รายการ พบเอกสารเพียง 2 รายการที่กล่าวประเด็นด้านกายภาพด้านสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรม ได้แก่ 1. ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานชุมชนในอีสานมองผ่านเกลือ 2. คุณค่าและความสำคัญของภูมิทัศน์วัฒนธรรมนาเกลือกรณีศึกษาอำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี

ตารางที่ 3 สรุปแสดงแหล่งผลิตเกลือและเอกสารทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง

พื้นที่ผลิตเกลือ	รูปแบบการผลิตเกลือ	จำนวนแหล่งผลิต	จำนวนเอกสารวิชาการ
1. ภาคอีสาน ร้อยเอ็ด อุดรธานี ขอนแก่น มหาสารคาม นครราชสีมา ศรีสะเกษ ยโสธร สกลนคร บึงกาฬ นครพนม	เกลือหินหรือเกลือสินเธาว์ (Rock salt)	12	10
2. ภาคเหนือ จ. น่าน จ. พิษณุโลก	เกลือจากน้ำเค็มใต้ดิน (Saline)	2	3
3. ภาคกลาง จ. เพชรบุรี สมุทรสาคร สมุทรสงคราม ชลบุรี จันทบุรี ฉะเชิงเทรา	เกลือสมุทร (Sea salt)	6	3
4. ภาคใต้ จ. ปัตตานี	เกลือสมุทร (Sea salt)	2	2

ภาพที่ 23 แผนที่สรุปแหล่งเกิดอีสานจากการทบทวนเอกสาร

อ่างสกลนคร 1. ด่านซ้าย จ.เลย 2. โพนพิสัย จ.หนองคาย 3. บ่อหัวแฮด จ.บึงกาฬ
4. บ่อกอก จ.นครพนม 5. สกลนคร 6. บ้านดุง จ.อุดรธานี 7. หนองหานกุมภวาปี จ.อุดรธานี

อ่างโคราช 1. ทุ่งผิโพน จ.นครราชสีมา 2. โนนพญามวย จ.นครราชสีมา 3. ทุ่งสัมฤทธิ์
จ.นครราชสีมา 4. ดอนเกลือ จ.ศรีสะเกษ 5. บ่อพันขัน จ.ร้อยเอ็ด 6. บ่อน้อย จ.ร้อยเอ็ด 7. ทุ่งเมือง
เพี้ย จ.ขอนแก่น 8. บ้านศรีฐาน จ.ขอนแก่น 9. อุบลราชธานี 10. ยโสธร

1.4 ช่องว่างทางการศึกษา

จากการสรุปการศึกษาสถานภาพการศึกษาด้าน สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน ด้านวัฒนธรรมเกลือและธรณีวิทยา ผลชี้ให้เห็นว่าธรณีวิทยาเป็นปัจจัยกำหนดให้เกิดทรัพยากรเกลือและมนุษย์รู้จักใช้ประโยชน์มาช้านานแต่การศึกษาด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นนั้นยังไม่เคยกล่าวถึงความเกี่ยวข้องในเรื่องวัฒนธรรมเกลือ ทั้ง ๆ ที่มีแหล่งเกลือกระจายครอบคลุมในพื้นที่อีสานอยู่ในวิถีชุมชนเป็นอย่างมาก อีกทั้งทางด้านธรณีวิทยายังไม่ได้เชื่อมโยงกับมิติด้านวัฒนธรรมหรือวิถีชีวิตของผู้คน เช่นเดียวกันกับด้านมานุษยวิทยายังขาดการเชื่อมโยงเรื่องวิถีชีวิตกับพื้นที่ทางกายภาพ งานศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานต้องการเติมเต็มช่องว่างทางวิชาการในส่วนธรณีวิทยาและมานุษยวิทยา เพื่อสร้างองค์ความรู้และแนวทางการศึกษาในเชิงกายภาพต่อไป

1.5 ความมุ่งหมาย คำถามของการศึกษาและวัตถุประสงค์ของการศึกษา

คำถามของการศึกษา

1. รูปแบบและลักษณะเฉพาะของสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานเป็นอย่างไร
2. วิธีวิทยาในการค้นหาความสัมพันธ์เชิงสหศาสตร์ ได้แก่ สถาปัตยกรรม ธรณีวิทยา และมานุษยวิทยา สามารถถอดความหมายและอธิบายถึงความสัมพันธ์ของชุดความรู้ที่เกี่ยวข้องกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานอย่างไร

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

1. เพื่อศึกษาสถานภาพความรู้และช่องว่างการศึกษาเรื่องสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย
2. ค้นหารูปแบบและลักษณะเฉพาะของสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน
3. เพื่อศึกษาวิธีวิทยาหาความสัมพันธ์เชิงสหศาสตร์ ได้แก่ สถาปัตยกรรม ธรณีวิทยา และมานุษยวิทยา

1.6 กรอบความคิดและวิธีการในการศึกษา

การศึกษาวิจัยนี้ มุ่งผสานองค์ความรู้แบบสหศาสตร์เพื่ออธิบายรูปแบบและลักษณะเฉพาะของสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลืออีสาน ซึ่งเป็นวิถีของคนผลิตเกลือในสังคมการทำเกษตรตามฤดูกาลอาศัยความรู้ทางดินฟ้าอากาศ อีกทั้งยังมีเรื่องราวของคติชนที่มายึดโยงความสัมพันธ์ของสภาพแวดล้อมและพื้นที่เอาไว้ การแสวงหาความรู้เรื่องการผลิตเกลือในวัฒนธรรมเกลือ นั้นเป็นการไปศึกษาจากท้องถิ่น เป็นการศึกษาปรากฏการณ์ผ่านคนในและบันทึกถ่ายทอดจากผู้ศึกษาที่เป็นคนนอก โดยมีกรอบทฤษฎีแบบหลากหลายติดตัวเข้าไปมองแบบหลวม ๆ และปล่อยให้ปรากฏการณ์ที่พบในพื้นที่กระจายตัวผ่านกรอบคิดหลัก 3 ประการ

- 1) สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น อาคารที่ถูกสร้างขึ้นโดยชาวบ้านหรือชุมชนท้องถิ่น สร้างตามเทคโนโลยีและแบบแผนสืบต่อกันมา โดยสัมพันธ์กับสภาพแวดล้อมและทรัพยากร ในท้องที่ค้ำจนถึงวัฒนธรรมการอยู่อาศัยของกลุ่มคนนั้น ๆ โดยมีการอธิบายสถาปัตยกรรมผ่านทฤษฎีนิเวศวัฒนธรรมในแง่ของมุมมองทางมานุษยวิทยา ที่มีความสัมพันธ์ของมนุษย์กับธรรมชาติ ในการดำรงชีพ จะมีการแทรกตัวของสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง ที่มนุษย์เสริมแต่งสภาพแวดล้อมธรรมชาติ ด้วยภูมิปัญญา¹⁴
- 2) ธรณีวิทยากับการเกิดเกลือ เป็นวิทยาศาสตร์แขนงหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวข้องกับประวัติของโลก สสารที่เป็นองค์ประกอบของโลกและสิ่งมีชีวิตบนพื้นโลก โดยทำการศึกษาการผลิตเกลือและสิ่งปลูกสร้างในขบวนการผลิตเกลือที่เกี่ยวข้องกับธรณีวิทยาและสภาพแวดล้อมที่ตั้ง¹⁵
- 3) มานุษยวิทยา เป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องในประเด็นที่มนุษย์ไปมีบทบาทจัดการปรับแต่ง และให้ความหมายต่อพื้นที่เกี่ยวกับการทำเกลือ แสดงออกเป็นแบบแผนทางสังคมกลุ่มคนต่าง ๆ ที่สะสมส่งต่อกันมาผ่านพิธีกรรม วิถีปฏิบัติในรูปแบบต่าง ๆ¹⁶

¹⁴ อรศิริ ปาณินท์. "การศึกษาและวิจัยสภาพแวดล้อมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นควรเริ่มต้นอย่างไร". เอกสารประกอบการอบรมระยะสั้น "สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่น" คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2550: 81.

¹⁵ กรมทรัพยากรธรณี. พจนานุกรมศัพท์ทางธรณีวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2558: 267.

¹⁶ พจนานุกรมศัพท์ทางสังคมวิทยา อังกฤษ-ไทย. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2549: 23.

1.7 โครงสร้างของงานวิจัย

งานศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานทำการศึกษาจากประเด็นที่ไปพบในภาคสนามแล้วนำมาตรวจสอบหาทฤษฎีและรูปแบบทางสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในเอกสารเพื่อหาช่องว่างและข้อถกเถียงทางวิชาการในแง่มุมใหม่ โดยแบ่งโครงสร้างการศึกษาเป็น 3 ส่วน ได้แก่ 1. ประเด็นที่มาและทบทวนวรรณกรรม 2. การออกแบบวิธีวิจัย 3. การวิเคราะห์ สังเคราะห์ นำมาสู่ข้อค้นพบและข้อสรุป

ส่วนที่ 1 ประเด็นที่มาและทบทวนวรรณกรรม

คือการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง ด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ด้านวัฒนธรรมเกลือและธรณีวิทยาในภาพรวมและเชื่อมโยงกับประเด็นการศึกษาจากภาคสนาม ประกอบด้วย

- บทที่ 1 ความเป็นมาของประเด็นการศึกษา จากการทบทวนเอกสารและข้อมูลภาคสนามเบื้องต้นชี้ให้เห็นประเด็นและช่องว่างการศึกษา
- บทที่ 2 ทบทวนทฤษฎี แนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นและช่องว่างทางวิชาการนำไปสู่แนวทางการสร้างวิธีวิจัย อีกทั้งศึกษากรณีศึกษางานวิจัยสถาปัตยกรรมที่มีความเฉพาะทางวัฒนธรรม ได้แก่ สถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมน้ำและวัฒนธรรมข้าว
- บทที่ 3 แอ่งวัฒนธรรมอีสาน เป็นการทบทวนวรรณกรรมด้านธรณีวิทยาที่เกี่ยวข้องกับภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นในอีสานเพื่อเชื่อมโยงไปกับมิติทางสังคมวัฒนธรรม จากนั้นสรุปประเด็นการศึกษาด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในแง่ของการตั้งถิ่นฐาน ด้านวัฒนธรรมเกลือและธรณีวิทยา

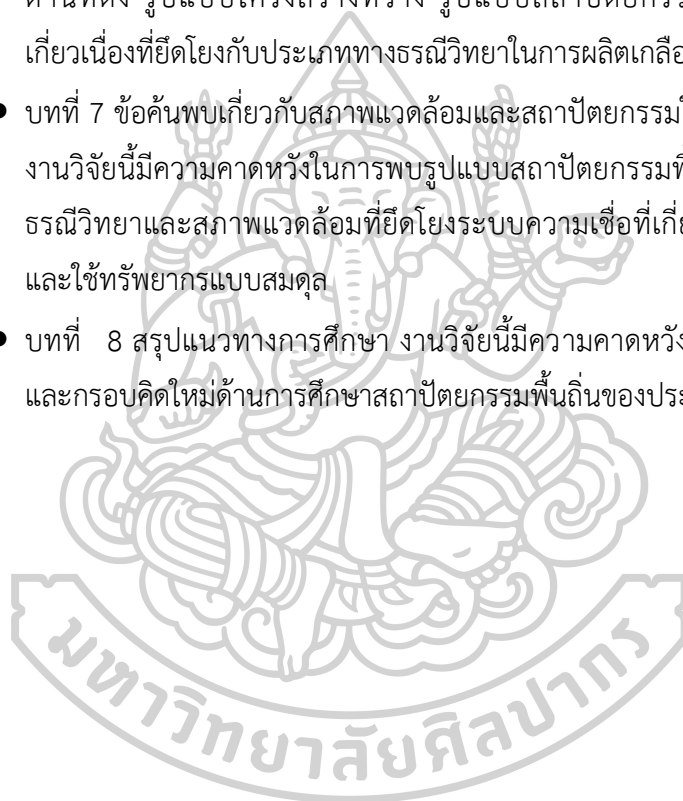
ส่วนที่ 2 การออกแบบวิธีวิจัยและประเด็นการเก็บข้อมูล

- บทที่ 4 คือการนำข้อถกเถียงจากการทบทวนกรอบการศึกษาและแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น มาตั้งข้อสังเกตและออกแบบเป็นวิธีวิจัยและประเด็นการเก็บข้อมูล โดยทำการเลือกพื้นที่ศึกษาและผู้ให้สัมภาษณ์เพื่อนำมาเสนอแนะในงานภาคสนาม

ส่วนที่ 3 ข้อค้นพบและข้อสรุป

คือการนำข้อค้นพบทางธรณีวิทยา ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานมาอธิบายสภาพแวดล้อม วัฒนธรรมเกลืออีสานและสถาปัตยกรรม

- บทที่ 5 สภาพแวดล้อมและวัฒนธรรมเกลืออีสาน เป็นการอธิบายสภาพแวดล้อมของ ธรณีศึกษาที่เป็นตัวแทนของแอ่งและประเภททางธรณีวิทยาในการผลิตเกลือ โดย แสดงความเชื่อมโยงบริบททั้งบนดินและใต้ดิน
- บทที่ 6 สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน แสดงเนื้อหาในรายละเอียด ด้านที่ตั้ง รูปแบบโครงสร้างที่วาง รูปแบบสถาปัตยกรรมและระบบความเชื่อ เกี่ยวเนื่องที่ยึดโยงกับประเภททางธรณีวิทยาในการผลิตเกลือ
- บทที่ 7 ข้อค้นพบเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลืออีสาน งานวิจัยนี้มีความคาดหวังในการพบรูปแบบสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่ความสัมพันธ์กับ ธรณีวิทยาและสภาพแวดล้อมที่ยึดโยงระบบความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับการอยู่อาศัย และใช้ทรัพยากรแบบสมดุล
- บทที่ 8 สรุปแนวทางการศึกษา งานวิจัยนี้มีความคาดหวังพบทิศทางของแนวทาง และกรอบคิดใหม่ด้านการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของประเทศไทย

1.8 ขอบเขตของการศึกษา

ขอบเขตด้านพื้นที่

ในการศึกษาครั้งนี้จะทำการศึกษาสิ่งแวดล้อมและสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลือในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เป็นลักษณะของการศึกษาวิจัยภาคสนามเพื่อนำข้อมูลมาสังเคราะห์กับสถานภาพทางความรู้ที่มีผู้ศึกษาไว้แล้ว จากการศึกษาของสุจิตต์ วงษ์เทศ (2546) วิไลลักษณ์ ทรงศิริ (2538) และการลงภาคสนามในเบื้องต้น โดยการนำมารวบรวมและแยกตามลักษณะทางภูมิศาสตร์ อีสานที่แบ่งเป็น 2 แอ่ง ได้แก่ แอ่งสกลนคร และแอ่งโคราช โดยจะทำการคัดเลือกพื้นที่ตัวแทนแหล่งผลิตเกลือในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่มีอายุ ภูมิปัญญาพื้นถิ่นต่อเนื่องมากกว่า 100 ปี และรูปแบบทางกายภาพที่ชัดเจน อีกทั้งมีบริบทด้านวัฒนธรรม (คติชน) ที่สะท้อนถึงสภาพพื้นที่อย่างชัดเจน โดยจะแสดงเกณฑ์และวิธีการคัดเลือกพื้นที่ศึกษาในบทวิธีวิจัยต่อไป

ขอบเขตด้านเนื้อหา

- ศึกษารูปแบบชุมชนที่มีการผลิตเกลือที่มีอายุมากกว่า 100 ปีขึ้นไป ที่ผลิตเกลือจากเกลือสินเธาว์และน้ำบาดาลเค็ม
- ศึกษาประวัติศาสตร์และพัฒนาการตั้งถิ่นฐานชุมชนในอีสานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์จนถึงปัจจุบัน
- ศึกษาทฤษฎีคติชนวิทยาในการถอดความหมายเชิงสัญลักษณ์ของ ตำนาน นิทานในพื้นที่
- ศึกษาทางกายภาพของสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมในการผลิตเกลือและความเชื่อที่เกี่ยวข้อง
- ลักษณะทางธรณีวิทยากับการตั้งถิ่นฐาน
- รูปแบบทางกายภาพของผังชุมชนกับพื้นที่การผลิตเกลือ
- รูปแบบผังบริเวณ ที่ว่าง การใช้สอย วัสดุการก่อสร้าง และรายละเอียดองค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมในการผลิตเกลือ

1.9 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ทราบถึงสถานภาพความรู้และเติมช่องว่างของการศึกษาเรื่องสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยเกี่ยวกับรูปแบบและลักษณะเฉพาะสิ่งแวดล้อมและสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลือ

สร้างวิธีวิทยาในการค้นหาความสัมพันธ์เชิงสหศาสตร์ ระหว่าง สถาปัตยกรรม ธรณีวิทยา และมานุษยวิทยา ที่ถอดความหมายและอธิบายถึงความสัมพันธ์ที่เกี่ยวข้องกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น

สร้างแนวทางในการต่อยอดสร้างความหมาย ภูมิทัศน์และสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของชุมชนผลิตเกลือพื้นบ้านในอีสานต่อไป

1.10 สรุปท้ายบท

ประเด็นเรื่องสภาพแวดล้อมเกี่ยวกับเกลืออีสานในงานสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นยังไม่ได้ถูกศึกษา โดยมีการกล่าวถึงในงานศึกษาด้าน มานุษยวิทยาที่อธิบายถึง ลักษณะการทำเกลือและความเชื่อที่เกี่ยวข้องอีกทั้งในด้านธรณีวิทยาได้อธิบายในรายละเอียดของทรัพยากรเกลือที่สัมพันธ์กับชั้นดินและหินเป็นส่วนใหญ่ จากการศึกษาในภาคสนามเบื้องต้นการปรับสภาพแวดล้อมสิ่งปลูกสร้างเกี่ยวกับการทำเกลือมีอยู่จำนวนมาก โดยมีสมมุติฐานเบื้องต้นว่า ธรณีวิทยาและมานุษยวิทยา มีโอกาสเป็นประเด็นหลักในการศึกษาขยายผลในด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นต่อไป

บทที่ 2

ทบทวนทฤษฎีวรรณกรรมการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น

จากประเด็นคำถามการวิจัยถึงรูปแบบหรือลักษณะเฉพาะของสิ่งแวดล้อมและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน โดยมีปัจจัยหลักที่เกี่ยวข้องได้แก่ สภาพแวดล้อมและธรณีวิทยาที่มีความเฉพาะเกี่ยวกับเกลือที่เกิดขึ้นที่ภาคอีสาน ในศึกษารั้งนี้ทำการทบทวนวรรณกรรมเพื่อศึกษาแนวทางและวิธีการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในภาพรวมทั้งต่ออิทธิพลทางทฤษฎีจากสากลที่อิทธิพลต่อนักวิชาการในประเทศไทย เพื่อนำมารับรองและอธิบายปรากฏการณ์สถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลืออีสานนี้ จึงทำการทบทวนวรรณกรรมเพื่อหาประเด็นข้อถกเถียงข้อสังเกตและช่องว่างทางวิชาการเพื่อนำไปออกแบบขบวนการวิจัยต่อไป ประกอบด้วยเนื้อหาสองส่วน ได้แก่ การทบทวนทฤษฎีแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นและกรณีศึกษางานวิจัยทางสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเฉพาะทาง ได้แก่ น้ำบ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมและสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมข้าว เพื่อสรุปกรอบความคิดทฤษฎีและข้อสังเกตนำไปสู่การสร้างแนวทางการศึกษาต่อไป

2.1 พัฒนาการทางประวัติศาสตร์สังคมกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในบริบทสากลและประเทศไทย

ในระหว่างช่วง ค.ศ. 1800 เป็นต้นมาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น เป็นประเด็นหัวข้อที่ได้รับความสนใจในหมู่นักสำรวจ อีกทั้งยังเป็นเรื่องราวต้นตอของอาคารบ้านเรือนชาวบ้านในที่ต่างแดน¹ “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” มีความหมายเมื่อครั้งแรกเริ่มว่า เป็นอาคารที่สร้างโดยชาวบ้านในแต่ละพื้นที่สร้างตามลักษณะดินฟ้าอากาศ ที่สอดคล้องกับความเป็นอยู่ของกลุ่มชนนั้น ๆ สถานะของอาคารที่สร้างโดยชาวบ้านยังไม่เป็นที่ยอมรับในระยะแรก ๆ² อาคารที่มีคุณค่าที่นับว่าเป็นสถาปัตยกรรมนั้นต้องออกแบบโดยสถาปนิก³ จนกระทั่งถึงช่วงโพสต์โมเดิร์น (Postmodern) หรือหลังสมัยใหม่สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นจึงถูกหยิบยกขึ้นมาเป็นที่รู้จักในวงกว้าง

¹ Vernacular architecture. เข้าถึงเมื่อ 14 กันยายน 2559, เข้าถึงได้จาก <http://www.vernaculararchitecture.com>

² Oliver, Paul. *Shelter and Society*, Frederick A. Praeger. Washington: New York, 1969.

³ Oliver, Paul. *Primitive dwelling and vernacular architecture shelter and society*. London: Barrie & Jenkins, 1976: 10. จาก วิวัฒน์ เตมียพันธ์. แนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น, 2529.

ส่วนของประเทศไทยการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นนั้น จะอธิบายเป็น 3 ช่วงเวลาสำคัญจาก พ.ศ. 2486 ถึง พ.ศ. 2549 โดยศึกษาเอกสารและสัมภาษณ์ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องต่าง ๆ ได้แก่ จุดเริ่มต้น นับตั้งแต่มีการเรียนการสอนสถาปัตยกรรมและต่อมาเริ่มมีการสร้างแนวทางการศึกษาที่ชัดเจนด้วยการสร้างคำและแนวทางการศึกษา จนกระทั่งสู่การขยายผลแนวทางการศึกษาที่มีความชัดเจนและแตกแขนงของแนวทางออกไป

2.1.1 พัฒนาการทางประวัติศาสตร์สังคม กับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นสากลและไทย

การทำความเข้าใจความเป็นมาของการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทยในบทความนี้ศึกษาทฤษฎีสถาปัตยกรรมตามพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ที่สอดคล้องกับเคลื่อนไหวของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นจากภาพใหญ่ของสถาปัตยกรรมและบริบทแวดล้อมต่าง ๆ โดยแบ่งออกเป็น 4 ช่วงเวลา⁴ ได้แก่ 1) จากจุดเริ่มต้นถึงก่อนโมเดิร์น 2) สถาปัตยกรรมสมัยใหม่ 3) หลังสมัยใหม่ หรือโพสต์โมเดิร์น 4) สู่สหสวรรชใหม่-สู่ทฤษฎีโดยจะอภิปรายรายละเอียดในช่วงเวลาต่าง ๆ ดังนี้

จากจุดเริ่มต้นถึงก่อนโมเดิร์น (Pre-modern theory)

สมัยกรีก-โรมัน-กลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 ที่กล่าวถึงแนวคิดที่มุ่งศึกษาอธิบายตัวสถาปัตยกรรมและการก่อสร้างเป็นหลัก โดยสถาปนิกนั้นมีหน้าที่เป็นที่ปรึกษาการออกแบบให้กับชนชั้นสูงหรือผู้ปกครองในหน่วยการเมืองนั้น⁵ ในส่วนของประเทศไทยจากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ จนมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นบทบาทของผู้ดูแลการก่อสร้างหรือช่างนั้น มีทั้งทำงานออกแบบให้กับฝ่ายปกครองมีส่วนคล้ายกับทางตะวันตก โดยเรียกว่าช่างหลวงและถ้าเป็นระดับชุมชนท้องถิ่นจะเรียกว่าช่างพื้นบ้าน ช่วงเวลาดังกล่าว ยังไม่มีสถาปนิกและไม่เรียกสิ่งก่อสร้างว่า “สถาปัตยกรรม”

⁴ แบ่งช่วงเวลาจากการจับกลุ่มทฤษฎีสถาปัตยกรรมตามพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ จาก ปิยลดา เทวกุล ทวีปริงสีพร, หม่อมหลวง. คำ ความคิด สถาปัตยกรรม ว่าด้วยทฤษฎีสถาปัตยกรรมในโลกโพสต์โมเดิร์น. กรุงเทพฯ: ลายเส้น, 2557: 29-30.

⁵ เรื่องเดียวกัน, 30.

สถาปัตยกรรมสมัยใหม่ (Modern theory)

ช่วงสมัยใหม่หรือโมเดิร์น ปลายศตวรรษที่ 19-กลางศตวรรษที่ 20 เป็นช่วงเปลี่ยนแปลงทางสังคมตะวันตกที่เข้าสู่ช่วงวิทยาศาสตร์และอุตสาหกรรม เกิดแนวทางสถาปัตยกรรมสมัยใหม่จากกลุ่มสถาปนิกที่แสดงออกผ่านวัสดุและรูปทรง⁶ วิวัฒน์ เตมียพันธ์ กล่าวถึงสถาปนิกยุคนี้ที่ยกย่องบ้านพื้นถิ่น ถึงความงามและการใช้งานที่มีประสิทธิภาพ⁷ อีกทั้งยังปรากฏว่ามีส่วนสนับสนุนให้เกิดการจัดงานนิทรรศการภาพถ่ายสิ่งก่อสร้างของชาวบ้านชื่อว่า Architecture without Architects⁸

ในส่วนของประเทศไทยช่วงรัชสมัยรัชกาลที่ 5 ช่วง พ.ศ. 2409-2450 สยามประเทศมีนโยบายปฏิรูปบ้านเมืองให้มีอารยะทัดเทียมชาติตะวันตกโดยได้ว่าจ้างสถาปนิกและวิศวกรจากตะวันตกเข้ามาดำเนินการออกแบบก่อสร้างสาธารณูปโภค สาธารณูปการเช่น การรถไฟ โทรเลข และออกแบบอาคารสำคัญ ๆ เป็นต้น⁹ จนถึงรัชสมัยรัชกาลที่ 6 ช่วง พ.ศ. 2453-2468 ได้ทรงแปลและพระราชทานนาม“สถาปัตยกรรม” จาก Architecture ในภาษาอังกฤษ¹⁰ อีกทั้งมีสถาปนิกสยามจบการศึกษากลับมาจากยุโรป ได้ริเริ่มงานออกแบบและงานวิชาการทางสถาปัตยกรรม โดยต่อมารัฐบาลได้จัดตั้งสถาบันการศึกษาในช่วงแรกเริ่มได้แก่ วิทยาลัยเพาะช่าง ใน พ.ศ. 2473 และได้เปลี่ยนมาเป็นคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยใน พ.ศ. 2482¹¹ ในเวลาถัดมาได้มีการได้ก่อตั้งคณะสถาปัตยกรรมไทย มหาวิทยาลัยศิลปากรขึ้นใน พ.ศ. 2498 เพื่อสร้างแนวทางศิลปะและสถาปัตยกรรมไทยที่เป็นเอกลักษณ์ของชาติ นับเป็นช่วงเวลาถือกำเนิดการศึกษาสถาปัตยกรรมในประเทศไทยและได้ขยายผลมาเป็นสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโดยที่จะอภิปรายต่อไป

⁶ สันติรักษ์ ประเสริฐสุข. สุนทรียศาสตร์และทฤษฎีทางสถาปัตยกรรมตะวันตก จากคลาสสิกถึงดีคอนสตรัคชัน. กรุงเทพฯ, 2552.

⁷ กล่าวถึงคำพูดของ แฟรงค์ ลอยด์ไรท์ และเลอ คาบูลีเออร์ จาก วิวัฒน์ เตมียพันธ์. "แนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น". เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่องเอกลักษณ์สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน. งานนิทรรศการวัสดุก่อสร้างและผลงานสถาปัตยกรรมอีสาน สถาปัตยกรรมอีสานสัญจร 29 ตุลาคม-1 พฤศจิกายน 2530 ณ โรงแรมโฆษะ จ.ขอนแก่น, 2530

⁸ ปรากฏชื่อของสถาปนิกในยุคโมเดิร์น ได้แก่ Walter Gropius, Kenzo Tange ที่ช่วยให้คำปรึกษาและแนะนำแหล่งทุนจัดนิทรรศการ ในคำขอบคุณ (Acknowledgements) หนังสืองานนิทรรศการ Architecture Without Architects ค.ศ. 1964 โดย Bernard Rudofsky.

⁹ วิมลสิทธิ์ ทรายงูร และคณะ. พัฒนาการแนวคิดและรูปแบบของงานสถาปัตยกรรม อดีต ปัจจุบัน อนาคต. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2536: 19.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, 34.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, 42.

หลังสมัยใหม่ โลกแห่งความหมายของโพสต์โมเดิร์น (Postmodern theory)

ช่วงหลังสมัยใหม่หรือโพสต์โมเดิร์น ตั้งแต่ประมาณกลางศตวรรษที่ 20-สิ้นศตวรรษที่ 20 ภายหลังจากโลกเผชิญภาวะสงครามโลกและเสร็จสิ้นลงในปี ค.ศ. 1945 ในช่วงเวลานั้น ปิยลดา เทวกุล กล่าวว่า “สิ่งแรกที่เราได้สัมผัสได้เมื่อมองดูทฤษฎีในช่วงนี้คือ ความหลากหลายจากเดิมที่ทฤษฎีเคยมุ่งที่ตัวสถาปัตยกรรมเป็นหลักก็กลับแตกเป็นประเด็นที่เชื่อมโยงกับศาสตร์อื่น ๆ มากมาย เช่น ปรัชญาและภาษาศาสตร์ เป็นต้น”¹²

ช่วงเวลานี้เอง สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเป็นที่รู้จักในวงกว้างและถูกกล่าวถึงแก่ชาวโลกอย่างเป็นทางการ ในการจัดนิทรรศการภาพถ่ายชื่อว่า Architecture Without Architects ในปี ค.ศ. 1964 โดย Bernard Rudofsky ในงานได้จัดแสดงนิทรรศการภาพถ่ายอาคารของชาวบ้านในภูมิภาคต่าง ๆ ของโลก จากเหตุที่ว่า “ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมมักจะกล่าวในส่วนของโลกตะวันตกและเลือกที่จะหยิบยกมาอธิบาย โดยละเลยงานออกแบบตามท้องถิ่นต่าง ๆ นิทรรศการครั้งนี้พยายามที่จะตีแผ่ให้เห็นถึงความงามของอาคารที่มีลักษณะเฉพาะตัวและยังมิได้ถูกจัดอยู่ในสารบบของวงสถาปัตยกรรม (Non-pedigreed architecture)”¹³ ภายหลังจากการจัดนิทรรศการนี้ ทำให้มีการขยายผลทางวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นต่อมา

ในปี ค.ศ. 1990 Amos Rapoport เสนอแนวทางสถาปัตยกรรมในประเด็นมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมที่ถูกละเอียดแยกส่วนในวงการวิชาการและการออกแบบทางสถาปัตยกรรมที่ผ่านมา จึงเสนอแนวทาง “สภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง” (Built environment) ที่นำศาสตร์ต่าง ๆ มาผสมผสานกันทั้ง มานุษยวิทยา ภูมิศาสตร์ โบราณคดีและคติชน เพื่อจะอธิบายการสื่อความหมายสภาพแวดล้อมแบบเป็นองค์รวม¹⁴ ถัดมาในปี ค.ศ. 1999 ICOMOS หน่วยงานด้านอนุรักษณ์นานาชาติ ได้เพิ่มกฎบัตรเกี่ยวกับ “มรดกวัฒนธรรมพื้นถิ่น” (Charter on the built vernacular heritage) ที่ขยายผลครอบคลุม “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น สภาพแวดล้อมธรรมชาติและระบบนิเวศน์ จินตภาพของชุมชนโดยรวม วิถีชีวิตและสังคมวัฒนธรรม” จากที่ไม่ได้กล่าวถึงมาก่อนหน้านั้น¹⁵ นอกเหนือจากนั้นแล้วการเคลื่อนย้ายของคนชนบทสู่เมืองใหญ่ได้เป็นประเด็นที่แตกแขนงในด้านสถาปัตยกรรมของคน

¹² ปิยลดา เทวกุล ทวีปริงสีพร, หม่อมหลวง. คำ ความคิด สถาปัตยกรรม ว่าด้วยทฤษฎีสถาปัตยกรรมในโลกโพสต์โมเดิร์น. กรุงเทพฯ: ลายเส้น, 2557: 29-30.

¹³ Rudofsky, Bernard. *Architecture without architects: A short introduction to non-pedigreed Architecture*. New York: Doubleday & Company, 1972: 1-6.

¹⁴ Amos Rapoport. *The meaning of the Built environment a nonverbal communication approach*. The University of Arizona Press, 1990 ทั้งนี้ Amos Rapoport ได้ศึกษาต่อเนืองในประเด็นดังกล่าวตั้งแต่ ปี ค.ศ. 1980 จากการรวบรวมงานศึกษาต่าง ๆ เพื่อชี้ชัดถึงขอบเขตเนื้อหา

¹⁵ อรศิริ ปาณินท์. "การอนุรักษ์และพัฒนาามรดกวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างยั่งยืนในแนวทางบูรณาการข้ามศาสตร์". *Proceeding of International Conference: Sustainable Local Heritage Conservation, The Transdisciplinary Approach and ICOMOS Thailand Annual Meeting 2006*, 2549: 64-65

ชนบทที่เกิดขึ้นในเมืองใหญ่ Hayward (1981) ได้เสนอแนวทางการศึกษา “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในเมือง” (Urban vernacular architecture) โดยศึกษารูปแบบสถาปัตยกรรมของชนชั้นแรงงานที่อพยพมาจากชนบท ได้ออกแบบที่อยู่อาศัยมีลูกผสมกับวัฒนธรรมเมือง ในงานศึกษา Urban vernacular architecture in nineteenth-century, Baltimore (1981).

เหตุการณ์สำคัญในแวดวงวิชาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลกเกิดขึ้นในปี ค.ศ.1997 เมื่อ Paul Oliver ได้รวบรวมและเรียบเรียง จัดทำสารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลกซึ่งมีเนื้อหาของ ทฤษฎี และหลักการในวัฒนธรรมการอยู่อาศัย โดยสารานุกรมเล่มนี้ แสดงตัวตนของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นหรืออาคารของชาวบ้านที่ถูกกลืนในวงวิชาการและสร้างแนวทางสู่การศึกษาวิจัยในอนาคต โดยได้จำแนกแนวทางประเด็นการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเด็นหลัก 9 แนวทาง ได้แก่ 1. แนวทางและแนวคิด (Approach and Concept) เป็นการหยิบยกรวบรวมจากงานวิจัยในอดีตที่ผ่านมา โดยมีได้เป็นข้อสรุปตายตัวหมดจด และเปิดโอกาสให้แนวทางอื่นเข้ามาเติมเต็มได้ตลอด โดยมีแนวทางและแนวคิดนำร่อง 20 แนวทางกว้าง ๆ 2. คุณลักษณะทางวัฒนธรรม และคุณลักษณะทั่วไป (Cultural Traits and Attributes) โดยรองรับปรากฏการณ์ทางสังคมเศรษฐกิจที่ส่งผลต่อตัวอาคาร โดยกล่าวถึงความสัมพันธ์ของสายตระกูล กิจกรรมทางเศรษฐกิจ ความเชื่อทางศาสนาและประเพณี โดยเน้นลักษณะที่เป็นนามธรรมและให้ความหมายจากการสังเกตปรากฏการณ์ โดยใช้หลักคิดแบบนักวิชาการและแบบชาวบ้านเข้าร่วมศึกษาผสมผสานกัน โดยมีแนวทาง 20 แนวทาง 3. สภาพแวดล้อม (Environment) 6 แนวทาง ที่เป็นเรื่องพื้นฐานและสำคัญในการศึกษาเชิงพื้นที่และสถาปัตยกรรม 4. วัสดุและทรัพยากรในการก่อสร้าง (Materials and Building Resources) ว่าด้วยเรื่องการสร้างที่อยู่อาศัยทั้งแบบปักหลักไม่เคลื่อนย้ายและพวกเร่ร่อน ที่คำนึงถึงวัสดุการก่อสร้าง แหล่งทรัพยากรและระบบการผลิตกับการขนส่ง 5. ผลผลิต (Production) ว่าด้วยเรื่องความให้ความสำคัญในรายละเอียดของการก่อสร้างอาคารที่สัมพันธ์เรื่องน้ำหนักและโครงสร้างของวัสดุอาคารที่เกี่ยวข้องกับการออกแบบเครื่องเรือน 6. การบริการ (Services) เป็นประเด็นสำคัญในเรื่องของการใช้สอยในพื้นที่กิจกรรม การใช้พลังงานต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน 7. สัญลักษณ์และการประดับตกแต่ง (Symbolism and Decoration) อาคารที่สมบูรณ์นอกจากการใช้สอยจะต้องคำนึงถึงส่วนประดับตกแต่งที่เป็นสัญลักษณ์ในการสื่อสาร เกี่ยวข้องกับความเชื่อ ศาสนาและบรรพบุรุษ 8. การจัดกลุ่มหมวดหมู่ (Typologies) เพื่อความสะดวกในการศึกษาโดยการจำแนกให้เห็นคุณลักษณะของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่รับรู้ได้ชัดเจน อาทิเช่น การจำแนกด้วยรูปด้าน (Typology of Elevation) การจำแนกด้วยรูปทรง (Typology of Forums) 9. การใช้สอยและหน้าที่ (Uses and Functions) เป็นเรื่องของประโยชน์ใช้สอยอีกทั้งแสดงลักษณะทางสังคมที่สื่อถึงศักดิ์และสถานภาพ (Authority and States)

ในการศึกษาสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสานมีความเกี่ยวข้องกับแนวทางต่าง ๆ ในภาพรวม แต่เน้นประเด็นในเนื้อหาลึกในข้อที่ 2 คุณลักษณะทางวัฒนธรรม และ ข้อที่ 3 แนวทางสภาพแวดล้อม

สู่สหัสวรรษใหม่-สู่ทฤษฎีสถาปัตยกรรมองค์รวม (ตั้งแต่ศตวรรษที่ 21 ถึงปัจจุบัน)

สังคมโลกเข้าสู่ช่วงเวลาแห่งสหัสวรรษใหม่ สืบเนื่องจากการพัฒนาอุตสาหกรรมที่ยังมีการขยายตัว การเพิ่มจำนวนประชากรโลก ระบบการสื่อสารที่รวดเร็วผ่าน วิทยุ โทรทัศน์และอินเทอร์เน็ต ในวงการวิชาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอังกฤษได้จัดงานประชุมและแลกเปลี่ยนเพื่อหาทิศทางของการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น Vernacular Architecture in the Twenty-First Century ใน ปี ค.ศ. 2006 โดยมีข้อเสนอให้เกิดข้อถกเถียงทางวิชาการและเกิดแนวทางการศึกษาใหม่ ๆ ที่คำนึงถึงภาพรวมแบบ “สภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง” อีกทั้งควรมีความเป็นนักเคลื่อนไหว (Activist-orientation) ในการขับเคลื่อนแก้ปัญหาต่าง ๆ ในการยกระดับชีวิตผู้คนให้ดีขึ้น¹⁶ และควรทำงานวิจัยแบบสหสาขาวิชา (Multidisciplinary) ร่วมกับผู้อื่น อาทิเช่น มานุษยวิทยา (Anthropology) การอนุรักษ์ (Conservation) ภูมิศาสตร์ (Geography) นิเวศวิทยา (Ecology)¹⁷ อีกทั้งการศึกษาควรหลุดออกจาก “ความโรแมนติก” ที่ว่าด้วยความหลงใหลใคร่ปลื้ม มองข้ามความจริงด้านอื่นจนทำอยู่ในวงวนการศึกษาที่ผ่านมาในแง่การจดบันทึก รูปร่าง รูปทรง ทั้งนี้เพื่อก้าวข้ามไปสู่ความเป็นหลักการทางทฤษฎีให้มีความเป็นระบบกลไกที่ชัดเจน¹⁸ ในช่วงเวลาเดียวกันนี้ประเทศไทย ได้มีการจัดประชุมวิชาการ ความหลากหลายของเรือนพื้นถิ่นไทย ที่รวบรวมผลงานวิชาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นจากนักวิชาการในวงกว้างทั่วประเทศ จนต่อมามีการเปิดหลักสูตร มหาบัณฑิตด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นขึ้น ถือได้เวลาเป็นช่วงเวลาสำคัญของในความชัดเจนของแนวทางสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น

¹⁶ Alsayyad, Nezar. Foreword, *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century*. USA: Taylor & Francis, 2006: xvii-xviii.

¹⁷ Oliver, Paul. Afterword: Raising the roof *Vernacular Architecture in the Twenty-First Century*. USA: Taylor & Francis, 2006: 262-268.

¹⁸ Amos Rapoport. *Vernacular design as a model system, Vernacular Architecture in the Twenty-First Century*. USA: Taylor & Francis, 2006: 179-182.

2.2 สรุปประเด็นพัฒนาการแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย

จุดเริ่มต้น ในช่วงแรกเริ่มของหลักสูตรการเรียนการสอนสถาปัตยกรรมของประเทศไทย เป็นวิชามุ่งเน้นศึกษาเพื่อปฏิบัติวิชาชีพสถาปัตยกรรมโดยประกอบด้วยรายวิชาต่าง ๆ และหนึ่งนั้น เป็นประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทยและสถาปัตยกรรมไทยที่มีเนื้อหาศึกษาความเป็นมา รูปแบบของ สถาปัตยกรรมวัด วังและบ้านพักอาศัยใน 4 ภาคของประเทศไทยรวมถึงผู้คนที่อาศัยอยู่ห่างไกล โดย ณ ขณะนั้นยังไม่มีมีการใช้คำว่า “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” ดังในปัจจุบัน หากใครศึกษาเรือนพัก อาศัยหรืออาคารทางศาสนาของชาวบ้านหรือตามพื้นที่ชนบท ผู้ศึกษามักระบุชื่ออาคารที่จะศึกษา เช่น เรือนลานนาไทย¹⁹ เรือนไทยภาคกลาง²⁰ เป็นการมองภาพรวมของรูปแบบอาคารในมิติ ประวัติศาสตร์ที่เน้นคิดการออกแบบที่แสดงออกเป็นกายภาพ หากพิจารณาด้วยประเด็นเนื้อหาพบว่า วิชาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทยและสถาปัตยกรรมไทยเป็นจุดเริ่มต้นก่อนจะมีการสร้างแนวทาง ของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดังที่จะกล่าวต่อไป

การสร้างแนวทาง ในประเทศไทยภายหลังจากที่มีการตั้งสถาบันการศึกษาทาง สถาปัตยกรรม มีกลุ่มนักวิชาการ ได้แก่ อนุวิทย์ เจริญศุกกุล, ฤทัย ใจจงรัก, วิโรฒ ศรีสุโร และ นิจ หิญาชระนันท์ เข้าร่วมประชุม Indigenous Art and Architecture ณ กรุงกัวลาลัมเปอร์ ประเทศมาเลเซีย ที่ว่าด้วยศิลปะและสถาปัตยกรรมของชาวบ้านโดยทั่วไป ที่แสดงออกตามท้องถิ่น ต่าง ๆ²¹ ในประเทศไทย ณ ขณะนั้นยังไม่มีมีการใช้คำว่า “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” จนกระทั่ง วิวัฒน์ เตมียพันธ์ ได้เทียบความหมาย “Vernacular architecture” โดยแยกคำ “Vernacular” ที่หมายถึง พื้นเมือง พื้นบ้าน ตรงกับความหมาย “คติพื้นถิ่นและชีวิตพื้นถิ่น” (Folklore and folk life) ว่าด้วย เรื่องราวของพื้นถิ่นเป็นที่รู้จักกันดีในกลุ่มชนถิ่นนั้นและมีความหมายกว้างกว่า “พื้นบ้าน” ที่ชวนให้ นึกถึงแต่ใน “ชนบท” โดยกินความหมายรวมถึง ชาวกรุง ชาวเมืองด้วย เมื่อนำสองคำมาผสมเป็น “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” โดยมีความหมายสอดคล้องกับ Vernacular architecture ตามการให้ ความหมายของ Paul Oliver ใน ค.ศ. 1976 จากนั้นจึงเริ่มใช้คำว่า “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” ใน สถาบันการศึกษาสถาปัตยกรรมในประเทศไทย²² โดยในช่วงแรกเริ่มนั้นใช้คำว่า “สถาปัตยกรรมไทย

¹⁹ ฤทัย ใจจงรัก. เรือนไทยภาคกลาง ในเรือนไทยเดิม. 2518.

²⁰ อนุวิทย์ เจริญศุกกุล. เรือนลานนาไทยและประเพณีการปลูกเรือน. 2521.

²¹ ฤทัย ใจจงรัก. หนึ่งในผู้เข้าร่วมประชุม, 22 กันยายน 2559. *หมายเหตุช่วงเวลาที่ไปประชุมเป็นการประมาดจาก ผู้ให้สัมภาษณ์ เนื่องเอกสารการประชุมได้สูญหายไป

²² วิวัฒน์ เตมียพันธ์. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นนั้น, 22 ธันวาคม 2559. (เนื้อหาเรื่องการใช้คำว่า สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นนั้น อยู่ในช่วง พ.ศ. 2520-2524 เนื่องจากผู้ให้สัมภาษณ์ไม่สามารถระบุปีที่แน่ชัดได้) อีกทั้งได้กล่าวถึงการเทียบความหมายสถาปัตยกรรมพื้น ถิ่นกับบทความวิชาการ “คติพื้นถิ่นและชีวิตพื้นถิ่น” (Folklore and Folk life) ในบทความ วรณีย์ วิบูลย์สวัสดิ์ แอนเดอร์สัน.

“ศิลปหัตถกรรมพื้นถิ่น”. โบราณคดี 7(2), 2520: 1-6

พื้นถิ่น”²³ ที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับวัดและบ้านเรือนพักอาศัย 4 ภาคในประเทศไทย²⁴ ความชัดเจนของแนวทางการศึกษาเกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2529 วิวัฒน์ เตมียพันธ์ ได้จัดทำเอกสารในการอบรม “แนวทางศึกษาและวิจัยทางศิลปกรรมไทย” โดยได้แปลและเรียบเรียงเรื่องสถาปัตยกรรมถิ่นของ Bernad Rudolfsky และ Paul Oliver เป็นต้น เป็นการทำให้ “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” เข้าสู่ความเป็นวิชาการอย่างชัดเจน โดยมีเนื้อหากล่าวถึงความหมายและคำจำกัดความ คุณค่าและความหมายของ “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น”²⁵

การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นมีมาอย่างต่อเนื่องโดยสถาบันการศึกษาด้านสถาปัตยกรรม ได้แก่ สถาบันเทคโนโลยีเจ้าคุณทหารลาดกระบัง มหาวิทยาลัยศิลปากร และสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ตามภูมิภาคในช่วงเวลาถัดมาที่เป็นรายวิชาในการเรียนการสอนและได้ขยายเครือข่ายทางแนวคิดผ่านผู้สำเร็จการศึกษาระดับมหาบัณฑิตและการทำทำวิจัยร่วมกันระหว่างสถาบัน พบว่าในช่วงเวลานี้ นักวิชาการใช้การจำแนกการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นตามภูมิศาสตร์ที่เป็นภาคตามเขตการปกครอง อาทิเช่น สถาปัตยกรรมภาคใต้ เรือนไทยภาคเหนือ หรือใช้ชาติพันธุ์เป็นตัวนำไปสู่การศึกษา เช่น เรือนชาวเขา เรือนไตลื้อสิบสองปันนา เป็นต้น

การขยายผลแนวทางการศึกษา ภายหลังจากการเทียบความหมายสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นกับแนวทางสากล ได้มีการจัดประชุมวิชาการ “ความหลากหลายของเรือนพื้นถิ่นไทย” ที่คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากรในปี พ.ศ. 2543 ที่รวบรวมงานวิชาการเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นทุก ๆ ภูมิภาคในประเทศไทยของนักวิชาการที่หลากหลายสถาบันที่เกี่ยวข้อง²⁶ และจัดทำเอกสารประกอบการประชุมออกเผยแพร่ และในบทความพิเศษครั้งนี้ได้เชื่อมโยงกับสาขามานุษยวิทยาเรื่อง “ท้องถิ่นวัฒนา” โดย ศรีศักร วัลลิโภดม ที่กล่าวถึงคุณค่าความสำคัญวัฒนธรรมท้องถิ่นที่เป็นของชาวบ้านและคนส่วนใหญ่ทางสังคม ถือได้ว่าเป็นการบูรณาการระหว่างสาขามานุษยวิทยากับสถาปัตยกรรมอย่างเป็นทางการ

²³ สถาปัตยกรรมไทยพื้นถิ่น. คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าวิทยาเขตเจ้าคุณทหารลาดกระบัง, 2525.

²⁴ หลักสูตรสถาปัตยกรรมมีพัฒนาการจากการก่อสร้างและการออกแบบที่เป็นเอกลักษณ์ของชาติ ความเป็นไทยโดยยังมุ่งเน้นไปตัวสถาปัตยกรรม.

²⁵ วิวัฒน์ เตมียพันธ์. "แนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น". เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่องเอกลักษณ์สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน. งานนิทรรศการวัสดุก่อสร้างและผลงานสถาปัตยกรรมอีสาน สถาปัตยกรรมอีสานสัญจร 29 ตุลาคม-1 พฤศจิกายน 2530 ณ โรงแรมโฆษะ จ.ขอนแก่น, 2530

²⁶ มีบทความวิชาการหลากหลายเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในการประชุมวิชาการครั้งนี้ แต่กระนั้นยังอยู่ภายใต้กรอบคิดพื้นที่ภูมิภาคและชาติพันธุ์

ความชัดเจนในแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2546 คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร เปิดหลักสูตรมหาบัณฑิตศิลปศาสตร์ สาขาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในแนวทาง “นิเวศวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” โดยมีแนวทางดังต่อไปนี้

นับตั้งแต่ให้ความสนใจสถาปัตยกรรมประเภทที่อยู่อาศัย บ้านเรือนของผู้คนที่นอกเหนือจาก ศาสนสถาน วัดโบสถ์ เจดีย์ ฯลฯ และในช่วงแรกนั้นการศึกษาให้ความสำคัญกับตัวสถาปัตยกรรมเป็นหลักและมองสภาพแวดล้อมภายนอกเป็นตัวรอง ในช่วง พ.ศ. 2542 (ค.ศ. 1999) ได้ศึกษาแนวคิด “นิเวศวัฒนธรรม” (Cultural ecology) ทำให้เราเห็นทะลุปรุโปร่งในแง่ความสัมพันธ์ของสภาพแวดล้อมกับวิถีชีวิตของผู้คนที่เกี่ยวข้องและอธิบายสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น²⁷

โดยแสดงให้เห็นความชัดเจนของแนวทางการศึกษาและวิถีวิทยาของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในการใช้ขบวนการทางมานุษยวิทยาในการศึกษาการปรับตัวของคนในสภาพแวดล้อมที่สัมพันธ์กับสถาปัตยกรรม

การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในกลุ่มนักวิชาการช่วงระยะหลังได้มีการออกไปศึกษาเปรียบเทียบกับกลุ่มวัฒนธรรมในประเทศเพื่อนบ้านหรือที่มีประวัติศาสตร์เกี่ยวเนื่องกัน ได้แก่ เชียงตุง มาเลเซีย ลีบอง ปันนา สปป.ลาว กัมพูชาและอินเดีย โดยเริ่มมีการใช้กรอบการศึกษาแบบสหวิทยาการ เชื่อมโยงด้านมานุษยวิทยา โดยสนใจสถาปัตยกรรมในกลุ่มชาติพันธุ์ทำให้เกิดข้อค้นพบทางวิชาการที่ขยายผลความรู้ต่อไป²⁸

²⁷ อรศิริ ปาณินท์. หนึ่งในผู้รับผิดชอบหลักสูตร ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น, 24 มกราคม 2560. อย่างไรก็ตาม การกล่าวถึงประเด็นระบบนิเวศน์และมานุษยวิทยาในงานสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นนั้นได้เกิดขึ้นตั้งแต่ปี พ.ศ. 2529 ในเรื่องคุณค่าของการศึกษาเรื่องบ้านพักอาศัย (ล้านนา) โดย วิวัฒน์ เตมียพันธ์

²⁸ สัมภาษณ์ อรศิริ ปาณินท์, 7 กันยายน 2559.

นอกจากการศึกษาเปรียบเทียบกรณีศึกษาในชนบทที่ห่างไกลแล้ว ยังมีนักวิชาการส่วนหนึ่งศึกษาเรื่องที่อยู่อาศัยในเมืองได้แก่ “สลัม” หรือ “ชุมชนแออัด” อคิน รพีพัฒน์ (2542) ได้กล่าวว่า “สลัมเปรียบกับเป็นหมู่บ้านชนบทในเมือง”²⁹ จากปรากฏการณ์นี้ทำให้เกิดกลุ่มสถาปนิกที่ทำงานด้านที่อยู่อาศัยในเมือง ได้แก่ ปฐมา หรุ่นรักวิทย์³⁰ เช่นเดียวกันกับงานศึกษาของ สุพิชชา ไตรวิชัยย์ เกี่ยวกับที่อยู่อาศัยผู้มีรายได้น้อยในเมืองพบว่าชาวบ้านมีภูมิปัญญาในการใช้วัสดุเหลือใช้ ผสมความคิดสร้างสรรค์ สอดคล้องกับการอยู่อาศัยและก่อสร้างกันเองภายในชุมชน³¹ ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นมีสอดคล้องกับคุณลักษณะของ Urban vernacular³² ในแนวทางการทำงานนั้นนักวิชาการด้านนี้มักใช้ขบวนการวิจัยและพัฒนา โดยศึกษาแล้วลงมือปฏิบัติ เพื่อออกแบบแก้ปัญหาให้เป็นรูปธรรม ซึ่งแตกต่างจากที่ผ่านมาที่มักเป็นการวิจัยแบบพื้นฐานหรือสร้างองค์ความรู้

การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นขยายผลขึ้นเมื่อกลุ่มนักวิชาการไทยได้จบการศึกษา จาก School of Architecture, Oxford Brookes University เป็นสถาบันการศึกษาด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น โดยเรียกร้องให้การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในอนาคตควรเป็นประเด็นผสมผสานของศาสตร์หลายสาขาวิชา ด้านสภาพแวดล้อม วิถีชีวิต ความคิด ความเชื่อของผู้สร้างและผู้อยู่อาศัยเข้าด้วยกันและควรทำการวิจัยควบคู่ไปกับการปฏิบัติวิชาชีพ โดยทันต่อการเปลี่ยนแปลงของกระแสโลก ด้วย อาทิเช่น เรื่องความยั่งยืน (Sustainable) ภาวะโลกร้อน (Global warming) การคำนึงถึงที่ประชากรเกินขนาด (Overpopulation)”³³

²⁹ อคิน รพีพัฒน์. ชุมชนแออัด องค์ความรู้กับความเป็นจริง. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2542.

³⁰ ปฐมา หรุ่นรักวิทย์. แนวทางการทำงานของสถาปนิกชุมชน. เข้าถึงเมื่อ 15 สิงหาคม 2559, เข้าถึงได้จาก <http://www.creativemove.com/interview/patama-roonrakwit/>

³¹ สุพิชชา ไตรวิชัยย์. "การศึกษากการใช้วัสดุเหลือใช้และวัสดุก่อสร้างของบ้านพักอาศัยสำหรับคนรายได้น้อยในเมือง" วิทยานิพนธ์หลักสูตร สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสถาปัตยกรรม ภาควิชาสถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย ศิลปากร, 2545.

³² สอดคล้องกับคุณลักษณะ urban vernacular ที่ Hayward (1981), Hough (1984) ได้กล่าวไว้ ถึงการปรับตัวเพื่อ การอยู่อาศัยในเมืองโดยผสมผสานภูมิปัญญาเก่าใหม่ร่วมกัน

³³ ระวีวรรณ โอฬารรัตน์มณี. "สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น การวิจัย และการปฏิบัติวิชาชีพสถาปัตยกรรม". Arch Journal (2009), 2552

ตารางที่ 4 ตารางแสดงเหตุการณ์สำคัญทางวิชาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของประเทศไทย

<p>ร.10(2559-..)</p> <p>2549(2006) ประชุมวิชาการ VA in 21 century, อังกฤษ</p>	<p>ลู่สหัสวรรษใหม่</p>	<p>2561(2018) Beyond Vernacular in ASA forum</p> <p>2550(2007) สถ.เกษตร,ป.เอก สภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง built environment</p> <p>2546(2003) สถ.ศิลปากร ,ป.โท สถ.พื้นถิ่น แนวทาง “นิเวศวัฒนธรรม”</p> <p>2543(2000) สถ.ศิลปากร ประชุมวิชาการ ความหลากหลายเรือนพื้นถิ่นไทย</p>
<p>2542(1999) ICOMOS ,charter on the built vernacular</p> <p>2540(1997) Paul Oliver ,Encyclopedia of Vernacular Architecture of the world.</p> <p>2507(1964) Bernard Rudolfsky, นิทรรศการภาพถ่าย Architecture without architects</p>	<p>2000</p> <p>Post Modern</p> <p>สงครามเย็นในยุโรป และอเมริกา (1945-1991)</p>	<p>2540(1997) International conference on conservation of VA and ICOMOS-CIAV.</p> <p>2530(1987)สถ.มช.ประชุมวิชาการสถาปัตยกรรมอีสาน</p> <p>2529(1986) สถ.ศิลปากร ป.โท ประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม / สถาปัตยกรรมไทยพื้นถิ่น</p> <p>2525(1982) สถ.ลาดกระบังจัดพิมพ์หนังสือ สถาปัตยกรรมไทยพื้นถิ่น</p> <p>2525(1982)วิวัฒน์ แปลและให้คำ “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” จาก Vernacular architecture ของ Paul Oliver</p> <p>2519(1976) นักวิชาการไทยเข้าร่วมประชุม Indigenous Art and Architecture ที่มาเลเซีย</p> <p>2506(1969) เป็นต้นมา แนวทางสถาปัตยกรรมไทย วัด วังและเรือน 4 ภาค</p> <p>2498(1955)ตั้ง คณะสถาปัตยกรรมไทย ม.ศิลปากร</p>
<p>ร.9(2489-2559)</p> <p>ร.8 สวรรคต</p> <p>● สงครามโลกครั้งที่ 2</p> <p>● 2475(1932)</p> <p>เปลี่ยนแปลงการปกครองในสยาม (1925-1935)</p> <p>● ร.6 พระราชทานคำ “สถาปัตยกรรม”</p> <p>● สงครามโลกครั้งที่ 1</p>	<p>1950</p> <p>Modern</p>	<p>2482(1947) ตั้ง คณะสถาปัตยกรรม จุฬาลงกรณ์</p> <p>2473(1930) เปิดสอนวิชาสถาปัตยกรรม โรงเรียนเพาะช่าง</p>
<p>● Enlightenment in Europe</p> <p>● 1750-1850ปฏิวัติอุตสาหกรรมในยุโรป</p>	<p>1900</p> <p>1850</p> <p>1800</p> <p>Pre-Modern</p>	
<p>เหตุการณ์สำคัญทั่วไปและทางวิชาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในระดับสากล</p>	<p>การแบ่งช่วงเวลา ยุค / (ค.ศ).</p>	<p>เหตุการณ์สำคัญทางวิชาการสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย</p>

คำย่อ VA: vernacular architecture, Arch: Architecture, สถ.: สถาปัตยกรรม หรือสถาปัตยกรรมศาสตร์,

ร.: รัชกาล

2.3 สรุปกรอบความคิด ทฤษฎี แนวทางและวิธีการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นนำไปสู่ช่องว่างทางการศึกษา

จากจุดแรกเริ่มทางการศึกษาสถาปัตยกรรมในวงวิชาการถึงแม้ไม่ได้ใช้คำว่า “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” โดยตรง แต่มีคุณลักษณะที่คล้ายคลึงกับการให้นิยามความหมายในภายหลัง โดยในระยะแรกศึกษาครอบคลุม สถาปัตยกรรมวัด วังและเรือนพักอาศัย มุ่งเน้นศึกษาตัวกายภาพ สถาปัตยกรรมเป็นหลักอีกทั้งให้ความสำคัญกับการออกแบบปฏิบัติวิชาชีพสถาปัตยกรรม ภายหลังจากได้มีการศึกษาเปรียบเทียบกับแนวทางสากลที่เห็นจุดยืนที่ชัดเจนของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น “เป็นสถาปัตยกรรมของชาวบ้านที่ไม่มีสถาปนิกออกแบบ” จึงเกิดการสร้างแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเกิดขึ้น ในช่วงนี้มองสถาปัตยกรรมในภาพรวมที่อยู่ร่วมกันของ วัด วังและเรือนพักอาศัยของชาวบ้าน แต่กรอบคิดและการอธิบายยังคงมุ่งไปที่ตัวสถาปัตยกรรมเป็นแกนหลักดังเมื่อครั้งแรกเริ่ม โดยใช้พื้นที่ทางภูมิศาสตร์ ได้แก่ภาคต่าง ๆ เป็นตัวจำแนกหรือใช้การเรียกสิ่งปลูกจากของกลุ่มคน เช่นเรือนชาวเขา หรือวัฒนธรรมที่เป็นตัวแทน เช่นเรือนล้านนา เรือนอีสาน เป็นต้น

จนกระทั่งสังคมโลกและชาติเดินทางมาสู่ยุคสมัยของการแลกเปลี่ยนความรู้จากสากล ผ่านการประชุมวิชาการและเอกสารทางวิชาการ ดังที่ปรากฏชัดเจนใน สารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลก โดย Paul Oliver ใน ค.ศ. 1997 ที่ให้แนวทางการศึกษาที่หลากหลายโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การศึกษาร่วมกับสาขาที่เกี่ยวข้อง อาทิเช่น มานุษยวิทยา การอนุรักษ์ และนิเวศวิทยา เป็นต้น ทำให้การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเกิด การขยายผล โดยมีความชัดเจน “แนวทางนิเวศวัฒนธรรม” ที่มองสภาพแวดล้อมและปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมหรือการดำรงอยู่ของผู้คนควบรวมไปกับสถาปัตยกรรม เป็นการอธิบายบริบทที่ซับซ้อนด้านต่าง ๆ ก่อนจะมาเป็นตัวสถาปัตยกรรม

ถึงแม้ว่านิเวศวัฒนธรรมจะช่วยสร้างแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นให้กว้างและลึกซึ้งโดยมีข้อเด่นคือเป็นแนวทางที่ไม่ตายตัว สามารถปรับเปลี่ยนตามเงื่อนไขทางวัฒนธรรม แต่กระนั้นแนวทางดังกล่าวยังคงกว้างและไม่เฉพาะเจาะลงไปในแต่ละกรณีศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานที่ยังไม่เคยปรากฏในงานศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นมาก่อน เนื่องด้วยมีประเด็นการศึกษาผสมผสานของศาสตร์หลายสาขาวิชา ได้แก่ ธรณีวิทยา มานุษยวิทยา ในประเด็นนี้มีมิติในการอธิบายพื้นที่ของแนวทางด้านสภาพแวดล้อม ด้านนิเวศวัฒนธรรมอาจจะไม่ตอบประเด็นคำถามด้านธรณีวิทยากับสถาปัตยกรรมได้ ในแนวทางที่หลากหลายและยืดหยุ่นตามธรรมชาติด้านวัฒนธรรมจึงเปิดโอกาสให้การศึกษาครั้งนี้ออกแบบการวิจัยในลำดับและขั้นตอนถัดไปและเกิดคำถามต่อไปอีกว่าการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในอนาคตควรมีแนวทางอย่างไร

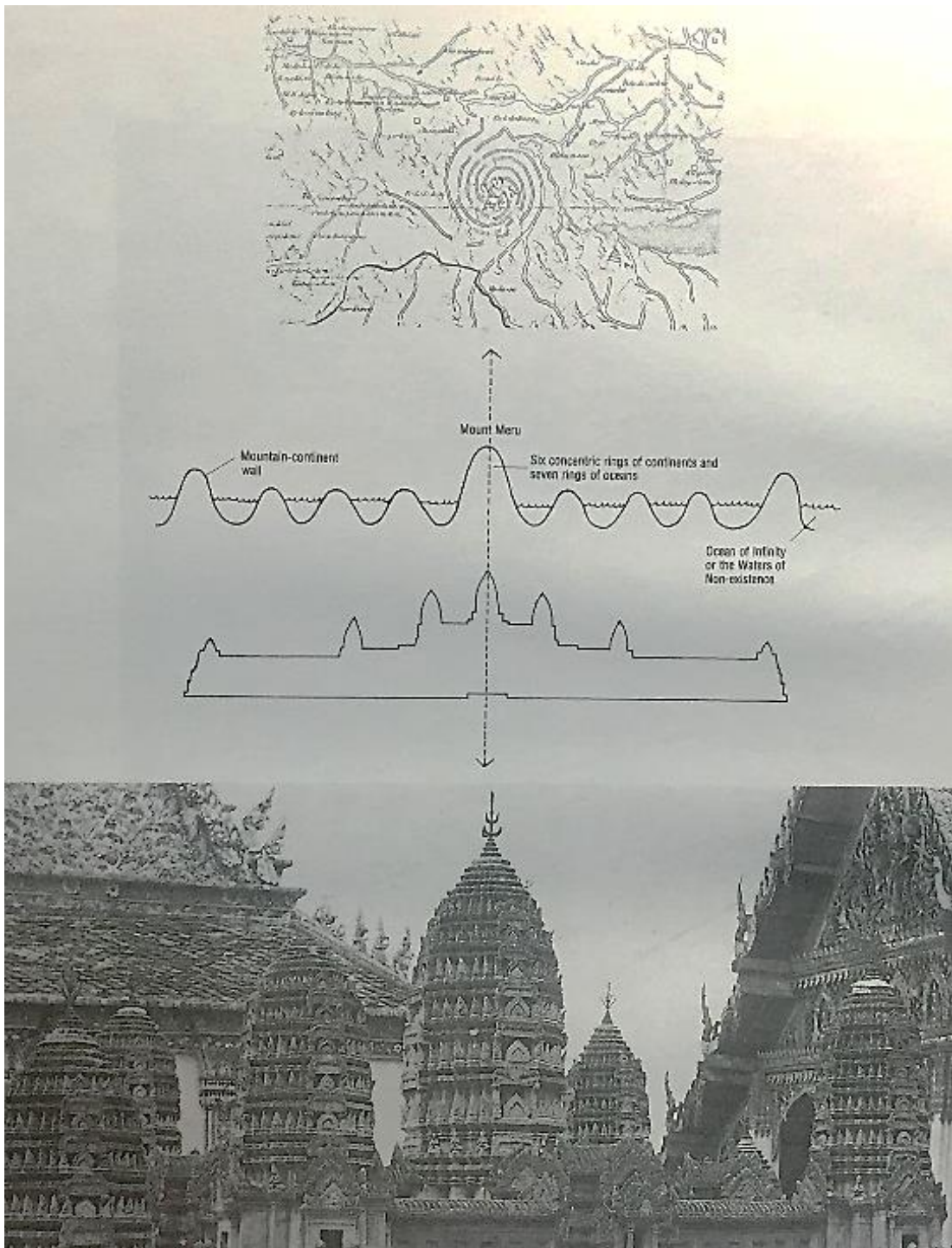
2.4 กรณีศึกษางานวิจัยทางสถาปัตยกรรมในประเด็นวัฒนธรรมที่มีความเฉพาะ

จากการทบทวนการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่ผ่านมาพบว่ามีการศึกษาเชื่อมโยงไปยังประเด็นที่เฉพาะทางด้านวัฒนธรรม อาทิเช่น สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเมือง สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมข้าวเป็นต้นอันสืบเนื่องจากปรากฏการณ์แนวความคิดที่หลากหลายที่เกิดขึ้น เช่นเดียวกันกับสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลือที่ศึกษาความเกี่ยวเนื่องของสถาปัตยกรรมในประเด็นของเกลือที่ไปเชื่อมโยงร่วมกับสาขาวิชาที่หลากหลาย อาทิเช่น สถาปัตยกรรมมานุษยวิทยา ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ดังนั้นเพื่อทำความเข้าใจสถาปัตยกรรมในประเด็นวัฒนธรรมที่มีความเฉพาะ จึงทำการเลือกกรณีศึกษาสถาปัตยกรรมเนื่องในวัฒนธรรมข้าวและวัฒนธรรมน้ำ เพื่อศึกษาประเด็นกรอบความคิด วิธีการศึกษาและการจัดหมวดหมู่เนื้อหาที่ไปเชื่อมโยงกับสถาปัตยกรรม

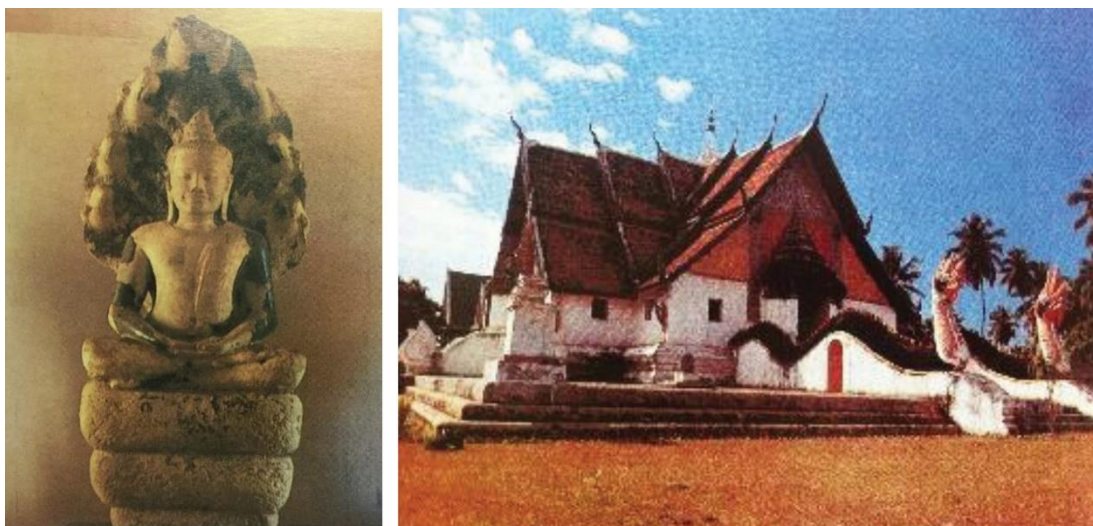
2.4.1 น้ำ บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย, สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา (2539)

ที่ว่าด้วยมูลเหตุของการเกิดสถาปัตยกรรมไทยที่เกี่ยวข้องและเชื่อมโยงกับวัฒนธรรม “น้ำ” ที่ปรากฏในสถาปัตยกรรมไทย โดยมีวิถีวิทยาการสืบค้นจากภาพกว้างเปรียบเทียบและจัดหมวดหมู่ข้อมูล ตามมาด้วยการตีความและอภิปรายผลด้วยกรอบความคิดการศึกษาแบบสหสาขาวิชา โดยให้ความสนใจความคล้ายคลึงและสิ่งที่มนุษย์คิดตรงกัน (Co-incident) โดยได้จัดหมวดหมู่เนื้อหา ดังนี้ ธรณีวิทยาประวัติศาสตร์โลก, การอพยพของมนุษย์, ความสำคัญของน้ำ และสถาปัตยกรรมบนน้ำ ได้แก่ เรือ แพ เรือนสะเทินน้ำสะเทินบกหรือสถาปัตยกรรมไม้ สถาปัตยกรรมบนบก ได้แก่ สถาปัตยกรรมอิฐ ผนังเมืองน้ำและการนำคติความเชื่อและสัญลักษณ์มาสวมทับผ่านกายภาพต่าง ๆ

สรุปประเด็นของน้ำกับวัฒนธรรม คือการเชื่อมโยงการเกิดขึ้นของน้ำทางกายภาพในทางธรณีวิทยา กับวิถีชีวิตของกลุ่มคนต่าง ๆ ในโลกที่แสดงออกผ่านคติความเชื่อและศาสตร์ปรัมปราเรื่องหลักคือ “คติจักรวาล” ที่มีตำนานเป็นตัวเรียงร้อยเรื่องราวและองค์ประกอบต่าง ๆ ไว้ด้วยกัน ได้แก่ เทพ นาค และสัตว์ต่าง ๆ โดยได้แสดงออกผ่านพิธีกรรม เช่น พิธีสงฆ์น้ำมูรธาภิเษกคือการใช้น้ำในพิธีราชาภิเษกษัตริย์ อีกทั้งยังนำสัญลักษณ์เขาพระสุเมรุที่เป็นแกนกลางจักรวาล กำหนดเป็นรูปทรงรูปร่างของปราสาทและพระมหาเจดีย์ในศาสนาพุทธด้วยการออกแบบวางผังปิดล้อม อีกทั้งยังมีระบบสัญลักษณ์รองลงมา ได้แก่ คติเรื่องนาค สัตว์ในตำนาน เป็นสัญลักษณ์แห่งน้ำและโลกบาดาลเป็นสัตว์ค้ำจุนพุทธศาสนาและฝ่ายปกครอง โดยปรากฏผ่านรูปแบบเรือพระราชพิธีรูปทรงนาค พระพุทธรูปนาคปรก ส่วนประดับศาสนสถานในพุทธศาสนา ได้แก่ นาคสะดุ้ง บันไดนาค เป็นต้น ในเรื่องคติความเชื่อทั้งหมดนั้นล้วนอาศัยตำนานและพิธีกรรมเป็นตัวดำเนินเรื่องผสานไปกับโดยองค์ประกอบและสัญลักษณ์ที่ปรากฏเป็นศิลปะสถาปัตยกรรมและการวางผัง

ภาพที่ 24 แสดงคติจักรวาลกับการวางผังและรูปทรงสถาปัตยกรรม
 ที่มา: สุเมธ, 2539: 30.

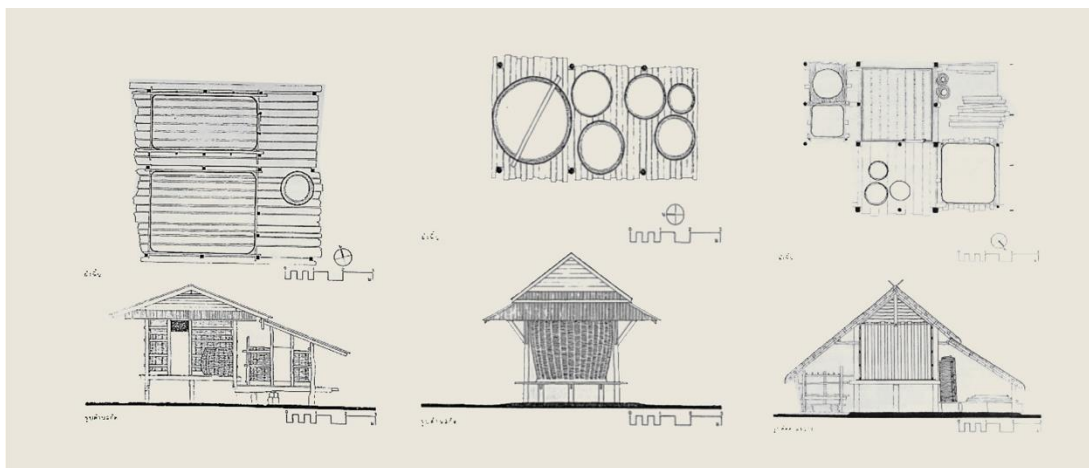
ภาพที่ 25 ภาพนาคที่ปรากฏในศิลปะและสถาปัตยกรรม
ที่มา: สุเมธ, 2539: 32, 133.

2.4.2 สถาปัตยกรรมเนื่องในวัฒนธรรมข้าว, วีระ อินพันทัง (2547)

สถาปัตยกรรมเนื่องในวัฒนธรรมข้าวมุ่งศึกษาประเด็นความสำคัญของข้าวในฐานะวัฒนธรรมหลักของชาติและภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในเรื่องของการกินนำไปสู่การค้นหารูปแบบสถาปัตยกรรมที่เกี่ยวข้อง โดยมีวิธีการศึกษาสืบค้นเอกสารเกี่ยวกับข้าวในมิติทางกายภาพและความเชื่อจากนั้นศึกษาเชื่อมโยงกับสถาปัตยกรรมในงานภาคสนามและทำการวิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูล โดยใช้กรอบความคิด นิเวศวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น โดยมีขอบเขตเนื้อหาเกี่ยวกับ ประเพณีวัฒนธรรมสภาพแวดล้อมในการตั้งถิ่นฐาน สิ่งปลูกสร้างที่เกี่ยวข้องกับข้าวโดยตรง คือยุ้งข้าวและภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้อง

สรุปผลการศึกษาเรื่องวัฒนธรรมข้าวที่ชี้ให้เห็นช่องว่างทางวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่ยังไม่เคยเชื่อมโยงกับประเด็นเรื่องวัฒนธรรมข้าว อีกทั้งสร้างนิยามความหมายของสถาปัตยกรรมเนื่องในวัฒนธรรมข้าวให้เด่นชัด งานศึกษาเริ่มอธิบายลงรายละเอียดตั้งแต่ชนิดของพันธุ์ข้าว วิธีการทำนาในรอบหนึ่งปีและพิธีกรรมความเชื่อที่เกี่ยวข้อง โดยพบว่าทุกกิจกรรมการผลิตที่สำคัญจะมีพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวข้อง ได้แก่ การไถหว่าน จะมีพิธีแรกนาขวัญ ต่อมาข้าวตั้งท้อง มีการทำขวัญแม่โพสพ และเมื่อหลังจากเกี่ยวข้าวมีการเตรียมลานข้าวไว้นวดข้าว จะมีพิธีการทำบุญคูณลานและนำข้าวเก็บใส่ยุ้ง โดยสัญลักษณ์ที่ชัดเจนทางความเชื่อคือ แม่โพสพ คนไทยเชื่อว่าข้าวเป็นสิ่งที่มีบุญคุณ มีจิตวิญญาณ เป็นผู้คอยดูแลต้นข้าวให้เจริญงอกงาม จากนั้นทำการเชื่อมโยงสู่ตัวสถาปัตยกรรมยุ้งข้าว ในเรื่องการออกแบบทิศทางอาคารกับความศักดิ์สิทธิ์ พื้นที่ใช้สอย ระบบ

โครงสร้างและการรับน้ำหนักรวมถึงวัสดุที่นำมาก่อสร้าง โดยศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบดังกล่าวในหลายพื้นที่และพบว่าภูมิศาสตร์เป็นตัวกำหนดความคล้ายคลึงของวัฒนธรรมการกินได้แก่ “ข้าว” นำมาซึ่งความคล้ายคลึงในรูปแบบพิธีกรรมทางความเชื่อและสถาปัตยกรรม โดยในการศึกษามุ่งอธิบายไปยังยู่ยู่เก็บข้าวเป็นหลัก เพื่อแสดงถึงองค์ความรู้ทางสถาปัตยกรรมในประเด็นวัฒนธรรมเฉพาะทางคือวัฒนธรรมข้าว

ภาพที่ 26 ภาพการศึกษาเปรียบเทียบรูปแบบสถาปัตยกรรมยู่ยู่ข้าวในพื้นที่จังหวัดเพชรบุรี
ที่มา: วีระ, 2547: 103, 105, 124.

สรุปกรอบคิดและวิธีการศึกษาของทั้งสองงานวิจัย มุ่งใช้วิธีการศึกษาแบบบูรณาการระหว่างศาสตร์ต่าง ๆ โดยตั้งต้นให้ความสนใจกับตัวบทของวัฒนธรรมที่จะศึกษา ได้แก่ น้ำ ข้าว โดยลงรายละเอียดที่มาที่ไปอย่างชัดเจน จากนั้นทำการเชื่อมโยงกลับมาอธิบายสภาพแวดล้อม พิธีกรรม ความเชื่อ สถาปัตยกรรมและองค์ประกอบอื่น ๆ เกี่ยวเนื่อง เช่น ศิลปะสถาปัตยกรรม อุปกรณ์ประกอบกิจกรรมหรือพิธีกรรม สัญลักษณ์ที่เด่นชัดในวัฒนธรรมดังกล่าว โดยสรุปให้เห็นรูปแบบของความเชื่อและสถาปัตยกรรมในแบบต่าง ๆ เป็นระบบหมวดหมู่

2.5 สรุปภาพรวมกรอบความคิด ทฤษฎีและข้อสังเกตนำไปสู่แนวทางการศึกษา

จากการสรุปพัฒนาการของกรอบการศึกษาในประเทศไทยและกรณีศึกษางานวิจัยทางสถาปัตยกรรมในประเด็นวัฒนธรรมที่มีความเฉพาะ พบว่าในภายหลังวงการวิชาการนั้นให้ความสำคัญกับการผสมผสานของศาสตร์หลายสาขาวิชาและในหลายงานศึกษาได้มุ่งอธิบายค้นหาอัตลักษณ์และความชัดเจนของเรื่องราวที่เกี่ยวข้อง เช่น ข้าว น้ำ จากที่เมื่อก่อนถูกกล่าวโดยรวมในงานศึกษาสถาปัตยกรรมผ่านพื้นที่ ผ่านชาติพันธุ์ ทำให้งานศึกษาทางสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นมีความหลากหลายในแง่การเปิดประเด็นที่เฉพาะเจาะจง ดังเช่นสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมข้าวที่ให้น้ำหนักและทิศทางการศึกษามุ่งไปที่ตัวของข้าวผ่านกรอบศึกษาหลากหลายเช่น พันธุกรรมข้าว กรรมวิธีการผลิต พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการตีความหมาย เช่นเดียวกันกับสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมน้ำที่ลงรายละเอียดในด้านธรณีวิทยาและอุทกวิทยานำมาสู่การตีความหมายคติความเชื่อจากความรู้วิทยาศาสตร์ที่เกี่ยวข้องออกมางานสถาปัตยกรรมและสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้อง จากประเด็นศึกษาที่เฉพาะเจาะจงดังกล่าวเชื่อมโยงสู่การศึกษาสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลือ ในความสัมพันธ์ทางวิทยาศาสตร์ด้านธรณีวิทยาเกี่ยวกับเกลือในมิติต่าง ๆ จนมาถึงกระบวนการผลิตและระบบความเชื่อ ขบวนการดังกล่าวสามารถศึกษาตีความผ่านความรู้ทางวิทยาศาสตร์และมานุษยวิทยาคู่ขนานเพื่อหาคำตอบถึงรูปแบบสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลือต่อไป

สรุปประเด็นการทบทวนการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย

1. การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นมีจุดยืนการให้ความสนใจศึกษางานออกแบบของสามัญชนคนที่ไม่ใช่สถาปนิก
2. การเรียบเรียงและรวบรวมจัดทำ สารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลกใน ค.ศ. 1997 มีประโยชน์ในการรวบรวมแนวทางการศึกษาไว้เป็นหมวดหมู่ นำมาเป็นแนวทางการศึกษาในปัจจุบัน
3. การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นปรับตัวสู่ความเป็นสหวิทยาการ โดยหันมาศึกษาร่วมกับสาขาวิชาอื่น ๆ มานุษยวิทยา การท่องเที่ยว การอนุรักษ์
4. ในระยะหลังมีการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเด็นเฉพาะเจาะจง เช่น น้ำและข้าว เป็นต้น
5. การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นปรับแนวทางบูรณาการกับทาง มานุษยวิทยา ในแนวทาง “นิเวศวัฒนธรรม” และปรับตัวตามทิศทางการวิชาการในระดับสากลเป็นส่วนหนึ่งของ “สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง” ภายใต้แนวคิดการมองสรรพสิ่งเป็นองค์รวม
6. การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นมีวิธีการศึกษาที่ยังให้ความสำคัญต่อการศึกษาในภาคสนาม ด้วยการใช้วิธีการสังเกต สัมภาษณ์และบันทึกข้อมูลยังเป็นหัวใจสำคัญ แต่กระนั้นยังขาดความเป็นทฤษฎีที่หนักแน่น
7. การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่ผ่านมายังไม่มีแนวทางและวิธีการในการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมทางธรณีวิทยา

ตลอดกว่า 30 ปี ที่แวดวงวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นผลิตงานวิชาการออกมาในขณะที่บริบททางสังคมวัฒนธรรมได้เปลี่ยนแปลงไป แต่ยังไม่มีการทบทวน ถกเถียงของวงวิชาการทางด้านแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในการปรับตัวหรือมองไปสู่อนาคต

บทที่ 3

แอ่งวัฒนธรรมอีสาน สภาพแวดล้อม และวัฒนธรรมเกลือ

วัฒนธรรมเกลืออีสานเป็นประเด็นเฉพาะในเรื่องสภาพแวดล้อมและวิถีการดำรงชีวิตของผู้คนในแถบนี้ เกิดรูปแบบสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรมและรูปแบบสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเกี่ยวเนื่องในหลายพื้นที่ เนื้อหาในบทนี้ได้เลือกประเด็นการทบทวนงานศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมเกลือผ่านแนวทาง “นิเวศวัฒนธรรม ภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน และธรณีวิทยา” โดยเน้นถึงการทำความเข้าใจด้านสภาพแวดล้อม ระบบนิเวศน์ ปัจจัยทางการเมืองและการปรับตัวของผู้คนในการดำรงชีวิตผ่านลำดับเหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์อีสาน โดยเรียกพื้นที่ศึกษาในบทนี้ว่า “แอ่งวัฒนธรรมอีสาน”¹ เพื่อทบทวนและจัดกลุ่มงานศึกษาจากสภาพแวดล้อมในภาพกว้าง จากนั้นทำการเชื่อมโยงกับการตั้งถิ่นฐานในชุมชนอีสาน โดยมีลำดับเนื้อหาเริ่มจากภาพกว้างภูมิศาสตร์อีสานและวัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จากนั้นเชื่อมโยงกับธรณีวิทยานำไปสู่ภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อมแอ่งอีสานได้แก่ แอ่งสกลนคร แอ่งโคราชและลักษณะภูมิฐานสำคัญของภาคอีสาน นำมาสู่การตั้งถิ่นฐานอีสานในภาพรวม ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานชุมชนอีสาน² แบ่งเป็น ยุคก่อนประวัติศาสตร์ในอีสาน ถึงร่องรอยผู้คนและอารยธรรม จนถึงจุดเปลี่ยนสำคัญคือ หมู่บ้านอีสานกับนโยบายการพัฒนา หลัง พ.ศ. 2500 จนกระทั่งอีสานเข้าสู่โลกาภิวัตน์ หลัง พ.ศ. 2530

¹ แอ่งวัฒนธรรมอีสาน เรียกตามแนวทาง การศึกษาทางโบราณคดี แอ่งอารยธรรมอีสาน ของ ศรีศักร วัลลิโภดม ที่ให้ความสำคัญกับสภาพแวดล้อมภูมิศาสตร์และภูมิประเทศ อีกทั้งผนวกเอาเรื่องความเชื่อวิถีชีวิตของผู้คนในการศึกษา จึงมีความสอดคล้องกับแนวทางนิเวศวัฒนธรรม

² แบ่งลำดับเวลาทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์จาก ชาร์ลส ไฮแอม และ รัชนี ทศรัตน์. สยามดึกดำบรรพ์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊ค, 2542 และ สุวิทย์ อธิศาสตร์. ประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488 เล่มที่ 1-2. ขอนแก่น: ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2557.

3.1 อีสานภาพกว้างภูมิศาสตร์ วัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

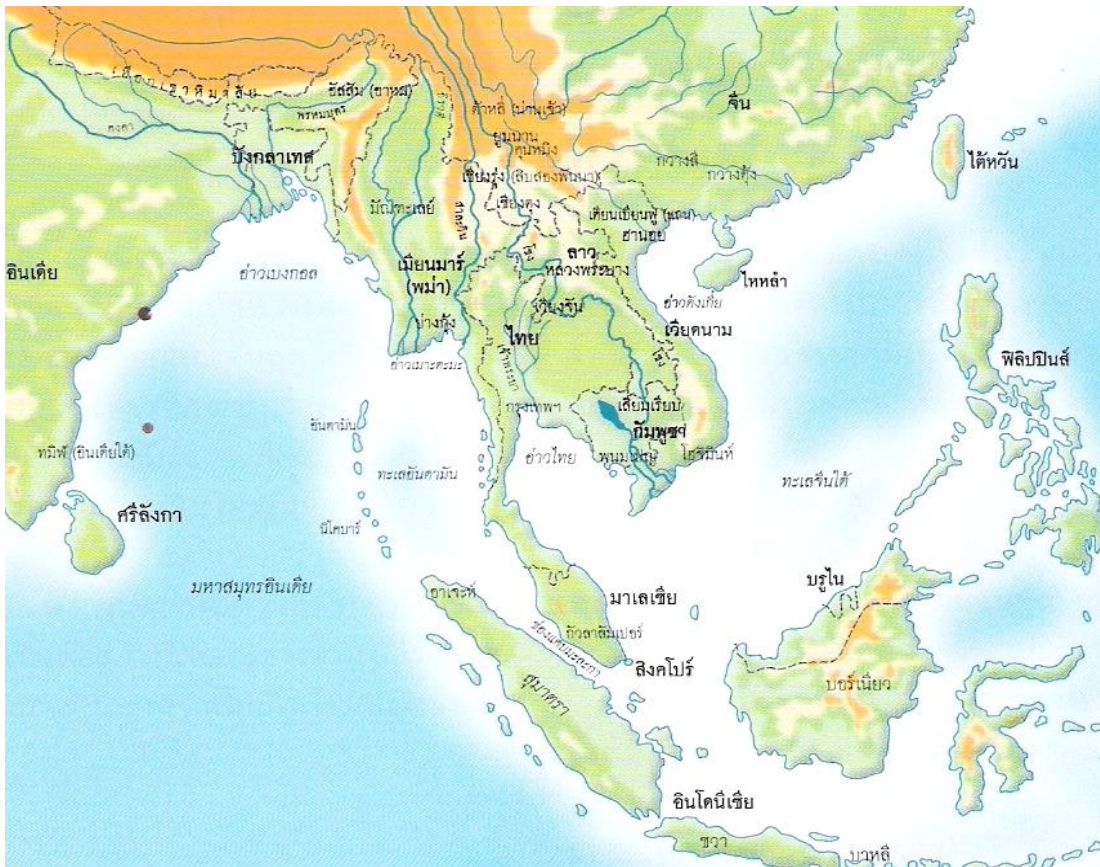
“อีสาน” มีรากมาจากภาษา สันสกฤต หมายถึงนามพระศิวะ ผู้เป็นเทพดาประจำทิศ ตะวันออกเฉียงเหนือ เริ่มใช้คำว่า “ตะวันออกเฉียงเหนือ” ในสมัย ร.5 ในการเรียกชื่อ มณฑล ตะวันออกเฉียงเหนือ ได้แก่ อุบลราชธานี จัมปาสัก เป็นต้น เป็นการเรียกพื้นที่จากกรุงเทพฯ ที่เป็น ศูนย์กลางการปกครอง³ ที่มาของคำว่าอีสาน นั้นมีนัยทางการปกครองที่มีขอบเขตชัดเจน ซึ่งแตกต่าง จากการทำความเข้าใจในมิติทางวัฒนธรรมที่มีการมองพื้นที่และคนผ่านมิติเวลาตามเรื่องราว ดังนั้นงาน ศึกษานี้ใช้การมองพื้นที่ผ่านมิติทางวัฒนธรรม ที่อิงตามภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ที่เคลื่อนไหวโดย ใช้คำว่า “อีสาน” เรียก “คน” หรือ “พื้นที่” ตามบริบทต่อไป

หากมองอีสานในภาพใหญ่ของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หรืออุษาคเนย์ อยู่ในพื้นที่ ผืนแผ่นดินใหญ่ (Mainland) ที่อยู่ในผืนแผ่นดินเดียวกันตั้งแต่จีนตอนใต้จรดลงมาถึงคาบสมุทรมลายู ด้วยความที่พื้นที่ทั้งสองอยู่ในเขตเส้นศูนย์สูตรแถบมรสุมเขตร้อนส่งผลต่อสภาพแวดล้อมทำให้เกิดแร่ ธาตุ สัตว์และพืชพรรณที่หลากหลาย นำมาซึ่งวิถีชีวิตการปรับตัวของผู้คนในการทำมาหากินที่ คล้ายคลึงกันอันเนื่องจากสภาพแวดล้อม ส่งผลให้การแพร่กระจายวัฒนธรรม การติดต่อถ่ายทอดทาง วัฒนธรรมดังปรากฏอาศัยเป็นหลักฐาน “วัฒนธรรมทางวัตถุ” เช่นเครื่องมือเครื่องใช้สัมฤทธิ์และ เหล็กและ “วัฒนธรรมทางอวัตถุ” เช่นตระกูลภาษาต่าง ๆ และเรื่องภูตผีวิญญานที่กระจายในเขต mainland และ Insular และลักษณะการปกครอง แบบ Mandatas อันหมายถึง “รัฐ” หรือ “อาณาจักร” ในระยะแรกเริ่ม อีกทั้งผู้คนทางแถบนี้มีระดับของการรับวัฒนธรรมจากภายนอกที่ แตกต่างกันได้แก่ อินเดีย อาหรับ จีนและชาติตะวันตก⁴ ในภาคอีสานนั้นการรับวัฒนธรรมจาก ภายนอกผ่านพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ทางทะเลผ่านลุ่มน้ำภาคกลางเข้าสู่ที่ราบโคราช ทางเทือกเขาสูงผ่าน แม่น้ำโขงและลำน้ำสาขาเป็นต้น จึงทำให้เกิดความหลากหลายของวัฒนธรรมและผู้คน⁵ การมอง อีสานจากความสัมพันธ์ของภาพใหญ่นั้น ทำให้เห็นความสำคัญของภูมิศาสตร์นำไปสู่ความคล้ายคลึง ของการทำมาหากิน ส่งผลต่อรูปแบบทางความเชื่อเกี่ยวเนื่องที่โยงใยผู้คนส่วนต่าง ๆ เข้าหากันด้วย ปัจจัยในด้านต่าง ๆ อีกด้วย

³ สุจิตต์ วงษ์เทศ. อีสานฝั่งขวาแม่น้ำโขง พลังลาวชาวอีสาน มาจากไหน. พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549

⁴ สมจินตนา รัตนสาร. "ลักษณะสังคมและวิถีชีวิตของชาวเอเชีย". สรุปลผลการสัมมนาทางวิชาการ เรื่องวัฒนธรรม เอเชียอาคเนย์ ความคล้ายคลึงในวิถีชีวิต. วันที่ 26-28 มิถุนายน พ.ศ. 2539 ณ โรงแรมรอยัลริเวอร์, 2540

⁵ ชาร์ลส ไฮแอม และ ริชนี ทศรัตน์. สยามดึกดำบรรพ์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊ค, 2542: 171-172.

ภาพที่ 27 แผนที่แสดงบริเวณอุษาคเนย์ หรือ Southeast asia ทั้งพื้นแผ่นดินใหญ่และหมู่เกาะ
ที่มา: สุจิตต์, 2551: 30.

3.2 นิเวศวัฒนธรรมอีสาน

นิเวศวัฒนธรรมว่าด้วยเรื่องการปรับตัวของคนกับสภาพแวดล้อม คนอีสาน⁶ เป็นกลุ่มคนในขอบเขตวัฒนธรรมหนึ่งของผู้คนที่หลากหลายในดินแดนภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ที่ปรับตัวดำรงชีวิตตามสภาพแวดล้อมและดินฟ้าอากาศ โดยมีจุดกำเนิดจากสังคมเกษตรกรรม จากการพัฒนาทวนงานศึกษาเรื่องแบบแผนการดำเนินชีวิตและการประกอบอาชีพเกี่ยวกับการเกษตรของคนอีสานโดยพบว่า เป็นการทำให้เกษตรกรรมที่สัมพันธ์กับฤดูกาลและดินฟ้าอากาศ โดยสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่อง พุทธศาสนาและสิ่งเหนือธรรมชาติในแต่ละเดือน เรียกว่า “ฮีตสิบสอง”⁷ (ปรีชา, สุนทร 2540, อัจฉรา 2555, ฉัตรทิพย์ 2541, เบญจวรรณ 2552) โดยมักเป็นลักษณะใช้ร่วมกันกับ “คอง”⁸ หรือเรียกว่า “ฮีตสิบสอง คองสิบสี่” คือแนวทางการปฏิบัติประเพณีในแต่ละเดือนซึ่งเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตหรืออาชีพ โดย สันติ บุตรไชย (2558) ได้ให้ความเห็นว่า เป็นขบวนการจัดระเบียบทางสังคมจากฝ่ายปกครองแก่ผู้ถูกปกครองให้ดำเนินชีวิตมีแนวทางประเพณีปฏิบัติที่ถูกต้อง⁹ แต่กระนั้นเป็นการกล่าวถึงวิถีชีวิตคนในวัฒนธรรมไทยลาวเป็นส่วนใหญ่ โดยในภาคอีสานนั้นมีผู้คนหลากหลายซึ่งในประเด็นนี้ อัจฉรา ภาณุรัตน์ (2558) ให้ความเห็นว่า หากมองในภาพรวมของกลุ่มชาติพันธุ์ในอีสานที่หลากหลาย แต่กลับพบว่าภูมิปัญญาของกลุ่มต่าง ๆ จะแตกต่างกันใน “ปลีกย่อย” แต่ “แก่น” ของวัฒนธรรมมาจากสาระของ “ฮีตคอง” เดียวกัน คือผูกพันกับเรื่องของนิเวศวัฒนธรรมและศาสนาอย่างเข้มแข็ง¹⁰ สอดคล้องกับข้อค้นพบในงานวิจัยนิเวศชาวนาลุ่มน้ำโขง ในพื้นที่แอ่งสกลนคร ของ ธันวา ใจเที่ยง (2550) ชาวนามองระบบนิเวศและสภาพแวดล้อมออกเป็น 2 ระบบ ได้แก่ สิ่งแวดล้อมเชิงรูปธรรม (Concrete environment) สิ่งแวดล้อมทางนามธรรม (Abstract environment) ที่ควรรวมทั้ง “วัตถุ” และ “จิตวิญญาณ” เข้าด้วยกัน ในลักษณะที่ชาวนาเป็นผู้บริหารจัดการสิ่งแวดล้อมหรือภูมิปัญญาทางนิเวศน์ที่หลากหลาย ในสภาพนิเวศน์ที่ตนดำรงอยู่ ด้วยความอ่อนน้อมถ่อมตนต่อธรรมชาติผ่านงานบุญกับฮีตคอง¹¹

⁶ คนอีสานที่กล่าวถึงนั้นในการทวนเอกสารมักเป็นการกล่าวถึงกลุ่มคนในวัฒนธรรมไทยลาว

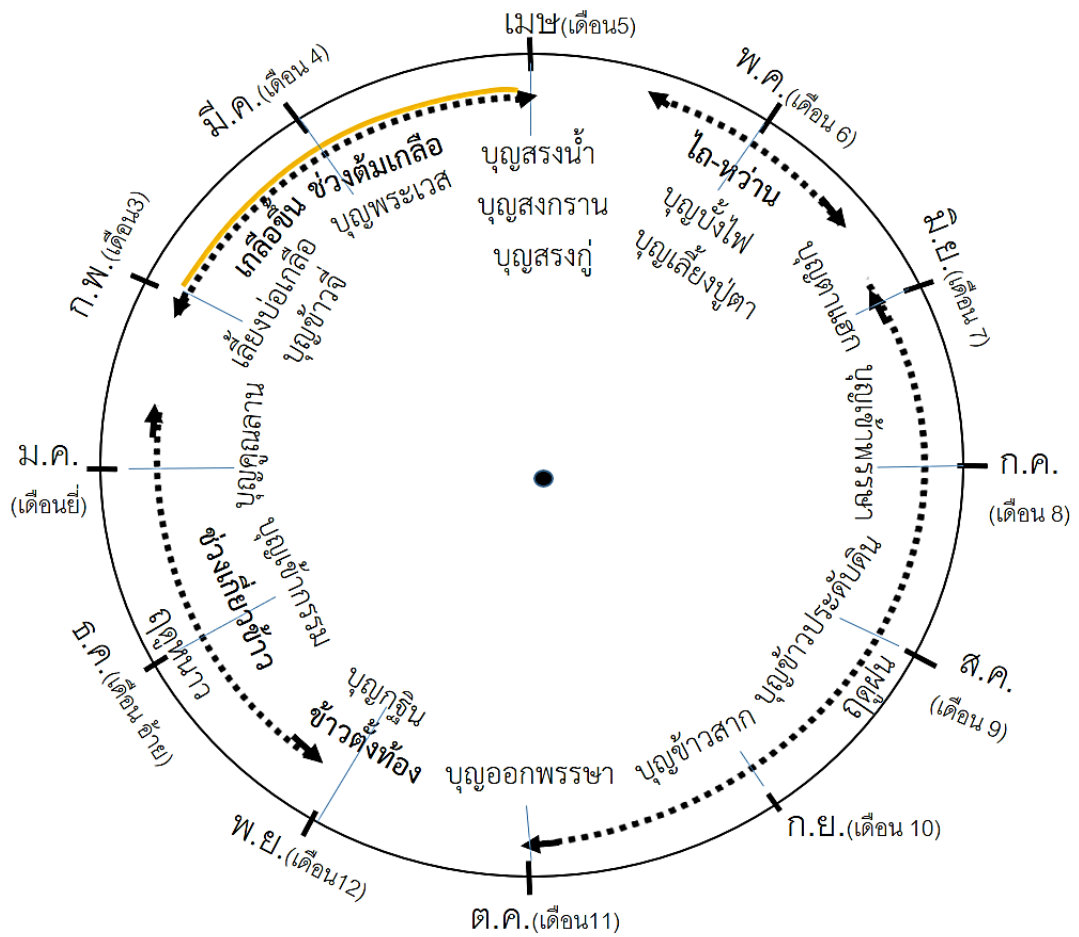
⁷ ฮีตสิบสอง “ฮีต” หรือจารีต ประเพณีงานบุญที่สืบทอดกันมาโดยทำกันในแต่ละเดือน

⁸ “คอง” หมายถึง แนวทางปฏิบัติ

⁹ สันติ บุตรไชย. ค้นหาฮีตสิบสองคองสิบสี่วิถีคนอีสานใต้. ใน เศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนอีสานใต้, 230-231. สุริยา รักการศิลป์ (Ed.), พิมพ์ครั้งแรก. บุรีรัมย์: มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์, 2558.

¹⁰ อัจฉรา ภาณุรัตน์. นิเวศวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนอีสานใต้. ใน เศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนอีสานใต้, 226-227. สุริยา รักการศิลป์ (Ed.), พิมพ์ครั้งแรก. บุรีรัมย์: มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์, 2558, อัจฉรา ภาณุรัตน์. นิเวศวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนอีสานใต้. ใน เศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนอีสานใต้, 226-227. สุริยา รักการศิลป์ (Ed.), พิมพ์ครั้งแรก. บุรีรัมย์: มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์, 2558.

¹¹ ธันวา ใจเที่ยง. นิเวศชาวนาลุ่มน้ำโขง. สร้างสรรค์, 2550: 157-159.

ภาพที่ 28 แผนภาพแสดงฮีตสิบสองหรืองานบุญประจำสิบสองเดือนในวัฒนธรรมอีสาน
ที่มา: ปรับปรุงจาก เบญจวรรณ, 2552: 112-119 และ อมฤต, 2558: 90-91.

3.3 ธรณีวิทยานำไปสู่ภูมิศาสตร์และสภาพแวดล้อมอีสาน แอ่งสกลนคร แอ่งโคราช

พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยในปัจจุบันอยู่ในแผ่นเปลือกโลกยูเรเชีย¹² เมื่อประมาณ 113 ล้านปี จากการชนกันของแผ่นเปลือกโลก เกิดแรงอัดทำให้เกิดการยกตัวสูงของเทือกเขาเลย-เพชรบูรณ์และต่อมาเกิดการชนกันของแผ่นเปลือกโลกอินเดีย-ออสเตรเลียและยูเรเชีย ทำให้ส่วนพื้นที่ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือเกิดการคดโค้ง แยกแอ่งเดิมออกเป็น 2 แอ่งย่อย คือ แอ่งโคราชและแอ่งสกลนคร คั่นโดยเทือกเขาภูพาน¹³ ลักษณะสัณฐานพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบสูงบริเวณขอบด้านทิศใต้และทิศตะวันตกจะเป็นสันเขาและหน้าผาสูง แล้วค่อยลาดต่ำสู่พื้นที่ตอนกลาง โดยพื้นที่ส่วนใหญ่จะมีลักษณะภูมิประเทศแบบลูกคลื่นสูง ๆ ต่ำ ๆ ทั้งลูกคลื่นลอนลาด (Undulating plain) และที่ราบลูกคลื่น (Rolling plain) ดังนั้นพื้นที่โดยทั่วไปจะไม่ราบเรียบสม่ำเสมอ สูง ๆ ต่ำ ๆ เป็น เนิน โนน ดอน โคนหรือ มอ และมีพื้นที่ราบเรียบจะพบในบริเวณที่เป็นที่ราบน้ำท่วมถึงหรือ อีสานเรียกทามหรือบุง (Flood plain) โดยจะเป็นพื้นที่ติดแม่น้ำ หนองหรือบึงใหญ่¹⁴

3.3.1 ลักษณะภูมิสัณฐานสำคัญของภาคอีสาน

ประสิทธิ์ คุณรัตน์ (2530) ได้ทำการจำแนกลักษณะภูมิประเทศสำคัญ (Major landform) ของอีสานดังนี้

1. ลักษณะภูมิสัณฐานของเนินเขาและทิวภูเขาที่สำคัญ
2. ลักษณะภูมิสัณฐานของระบบลำน้ำและแม่น้ำที่สำคัญ
3. ลักษณะภูมิสัณฐานของที่ราบที่สำคัญ

¹² เพียงตา สาตรักษ์. พื้นฐานธรณีวิทยาโครงสร้าง. ภาควิชาธรณีวิทยา คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2550: 264.

¹³ เพียงตา สาตรักษ์. "ขอบเขตและวิวัฒนาการของเกลือหินใต้ผิวดินในหมวดหินมหาสารคามในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ". วารสาร KKU Res J (1) (January-March), 2005

¹⁴ ประสิทธิ์ คุณรัตน์. ภูมิศาสตร์กายภาพอีสาน. ขอนแก่น: ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2530: 113-114.

1. ลักษณะภูมิฐานของเนินเขาและทิวเขาที่สำคัญ ผลของการกระทำทางธรณีวิทยาจากการโค้งงอ เกิดจากรอยเลื่อน ทำให้เป็นเนินเขาและทิวเขา แบ่งเป็น 5 ส่วน ดังนี้ 1) ทิวเขาเลย-เพชรบูรณ์ 2) ทิวเขาภูพาน 3) ทิวเขาตงพญาเย็น 4) ทิวเขาสันกำแพง 5) ทิวเขาพนมดงรัก โดยทิวเขาเหล่านี้จะล้อมรอบพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงใต้โดยมีแนวทิวเขาภูพานคั่นกลางพื้นที่อีกทั้งเป็นแหล่งต้นน้ำไปสู่ลำน้ำสาขา

2. ลักษณะภูมิฐานของระบบลำน้ำและแม่น้ำที่สำคัญ เกิดจากขบวนการของผิวดินและใต้ดินจากการสะสมน้ำฝน เกิดการไหลรวมกันจากต้นน้ำเล็ก ๆ ไหลรวมกัน ทั้งจากที่สูงและที่ราบจนเกิดเป็นระบบลำน้ำ โดยแบ่งพื้นที่จากแอ่ง 2 แอ่ง ได้ดังนี้

แอ่งสกลนคร ทางตะวันตกเฉียงเหนือเหนือ ได้แก่ แม่น้ำเหือง ลำน้ำพุง ลำน้ำหมัน ลำน้ำคาน ทางตอนเหนือและตะวันออกเฉียงใต้ ได้แก่ ลำน้ำโมง ลำน้ำสวย ห้วยหลวง แม่น้ำสงคราม น้ำยาม น้ำอูน น้ำก่ำ ห้วยบังทราย ห้วยบังมุก ห้วยบังอี โดยทั้งหมดไหลลงแม่น้ำโขง

แอ่งโคราช มีสายน้ำหลัก ได้แก่ แม่น้ำชีและแม่น้ำมูล ลุ่มแม่น้ำชี โดยมีลำน้ำสาขา ได้แก่ น้ำพอง น้ำพรม น้ำเชิญ น้ำปาง น้ำพวย ลำพะเนียง ลำปาว ลำย้ง ส่วนทางลุ่มแม่น้ำมูล ฝั่งซ้าย ลำตะคอง ลำพระเพลิง ลำสะแทด ลำพิงชู ลำเสียว ลำเซบาย ลำเซบก ลำตุงลุง ทางฝั่งขวา ลำแะ ลำจักราช ลำปลายมาศ ห้วยตาคง ลำน้ำชี ห้วยทับทัน ห้วยสำราญ ห้วยขยุง ลำโดมใหญ่ ลำโดมน้อย

3. ลักษณะภูมิฐานของที่ราบที่สำคัญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมี 3 ลักษณะดังนี้¹⁵

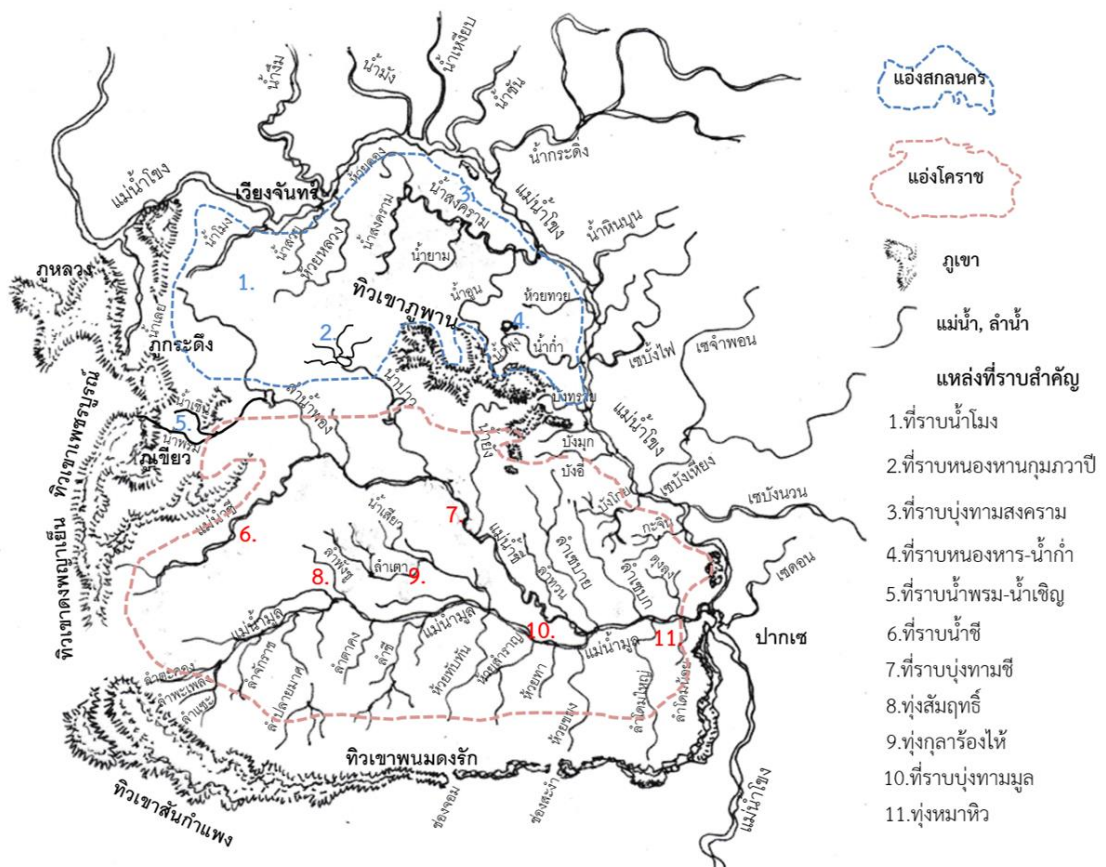
1) ที่ราบปungและทาม (Flood plains) เป็นลักษณะของที่ราบน้ำท่วมถึง พื้นที่ลุ่มต่ำติดต่อนเนื่องกับแม่น้ำหรือลำน้ำ ในฤดูน้ำหลากปริมาณน้ำจะไหลเอ่อเข้าท่วมทำให้ร่องน้ำมีขนาดกว้างใหญ่ ในฤดูแล้งจะเป็นหนองหรือบึงกระจายเป็นแห่ง ๆ

2) ที่ราบตะพักลุ่มน้ำ (River terrace) แบ่งเป็นระดับต่ำ กลางและสูง คือบริเวณที่ถัดจากเขตที่ราบน้ำท่วมถึงเกิดจากการทับถมสลับกับการทำลายของตะกอนน้ำ เป็นที่ราบแผ่กระจายครอบคลุมพื้นที่ภาคอีสานมากที่สุด พบระหว่างสองด้านของแม่น้ำลำธารทั่วไป อีกทั้งพบการตั้งถิ่นฐานชุมชนหนาแน่น

3) ที่ราบเชิงเขาและระหว่างภูเขา (Piedmont plains and inter mountain plains) เป็นสัณฐานที่ราบในที่สูง เกิดจากการทับถมของตะกอนจากภูเขามาทับถมบริเวณหุบเขา เชิงเขา

¹⁵ ประสิทธิ์ คุรุรัตน์. ภูมิศาสตร์กายภาพอีสาน. ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2530: 117.

สรุปลักษณะแหล่งที่ราบสำคัญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตามจำนวนประชากรที่อาศัยและขนาดเป็นที่ราบกว้างใหญ่ที่ใช้ประโยชน์จากการทำนา ได้แก่ ที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล ได้แก่ ทุ่งสัมฤทธิ์ ทุ่งกุลา ทุ่งหมาหิว ที่ราบลุ่มแม่น้ำชี ที่ราบลุ่มแม่น้ำสงคราม ที่เป็นที่ราบน้ำท่วมถึงสลับกับเนินหรือโนน เป็นแหล่งของพันธุ์ปลาน้ำจืดจำนวนมากและที่ราบหนองหาร-น้ำก่ำเป็นที่ราบลุ่มราบเรียบรอบทะเลสาบน้ำจืดที่ใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือหนองหารหลวง

ภาพที่ 29 แผนที่แสดงลักษณะภูมิประเทศและแหล่งที่ราบสำคัญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ที่มา: ปรับปรุงข้อมูลจากประสิทธิ์, 2530: 121.

ธาดา (2544) อธิบายภูมิประเทศภาคอีสาน เป็นที่ราบสูงแต่มีลักษณะสูง ๆ ต่ำ ๆ สามารถจำแนกได้ 2 ลักษณะ 1. ภูมิประเทศแบบโคกสลั้กับแอ่งน้ำหรือที่ราบลอนราบ (Rolling plain) พื้นที่ดินจะเป็นเนินกลมมนบ้างริบ้าง สลับกับแอ่งน้ำคือหนองและบึง เป็นลักษณะของภูมิประเทศโดยส่วนใหญ่ เกิดจากการชะละลายจากเกลือหินใต้ผิวดินจากการกระทำของน้ำบาดาล ทำให้พื้นดินยุบตัวลงเป็นแอ่งหรือเกิดจากไปอัดดันขึ้นให้พื้นดินปูดสูง 2. ภูมิประเทศแบบที่ราบลุ่มน้ำ (Alluvial plain) ปรากฏอยู่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ ได้แก่ ที่ราบลุ่มแม่น้ำชีแม่น้ำมูล ความเชื่อวกรากในแม่น้ำฤดูฝนทำให้ทางเดินของน้ำในแต่ละปีมีการเปลี่ยนแปลง เกิดเป็นแม่น้ำโค้งหวัดไปมาและแม่น้ำลัดทางเดิน เกิดเป็นลักษณะกุดหรือบึงโค้งเป็นจำนวนมากตามลำแม่น้ำ¹⁶ และ ชรัตน์ มงคลสวัสดิ์ (2549) เสนอสอดคล้องกันว่าพื้นที่ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นลูกคลื่นลอนลาดและลงรายละเอียดถึงลักษณะภูมิฐาน ได้แก่ 1. ที่ราบน้ำท่วมถึง (Flood plain) พื้นที่ริมแม่น้ำสายหลักสำคัญ รวมถึงบึงน้ำขัง (Swamp) หาดริมน้ำ (Point bar) และบึงโค้ง (Oxbow) 2. ที่ราบบันไดระดับต่ำ (Low terrace) เป็นพื้นที่ลูกคลื่นลอนลาดและเป็นพื้นที่ส่วนใหญ่ในภาค 3. ที่ราบบันไดระดับกลาง (Middle terrace) 4. ที่ราบบันไดระดับสูง (High terrace)¹⁷ และไอแอม (2542) ให้ความเห็นเพิ่มเติมว่าความแตกต่างของฤดูฝนกับฤดูแล้งมีสูงมากทำให้เกิดน้ำท่วมในบริเวณที่ราบน้ำท่วมถึง ทำให้คนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในอีสานไม่ชอบอาศัยบริเวณนี้ ถึงอย่างไรก็ตามมีกลุ่มคนบางกลุ่มชอบอาศัยในบริเวณที่ราบน้ำท่วมถึง เพราะมีความรู้ในการจัดการน้ำ¹⁸

¹⁶ ธาดา สุทธิธรรม. ผังเมืองในประเทศไทย ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ขอนแก่น: พิมพ์พัฒนา, 2544:31-32.

¹⁷ ชรัตน์ มงคลสวัสดิ์. ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ศักยภาพพื้นที่เพื่อการพัฒนา. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2537:19-23.

¹⁸ ชาร์ลส ไอแอม และ รัชณี ทศรัตน์. สยามดึกดำบรรพ์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊ก, 2542:16-18.

3.3.2 การตั้งถิ่นฐานอีสานในภาพรวม

บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำคือบริเวณที่พบการตั้งถิ่นฐานของประชากรมากที่สุดเนื่องจากปัจจัยด้านความราบเรียบของพื้นที่โดยรวมเพื่อทำนาและอยู่ใกล้แหล่งน้ำ โดยสามารถสรุปปัจจัยและรูปแบบตั้งถิ่นฐานของคนอีสานในภาพรวมตามที่ประสิทธิ์ (2524) ได้สรุปลักษณะสำคัญไว้ 3 ลักษณะดังนี้

1. ที่ตั้ง (Location) โดยประชากรอีสานมักเลือกปัจจัยทางธรรมชาติเพื่อประกอบการเกษตร โดยใกล้แหล่งน้ำ ชุมชนมักอยู่ริมแม่น้ำ ห้วย บึง กุด ปากลำน้ำ หรือชุมชนบริเวณยุทธศาสตร์ ได้แก่ สี่แยก ทางร่วม ทางแยกหรือเส้นทางคมนาคมใกล้แหล่งผลิต

2. สถานที่ตั้ง (Site) และทำเลที่ตั้ง (Situation) ตามที่พื้นที่ในภาคอีสานโดยมากมีลักษณะสูง ๆ ต่ำ ๆ สลับกันจึงเกิดเป็นภูมิประเทศสลับที่ลุ่มหรือหนองน้ำ ชื่อของชุมชนอีสานจะสอดคล้องกับลักษณะภูมิประเทศที่เด่นชัดได้แก่ โคน โนน เนิน โพน ดอน ลาด หนอง นา ท่า กุด บึง ดง เลิง ห้วย เหล่า ทุ่ง ปาก ป่า โสภ เช่น บ้านโคกใหญ่ บ้านหนองหอย บ้านนางาม โดยทั่วไปมักตั้งชุมชนที่อยู่อาศัยตามบริเวณที่เป็นเนินหรือโนน เพื่อป้องกันน้ำท่วม สรุปคือชุมชนอีสานมักตั้งอยู่บนที่ราบตะพักลุ่มน้ำ

3. รูปแบบของการตั้งถิ่นฐาน (Pattern)

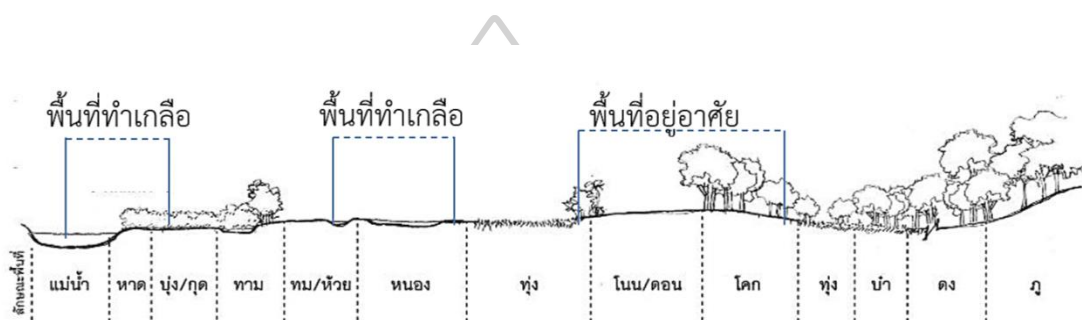
1) แบบกระจุกตัวหนาแน่น (Cluster pattern) โดยมักพบตามชุมชนเก่าดั้งเดิม ลักษณะภูมิประเทศเป็น เนิน ดอน โพน มักอยู่อาศัยใกล้ชิดติดกันตามระบบสังคมเครือญาติ อีกทั้งเพื่อการรักษาความปลอดภัย

2) แบบแนวยาว (Linear pattern) มักเป็นรูปแบบชุมชนที่ไปตามรูปร่างของสัณฐาน เช่น ชุมชนเกาะตามสายน้ำ หรือถนนหนทาง หรือรูปร่างของโนน เนินที่เรียวยาว

3) แบบกระจัดกระจาย (Dispersion pattern) เป็นรูปแบบของการตั้งถิ่นฐานแบบใหม่หรือเป็นหมู่บ้านใหม่ที่ถูกจัดสรรที่ดินทำกินเกี่ยวกับการเกษตร โดยกระจายอย่างเบาบางในพื้นที่เกษตรกรรมนั้น ๆ โดย สุนทร ตุลยสุข (2530) ได้เสนอรูปแบบชุมชนเพิ่มเติมได้แก่

- หมู่บ้านแบบวงแหวน (Ring village) เป็นหมู่บ้านที่ตั้งเป็นชั้น ๆ ตามทางเดินหรือหรือตามสระที่ขุดไว้เป็นวงรอบหมู่บ้าน
- หมู่บ้านแบบตารางเหลี่ยม (Rectilinear village) ตั้งหมู่บ้านตามตามแนวเส้นทางคมนาคมที่ตัดกันเป็นตารางเหลี่ยมเป็นช่อง ๆ
- หมู่บ้านแบบแตกแขนง (Branch village) ตั้งหมู่บ้านตามตามแนวเส้นทางคมนาคมที่แตกแขนงจากเส้นทางหลัก คล้ายกับการแตกกิ่งก้านของต้นไม้

โดยลักษณะการตั้งถิ่นฐานอีสานดังกล่าวสอดคล้องกับ ฤทธิและคณะ (2535) เสนอใจความสำคัญเกี่ยวกับน้ำและการเกษตรในงานศึกษา ลักษณะแผนผังชุมชนอีสานสายวัฒนธรรมไทยเกี่ยวกับ “ภูมิตั้งชุมชน” ว่ามีประเด็นสำคัญในเรื่อง “นา น้ำ และเนิน” ได้แก่มีสภาพภูมิประเทศเหมาะสมในการทำนาได้ อีกทั้งต้องมีแหล่งน้ำสำหรับอุปโภคและบริโภค โดยตั้งที่อยู่อาศัยอยู่บน โนนหรือที่สูงเพื่อป้องกันน้ำท่วม¹⁹ ในอีกประเด็นของการตั้งถิ่นฐานที่ต่างออกไปนอกเหนือจากเรื่องน้ำ สุรัตน์ วรารัตน์ เสนอประเด็นปัจจัยทางการเมืองเรื่องการเก็บส่วยและการเกณฑ์แรงงาน ที่มีบางกลุ่มตั้งถิ่นฐานชุมชนอาศัยตามป่าเขาเพื่อส่งส่วยเป็นของป่า²⁰

ภาพที่ 30 สรุภูมิประเทศ พื้นที่ทำเกลือและที่อยู่อาศัยลุ่มน้ำชีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ที่มา: อมฤต, 2558: 171.

3.3.3 การเกิดเกลืออีสานและสภาพแวดล้อมที่เกี่ยวข้อง

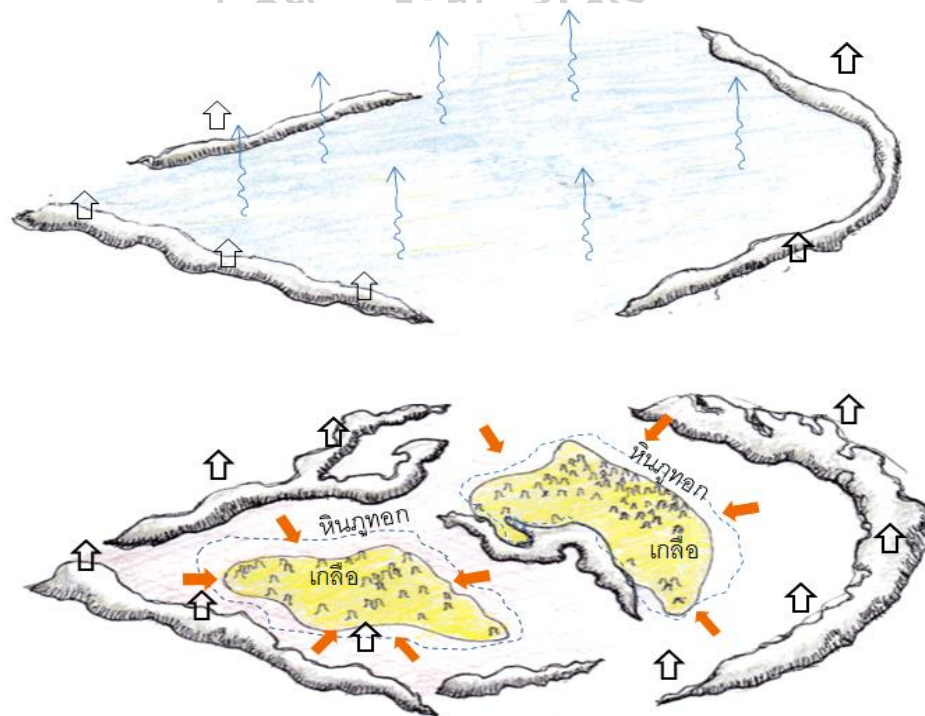
เนื่องจากพื้นที่ภาคอีสานโดยรวมมีทรัพยากรเกลืออยู่ใต้ดินจำนวนมากครอบคลุมพื้นที่โดยรวมของภาคด้วยปัจจัยทางธรณีวิทยา จึงต้องทำการทบทวนงานศึกษาทางธรณีวิทยาเพื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของการตั้งถิ่นฐานกับธรณีวิทยากับเกิดสัณฐานทางภูมิศาสตร์

ตั้งแต่โลกเปลี่ยนรูปร่างเมื่อ 4.5 พันล้านปีมาแล้วเกลือยังคงอยู่ในรูปแบบต่าง ๆ จากมหาสมุทรเกิดขึ้นบนโลกราว 4 พันล้านปีมาแล้ว จากการเปลี่ยนแปลงของแผ่นเปลือกโลกทำให้แผ่นดินลุ่มขังน้ำทะเลไว้และเกิดขังและสะสมในชั้นดินหลายปีจนเกิดเป็นแหล่งเกลือในรูปแบบต่าง ๆ

¹⁹ นา น้ำ เนิน เป็นข้อเสนองานวิชาการเรื่องการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในลุ่มแม่น้ำชี, ดุรายละเอียดใน ฤทธิ เองรัคมี และคณะ การพัฒนารูปแบบสถาปัตยกรรมบ้านพักอาศัยในชนบทอีสาน แถบลุ่มน้ำชี สนับสนุนโครงการโดย CIDA พ. ศ. 2534-2535 หน้า 3-6 จนกระทั่งปี พ.ศ. 2549 ธาดา สุทธิธรรม ได้ปรับเป็น “นา น้ำ โนน” และใช้แพร่หลายในวงวิชาการจนถึงปัจจุบัน

²⁰ บุญจรรณ นาราสัจน์. ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอีสาน ประวัติศาสตร์ด้านความเชื่อ ศาสนาและประเพณี. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2552: 35-36.

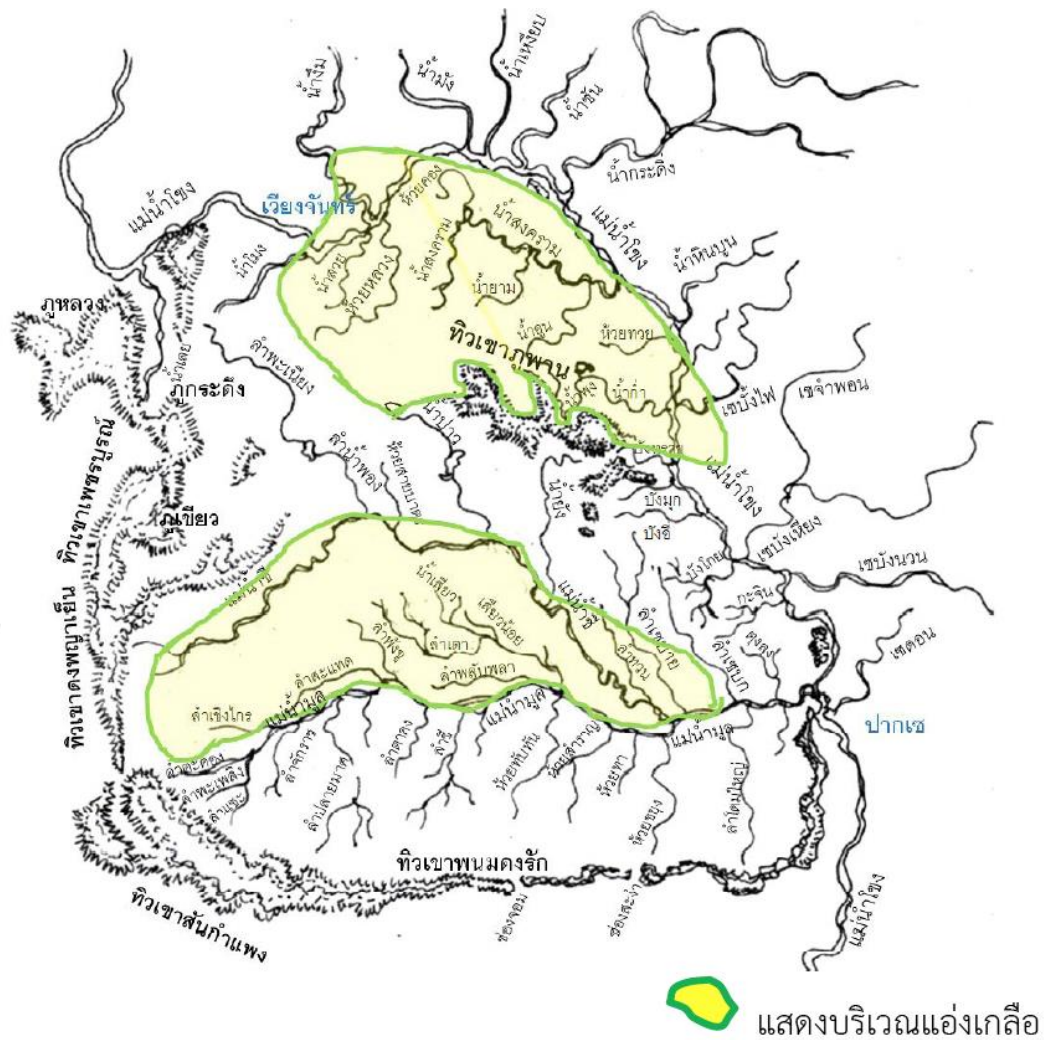
กระจายอยู่ทั่วโลกโดยมนุษย์เรียนรู้ที่จะใช้ประโยชน์จากเกลือมานานแล้ว²¹ เช่นเดียวกับกับภาคอีสาน เคยเป็นทะเลเมื่อ 113 ล้านปีก่อน น้ำทะเลรุกเข้ามาผลจากการชนกันของแผ่นเปลือกโลก แผ่นดินจะ ยกตัวขึ้นและน้ำทะเลกลายเป็นทะเลสาบน้ำเค็มขนาดใหญ่ ต่อมาเมื่อน้ำทะเลเริ่มแห้ง จึงเกิดการ ตกตะกอนของเกลือและแร่ธาตุต่าง ๆ ตกผลึกอยู่กับทะเลสาบ ต่อมาเมื่อเกิดการชนกันของแผ่น เปลือกโลก เกิดยกตัวของเทือกเขาภูพานทำให้ภาคอีสานกลายเป็นที่ราบสูงประกอบด้วยแอ่งเกลือ ขนาดใหญ่ 2 แอ่งคือ “แอ่งสกลนคร” และ “แอ่งโคราช” โดยมีเทือกเขาภูพานคั่นกลาง ผลของการ ยกตัวทำให้เกลือหินเคลื่อนที่มาสู่ใจกลางแอ่ง ชั้นเกลือเมื่อถูกแรงกระทำจึงมีการคดโค้งและปูดเป็น รูป “โดมเกลือ” (Salt dome) กลายมาเป็นเกลือหินปริมาณมหาศาลฝังตัวอยู่ใต้พื้นดินทั่วภาคอีสาน คือ “หมวดหินมหาสารคาม” จนเวลาผ่านไปเนิ่นนานเกลือหินจึงถูกปิดทับจากการสะสมของตะกอน ดินและหินจากพื้นทวีป คือ “หมวดหินภูทอก” จึงทำให้พื้นที่ทั้งสองแอ่งของอีสานเต็มไปด้วยเกลือหิน อยู่ใต้ดินจนถึงปัจจุบัน²²

ภาพที่ 31 แสดงการเกิดเกลืออีสานตามทฤษฎีของเพียงตาและปรกรณ์

²¹ Herring, Ann. Tobacco & Salt Museum (English edition). Japan: HikariShasin, 2010: 72-73.

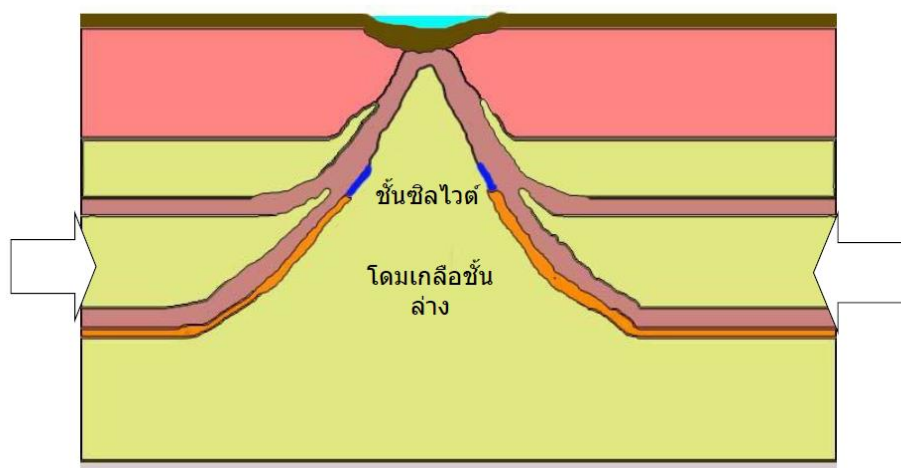
²² เพียงตา สาตรักษ์. "ขอบเขตและวิวัฒนาการของเกลือหินใต้ผิวดินในหมวดหินมหาสารคามในพื้นที่ภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ". วารสาร KKU Res J (1) (January-March), 2005: 65-66.

ภาพที่ 32 แผนที่แสดงภูมิศาสตร์และแอ่งเกลือภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
 ที่มา: ปรับปรุงจากแผนที่ภูมิศาสตร์ปรับปรุงจากศูนย์ภูมิสารสนเทศเพื่อการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, 2537: 38 มหาวิทยาลัยขอนแก่น และปกรณ์, 2552: 125.

ผลของการโก่งตัวของแผ่นเปลือกโลกทำให้เกิดเทือกเขาภูพาน ทำให้โดมเกลือที่ตอนกลางแอ่งตันตัวสูงใกล้ผิวดิน จากนั้นถูกน้ำบาดาลทำละลายส่งผลให้ชั้นดินค่อย ๆ หยุตตัวลงโดยใช้เวลาหลายพันปี กลายเป็นแหล่งน้ำที่พบการจัดกระจายอยู่ในที่ราบภาคอีสานโดยทั่วไป เช่น หนองหารจังหวัดสกลนครและหนองหานกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี²³ ปฏิกิริยานี้เรียกว่า Salt tectonics คือการเคลื่อนตัวหรือแปรสัณฐานโดมเกลือสู่ผิวดินแล้วถูกน้ำบาดาลทำละลาย²⁴ ส่วนพื้นที่ที่มีรูปร่างเป็น “เนิน” เป็น “โนน” คือหมวดหินภูทอกที่มีความหนาและมีคุณสมบัติในการเก็บน้ำบาดาลไว้ในปริมาณมหาศาล²⁵ ซึ่งเป็นแหล่งที่พบการตั้งฐานคนอีสานมากที่สุด

ในระดับชั้นเกลือตื้นไม่เกิน 100 เมตรชาวบ้านอีสานรู้จักการทำเกลือพื้นบ้านตั้งแต่โบราณ ในช่วงฤดูฝนน้ำซึมลงไปสะสมที่ชั้นหินหมวดภูทอกทำให้น้ำบาดาลเคลื่อนที่มาละลายเกลือหินแล้วเอ่อขึ้นมาบนผิวดินและระเหยแห้งกลายเป็นเกลือขาว ๆ หรือเกลือผสมกับดินในช่วงหน้าแล้งหรือที่ชาวบ้านเรียก “ซี้ทา” ส่วนน้ำบาดาลเค็มหรือน้ำเค็มเข้มข้น (Saturated brine) ที่มาจะอยู่ส่วนบนของชั้นเกลือ มีหน้าที่หล่อลื่นชั้นเกลือ ในส่วนนี้เองที่ชาวบ้านได้ขุดและตักเพื่อนำไปต้มเกลือพื้นบ้าน²⁶

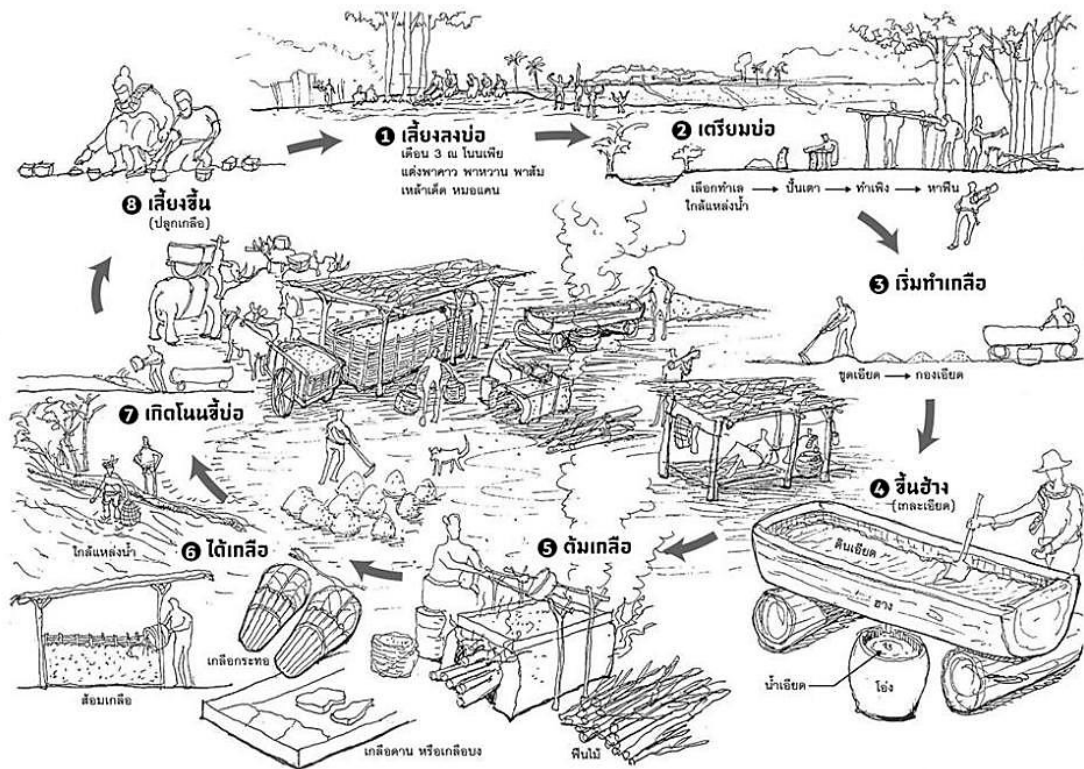
ภาพที่ 33 ภาพการเกิดขึ้นของแหล่งน้ำในพื้นที่แอ่งอีสานจากการยุบตัวของโดมเกลือ
ที่มา: ปกรณ์, 2556: 36.

²³ ปกรณ์ สุวานิช. ธรณีวิทยาแหล่งแร่โพแทช-เกลือหินของไทย, หนังสือชุดโลกแห่งธรณีวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 2, 2552a: 56.

²⁴ ปกรณ์ สุวานิช. พญานาคกับเกลือใต้ดินในตำนานผาแดงนางไอ่ท้าว, หนังสือชุดโลกแห่งธรณีวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 2, 2552b.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, 137, 156.

²⁶ ปกรณ์ สุวานิช. ธรณีวิทยาแหล่งแร่โพแทช-เกลือหินของไทย, 3-4.

ภาพที่ 34 วงจรการผลิตเกลือแบบขุดดินเค็ม อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น
ที่มา: อมฤต, 2558: 171.

3.4 พัฒนาการทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมในการตั้งถิ่นฐานของคนอีสาน

จากการศึกษาลักษณะภูมิศาสตร์ที่สำคัญของอีสานได้อธิบายลักษณะกายภาพ ทิวเขา ลำน้ำ แม่น้ำ ที่ราบลุ่มแม่น้ำโดยเชื่อมโยงการตั้งถิ่นฐานแต่เน้นอธิบายภูมิศาสตร์ ขาดมิติในเรื่องคนกับวิถีชีวิตเป็นอย่างมาก ดังนั้นในส่วนเนื้อหาจึงได้ทำการทบทวนงานศึกษาประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการเมือง เศรษฐกิจและสังคม แบ่งเป็น ยุคก่อนประวัติศาสตร์เปลี่ยนผ่านสู่อารยธรรมแรกเริ่ม จนกระทั่งเป็นชุมชนยุคประวัติศาสตร์ จากหลักฐานเอกสาร โดยแสดงความเชื่อมโยง เหตุการณ์ ผู้คน สถานที่ที่กับการตั้งถิ่นฐานของชุมชนอีสาน ตามลำดับเวลาดังนี้

3.4.1 หลักฐานยุคก่อนประวัติศาสตร์ในอีสาน ถึงร่องรอยผู้คนและอารยธรรม²⁷

กลุ่มชนแรกเริ่ม: มนุษย์ดึกดำบรรพ์ เป็นชนกลุ่มชนหาอาหารจากธรรมชาติ เก็บเกี่ยวพืชป่า ล่าสัตว์ จากการขุดค้นพบหลักฐาน เครื่องมือหินกะเทาะ เบ็ดตกปลาทำจากกระดูกสัตว์ โดยกำหนดอายุจากวิธีการทางวิทยาศาสตร์ ประมาณ 40,000 ปี พบบริเวณถ้ำหรือที่สูง ตามตอนบนของประเทศไทยและตามชายฝั่งทะเลอ่าวไทย อันดามัน จำนวนของเครื่องมือที่พบดังกล่าวยังช่วยบอกถึงทรัพยากรอาหารตามธรรมชาติที่มีอย่างอุดมสมบูรณ์ ในส่วนของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบหลักฐานของมนุษย์ดึกดำบรรพ์ บนภูเขาที่อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย ในบริเวณไม่ห่างจากแม่น้ำโขง²⁸ และชิน อยู่ดีเรียกช่วงเวลาของมนุษย์ดึกดำบรรพ์เริ่มแรกว่า “ยุคหิน” โดยอธิบายว่า หลายนับแสนปีมาแล้ว มีคนท่องเที่ยวหาผลไม้และล่าสัตว์กินเป็นอาหาร นำเอาหินกรวดหรือหินแม่น้ำมากะเทาะทำเครื่องมือสำหรับสับหรือตัด²⁹ กลุ่มชนแรกเริ่มนี้เองได้ทิ้งหลักฐานไว้บริเวณที่ราบเชิงเขา อีกทั้งกลุ่มคนดังกล่าวคือผู้บุกเบิกไปสู่อีกพัฒนาการในลำดับถัดมา

เกษตรกรรมยุคแรก: คน - ถ้ำ - ไม้ และ คน - ไร่ - นา - ยุง³⁰ เกษตรกรรมนั้นเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญของพัฒนาการทางสังคมมนุษย์ โดยอาจจะตั้งถิ่นฐานที่ใดที่หนึ่งอย่างถาวร มีความซับซ้อนทางระบบสังคม มีผู้นำ มีแรงงาน มีช่วงเวลาในการผลิตและเตรียมพื้นที่ทำการเกษตรกรรม ได้แก่ การถางป่า ปรับหน้าดิน เพาะปลูกและเก็บเกี่ยว จากนั้นในเวลาต่อมามีประชากรเพิ่มมากขึ้นแล้วทำให้เกิดการแยกออกไปตั้งถิ่นฐาน ณ แห่งใหม่³¹ คนเหล่านี้ได้ทิ้งหลักฐานเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันไว้ให้ศึกษา อาทิเช่น ภาชนะดินเผาในภาคอีสานที่ โนนนงทา จังหวัดขอนแก่น บ้านเชียง โนนเก่าน้อย หนองหาน จังหวัดอุดรธานีและมีสิ่งยืนยันว่ากลุ่มคนกลุ่มนี้บริโภคข้าวกันแล้ว โดยพบเมล็ดข้าวที่ถูกนำมาเป็นส่วนผสมในการทำเครื่องปั้นดินเผา³² ในส่วนของภาพเขียนสีผนังถ้ำที่แสดงให้เห็นภาพของสังคมเกษตรกรรมยุคแรก โดยกระจายตามภาคตะวันตก ภาคใต้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่ตอนบนบริเวณแม่น้ำโขงพบกลุ่มภาพเขียนสีอุทยานภูพระบาท จังหวัดอุดรธานีและบริเวณปากแม่น้ำมูลบรรจบกับแม่น้ำโขง พบภาพเขียนที่ถ่ายทอด สภาพสัตว์ป่า สัตว์เลี้ยง

²⁷ แบ่งลำดับเวลาทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์จาก ชาร์ลส ไฮแอม และ รัชนี ทศรัตน์. สยามดึกดำบรรพ์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊ค, 2542.

²⁸ เรื่องเดียวกัน, 63-64.

²⁹ ชิน อยู่ดี สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสเจ็ดชุกเกียรติในฐานะปรมาจารย์แห่งวิชาก่อนประวัติศาสตร์ 2529). 2529: 5.

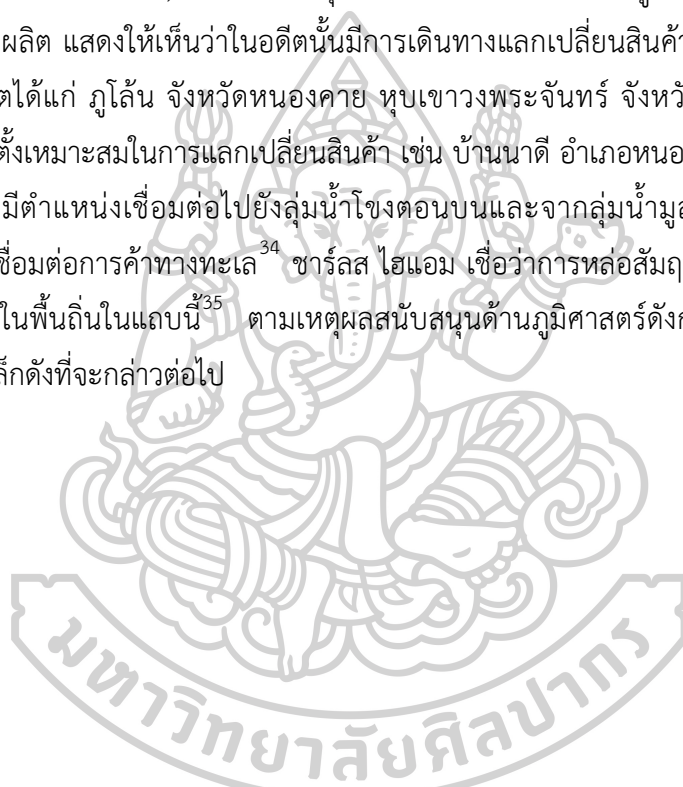
³⁰ “คน-ถ้ำ-ไม้ และ คน-ไร่-นา-ยุง” เรียกการแบ่งช่วงเวลายุคก่อนประวัติศาสตร์อิงจาก คนแรกเริ่มบนแผ่นดินเรา (กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม จัดพิมพ์ประกอบนิทรรศการพิเศษเนื่องในวันอนุรักษ์มรดกไทย พ.ศ. 2559 ณ พระที่นั่งอัฐทิศราชมัยถรณ์พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร). 2559.

³¹ ชาร์ลส ไฮแอม และรัชนี ทศรัตน์. สยามดึกดำบรรพ์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย, 67.

³² ชาร์ลส ไฮแอม และรัชนี ทศรัตน์. สยามดึกดำบรรพ์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย, 88.

การจับสัตว์น้ำ พิธีกรรม รูปร่างท่าทาง การแต่งตัวมนุษย์ อุปกรณ์ล่าสัตว์ ได้แก่ หอกและหน้าไม้ เป็นต้น³³

ยุคสัมฤทธิ์: คนถลุงสินแร่ สัมฤทธิ์คือโลหะผสมระหว่างทองแดงกับโลหะอื่น ๆ เช่น ดีบุก ตะกั่วและสารหนู โดยสัมฤทธิ์นั้นเป็นความรู้ด้านโลหะวิทยาทำให้เกิดสิ่งประดิษฐ์แปลกใหม่ในสังคมคือขวานมีบ้อง อาจใช้ตัดไม้ ปรับพื้นที่ทำนาข้าว เหล่าไม้สร้างบ้าน ต่อเรือ อีกทั้งพบใบหอกที่อาจใช้ทำสงครามหรือล่าสัตว์ และเครื่องประดับที่พบในหลุมฝังศพ ได้แก่ กำไลข้อมือ ข้อเท้า กำหนดอายุยุคสัมฤทธิ์ ประมาณ 3,500 ปี โดยชุมชนที่พบสิ่งของเหล่านี้ อยู่ห่างไกลจากแหล่งแร่ที่เป็นวัตถุดิบในการผลิต แสดงให้เห็นว่าในอดีตนั้นมีการเดินทางแลกเปลี่ยนสินค้าและวัตถุดิบแร่ทองแดงจากแหล่งผลิตได้แก่ ภูโล้น จังหวัดหนองคาย หุบเขาวงพระจันทร์ จังหวัดลพบุรีกับชุมชนที่ไม่มีวัตถุดิบแต่มีที่ตั้งเหมาะสมในการแลกเปลี่ยนสินค้า เช่น บ้านนาดี อำเภอนองหาน บ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี โดยมีตำแหน่งเชื่อมต่อไปยังลุ่มน้ำโขงตอนบนและจากลุ่มน้ำมูล อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมาเชื่อมต่อการค้าทางทะเล³⁴ ชาร์ลส ไฮแอม เชื่อว่าการหล่อสัมฤทธิ์เกิดขึ้นโดยการคิดค้นขึ้นเองของคนในพื้นที่ในแถบนี้³⁵ ตามเหตุผลสนับสนุนด้านภูมิศาสตร์ดังกล่าวมาแล้ว ซึ่งต่างจากโลหะในยุคเหล็กดังที่จะกล่าวต่อไป

³³ ชาร์ลส ไฮแอม และ รัชนี ทศรัตน์. สยามดึกดำบรรพ์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊ก, 2542: 131-133.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, 91.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, 217.

ยุคเหล็ก: คนถลุงสินแร่และคนต้มเกลือ ในระยะเวลา 2,500 ปีมาแล้วเกิดการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมและโครงสร้างทางสังคมในดินแดนของประเทศไทยอย่างมาก บทบาทของโลหะสัมฤทธิ์ในยุคก่อนเพียงแค่แสดงถึงสถานภาพทางสังคมได้แก่ กำไลที่เป็นเครื่องประดับแต่ไม่ใช่สิ่งของเครื่องใช้ในชีวิตประจำวัน เมื่อเข้าสู่ยุคเหล็กพบเครื่องมือเครื่องใช้เหล็กที่มีอยู่แพร่หลาย เช่น มีด หอก โดยกระจายอย่างแพร่หลายโดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคอีสาน เพราะแหล่งแร่เหล็กพบมากในเขตพื้นที่นี้³⁶ การใช้เหล็กนำมาสู่การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมอย่างรวดเร็วในแง่ของสังคมเกษตรกรรมได้แก่ การตัดไม้ การปรับหน้าดิน ขยายพื้นที่ทางการเกษตร อีกทั้งเป็นเครื่องมือขุดปรับแต่งดินในการพัฒนาระบบชลประทานหรือควบคุมน้ำ³⁷ ดังที่ปรากฏเห็น คูน้ำ คูเมือง กำแพงเมืองโบราณในพัฒนาการของเมืองในลำดับถัดมา จากการศึกษาทางโบราณคดีพบชุมชนสมัยเหล็กกระจายอยู่ลุ่มน้ำภาคกลางและอีสานเป็นส่วนใหญ่ โดยภาคอีสานจะหนาแน่นที่แอ่งโคราชบริเวณลำนํ้ามูลตอนบน ตอนกลาง พบหลักฐานเครื่องมือเหล็ก กากขี้แร่จากการถลุงเหล็กและภาชนะดินเผา โดยชุมชนยุคเหล็กมากกว่าครึ่งหนึ่งรายล้อมด้วยร่องน้ำเก่า³⁸ ส่วนวัฒนธรรมยุคเหล็กในแอ่งสกลนครนั้นอยู่บริเวณลุ่มน้ำสงครามตอนบนซึ่งเป็นเขตที่มีการขยายตัวของชุมชนในวัฒนธรรมบ้านเชียง (วัฒนธรรมโลหะตอนต้น-ยุคเหล็กตอนปลาย) จากนั้นขยายตัวไปหนองหานกุมภวาปีในลุ่มน้ำป่าวและมุ่งตรงเข้าสู่หนองหารสกลนครต่อเนื่องสู่แม่น้ำโขง³⁹ ในส่วนพื้นที่หนองหารสกลนครพบแหล่งโบราณคดีในยุคเหล็กบริเวณในเขตเมืองรอบหนองหารและแนวเทือกเขาภูพาน เช่น ถ้ำผาลาย ภูผายนต์⁴⁰

³⁶ ชาร์ลส ไฮแอม และ รัชนี ทศรัตน์. สยามดึกดำบรรพ์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊ค, 2542: 135.

³⁷ เรื่องเดียวกัน, 136.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, 147.

³⁹ ศรีศักร วัลลิโภดม. ลำนํ้า ผู้คน และการตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำสงคราม. ใน เมืองหนองหารหลวงและภูพานมหานาสิ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์, 2555.

⁴⁰ วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. แคว้นโบราณหนองหารหลวงและเมืองสกลนคร. ใน เมืองหนองหารหลวงและภูพานมหานาสิ. มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์, 2555.

เกลือคือทรัพยากรที่จำเป็น “ที่ราบสูงโคราชมีแร่เกลือหินอยู่ใต้พื้นดินจำนวนมากศาลในหน้าแล้งจะเห็นคราบเกลือขาวกระจายทั่วไปตามผิวหน้าดินอุตสาหกรรมการผลิตเกลือมีหลักฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ถือได้ว่าเกลือเป็นสินค้าสำคัญอย่างยิ่งของอีสาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการหมักปลาร้า การดองผัก หมักเนื้อสัตว์และปลาต่าง ๆ ผู้ที่สามารถควบคุมการผลิตเกลือก็จะกลายเป็นบุคคลที่สำคัญในสังคม”⁴¹

นักโบราณคดีชาวญี่ปุ่น Nitta (1994) ได้มาขุดค้นทางโบราณคดีแถบทุ่งผิโพน จังหวัดนครราชสีมาพบหลักฐาน ภาชนะดินเผาที่ใช้ในการต้มเกลือโดยเสนอว่าการต้มเกลือในแถบนี้มีมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในยุคเหล็ก โดยตำแหน่งที่ตั้งของชุมชนดังกล่าวก็อยู่ใกล้กับลุ่มน้ำภาคกลางเป็นเหตุให้ได้รับประโยชน์ทางการค้า นำมาซึ่งความมั่งคั่ง⁴² อีกทั้งพบแหล่งผลิตเกลือในแหล่งโบราณคดีในลุ่มน้ำชี ในเขตอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ที่บริเวณลำน้ำเสียวพบหลักฐานภาชนะดินเผาสำหรับต้มเกลือและพบโนนดินแหล่งเกลือกระจายอยู่รอบบริเวณ บ่อพันขัน โนนเตี๋ดูเหมือนว่าในบริเวณนี้จะเป็นแหล่งผลิตเกลือสำคัญตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคเหล็ก อีกทั้งพบภาชนะเคลือบน้ำโคลนสีแดงและกากขี้แร่เหล็กกระจายอยู่ทั่วไป⁴³

⁴¹ ชาร์ลส ไฮแอม และ รัชนี ทศรัตน์. สยามดึกดำบรรพ์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊ก, 2542: 158.

⁴² เรื่องเดียวกัน, 159.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, 162-163.

3.4.2 อารยะธรรมแรกเริ่ม เข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์

การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางสังคมที่สลับซับซ้อน เป็นเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดความเป็น “เมือง” หรือ “รัฐ” โดยมีระบบชนชั้นในสังคม ตามมาด้วยระบบการจัดการที่มีเมืองศูนย์กลางอำนาจ และเมืองบริวาร เมื่อรัฐมีการเติบโตขึ้นและมีจำนวนประชากรมากขึ้น นำไปสู่การมีศาสนาประจำรัฐ เพื่อเป็นศูนย์รวมประชากรเข้าด้วยกันและตามด้วยสิ่งก่อสร้างแบบใหม่เกิดขึ้น เช่น ศาสนสถาน พระราชวัง ที่กักตุนเสบียงอาหาร ค่ายทหารเป็นต้น อีกปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดอารยะธรรมขึ้นคือคติ ความเชื่อทางศาสนาพุทธและฮินดูที่ชาวอินเดียนำเข้ามา ส่งผลให้กษัตริย์หรือผู้นำเข้าสู่สถานะของ ความเป็นเทพเจ้า โดยมีคัมภีร์ทางศาสนาภาษาสันสกฤตที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ ตามมาด้วยการสร้างศาสนสถาน เจดีย์ ปราสาทอิฐ ปราสาทหิน ทำให้เป็นรูปแบบใหม่ให้คนแถบนี้ได้ เคารพบูชา โดยเฉพาะลัทธิบูชาศิวลึงค์⁴⁴

ประวัตรวัฒนธรรมจากภายนอก กลุ่มน้ำภาคกลางและอีสาน: วัฒนธรรมทวารวดี
วัฒนธรรมทวารวดี ที่รับอิทธิพลจากอินเดียทางทะเลและทางบก มีศูนย์กลางอยู่บริเวณลุ่มน้ำภาค กลางได้แก่ เมืองคูบัว เมืองนครปฐม เมืองลพบุรีเป็นต้นโดยพบหลักฐานเครื่องมือโลหะและสินค้าจาก ภายนอก อีกทั้งรูปแบบการจัดการระบบชลประทานแบบคูเมืองน้ำล้อมรอบ⁴⁵ และแผ่อิทธิพลไปยัง พื้นที่อีสานผ่านที่ราบสูงโคราชโดยปรากฏหลักฐานวัฒนธรรมทวารวดีต่อเนื่องกับชุมชนยุคเหล็ก ได้แก่ เมืองกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม เมืองฟ้าแดด จังหวัดกาฬสินธุ์ โนนเมือง จังหวัดขอนแก่น และตอนบนที่ ภูพระบาท จังหวัดอุดรธานี โดยพบใบเสมาหินทรายสลักเรื่องราวทางพุทธศาสนาและ ชุมชนคูน้ำล้อมรอบเช่นกัน⁴⁶

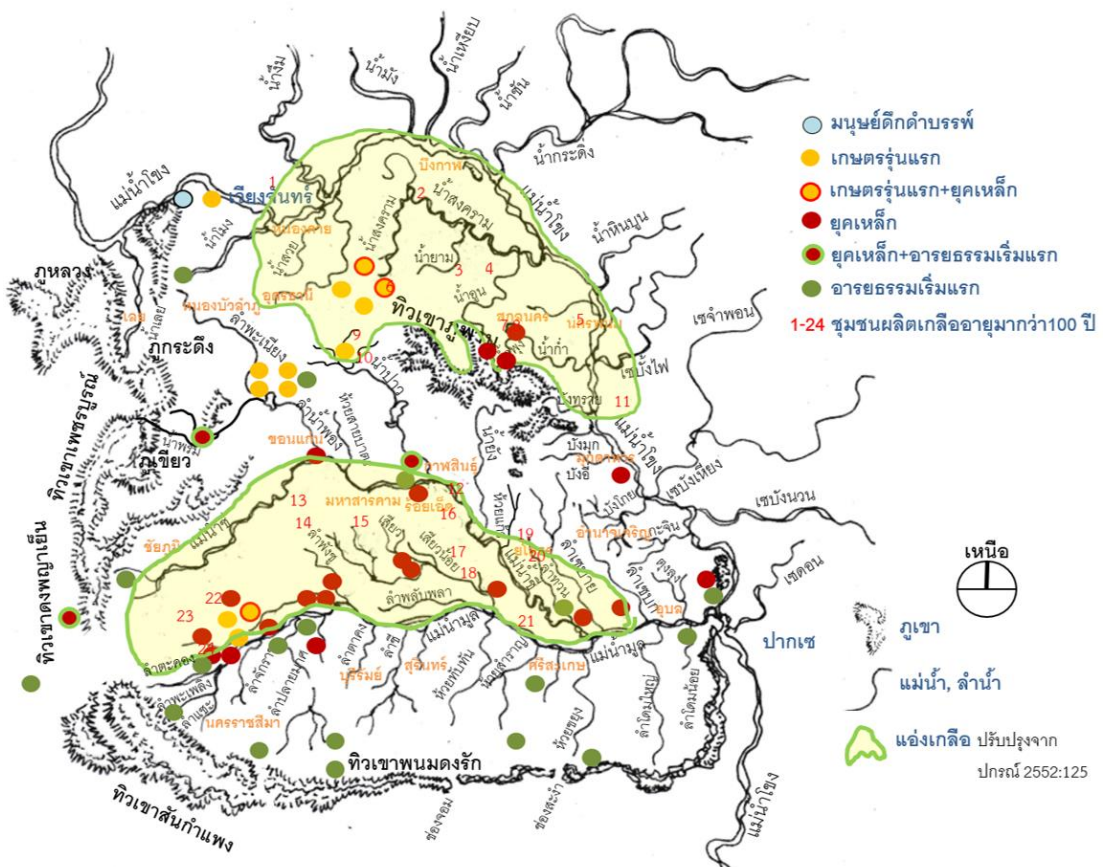
เจนละและเมืองพระนคร แห่งลุ่มน้ำทะเลสาบเขมรกับอิทธิพลสู่อีสาน จากการเคลื่อน ตัวของวัฒนธรรมอินเดียสู่ดินแดนแถบภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นี้ จุดหมายเหตุของจีนได้ กล่าวถึง อาณาจักรเจนละโดยแบ่งเป็นเจนละบกและเจนละน้ำ จากความสัมพันธ์ของหลักฐานจารึก และภูมิศาสตร์ ดร.ธิดา สารยา ได้เสนอว่า เจนละบกคือที่ราบสูงโคราชและเจนละน้ำคือทางใต้ของ เทือกเขาพนมดงรักจาก อีกทั้งจารึก ยังระบุว่า พ.ศ. 1093 เมื่อพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 เป็นผู้รวบรวม แคว้นแคว้นต่าง ๆ ในที่ราบแห่งนี้และสร้างเมืองพระนคร ในที่ราบกว้างใหญ่ที่มีทะเลสาบน้ำจืดสำคัญ คือทะเลสาบเขมร โดยพบจารึกมากมายของพระองค์และศาสนสถานจำนวนมาก กล่าวหาพระองค์

⁴⁴ ชาร์ลส ไฮแอม และ รัชนี ทศรัตน์. สยามดึกดำบรรพ์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊ค, 2542: 173-175.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, 177.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, 185-186.

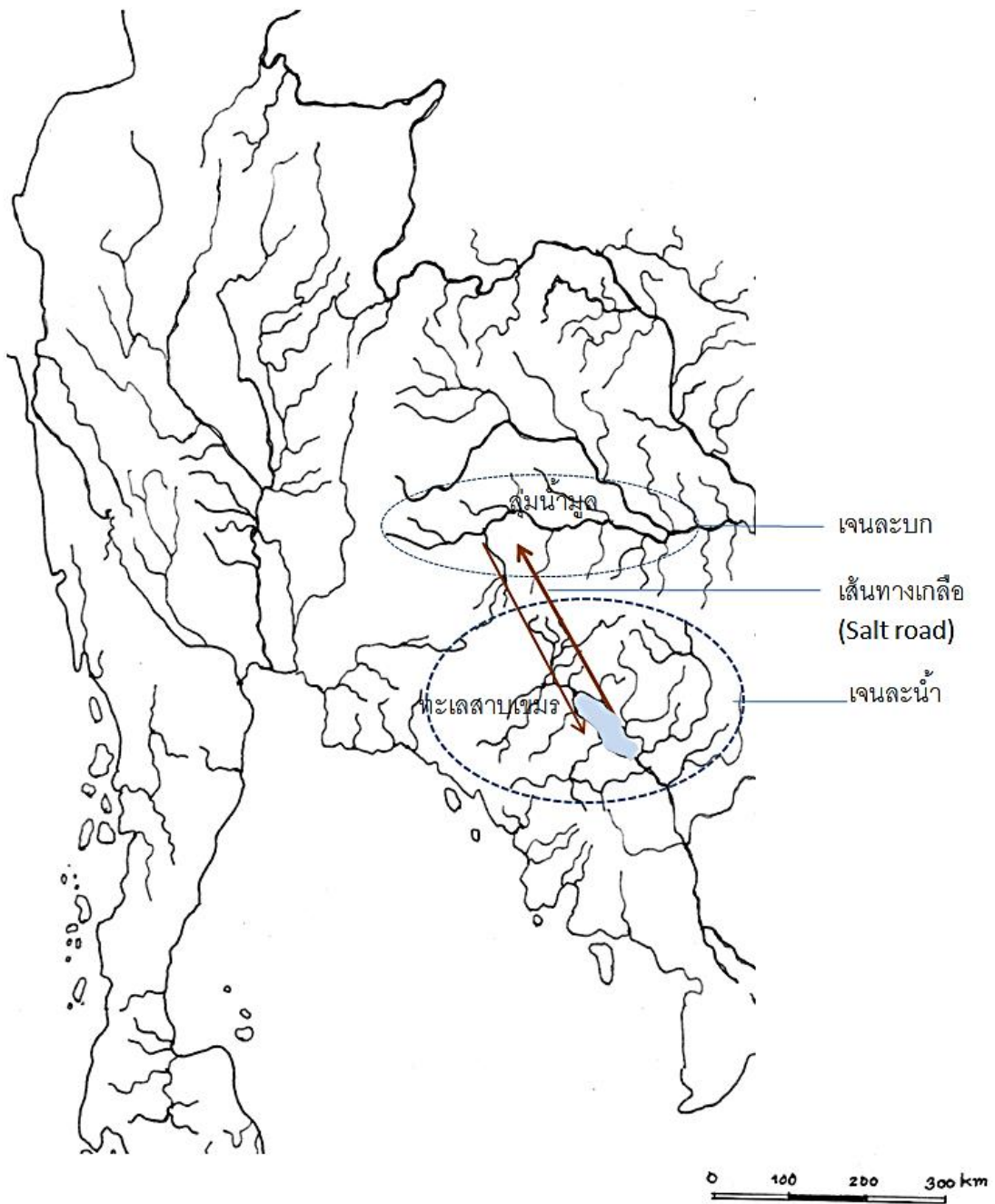
เป็นผู้สร้างเมือง อ่างเก็บน้ำ ทำให้เมืองพ้นจากสภาวะน้ำท่วมในฤดูน้ำหลาก อีกทั้งเป็นสถานที่เหมาะสมในการปลูกข้าว หากพิจารณาในบริบทปัจจุบันพบว่าเทือกเขาพนมดงรักมีช่องทางที่ผู้คนในเขตอีสานใต้กับกัมพูชาเดินทางไปมาหาสู่กัน แสดงให้เห็นถึงวัฒนธรรมที่เชื่อมหากันมาตลอด⁴⁷ อีกทั้งความอุดมสมบูรณ์ของปลาในทะเลสาบเขมร เป็นแรงจูงใจของรัฐในการค้าขายเกลือกับเขตอีสานใต้เพื่อนำเกลือมาถนอมอาหาร เรียกเส้นทางการค้านี้ว่า “เส้นทางเกลือ” (Salt Road)⁴⁸

ภาพที่ 35 แผนที่แสดงพื้นที่ยุคก่อนประวัติศาสตร์และอารยธรรมเริ่มแรกในภาคอีสานในแอ่งเกลือที่มา: ปรับปรุงจาก ไอแสม, 2542: 22, 66, 134, 172.

⁴⁷ ชาร์ลส ไฮแอม และ รัชนี ทศรัตน์. สยามดึกดำบรรพ์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊ก, 2542: 191-192.

⁴⁸ Thada Suthitham. "Land-use and Change in Khmer Settlements: Cultural Environment and Salt road". Proceeding Scientific Seminar on 2 Decade of ICOMOS Thailand: cultural heritage Conservation Towards Thailand Charter on Conservation and ICOMOS Thailand Annual Meeting 25-26 November 2005., 2005: 160.

ภาพที่ 36 แผนที่แสดงความสัมพันธ์เจนนละและเมืองพระนครกับพื้นที่อีสาน
ที่มา: ปรับปรุงจาก ไอแอม, 2542: 15.

เก่าไปใหม่มา: ล้านช้าง อยุธา ล้านนา “เหตุการณ์สำคัญของภูมิภาคลุ่มน้ำโขงและเจ้าพระยาในช่วงในช่วงพุทธศตวรรษที่ 19 คือการสลายตัวของรัฐโบราณที่เคยรุ่งเรืองมาก่อน เช่น พุกาม กัมพูชา และทำให้กลุ่มคนที่ใช้ภาษาไทยที่กระจายอยู่ในที่ต่าง ๆ สถาปนาอาณาจักรขึ้น มีการเมืองการปกครองระบบเครือญาติ มีผลประโยชน์ทางการค้าระหว่างประเทศ นับถือพุทธศาสนา นิกายลังกาวงศ์ โดยมีแนวคิดเรื่องจักรพรรดิราชที่กษัตริย์เป็นใหญ่เหนือกษัตริย์องค์อื่น”⁴⁹

อาณาจักรล้านนาสถาปนา พ.ศ. 1839 มีอิทธิพลทางการค้าทางตอนบนลุ่มน้ำปิงและสินค้าแถบเทือกเขาสูง ส่วนอาณาจักรอยุธยาสถาปนา พ.ศ. 1893 ในฐานะเมืองควบคุมการค้าทางทะเลเชื่อมต่อกับนานาชาติ อาณาจักรล้านช้างซึ่งมีประวัติศาสตร์และพื้นที่เกี่ยวข้องกับภาคอีสานในปัจจุบันโดยตรง อาณาจักรล้านช้างสถาปนาโดยพระเจ้าฟ้างุ้ม ที่เมืองหลวงพระบาง พ.ศ. 1896 และย้ายเมืองหลวงมาเวียงจันทร์ ในสมัยของพระเจ้าไชยเชษฐาธิราช โดยมีอาณาเขตตั้งแต่หลวงพระบางจรดเทือกเขาพนมดงเร็ก

ในสมัยสุริยวงศาธรรมิกราช พ.ศ. 2180-2237 นับว่าเป็นยุคทองทางการค้าของอาณาจักรล้านช้าง ด้วยการค้าขายของป่าจากที่สูงกับอยุธยาโดยกระจายสินค้าไปยังดินแดนทั้งทางบกและทางทะเล ผ่านพื้นที่ในดินแดนอีสาน

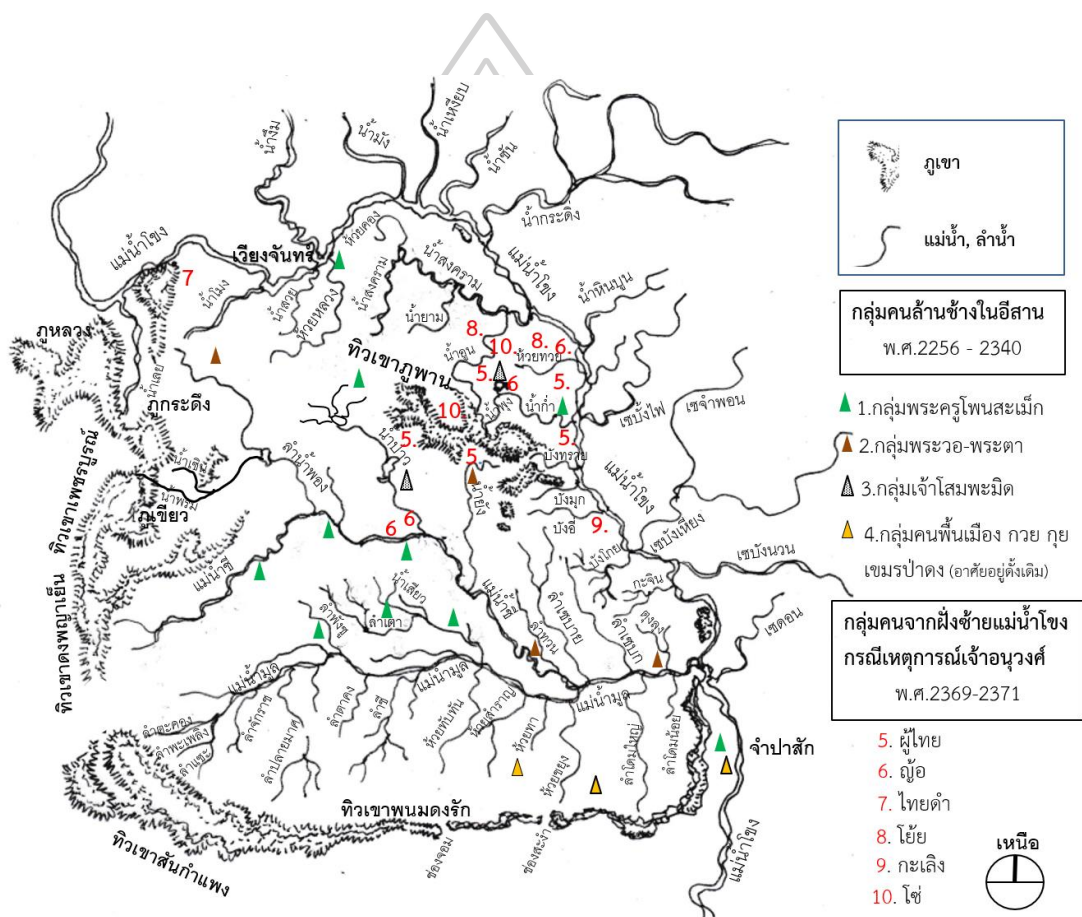
ภายหลังจากสิ้นสุริยวงศาธรรมิกราช เกิดความวุ่นวายทางการเมืองทำให้เกิดการแยกกลุ่มการเมืองออกเป็น 4 กลุ่ม ได้แก่ หลวงพระบาง เวียงจันทร์ หนองบัวลำภูและจำปาสัก

กลุ่มคนล้านช้างในอีสาน พ.ศ. 2256-2322 ผลจากเหตุการณ์ทางการเมืองเวียงจันทร์ทำให้ล้านช้างแตกออกเป็น 4 กลุ่ม และมี 3 กลุ่มใหญ่ ที่เคลื่อนตัวเข้ามาในเขตภาคอีสาน จนมีพัฒนาการมาเป็นบ้านเมืองถึงปัจจุบัน

1. กลุ่มพระวอพระตา ต้นตระกูล ณ อุบล หนองบัวลำภู (ใช้เมืองหนองบัวลุมภู) และค่ายใหญ่อยู่ที่ค่ายดอนมดแดงริมแม่น้ำมูล จังหวัดอุบลราชธานี โดยมีเครือข่ายชุมชนทางการเมืองกระจายตามลุ่มน้ำชี อาทิเช่น บ้านสิงท่า
2. กลุ่มพระครูโพชนเสม็ก สังฆราชแห่งเวียงจันทร์เคลื่อนตัวมาทางลาวใต้แล้ว ย้อนกลับมาแถบลุ่มน้ำชี (จังหวัดร้อยเอ็ด) และกระจายไปยัง มหาสารคาม ขอนแก่น กาฬสินธุ์
3. กลุ่มเจ้าโสมพะมิตร เป็นกลุ่มการเมืองในราชสำนักเวียงจันทร์เคลื่อนตัวไปตั้งถิ่นฐานที่ลุ่มน้ำปาว (กาฬสินธุ์) และหนองหาร (สกลนคร) โดยทางแถบอีสานใต้ มีกลุ่มคนพื้นเมืองพูดภาษาตระกูลมอญ-เขมร ได้แก่ กลุ่มกวย เขมรป่าดงอาศัยอยู่

⁴⁹ สรัสวดี อ๋องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ อมรินทร์พริ้นติ้ง, 2551: 114-115.

การเคลื่อนย้ายครั้งใหญ่ของผู้คนสู่อีสาน กรณีเจ้าอนุวงศ์ จากการเปลี่ยนทางการเมือง การปกครองจากรุงธนบุรีสู่กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 เกิดเหตุการณ์เคลื่อนย้ายผู้คนเข้าสู่ภาคอีสาน ครั้งใหญ่ในผ่านดินรัชกาลที่ 3 พ.ศ. 2369-2371 มีการเคลื่อนย้ายผู้คนจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ได้แก่ เมืองมหาไชย เมืองพวน เมืองคำเกิด เมืองคำม่วน มายังภาคอีสาน ได้แก่ กลุ่มไทยญ้อเมืองมหาไชย ไปอยู่ นครพนม สกลนคร กาฬสินธุ์ มหาสารคาม กลุ่มไทยดำจากเมืองแกลง ไปอยู่ จังหวัดเลย กลุ่มผู้ไทย จากหงสาไปสกลนคร กาฬสินธุ์ มุกดาหาร โดยตามลุ่มน้ำต่าง ๆ มีคนพื้นเมืองพูดภาษาตระกูลมอญ-เขมร ได้แก่ กลุ่มข่า กลุ่มโซ่แถบเทือกเขาภูพานและสกลนคร

ภาพที่ 37 แผนที่แสดงกลุ่มคนล้านช้างและกลุ่มคนจากเหตุการณ์เจ้าอนุวงศ์
ที่มา: ปรับปรุงจาก สุวิทย์, 2547: 6-9, สุวิไล 2548: 55-56.

การปฏิรูปการปกครองอีสาน (พ.ศ. 2322-2445): สู่ความเป็นปึกแผ่นของแผ่นดิน

ภายหลังจากหัวเมืองที่อยู่ในการปกครองของสยามแล้ว ทางกรุงเทพฯ ให้มีการปกครองแบบล้านช้างดั้งเดิมคือระบบอาญาสี่⁵⁰ โดยทางส่วนกลางปล่อยให้เจ้าเมืองปกครองกันเอง การเก็บภาษี การตัดสินคดีความ ทางส่วนกลางมิได้ไปยุ่งเกี่ยว ในช่วงแผ่นดินรัชกาลที่ 4 เกิดลัทธิอาณานิคมจากประเทศมหาอำนาจตะวันตก ส่งผลให้สยามปฏิรูปการปกครองโดยเกิดขึ้นในแผ่นดินรัชกาลที่ 5 โดยแบ่งอีสานและลาวออกเป็น 4 ฝ่าย ได้แก่ 1. หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ศูนย์กลางอยู่เมืองจำปาสัก 2. ฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ อยู่อุบล 3. ฝ่ายเหนืออยู่หนองคาย 4. ฝ่ายกลางอยู่นครราชสีมาและต่อมาได้มีการยกเลิกการปกครองระบบอาญาสี่มาเป็นแบบเทศาภิบาลทั่วประเทศโดยแต่งตั้งผู้ว่าราชการเมืองแทนเจ้าเมือง รวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางกรุงเทพฯ และเก็บภาษีเป็นเงินอย่างเดียว⁵¹

พ.ศ. 2443 ได้มีการสร้างทางรถไฟสายอีสานกรุงเทพฯ-นครราชสีมา พ.ศ. 2443 ไปบุรีรัมย์ (2468) สุรินทร์ (2469) ศรีสะเกษ (2471) อุบลราชธานี (2473) ขอนแก่น (2476) รถไฟช่วยเพิ่มการขนส่งข้าวและของป่าออกจากอีสานและนำสินค้าจากกรุงเทพฯ กลับมากระจายสินค้าขายกับคนอีสาน⁵²

ยุคก่อนมีรถไฟได้มีชาวจีนเดินทางค้าขายระหว่างเมืองอุบลราชธานี ศรีสะเกษ ร้อยเอ็ด โคราช มักจะใช้ขบวนเกวียนขนส่งสินค้าโดยมี “นายฮ้อย” หรือพ่อค่านักเดินทางไกลที่ผสมผสานระหว่างคนอีสานกับคนจีน ภายหลังจากทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา ทำให้การขยายตัวทางเศรษฐกิจร่วมไปกับชุมชนรถไฟ รวมถึงคนจีนที่ได้เคลื่อนย้ายเข้าสู่อีสานผ่านโคราช ชาวจีนที่เข้ามาั้นประกอบอาชีพอย่างหลากหลายทั้งเป็นแรงงานรับจ้าง เป็นช่างฝีมือ พ่อค้า เป็นเจ้าของกิจการ โรงน้ำแข็ง โรงเหล้า โรงฝิ่น โรงแรม ซ่องโสเภณี ซึ่งเป็นรูปแบบของกิจการและธุรกิจการค้าใหม่ในภาคอีสาน ได้แก่ อุบลราชธานี สุรินทร์ ขอนแก่น ร้อยเอ็ด มหาสารคาม โดยเฉพาะนครราชสีมาถือว่าเป็นศูนย์กลางในการทำธุรกิจค้าทั้งในภูมิภาคอีสานที่เชื่อมโยงการค้าไปสู่กรุงเทพมหานครอีกด้วย⁵³

⁵⁰ ระบบอาญาสี่ คือระบบการปกครองแบบล้านช้าง ที่มีคณะกลุ่มคน 4 กลุ่มปกครองได้แก่ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ราชบุตร ทุกรายละเอียดเพิ่มเติม สุวิทย์ อิศราศวัต. ประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488 เล่มที่ 1-2. ขอนแก่น: ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2557: 60-61.

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, 232-235.

⁵² สุวิทย์ อิศราศวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. พิมพ์ครั้งที่ 2. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2541: 11-12.

⁵³ สุวิทย์ อิศราศวัต. ประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488 เล่มที่ 1-2, 133-142.

3.4.3 อีสานยุคผู้ใหญ่ลี: หมู่บ้านอีสานกับนโยบายพัฒนาจากรัฐ พ.ศ. 2500

“พ.ศ. สองพันห้าร้อยสี่ ผู้ใหญ่ลีตีกลองประชุม ชาวบ้านต่างมาชุมนุม มาชุมนุมที่บ้านผู้ใหญ่ลี.....”⁵⁵ บทเพลงลูกทุ่งยอดนิยม “ผู้ใหญ่ลี” ที่แต่งขึ้นมาในช่วงแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 1 พ.ศ. 2504 เป็นภาพสะท้อนการพัฒนาชนบทไทยโดยเฉพาะภาคอีสาน ที่ผู้ใหญ่บ้านเป็นคนท้องถิ่นไม่คุ้นเคยกับวัฒนธรรมแบบราชการไทยจากกรุงเทพฯ บทเพลงสื่อสารออกมาแนวตลกขบขันขึ้นจากความไม่เป็นเชยของผู้ใหญ่ลี แต่โดยความเป็นจริงแล้วสถานการณ์ในขณะนั้นคือการปรับตัวของท้องถิ่นกับการพัฒนาแบบรูปแบบใหม่ที่เข้ามาในชนบท⁵⁶

สภาพแวดล้อมอีสานก่อนยุคผู้ใหญ่ลี นั้นมีความเป็นอยู่แบบเศรษฐกิจพึ่งพาตนเองอยู่กับธรรมชาติโดยมองเห็นจากหลักฐานที่เป็นเอกสารอธิบายหรือพรรณนาถึงสภาพแวดล้อม ภูมิประเทศ และเรื่องราวของผู้คน ได้แก่ อังรี มูโอ พ.ศ. 2401-2404 และ เอเจียน แอมอนิเย พ.ศ. 2425-2438 นักสำรวจชาวฝรั่งเศสได้เดินทางสำรวจ “สยาม” โดยเดินทางผ่านพื้นที่ภาคอีสาน จากเทือกเขาตงพญาไฟ ผ่านเมืองชัยภูมิ โคราชและเข้าสู่หลวงพระบางได้บรรยายสภาพป่าเขา และสรรพสัตว์ไว้อย่างมากมาย อีกทั้ง ได้บรรยายภูมิประเทศและสภาพแวดล้อมในภาคอีสานถึงความหลากหลายทางสภาพธรรมชาติ ได้แก่ ภูเขา ป่าดง ป่าโปร่ง ทุ่งนา ทุ่งโล่ง ลำห้วย บึง หนองน้ำ แม่น้ำ สันดอนกลางน้ำ ที่ราบน้ำท่วมถึง และมีทรัพยากรแร่ธาตุต่าง ๆ อาทิเช่น เกลือ แร่เหล็ก อีกทั้ง พืชและสัตว์

จุดเปลี่ยนสำคัญทางการเมืองสังคม เศรษฐกิจของประเทศไทยที่ส่งผลต่อภูมิภาคต่าง ๆ นั้นคือ การปฏิวัติเปลี่ยนการปกครอง พ.ศ. 2475 ประเทศไทยเข้าสู่ระบอบประชาธิปไตยมีการเลือกตั้งและจัดตั้งสภาผู้แทนราษฎร

ในช่วงเวลาต่อมา พ.ศ. 2490 ต้องเผชิญการแพร่ระบาดของลัทธิคอมมิวนิสต์จากภายนอกและโดยเฉพาะพื้นที่ภาคอีสาน ทั้งนี้ทำให้รัฐมีนโยบายหลักเกี่ยวกับการป้องกันคอมมิวนิสต์ การเพิ่มผลผลิต การสงเคราะห์ราษฎร การจัดการด้านเศรษฐกิจ รัฐบาลต้องการยกฐานะให้ราษฎรอยู่ดีกินดี ด้วยการจัดสรรให้มีที่ดินทำกินและมีนโยบายส่งเสริมปลูกพืชเศรษฐกิจนอกเหนือจากข้าว ได้แก่ ยาสูบ ปอและฝ้าย ทำให้มีการขยายพื้นที่ทางการเกษตรมากขึ้น⁵⁷ ซึ่งในแง่นี้ เก่งกิจ (2559) มีความเห็นว่านโยบายดังกล่าวตอบสนองการปราบปรามลัทธิคอมมิวนิสต์ที่มีสหรัฐอเมริกาอยู่เบื้องหลัง โดยมุ่งเป้าไปที่หมู่บ้านอีสาน ทั้งในแง่การพัฒนาและการศึกษาทางมานุษยวิทยาเพื่อทำความเข้าใจ

⁵⁵ โปรดดูบทเพลง ผู้ใหญ่ลีฉบับเต็มจาก แวง พลังวรรณ. ลูกทุ่งอีสาน ประวัติศาสตร์อีสานตำนานลูกทุ่ง. กรุงเทพฯ: เรือนปัญญา, 2546: 641.

⁵⁶ พัฒนา กิตติอาษา. รื้อสร้างตำนานหมู่บ้านอีสานเก่า สุวีลีอีสานใหม่. วิชาษา, 2557: 87-88.

⁵⁷ สุวิทย์ ศิศาวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. พิมพ์ครั้งที่ 2. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2541: 20-22.

และจัดการพื้นที่เสี่ยงภัยทางการเมือง⁵⁸ ในขณะเดียวกันรัฐบาลได้ขยายโครงการเชื่อมพลังงานไฟฟ้า เชื่อมชลประทานเพื่อกักเก็บน้ำแต่กระนั้นยังไม่เพียงพอต่อราษฎรนอกเขตชลประทาน ทำให้ในช่วง พ.ศ. 2499-2500 มีการอพยพเข้าสู่กรุงเทพฯ เพื่อทำงานหารายได้ เนื่องจากการทำนาไม่ได้ผลเพราะฝน แล้งหรืออุทกภัย⁵⁹ อีกทั้งพื้นที่แหล่งหาอาหารตามธรรมชาติของชุมชนได้เปลี่ยนแปลงไป⁶⁰ ในช่วง ทศวรรษ 2500 เป็นต้นมา ประชากรอีสานมีเพิ่มจำนวนขึ้น ทำให้มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกอย่างรวดเร็ว ประจวบกับรัฐบาลส่งเสริมให้ปลูกพืชพาณิชย์เพื่อการส่งออก ส่งผลให้ช่วง พ.ศ. 2500-2525 พื้นที่ป่าในอีสานหายไปอย่างรวดเร็วถึง 28.14 ล้านไร่ อีกทั้งรัฐให้สัมปทานตัดไม้อย่างมากมาย ส่วน ด้านสุขภาพอนามัย ภายหลังจากแผนพัฒนาฉบับที่ 4 มีการขยายจำนวนโรงพยาบาลการให้ความรู้ สุขภาพแก่ประชาชน โครงการรณรงค์ด้านสุขภาพต่าง ๆ ทำให้สุขภาพคนอีสานดีขึ้นเมื่อเทียบกับการ พัฒนาด้านอื่น ๆ⁶¹

3.4.4 อีสานกับโลกาภิวัตน์

นับตั้งแต่ระเบียบโลกใหม่ที่เกี่ยวข้องกับการเมืองด้วยพันธะสัญญา การค้า ระบบการ ลงทุนข้ามชาติ การใช้ทรัพยากรและแรงงาน ดูเหมือนท้องถิ่นจะมีได้ถูกระงับจากนโยบายรัฐ ภายในประเทศเพียงอย่างเดียว ในกรณีของภาคอีสานนี้ ชัยนต์ (2554) มองว่าเป็นผลของโลกาภิวัตน์ เป็นระบบการร่วมทุนในการทำอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ระหว่างชาติและมีความชอบธรรมทาง โครงสร้างทางการเมืองที่มาในรูปแบบนโยบาย โดยยกตัวอย่างกรณีบริษัทเอกชนมาดำเนินกิจการทาง การเกษตรแบบครบวงจรเพื่อการส่งออก โดยให้ชาวบ้านเป็นผู้ลงแรงในที่ดินของตนเอง อีกทั้งการ ปลูกพืชเชิงเดี่ยวนั้นนำมาซึ่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมและการเปลี่ยนแปลงทางสังคมชนบทที่ต้อง ทำงานหาเงินมาจ่ายซื้อสินค้า⁶² จะเห็นว่าเงินเข้ามามีบทบาทต่อคนอีสานต่อเนื่องมาจากยุคเศรษฐกิจ ไร่ไฟ

⁵⁸ เก่งกิจ กิติเรียงลาภ. "มานุษยวิทยาจักรวรรดิ การประดิษฐ์หมู่บ้านชนบทและกำเนิดมานุษยวิทยาไทยในยุค สงครามเย็น" สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2559.

⁵⁹ สุวิทย์ ธีศาศวัต และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. พิมพ์ ครั้งที่ 2. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2541: 26-27.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, 212.

⁶¹ เรื่องเดียวกัน, 211.

⁶² ชัยนต์ วรรณะภูติ. อีสานกับโลกาภิวัตน์ บทอภิปรายอัตลักษณ์อีสานกับการเปลี่ยนแปลงของโลก. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2554.

ภาคอีสานมีความโดดเด่นเรื่องทรัพยากรเกลือมาช้านานโดยสืบทอดกันมาไม่ต่ำกว่า 4 รุ่น อีกทั้งเกลือมีความสำคัญต่อเศรษฐกิจในภาพรวม ทำให้รัฐบาลต้องเข้ามาควบคุมจัดการระบบผลิตเกลือผ่านนโยบายด้านสิ่งแวดล้อมและสุขภาพ โดยประกาศให้ยกเลิกการทำเกลือแบบสูบน้ำบาดาลขึ้นมาตาก⁶³ และเกลือบริโภคต้องมีส่วนผสมของไอโอดีนตามกำหนด⁶⁴ ในการทำเกลือตากสร้างปัญหาด้านดินเค็มส่งผลเสียต่อการเกษตร ทำให้รัฐบาลกำหนดให้มีการวิจัยแก้ปัญหาดินเค็มโดยหน่วยรัฐและสถาบันการศึกษาอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ปี พ.ศ. 2523 เป็นต้นมา⁶⁵ ในด้านอุตสาหกรรมเคมีภัณฑ์และเกลือบริโภคที่มีเกลือเป็นวัตถุดิบหลัก ได้เติบโตและเป็นที่ต้องการของตลาดโลก ทำให้รัฐกำหนดยุทธศาสตร์อุตสาหกรรมเหมืองแร่ พ.ศ. 2547 โดยมีโครงการเหมืองเกลือที่จังหวัดอุดรธานี ชัยภูมิ สกลนคร จากการร่วมลงทุนจากบริษัทต่างประเทศ ท่ามกลางความวิตกกังวลของปัญหาสิ่งแวดล้อมที่จะเกิดขึ้นของนักวิชาการและชาวบ้านในพื้นที่จนกระทั่งเกิดกระแสการคัดค้าน และ ในขณะเดียวกัน การทำเกลือพื้นบ้านแบบดั้งเดิมได้ลดบทบาทลงจากรณีดังกล่าว⁶⁶ ผลกระทบจากการทำเกลือในระยะหลังส่งผลเสียในภาพรวมกับสภาพแวดล้อมอีสาน

3.4.5 สรุปการตั้งถิ่นฐานตามพัฒนาการทางประวัติศาสตร์อีสาน

สภาพทางธรณีวิทยาส่งผลต่อรูปแบบฐานของพื้นที่อีสานและทรัพยากรป่าไม้ แร่ธาตุ ทองแดง เหล็กและเกลือ โดยในทุกยุคทุกสมัยได้มีผู้คนเข้าตั้งถิ่นฐานในพื้นที่แหล่งเกลืออีสาน ไม่ว่าจะเป็นแหล่งผลิต หรือบริเวณทำเลที่เป็นจุดยุทธศาสตร์ที่เชื่อมต่อไปยังพื้นที่อื่น โดยมีที่ราบลุ่มแม่น้ำเป็นพื้นที่สำคัญ โดยมักอาศัยบริเวณ โนนที่ราบขนาดใหญ่เป็นหลักอีกทั้งพื้นที่ทำนา ทำประมงและทำเกลือ ที่อาศัยทรัพยากรธรรมชาติเป็นปัจจัยหลักในการดำรงชีวิต จุดเปลี่ยนประการสำคัญของรูปแบบการอยู่อาศัยและตั้งถิ่นฐานอีสานคือการเปลี่ยนแปลงจากระบบเศรษฐกิจที่พึ่งพาธรรมชาติเข้าสู่อุตสาหกรรมแบบใหม่หรือระบบทุนใหญ่ ทำให้คนอีสานเปลี่ยนมาปลูกพืชเศรษฐกิจ ใช้เงินเป็นตัวกลาง ประกอบกับสภาพธรรมชาติที่เคยพึ่งพากลับเปลี่ยนแปลงไปในทางเสื่อมโทรม ปัจจัยดังกล่าวส่งผลต่อวิถีชีวิตเห็นได้ชัดเจนจากหลังแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับที่ 1 เกิดการอพยพของคนอีสานไปทำงานในกรุงเทพฯ

⁶³ วัฒนสาร ปานเพชร. "การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมในช่วงที่มีการทำเกลือแบบการค้ำ พ.ศ. 2514-ปัจจุบัน กรณีศึกษาหมู่บ้านเกลือ อ.บรบือ จ.มหาสารคาม" ปรินญาตศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา (เน้นสังคมศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2536: 72-75. : 4.

⁶⁴ เลิศศักดิ์ คำคงศักดิ์ และ เบญจรัตน์ เมืองไทย. เกลืออีสาน จากวิถีชีวิตชุมชนสู่อุตสาหกรรม การวิเคราะห์นโยบายสาธารณะ กรณีศึกษาการจัดการเกลืออีสาน. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, 2549: 74-75.

⁶⁵ บุปผา โดภาคงาม. ดินเค็มภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. พิมพ์ครั้งที่ 2. โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2549: 1-3.

⁶⁶ เลิศศักดิ์ คำคงศักดิ์ และ เบญจรัตน์ เมืองไทย. กลุ่มนิเวศศึกษา เกลืออีสานจากวิถีชีวิตสู่อุตสาหกรรม การวิเคราะห์นโยบายสาธารณะกรณีศึกษาการจัดการเกลืออีสาน.

3.4.6 ตำนานนิทานชาวบ้าน ภาพสะท้อนประวัติศาสตร์อีสานจากท้องถิ่น

ศรีศักร (2544) เสนอว่าการศึกษาที่อาศัยข้อมูลทางโบราณคดีที่เน้นการขุดค้นและเอกสารทางประวัติศาสตร์ผ่านมาอาจจะทำให้เข้าใจถึงมิติทางสังคมวัฒนธรรมไม่ครบถ้วนและได้เสนอแนวทางการศึกษา เรื่องตำนาน นิทาน เรื่องเล่าของชาวบ้านในท้องถิ่นที่ทำให้มองเห็นผู้คน สถานที่ และเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์แฝงอยู่⁶⁷ โดยสอดคล้องกับ ศิราพร ณ กลาง ในแนวทางคติชนที่ว่าการ (Message) ที่บรรพชนของเราพยายามจะบอกแก่คนรุ่นหลังโดยผ่านข้อมูลตำนานปรัมปราเป็นเรื่องเกี่ยวกับอะไร ภาษาของตำนานเต็มไปด้วยสัญลักษณ์ (Code) ที่ต้องตีความ แล้วเราจะมีวิธีถอดรหัส (Decode) สารจากตำนานอย่างไร⁶⁸ ตำนานพื้นบ้านได้ไปเกี่ยวข้องกับชื่อบ้านนามเมืองอีกด้วย⁶⁹ ได้แก่ ผาแดงนางไอ่ ตำนานทุ่งกุลลา กล่าวถึงชื่อหมู่บ้านที่สัมพันธ์กับตำนาน และพบตำนานเกี่ยวข้องกับทรัพยากรหลักในชีวิตได้แก่ ข้าวและเกลือที่ทุ่งกุลลาแถบลุ่มน้ำชี โดยมีนัยศักดิ์สิทธิ์เป็นของมีคุณค่า⁷⁰ ได้แก่ ตำนานทุ่งกุลลา ที่กล่าวถึงเกลือที่มาจากพญานาคพันพิชและตำนานบ่อหัวแฮดที่ความเค็มของเกลือช่วยให้หัวแรดไม่เน่า

ในประเด็นเรื่องกลุ่มชาติพันธุ์ เมื่อตำนานมาวิเคราะห์พบว่ามี ความเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ของกลุ่มชาติพันธุ์ เช่นในตำนานผาแดงนางไอ่ถูกตีความเป็นเรื่องสงครามระหว่างกลุ่มชาติพันธุ์ละว้ากับขอม ราว พ.ศ. 1807⁷¹ ส่วนการศึกษาทางธรณีวิทยาที่ศึกษาความตำนานพื้นบ้านเรื่องผาแดงนางไอ่มาศึกษาเปรียบเทียบกับทฤษฎีการยุบตัวของโดมเกลือ เกิดเป็นแหล่งน้ำทางธรรมชาติ ได้แก่หนองหานกุมภวาปีจังหวัดอุดรธานีและหนองหารสกลนคร⁷²

3.5 บทบาทของวัฒนธรรมเกลืออีสาน

⁶⁷ ศรีศักร วัลลิโภดม. แอ่งอารยธรรมอีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มติชน, 2544: 10-11.

⁶⁸ ศิราพร ณ กลาง. ทฤษฎีคติชนวิทยา วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทานพื้นบ้าน. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2557: 275-276.

⁶⁹ อัมพร นามเหลา. ท้าวคันหนาม ตำนานแห่งชื่อบ้านนามเมืองและสถานที่ต่าง ๆ ของท้องถิ่นอีสาน. ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดนครราชสีมา วิทยาลัยครูนครราชสีมา, 2529.

⁷⁰ Toshiyuki Doi. Plant Animal Salt and spirits: how people live and talk about the environment in rural Cambodia, Laos and Thailand. Mekong Watch, 2558: 91-99.

⁷¹ สุภณ สมจิตรศรีปัญญา. "อิทธิพลของวรรณกรรมท้องถิ่น เรื่องผาแดงนางไอ่ ด้านความเชื่อ จารีตและประเพณีที่มีต่อสังคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ" โครงการวิจัยของศูนย์วัฒนธรรม วิทยาลัยครูมหาสารคาม ร่วมกับหน่วยศึกษานิเทศก์ กรมฝึกหัดครูกระทรวงศึกษาธิการ, 2524.

⁷² ปกรณ์ สุวานิช. พญานาคกับเกลือใต้ดินในตำนานผาแดงนางไอ่ท้าว, หนังสือชุดโลกแห่งธรณีวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 2, 2552b.

จากการศึกษาพบการเรียกวัฒนธรรมเกลือครั้งแรกในงานศึกษาของ ไพบุลย์ บุญไชย และคณะ (2546) เรื่องรูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชี การศึกษาวัฒนธรรมเกลือโดยส่วนใหญ่มักเป็นส่วนหนึ่งของงานศึกษาทางมานุษยวิทยา สํารวจทางโบราณคดีในภาคอีสาน และอีกหลายงานศึกษาที่ไม่ได้ใช้คำว่าวัฒนธรรมเกลือโดยตรงแต่มีมติเนื้อหาเกี่ยวข้องกับการผลิตเกลือของผู้คนในภาคตะวันออกเฉียงโดยสรุปประเด็นการศึกษาดังนี้ 1. ยุคสมัยหรือช่วงเวลาของการผลิต 2. คุณค่าและประโยชน์ของเกลือ 3. วิธีการผลิต 4. แหล่งผลิตเกลือ 5. ความเชื่อที่เกี่ยวข้อง 6.สถานการณ์เกลือกับสภาพแวดล้อม

เริ่มจากยุคสมัยหรือช่วงเวลาของการผลิตเกลือ จากงานศึกษาการขุดค้นทางโบราณคดีพบว่าจากหลักฐานภาชนะดินเผาปนกับเศษเกลือและชุมชนผลิตเหล็กสันนิษฐานว่า การทำเกลือนั้นเกิดขึ้นในช่วงยุคเหล็กหรือ 2,500 ปีมาแล้ว (Nitta, 1994 ไอแสม, 2542 ศรีศักร, 2546 และ Yankowski, 2013) พบในพื้นที่แอ่งสกลนคร วลัยลักษณ์ (2538) อธิบายว่า พบภาชนะดินเผากระจายอยู่ในแหล่งผลิตเกลือบริเวณลุ่มน้ำสงครามโดยกำหนดอายุจากโบราณวัตถุที่พบ ประมาณ 1,900ปีมาแล้ว สอดคล้องกับศรีศักร (2555) อธิบายถึงวัฒนธรรมผู้คนแถบแอ่งสกลนครรับอิทธิพลจากวัฒนธรรมบ้านเชียงหรือ 2,500 ปีมาแล้ว หลังจากนั้นในสมัยล้านช้างมีการค้าเกลือระหว่างเวียงจันทร์กับพื้นที่ภายนอก (มาชูฮารา, 2555) ในช่วงรัตนโกสินทร์ ในรัชกาลที่ 4 พบเห็นการทำเกลือของชาวบ้านทั่วไปในอีสาน (แอมอนิเย, 2438) ต่อเนื่องถึงสมัยรัชกาลที่ 5 ที่เกลืออีสานเป็นสินค้าส่งผ่านรถไฟสู่กรุงเทพฯ (สุวิทย์, 2557)

แหล่งเกลืออีสานสำคัญในแอ่งโคราชพบหลักฐานบริเวณลุ่มน้ำมูลที่ ทุ่งผิโพน โนนพญา มวย ทุ่งสัมฤทธิ์ในแถบจังหวัดนครราชสีมา และดอนเกลือ จังหวัดศรีสะเกษ ลุ่มน้ำเสียว ได้แก่ บริเวณ ทุ่งกุลา บ่อพันขัน บ่อน้อย ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด (Nitta, 1994 ไอแสม, 2542 ศรีศักร, 2546 และ Yankowski 2013) ลุ่มน้ำชี ได้แก่ ทุ่งเมืองเพี้ย บ่อจูน บ้านศรีฐานในเขตจังหวัดขอนแก่นและหนองบ่อ จังหวัดมหาสารคาม (ศรีศักร, 2542 และอมฤต, 2558) และอุบล โส สีมุม (แอมอนิเย, 2438) ในแอ่งสกลนครพบที่เขตลุ่มน้ำสงครามตอนกลางได้แก่ บ่อหัวแฮด จังหวัดบึงกาฬและตอนปลายแม่น้ำที่บ่ออก จังหวัดนครพนม (วลัยลักษณ์, 2538 และบำเพ็ญ, 2555) อีกทั้งบริเวณต้นน้ำป่ารอบหนองหานกุมภวาปี (บำเพ็ญ, 2552) และถัดไปทางตอนบนต้นน้ำสงครามที่บ้านดุง จังหวัดอุดรธานี (เพชร, 2546) สกล โพนพิสัย และด่านซ้าย (แอมอนิเย, 2438)

การทำเกลือในภาคอีสานมีสองแบบได้แก่ 1) การขุดดินที่มีเกลือผสมแล้วนำมากรองน้ำเค็มออก จากนั้นนำไปต้มเป็นเกลือ พบในพื้นที่ทั้งสองแอ่งและ 2) การใช้วิธีขุดบ่อเพื่อหาน้ำเค็ม จากนั้นทำการตักน้ำขึ้นมาต้มพบเฉพาะในแอ่งสกลนครที่บ่อหัวแฮด จังหวัดบึงกาฬและที่อำเภอด่านซ้ายจังหวัดเลย (แอมอนิเย 2438, วลัยลักษณ์ 2538, บำเพ็ญ 2555) การทำเกลือทุกรูปแบบจะทำในช่วงหน้าแล้งหรือประมาณหลังเกี่ยวข้าวเสร็จและเลิกทำในช่วงฤดูฝนหรือฤดูน้ำหลาก เนื่องจากเกิดน้ำท่วมในพื้นที่การทำเกลือ (ไอแฮม 2542, ศรีศักร 2546, วลัยลักษณ์ 2538)

ประโยชน์และคุณค่าของเกลือใช้ในการถนอมอาหาร การนำเกลือมาหมักดองและนำมาเป็นสินค้าที่สำคัญของชุมชน โดยสอดคล้องกับการศึกษาเรื่องการถนอมอาหารที่เกลือเป็นวัตถุดิบหลักในอาหารทุกประเภท (พรรณราย, 1987) เกลือเป็นวัตถุดิบหลักในการทำปลาแดกหรือปลาร้า ได้แก่ ข้าว ปลาและเกลือ เป็นเป็นวัฒนธรรมการกินของคนแถบลุ่มแม่น้ำชีโดยเรียกวิถีดังกล่าวว่า “วัฒนธรรมปลาแดก” (วรพล, 2546) อีกทั้งพบว่ามนุษย์ต้องการเกลือเพื่อไปปรับสมดุลของเหลวในร่างกาย (Herring, 2010) และร่างกายมีความต้องการเกลือถึงปีละ 5 กิโลกรัม ในการดำรงอยู่ (Liere, 1982) การทำเกลือไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการทำนาและสร้างความเสียหายแก่ดิน สามารถทำนาและทำเกลือสลับกันไปตามฤดูกาลได้โดยอาศัยน้ำเป็นปัจจัยสำคัญ (แอมอนิเย, 2438) อีกทั้งผู้ใดครอบครองแหล่งเกลือจะเป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองในแง่ของการครอบครองทรัพยากรการค้าสำคัญ (ไอแฮม, 2542) เกลือมีความสำคัญในขบวนการถลุงเหล็กที่ช่วยให้จุดหลอมละลายโลหะต่ำลงด้วยการนำเหล็กที่ร้อนชุบน้ำเกลือก่อนตีเหล็ก เป็นเหตุจูงใจให้ผู้คนมาตั้งหลักแหล่ง (สุจิตต์, 2550)

ในด้านความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับการทำเกลือนั้นจะมี “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” หรือ “ผี” เป็นที่เคารพประจำแหล่งเกลือโดยจะมีพิธีกรรมเช่นไหว้ก่อนเริ่มการผลิต ในพื้นที่แอ่งโคราช ที่บ่อภูหิน จังหวัดขอนแก่นมีเจ้าปู่ฟ้าระจิมเป็นที่เคารพ โดยมีพิธีเลี้ยงหรือเซ่นไหว้ในช่วงก่อนทำเกลือ (ศรีศักร, 2546 และ ไพบุลย์, 2546) เช่นเดียวกันในแอ่งสกลนคร บ่อเกลือที่จังหวัดเลย มีพิธีบวงสรวงผีประจำบ่อด้วยเครื่องสังเวยก่อนการผลิต บางแห่งมีข้อห้ามในการแต่งตัวด้วยสีแดง ดำเข้าไปในเขตบ่อเกลือ เนื่องจากเชื่อว่าจะทำให้น้ำเกลือไม่ออก (แอมอนิเย, 2438) และรอบหนองหานกุมภวาปี ชาวบ้านนำรูปเทียน ดอกไม้ หมากพลูและดอกบัวทำเป็นปลัดขิก เพื่อเซ่นไหว้นางเพียงแก้ว สิ่งศักดิ์ประจำบ่อเกลือโดยทำกันทุกปีก่อนการผลิตเกลือ (บำเพ็ญ, 2552: 130)

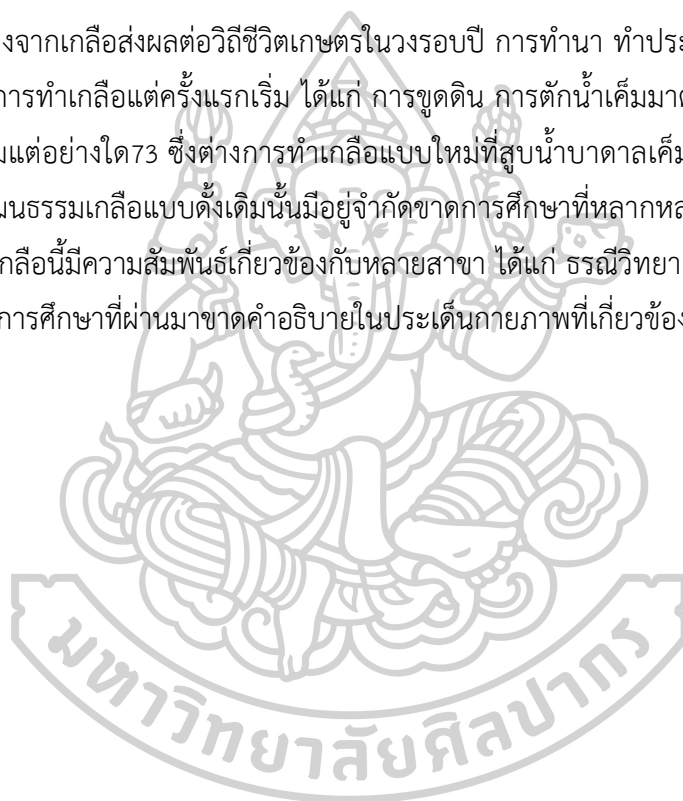
ตารางที่ 5 สรุปข้อมูลวัฒนธรรมเกลือจากการทบทวนเอกสาร

แหล่งผลิตเกลือ แยกตามแอ่ง	เทียบอายุ แหล่งเกลือ (ปี)	ประเภทการทำ เกลือ		ความเชื่อ	แหล่งที่มาข้อมูล/ปี
		ขุดดิน	ขุดบ่อ		
1. แอ่งสกลนคร					
1.1 ด่านซ้าย จ.เลย	122		/	/	แอมอนิเย, 2438
1.2 โพนพิสัย จ.หนองคาย	122	/		ไม่ระบุ	แอมอนิเย, 2438
1.3.บ่อหัวแฮด จ.บึงกาฬ	2,000		/	/ เจ้าพ่อคำแดง	วลัยลักษณ์, 2538 บำเพ็ญ, 2555
1.4 บ่ออกอก จ.นครพนม	2,000	/		ไม่ระบุ	วลัยลักษณ์, 2538
1.5 สกลนคร	ร.4	/		ไม่ระบุ	แอมอนิเย, 2438
1.6 บ้านดุง จ.อุดรธานี	ไม่ระบุ	/		ไม่ระบุ	เพชร, 2542
1.7 หนองหานกุมภวาปี จ.อุดรธานี	2,500	/		/ นางเพี้ยแก้ว	ไอแอม, 2542 บำเพ็ญ, 2552
2. แอ่งโคราช					
2.1 ทุ่งสีโพน จ.นครราชสีมา	2,500	/		ไม่ระบุ	ศรีศักร, 2546 ไอแอม, 2542 Nitta, 1994
2.2 โนนพญามวย จ.นครราชสีมา	2,500	/		ไม่ระบุ	ศรีศักร, 2546
2.3 ทุ่งสัมฤทธิ์ จ.นครราชสีมา	2,500	/		ไม่ระบุ	ศรีศักร, 2546
2.4 ดอนเกลือ จ.ศรีสะเกษ	2,500	/		ไม่ระบุ	ศรีศักร, 2546
2.5 บ่อพันขัน จ.ร้อยเอ็ด	2,500	/		ไม่ระบุ	ศรีศักร, 2546 ไอแอม, 2542 วีรศักดิ์, 2552
2.6 บ่อน้อย จ.ร้อยเอ็ด	2,500	/		ไม่ระบุ	ศรีศักร, 2546 ไอแอม, 2542
2.7 ทุ่งเมืองเพี้ย จ.ขอนแก่น	2,500	/		/ เจ้าปู่ฟ้าระงิม	ศรีศักร, 2546
2.8 บ้านศรีฐาน จ.ขอนแก่น	2,500	/		ไม่ระบุ	ศรีศักร, 2546
2.9 อุบลราชธานี	122	/		ไม่ระบุ	แอมอนิเย, 2438
2.10 ยโสธร	122	/		ไม่ระบุ	แอมอนิเย, 2438

3.6 สรุปข้อสังเกตแอ่งวัฒนธรรมอีสาน ธรณีวิทยา ประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐาน รูปแบบการอยู่อาศัย

ธรณีวิทยาเป็นส่วนสำคัญในการกำหนดสัณฐานพื้นที่ภาคอีสาน ตั้งแต่การยกตัวของแผ่นดินจนเกิดลักษณะพื้นที่เป็นแอ่ง 2 แอ่ง ได้แก่ แอ่งสกลนคร แอ่งโคราชและเกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างชั้นเกลือสู่ผิวดิน เรียกว่า Salt tectonics ทำให้เกิด “เนิน” “ดอน” สลับกับ “ที่ราบน้ำซัง” “หนอง” หรือ “ทาม” ซึ่งพื้นที่ดังกล่าวมีมนุษย์ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยทรัพยากร ได้แก่ เหล็กและเกลือ โดยอยู่อาศัยและเคลื่อนย้ายไปมาโดยตลอด จากบททวนการศึกษาครั้งนี้พบข้อสังเกตด้านรูปแบบการตั้งถิ่นฐานอันเนื่องจากเกลือส่งผลต่อวิถีชีวิตเกษตรในวงรอบปี การทำนา ทำประมง ทำเกลือและหาของป่าและพบว่าการทำเกลือแต่ครั้งแรกเริ่ม ได้แก่ การขุดดิน การตักน้ำเค็มมาต้มนั้นไม่ได้ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมแต่อย่างใด⁷³ ซึ่งต่างการทำเกลือแบบใหม่ที่สูบน้ำบาดาลเค็มมาตาก แสดงให้เห็นว่าความรู้เรื่องวัฒนธรรมเกลือแบบดั้งเดิมนั้นมีอยู่จำกัดขาดการศึกษาที่หลากหลายและเป็นรูปธรรม อีกทั้งวัฒนธรรมเกลือนี้มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับหลายสาขา ได้แก่ ธรณีวิทยา สภาพแวดล้อมและการตั้งถิ่นฐาน แต่การศึกษาที่ผ่านมาขาดคำอธิบายในประเด็นกายภาพที่เกี่ยวข้อง

⁷³ เอเจียน แอมอนิเย. บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ. 2438. แปลโดย ทองสมุทร โดเร และสมหมาย เปรมจิตต์. ม.ป.ท., 2539: 70.

บทที่ 4 ระเบียบวิธีวิจัย

จากการทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวข้องกับแนวทางและวิธีการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น พบว่าทั้งบริบทสากลและประเทศไทยมีทิศทางการศึกษาแบบหลากหลายสาขา (Multi-Disciplinary) โดยปรากฏเป็นบทสรุปจากการรวบรวมแนวการศึกษาไว้ในสารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลก ค.ศ. 1997 โดยรวมแล้วมีความเกี่ยวข้องกับประเด็นที่หลากหลายและที่มีคุณลักษณะเป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Approach) ที่เน้นการหาองค์ความรู้จากแหล่งข้อมูลภาคสนามที่เกี่ยวข้องกับสภาพแวดล้อมและผู้คนซึ่งมีความซับซ้อน ใช้วิธีการพรรณนาปรากฏการณ์ที่พบเห็นประกอบกับข้อมูลจากการสัมภาษณ์ ช่วยให้เห็นปรากฏการณ์เป็นภาพรวม อีกทั้งเป็นงานวิจัยที่ปล่อยให้เกิดขึ้นตามสภาพ ไม่ใช่งานวิจัยที่กำหนดสาระไว้ล่วงหน้า¹ ในงานศึกษา “สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน” มีความแตกต่างจากงานศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่ผ่านมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งมีความเกี่ยวข้องกับประเด็นเฉพาะด้านธรณีวิทยาที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิต ระบบความเชื่อของผู้คน

4.1 แนวทางการวิจัย

การวิจัยเชิงคุณภาพ มีความหมายเกี่ยวกับการดำเนินการวิจัยทางสังคมศาสตร์ในหลายวิธี ที่มีลักษณะแตกต่างกันไป โดยมีแนวทางวิจัย (Research approach) และวิธีการวิจัย (Research methods) ที่หลากหลายโดยแนวทางวิจัย หมายถึง แนวทาง แนวคิดหรือปรัชญาที่เป็นพื้นฐานของวิธีการวิจัย ส่วนวิธีวิจัย เป็นเรื่องของเครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยที่เน้นเรื่องการเก็บข้อมูล และการวิเคราะห์ข้อมูล โดยมุ่งตีความเพื่อทำความเข้าใจในสถานการณ์นั้น ๆ² ความซับซ้อนของปรากฏการณ์วัฒนธรรมเกลืออีสานส่งผลต่อระเบียบวิธีวิจัยในการตอบคำถามว่า “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน” มีลักษณะรูปแบบเป็นอย่างไร ทำให้การศึกษาครั้งนี้ออกแบบแนวทางการศึกษาและเครื่องมือในการเก็บข้อมูลดังนี้

¹ ลักษณะสำคัญในภาพรวมของการทำวิจัยเชิงคุณภาพ อ้างจาก ชาย โทธิสิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2554: 27-40.

² เรื่องเดียวกัน, 21-22.

4.1.1 แนวทางวิจัยเชิงคุณภาพ

งานศึกษาสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานอาศัยแนวทางหลักเป็นวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้ข้อมูลจากแหล่งชุมชนผลิตเกลือ จากผู้รู้ในชุมชนแล้วนำมาตีความหมายจากปรากฏการณ์ที่เห็นและใช้หลักการค้นหาความรู้ที่เห็นความจริงจากแหล่งข้อมูลหรือการวิจัยแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูล (Grounded theory approach) Schwandt (2001) กล่าวว่า เป็นแนวทางวิจัยที่สร้างคำอธิบายเชิงทฤษฎี โดยตั้งต้นจากข้อมูล มีหัวใจเริ่มที่ข้อมูลเชิงประจักษ์ ก่อนที่จะสร้างสมมติฐานและกรอบแนวคิดสำหรับอธิบายปรากฏการณ์ที่ศึกษาโดยนำความรู้เชิงทฤษฎีหรือที่ทำการทบทวนมาประกอบการวิเคราะห์และตีความหมายของสิ่งที่เกิดขึ้น³ ลักษณะเช่นนี้ตรงกันข้ามกับวิธีวิจัยเชิงปริมาณที่เริ่มมาจากสมมติฐานหรือทฤษฎีที่มีอยู่ก่อน⁴

สำหรับประเด็นวิจัยที่มีความสลับซับซ้อนของเนื้อหา Rice and Ezzy (1991) เสนอว่าสามารถนำเอาแนวคิดทางทฤษฎีหลากหลายมาใช้ในการศึกษา เช่น ทฤษฎีปรากฏการณ์วิทยา ทฤษฎีว่าด้วยการศึกษาวัฒนธรรม นอกจากนี้ ยังนำเอาวิธีการเก็บข้อมูลหลายอย่างมาใช้ได้ เช่น การสัมภาษณ์ การวิเคราะห์เชิงพรรณนา เป็นต้น⁵

ลักษณะเด่นของแนวทางวิจัยเชิงคุณภาพคือเป็นการวิจัยที่ทำในสถานการณ์ที่เป็นธรรมชาติได้ข้อมูลสดจากสถานที่จริงและผู้บอกเล่าที่เน้นการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ที่ศึกษาแบบองค์รวมโดยทำความเข้าใจส่วนประกอบและความสัมพันธ์ของสิ่งที่ศึกษา สามารถออกแบบการวิจัยให้ยืดหยุ่นในสถานการณ์หรือตัวแปรการวิจัยที่หลากหลายแต่ให้ความสำคัญกับตัวนักวิจัยเป็นหลัก⁶ รูปแบบการวิจัยดังกล่าวเหมาะสมกับประเด็นที่ซับซ้อนของการศึกษาสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลืออีสาน

³ Schwandt. *Dictionary of Qualitative Inquiry*. Second Edition. Thousand Oke, CA Sage อ้างจาก ชาย โพธิ์สิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชซิง, 2554: 164.

⁴ ชาย โพธิ์สิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชซิง, 2554: 167.

⁵ Rice and Ezzy (1991: 1) อ้างจาก ชาย โพธิ์สิตา. เรื่องเดียวกัน, 23-24.

⁶ ชาย โพธิ์สิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ, 27-40.

ข้อจำกัดของแนวทางวิจัยเชิงคุณภาพ เนื่องจากการวิจัยมีความยืดหยุ่นโดยให้ความสำคัญในวิจารณ์ญาณส่วนตัวของนักวิจัยและมีลักษณะข้อมูลเป็นเชิงพรรณนา อาจนำไปสู่ “ความเป็นอัตวิสัย” (Subjectivity) ในขบวนการทำวิจัย ดังนั้นการออกแบบระบบการจัดเก็บข้อมูลจึงมีส่วนสำคัญ อีกทั้งไม่เหมาะต่อการใช้ทดสอบสมมติฐานหรือทดลองแนวคิดทฤษฎีเนื่องจากมีความเหมาะสมกับกลุ่มตัวอย่างที่นักวิจัยสามารถเข้าถึงข้อมูลได้⁷ ดังนั้นในการศึกษาครั้งนี้แก้ปัญหาข้อจำกัดดังกล่าวด้วยแนวทางการวิจัยแบบผสมวิธี (Mixed method) โดยผสมผสานบูรณาการระหว่างวิจัยเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ เริ่มต้นด้วยการสำรวจข้อมูลเชิงคุณภาพจากนั้นรวบรวมเก็บข้อมูลและวิเคราะห์ปริมาณ จากนั้นสรุปสังเคราะห์และสรุปตีความ⁸

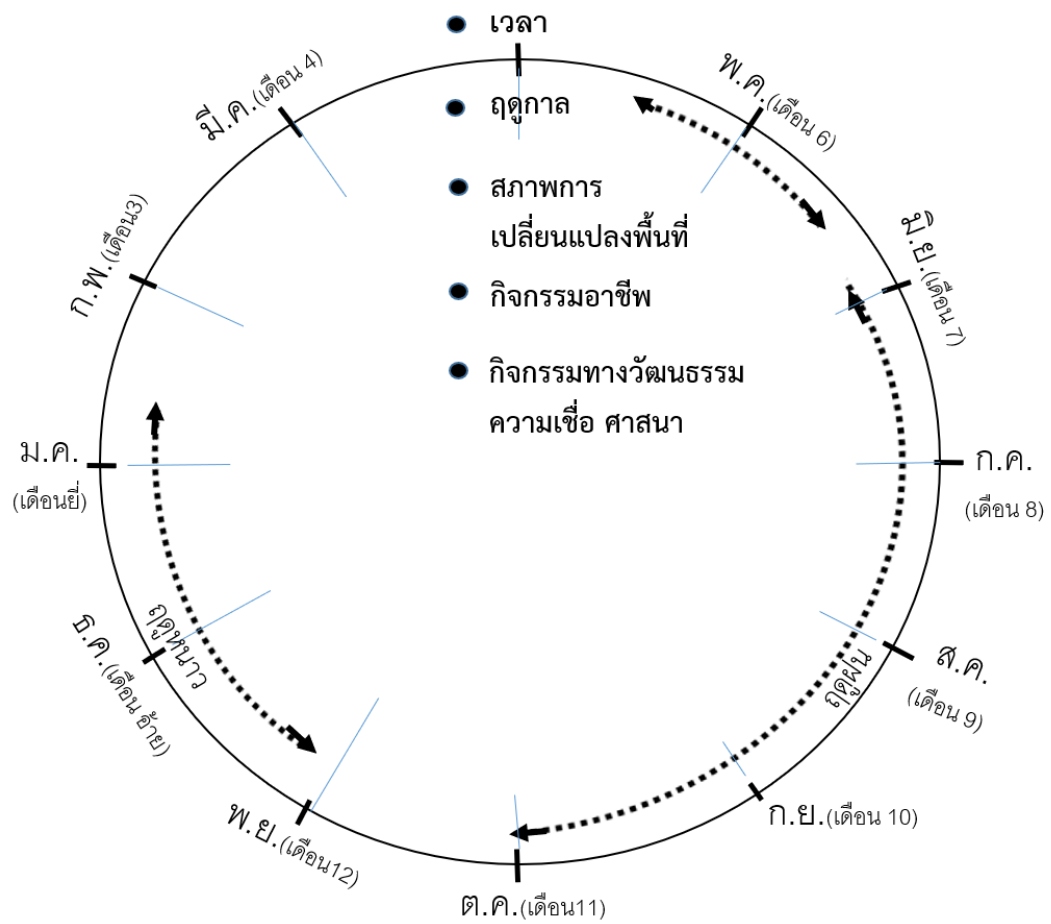
4.1.2 แนวทางนิเวศวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น

นิเวศวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเกิดจาก อรศิริ ปาณินท์ ในปี พ.ศ. 2546 ได้นำแนวคิดทฤษฎีทางมานุษยวิทยามาอธิบายขยายผล สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น เนื่องจากมีความเห็นว่าวงวิชาการด้านสถาปัตยกรรมของประเทศไทยในอดีตให้ความสำคัญกับตัวสถาปัตยกรรมเป็นหลักและมองสภาพแวดล้อมภายนอกเป็นตัวรอง โดยได้ศึกษาต่อยอดแนวคิด “นิเวศวัฒนธรรม” (Cultural ecology)⁹ ทำให้เห็นความสัมพันธ์ของสภาพแวดล้อมกับวิถีชีวิตของผู้คนที่เกี่ยวโยงและอธิบายสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นให้ชัดเจนและลุ่มลึกขึ้น โดยใช้วิธีการศึกษาโดยการเข้าไป สังเกตสัมภาษณ์ในพื้นที่ศึกษาตามวงรอบฤดูกาลหรือช่วงเวลาที่มียุทธศาสตร์ต่อปรากฏการณ์นั้น เกิดเป็นภาพความสัมพันธ์นับตั้งแต่ สภาพแวดล้อม สถาปัตยกรรมและรายละเอียดปลีกย่อยต่าง ๆ ที่ปรากฏ

⁷ ขาย โพรสิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2554: 46-51.

⁸ สัมฤทธิ์ กางเพ็ง และคณะ. "การวิจัยแบบผสมวิธี กระบวนทัศน์การทำวิจัยในศตวรรษที่ 21" หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาบริการศึกษา คณะศึกษาศาสตร์มหาวิทยาลัยขอนแก่น. พิมพ์ครั้งที่ 1, 2559. : 238-244.

⁹ นิเวศวัฒนธรรม (Cultural ecology) เป็นแนวทางการศึกษาทางมานุษยวิทยาชาวอเมริกัน จูเลียน สจวต (Julian Steward), ใน ค. ศ 1955

ภาพที่ 39 แผนภาพแสดงการศึกษาวงจรวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับฤดูกาลใน 1 ปี

4.1.3 แนวทางธรณีวิทยา

จากการทบทวนแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น Oliver (1997) ได้เสนอแนวทางการศึกษาที่เข้าใจประเด็นทางธรณีวิทยา ได้แก่ สภาพแวดล้อม นิเวศวิทยา และภูมิศาสตร์ แต่ยังไม่สามารถที่จะสร้างความเข้าใจและมีแนวทางการเก็บข้อมูลสถาปัตยกรรมวัฒนธรรมเกลืออีสานได้ เนื่องจากเกลืออีสานนั้นเกิดขึ้นจากขบวนการทางธรณีวิทยาอันส่งผลต่อสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรม ในการศึกษาทางธรณีวิทยานั้นมีขอบเขตเนื้อหาอธิบายความสัมพันธ์ของพื้นผิวโลกในแง่ของชั้นดินชั้นหิน พืชพรรณ แหล่งน้ำและทรัพยากรแร่ธาตุต่าง ๆ โดยมี 3 สาขาหลักเกี่ยวข้องได้แก่¹⁰

- **ธรณีโครงสร้าง** ศึกษาถึงรูปร่างการจัดตัวโครงสร้างทางธรณีวิทยาของหินต่าง ๆ ภายในเปลือกโลก
- **ธรณีพลวัต** ศึกษาถึงสาเหตุและกระบวนการต่าง ๆ ที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางธรณีวิทยา
- **ธรณีประวัติ** ศึกษาลำดับเหตุการณ์ทางธรณีวิทยาตามประวัติเหตุการณ์โลก
- **ธรณีวิทยาสิ่งแวดล้อม** ศึกษาธรณีวิทยาและกระบวนการต่าง ๆ ซึ่งเกิดขึ้นทางธรรมชาติ และส่งอิทธิพลต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์

หากพิจารณาขอบเขตศึกษาทางธรณีวิทยาได้ให้น้ำหนักการศึกษาในขอบเขตชั้นใต้ดิน โดยเฉพาะชั้นดินชั้นหินแร่ธาตุต่าง ๆ โดยมีเนื้อหาเกี่ยวกับสภาพกายภาพและการดำรงอยู่ของมนุษย์อยู่น้อย สำหรับกรณีนี้ ปกรณ์ (2559) ให้ความเห็นว่า การตั้งถิ่นฐานชุมชนของมนุษย์นั้นเกี่ยวข้องโดยตรงกับหลักการทางธรณีวิทยา ได้แก่ แหล่งน้ำ ทรัพยากรเกลือ¹¹ ในงานศึกษาค้นคว้านี้มุ่งหาความสัมพันธ์ของธรณีวิทยาโครงสร้างเกี่ยวกับการเกิดเกลือที่สัมพันธ์กับส่วนต่าง ๆ ได้แก่ สภาพแวดล้อม แหล่งน้ำและพืชพรรณที่ส่งผลต่อวัฒนธรรมเกลือที่จนเกิดรูปแบบการตั้งถิ่นฐานและรูปแบบของสถาปัตยกรรมเกี่ยวเนื่อง โดยออกแบบการวิจัยเชื่อมโยงกับแนวทางภูมิศาสตร์¹² โดยแปรผลชุดข้อมูลแสดงออกมาในรูปแบบของระบบข้อมูล แผนที่ แผนที่ นำไปประกอบการวิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูลเพื่อสรุปผลการศึกษา

¹⁰ กรมทรัพยากรธรณี. ธรณีวิทยาประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กรมทรัพยากรธรณี, 2550: 267.

¹¹ ปกรณ์ สุวานิช. นักวิชาการด้านธรณีวิทยา คณะสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 12 ตุลาคม 2560.

¹² แนวทางภูมิศาสตร์มีขอบเขตการศึกษาใกล้เคียงกับธรณีวิทยา โดยมีเนื้อหาด้านมนุษย์ เนื้อหาด้านพื้นที่ทำการแปรผลชุดข้อมูลแสดงออกมาในรูปแบบของระบบข้อมูล แผนที่ แผนที่ ที่มา ฉัตรชัย พงศ์ประยูร. ศาสตร์ทางพื้นที่ บทอ่านทางภูมิศาสตร์. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532: 3-5.

4.1.4 สรุปแนวทางการศึกษา

การตอบคำถามประเด็น “รูปแบบของสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลืออีสาน” มีเนื้อหาที่เกี่ยวข้องหลัก 3 ประเด็น ได้แก่ ธรณีวิทยา นิเวศวัฒนธรรม และสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น เป็นการบูรณาการแนวทางและวิธีการศึกษาแบบสหสาขาวิชา (Multidisciplinary) โดยสอดคล้องกับข้อเสนอของ Oliver (2006) และ อรศิริ (2560) ที่ว่าคำตอบในบางกรณีของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นต้องอาศัยศึกษาร่วมกับศาสตร์อื่น ๆ โดยออกแบบแนวทางการวิจัยให้เป็นระบบข้อมูลและการอภิปรายเชิงกายภาพดังนี้

- **แนวทางธรณีวิทยา** ว่าด้วยการศึกษาโครงสร้างธรณีและองค์ประกอบของโลกและสิ่งมีชีวิต โดยปรากฏอยู่ในชั้นดินชั้นหินเป็นการอธิบายข้อมูลความสัมพันธ์ของหมวดหินเกลือกับองค์ประกอบต่าง ๆ ที่มนุษย์ออกแบบจัดการนำมาใช้ด้วยวิธีพื้นบ้านและส่งผลต่อสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมเกี่ยวเนื่อง
- **แนวทางนิเวศวัฒนธรรม** ว่าด้วยการศึกษาความสัมพันธ์ของสภาพแวดล้อมกับวิถีชีวิตของผู้คนที่อธิบายสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ในมิติเวลาของปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรม โดยทำการแปลงชุดข้อมูลให้เป็นแผนภาพแสดงความสัมพันธ์เชื่อมโยงข้อมูล ธรณีวิทยาและนิเวศวัฒนธรรมให้เป็นระบบทางภูมิทัศน์และสถาปัตยกรรมในรูปแบบผังบริเวณ รูปตัดขวาง ผังพื้นและโครงสร้างวัสดุของสภาพแวดล้อมนำไปสู่การสร้างคำอธิบายการก่อรูปของสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลืออีสานและบริบทที่เกี่ยวข้อง

4.2 ประเด็นการศึกษาและการเก็บข้อมูล

จากการทบทวนวรรณกรรมในสารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลกที่มีความหลากหลายและครอบคลุมในแนวทางการและนิเวศวัฒนธรรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่มีลักษณะเด่นในอธิบายประเด็นด้านสภาพแวดล้อมและวัฒนธรรมได้กระชับครอบคลุม นำมาซึ่งการออกแบบประเด็นการศึกษาในการเก็บข้อมูลอีกทั้งนำไปสู่การเลือกพื้นที่ศึกษาที่สอดคล้องกับแนวทางการศึกษาดังนี้

4.2.1 ประเด็นการศึกษา

“สารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลก” โดย Paul Oliver ค.ศ. 1997 และ “นิเวศวัฒนธรรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” โดย อรศิริ ปาณินท์ ค.ศ. 2003

จากการทบทวนการศึกษานิเวศวัฒนธรรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นพบว่าประเด็น “สภาพแวดล้อมและนิเวศวิทยา” ที่สอดคล้องกันกับประเด็นแนวทางนิเวศวิทยาวิจัย (Ecological research approach) และคุณลักษณะทางวัฒนธรรม (Cultural traits and attributes) ในสารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลก ได้แก่ คติชนวิทยา (Folklore) อาหาร (Food) ระบบเครือญาติ (Kinship) ทำให้เกิดประเด็นการศึกษาเชื่อมโยงไปสู่สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ได้แก่ 1. สภาพแวดล้อม 2. การตั้งถิ่นฐานและการอยู่อาศัย 3. คุณลักษณะทางวัฒนธรรมและคุณลักษณะทั่วไปในแต่ละกรณีศึกษา 4. ลักษณะทางสถาปัตยกรรมของกรณีศึกษา 5. การจัดกลุ่มหมวดหมู่ของสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลือสามารถสรุปประเด็นการศึกษาและมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

ตารางที่ 6 สรุปประเด็นการศึกษานิเวศวัฒนธรรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น

ประเด็นในการศึกษา	รายละเอียดของประเด็น
1. สภาพแวดล้อม	<ul style="list-style-type: none"> • สภาพธรณีวิทยา • ความสัมพันธ์ของทรัพยากร ดิน น้ำ ป่า • สภาพอากาศ ภูมิประเทศ
2. การตั้งถิ่นฐานและการอยู่อาศัย	<ul style="list-style-type: none"> • ทรัพยากรกับการดำรงอยู่ของกลุ่มคนกับการตั้งถิ่นฐาน • สภาพกายภาพของหมู่บ้านและชุมชน
3. คุณลักษณะทางวัฒนธรรมและคุณลักษณะทั่วไปในแต่ละกรณีศึกษา (Cultural Traits and Attributes)	<ul style="list-style-type: none"> • วิถีชีวิตในรอบปี • ระบบเศรษฐกิจ (Economy) • อาหารและวัฒนธรรมการกิน (Food heritage) • ระบบเครือญาติ (Kinship) • การจัดการพื้นที่ (Spatial organization) • ศาสนาและความเชื่อ (Religion and beliefs) • พิธีกรรม (Rite and ceremonial) • คติชน ตำนาน นิทานพื้นบ้านเกี่ยวกับเกลือและ สภาพแวดล้อม (Folkloristic approach)
4. ลักษณะทางสถาปัตยกรรม ของกรณีศึกษา 12 แห่ง	<ul style="list-style-type: none"> • ลักษณะทางธรณีวิทยาการเกิดเกลือและขบวนการผลิต • ผังชุมชนในภาพรวม • ผังบริเวณในสถานที่ผลิตเกลือและสภาพแวดล้อม • แพลน รูปด้าน รูปตัด • วัสดุและวิธีการก่อสร้าง • สัญลักษณ์และการประดับตกแต่ง (Symbolism and decoration) • รายละเอียดทางสถาปัตยกรรม
5. การจัดกลุ่มหมวดหมู่ของสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลือ (Typologies)	<ul style="list-style-type: none"> • การจำแนกด้วยลักษณะทางธรณีวิทยาและนิเวศวิทยา (Typology of ecology and geology) • การจำแนกด้วยผังพื้น (Typology of plans) • การจำแนกด้วยความสัมพันธ์ของที่ว่าง (Spatial relationships) • การจำแนกด้วยประเภทของโครงสร้าง (Structural types) • การจำแนกด้วยความเชื่อที่สัมพันธ์กับตำนานและประวัติศาสตร์ของผู้คน (Typology of myth types)

เนื่องจากประเด็นศึกษามีความหลากหลายและเมื่อนำมาจัดชุดข้อมูลพบว่ามีอยู่สองส่วนหลักได้แก่ส่วนที่เป็นกายภาพใช้คำว่า “มรดกที่เป็นรูปธรรม” และไม่เป็นกายภาพใช้คำว่า “มรดกที่จับต้องไม่ได้” โดยการศึกษาครั้งนี้ทำการจัดหมวดหมู่และใช้นิยามของ มรดกทางวัฒนธรรม (Cultural heritage) ตาม “อนุสัญญาามรดกโลก” โดยยูเนสโก¹³

4.2.2 การเลือกพื้นที่ศึกษาและเกณฑ์ในการเลือกพื้นที่

วัฒนธรรมเกลืออีสานเกิดขึ้นจากลักษณะเฉพาะทางธรณีวิทยาและการปรับตัวของผู้คนต่อรูปแบบสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมในพื้นที่ จากการทบทวนเอกสารการศึกษาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และสำรวจเพิ่มเติม มีแหล่งเกลือจำนวน 26 แหล่ง ในการศึกษาครั้งนี้ทำการศึกษาสำรวจภาพกว้างในเบื้องต้นเพื่อหาความเหมือนและความต่างของรูปแบบธรณีวิทยาการเกิดเกลือ สภาพแวดล้อม สถาปัตยกรรม วิธีการผลิตเกลือและความเชื่อเกี่ยวเนื่อง โดยเลือกพื้นที่ศึกษาที่จะทำการลงรายละเอียดด้านการสำรวจและสัมภาษณ์จากเกณฑ์ดังต่อไปนี้

1. แหล่งเกลือยังคงผลิตอย่างต่อเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบันเป็นเวลาไม่น้อยกว่า 100 ปี หรือ 3 รุ่น เพื่อแสดงถึงภูมิปัญญาชาวบ้าน ดังที่เอกวิทย์ (2544) ได้กล่าวว่า ความรู้ที่สั่งสมจากรุ่นสู่รุ่นหรือการปรับเปลี่ยนตามสภาพปัญหาต่าง ๆ นั้นเป็นความรู้จากคนในท้องถิ่นที่เป็นประโยชน์อย่างแท้จริง¹⁴
2. มีปริมาณจำนวนของผู้ผลิตที่มากกว่า 10 รายขึ้นไป เพื่อเห็นผลกระทบในเชิงปริมาณที่สะท้อนปรากฏการณ์ต่าง ๆ อย่างมีน้ำหนักโดยที่มีนัยสำคัญ

¹³ จัดหมวดหมู่และใช้นิยามของ มรดกทางวัฒนธรรม (Cultural heritage)ตาม “อนุสัญญาามรดกโลก”โดยยูเนสโก ที่ได้ประกาศมรดกทางวัฒนธรรมจำแนกเป็นสองส่วนได้แก่ มรดกที่เป็นรูปธรรม(Tangible heritage) อนุสรณ์สถาน สถาปัตยกรรม กลุ่มอาคาร พื้นที่ทางธรรมชาติรวมถึงแหล่งโบราณคดีที่มีคุณค่า และมรดกทางวัฒนธรรมที่ไม่ปรากฏเห็นเป็นกายภาพหรือรูปแบบที่ชัดเจน เช่น ประเพณี พิธีกรรม เพลง วรรณกรรม เรื่องเล่าที่ถ่ายทอดด้วยมุขปาฐะ การแสดงและแนวทางปฏิบัติทางสังคม โดยใช้คำว่า “มรดกที่จับต้องไม่ได้” (Intangible heritage) สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. คู่มือการนำเสนอแหล่งมรดกทางวัฒนธรรมและแหล่งมรดกทางชาติเป็นแหล่งมรดกโลก. ม.ป.ท., 2561: 18.

¹⁴ เอกวิทย์ ฌ. กลาง. ภูมิปัญญาชาวภาคกลาง. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2554 ใน ถ้อยแถลงการณ์ผู้เขียน.

3. แหล่งเกลือกรณศึกษาต้องมีความเป็นตัวแทนของพื้นที่ทางภูมิศาสตร์และวัฒนธรรมของ “แอ่งโคราช” และ “แอ่งสกลนคร” อีกทั้งเป็นตัวแทนแหล่งเกลือตามลุ่มน้ำต่าง ๆ ในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ การดำเนินการนี้เป็นรูปแบบตรรกะแบบอุปนัย (Inductive logic) เป็นหลักการที่สรุปมาจากการสังเกตปรากฏการณ์ซ้ำจนเชื่อได้ว่าเป็นจริงในลักษณะการศึกษาที่ทำการสำรวจหรือศึกษากลุ่มตัวอย่างจำนวนมาก จากนั้นรวบรวมข้อมูลที่ถูกเลือกและนำมาวิเคราะห์ หากพบทิศทางข้อมูลไปในแนวทางเดียวกันและสามารถสร้างเป็นข้อสรุปเชิงทฤษฎีได้¹⁵ ชาย โพธิ์สีตา (2554) เสนอว่าเป็นการทำวิจัยที่เริ่มต้นจากสิ่งที่จำเพาะเจาะจง ในที่นี้หมายถึงกลุ่มตัวอย่างที่เลือกมาเฉพาะจำนวนหนึ่ง ไปสู่สิ่งที่เบ็ดเสร็จหรือเป็นข้อสรุปเชิงทฤษฎีที่มีรากมาจากข้อมูล¹⁶

¹⁵ อภิโชค เลชะกุล. การวิจัยเพื่อการศึกษาออกแบบสภาพแวดล้อม. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2560: 107.

¹⁶ ชาย โพธิ์สีตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง,

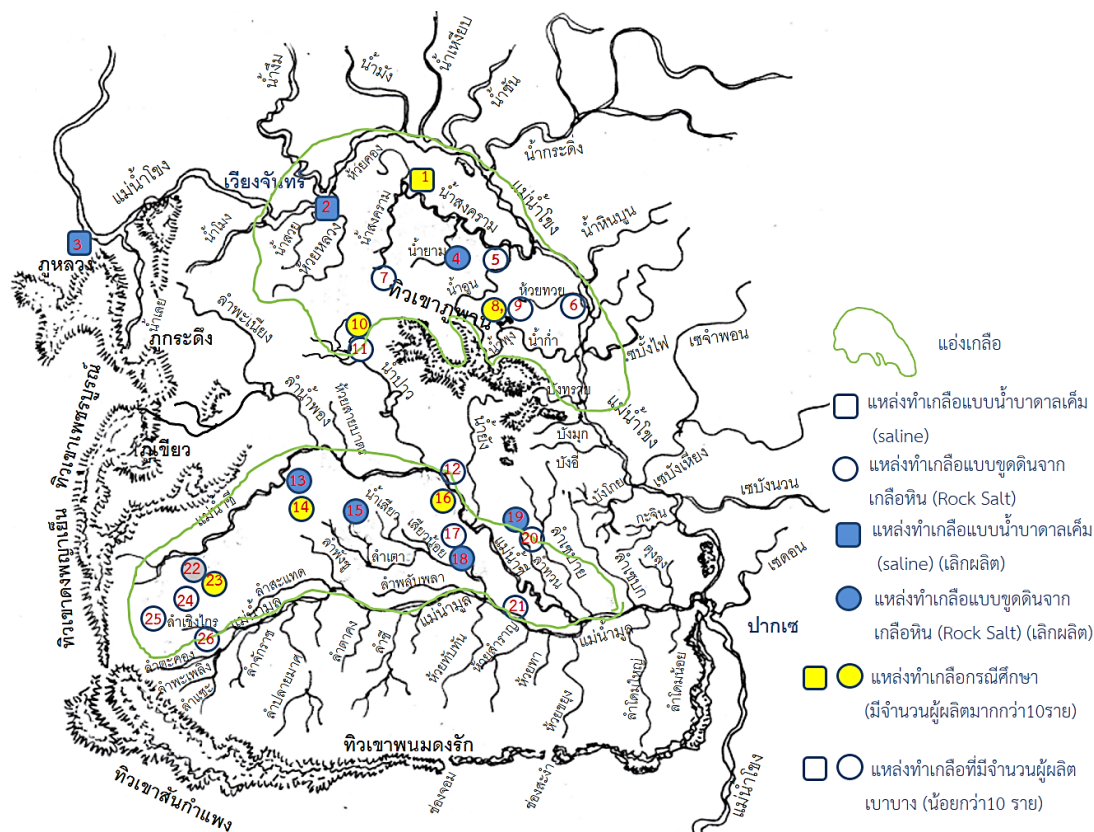
ตารางที่ 7 แสดงสถานภาพแหล่งเกลือในอีสาน

แหล่งเกลือแบ่งตามแอ่ง	รูปแบบการผลิตเกลือ				อายุ แหล่งเกลือ (ปี)
	การทำเกลือแบบ ขุดดิน		การทำเกลือแบบตัก น้ำเค็ม		
	ยังทำ (จำนวนผลิต)	เลิกทำ	ยังทำ (จำนวนผลิต)	เลิกทำ	
แอ่งสกลนคร					
1. บ่อหัวแฮด ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.บึงกาฬ (ลุ่มน้ำสงคราม) *			/	(15 เตา)	1,900
2. โพนพิสัย จ.หนองคาย			/		122
3. บ้านบ่อ อ.ด่านซ้าย จ.เลย			/		122
4. บ้านท่าเยี่ยม ต.ศรีวิชัย อ.วานรนิวาส จ.สกลนคร (ลุ่มน้ำยาม)			/		300
5. บ้านเม่น ต.อากาศ อ.อากาศ จ.สกลนคร (ลุ่มน้ำโขง)	/			(3 เตา)	300
6. บ้านโพน ต.ดอนตาล อ.ท่าอุเทน จ.นครพนม (ลุ่มน้ำโขง)	/			(2 เตา)	300
7. บ้านเตาไหสร้างแก้ว ต.ทรายมูล อ.สว่างแดนดิน จ.สกลนคร	/			(5 เตา)	300
8. บ้านจิวดอน ต.จิวดอน อ.เมือง จ.สกลนคร*	/			(10 เตา)	1,900
9. บ้านหนองแดง ต.เหล่าปอแดง อ.เมือง จ.สกลนคร (หนองหารสกลนคร)	/			(1 เตา)	1,900
10. บ้านขาวัว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี (หนองหาน) *	/			(14 เตา)	300
11. บ้านแซแล ต.แซแล อ.กุมภวาปี จ.อุดรธานี (หนองหาน)	/			(1 เตา)	300
แอ่งโคราช					
12. บ้านเชียงใหม่ ต.เชียงใหม่ อ.โพธิ์ชัย จ.ร้อยเอ็ด (ลุ่มน้ำชี)	/			(3 เตา)	300
13. บ้านเมืองเพี้ย ต.เมืองเพี้ย อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น (ลุ่มน้ำชี)		/			2,500

ตารางที่ 7 แสดงสถานภาพแหล่งเกลือในอีสาน (ต่อ)

แหล่งเกลือแบ่งตามแอ่ง	รูปแบบการผลิตเกลือ				อายุ แหล่งเกลือ (ปี)
	การทำเกลือแบบ ขุดดิน		การทำเกลือแบบตัก น้ำเค็ม		
	ยังทำ (จำนวนผลิต)	เลิกทำ	ยังทำ (จำนวนผลิต)	เลิกทำ	
14. บ่อกฐิน อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น (ลุ่มน้ำชี) *	/				2,500
	(12 เต้า)				
15. หนองบ่อ อ.บรบือ จ.มหาสารคาม (ลุ่มน้ำเสียว)		/			300
16. บ้านแก่น้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด (ลุ่มน้ำชี) *	/				300
	(13 เต้า)				
17. บ้านหนองฮาง ต.หนองขาม อ.อาจสามารถ จ.ร้อยเอ็ด (ลุ่มน้ำชี-เสียว)	/				300
	(3 เต้า)				
18. บ่อพันขัน (ทุ่งกุลา) ต.เด่นราษฎร์ อ.หนองฮี จ.ร้อยเอ็ด (ลุ่มน้ำเสียว)		/			2,500
19. บ่อโจ้โก้ บ้านศรีฐาน ต.ศรีฐาน อ.ป่าติ้ว จ.ยโสธร (ลุ่มน้ำเซบาย)		/			300
20. บ้านนาหลู่ ต.นาแก อ.คำเขื่อนแก้ว จ.ยโสธร (ลุ่มน้ำเซบาย)	/				300
	(3 เต้า)				
21. ดอนเกลือ (คูน้ำล้อมรอบ) บ.ตุ้ ต.ตุ้ อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ (ลุ่มน้ำมูลตอนกลาง)	/				1,500
	(3 เต้า)				
22. ทุ่งผีโพน บ้านจิวใหม่ ตำบลกุดจอก อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา	/				2,500
	(3 เต้า)				
23. บ้านโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา (ลุ่มน้ำมูล)*	/				300
	(11 เต้า)				
24. บ้านมะรุ้ม ต.พลสงคราม อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา (ลุ่มน้ำมูล)	/				2,500
	(2 เต้า)				
25. โนนพญามวย บ้านวัง ต.บ้านวัง อ.โนนไทย จ.นครราชสีมา	/				2,500
	(4 เต้า)				
26. บ้านถนนถั่ว ต.ใหม่ อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา	/				300
	(2 เต้า)				

* แหล่งเกลือกรณีศึกษา

ภาพที่ 40 แผนที่แสดงสถานภาพชุมชนผลิตเกลือพื้นบ้านอีสาน

สรุปจำนวนพื้นที่ศึกษา จากทั้งหมด 26 แห่ง ทุกแห่งมีอายุมากกว่า 100 ปี มี 8 แห่ง เล็กผลิต และ 12 แห่ง มีจำนวนผู้ผลิตจำนวนน้อยลง โดยชุมชนที่มีผู้ผลิตเกลือที่มีจำนวนมากกว่า 10 ราย และยังทำกันต่อเนื่องมากกว่า 100 ปี มีจำนวน 6 แห่ง โดยเป็นตัวแทนแอ่งสกลนครและแอ่งโคราช อย่างละ 3 แห่ง ดังนี้

แอ่งสกลนคร 1. บ่อหัวแฮด ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.บึงกาฬ (ลุ่มน้ำสงคราม) 2. บ้านจิวดอน ต.จิวดอน อ.เมือง จ.สกลนคร (หนองหาร สกลนคร) 3. บ้านขาวัว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี (หนองหาน กุมภวาปี)

แอ่งโคราช 1. บ่อกรู้น ต.หัวหนอง อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น (ลุ่มน้ำชี) 2. บ้านแก่น้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด (ลุ่มน้ำชี) 3. บ้านโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา (ลุ่มน้ำมูล)

4.3 ระเบียบวิธีการวิจัย

การออกแบบวิธีการวิจัยให้สอดคล้องกับแนวทางการศึกษาดำเนินการโดยทบพว นวรรณกรรมการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในระดับสากลและในประเทศไทยที่มีลักษณะเฉพาะ ความ คล้ายคลึง อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นนัยสำคัญตามช่วงเวลานำมาสู่การวิพากษ์และนำไปออกแบบ ระเบียบวิธีวิจัยโดยสรุปประเด็นดังนี้

4.3.1 แนวทางการศึกษาและวิธีการศึกษาจากการทบทวนเอกสารการศึกษา

จากการทบทวนแนวทางการวิจัย วิธีการวิจัยจากนักวิชาการต่าง ๆ ด้านสถาปัตยกรรม พื้นถิ่นมีวัตถุประสงค์นำไปสู่การออกแบบวิธีการวิจัยเพื่อตอบคำถามการวิจัย โดยคัดเลือกจาก นักวิชาการที่มีนัยสำคัญ¹⁷ พบว่าแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นภายหลังจากนิยามตนเอง เป็นสถาปัตยกรรมของชาวบ้านหรือไม่ใช่การออกแบบจากสถาปนิก มุ่งให้ความสำคัญแนวทาง ประวัติศาสตร์ มานุษยวิทยาเน้นศึกษาสถาปัตยกรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ด้วยจุดประสงค์ทำความเข้าใจ และสร้างคำอธิบายหรือเป็นการเสนอแนวทางไปสู่การอนุรักษ์สงวนรักษา ด้วยวิธีการศึกษาสำรวจ สัมภาษณ์ ทำรังวัด จดบันทึกและอธิบายสิ่งที่พบเห็น โดยในระยะหลังเกิดการเปลี่ยนแปลงแนวทางการศึกษาโดยมีแนวทางหลากหลายขึ้นหรือทำการศึกษาร่วมกับศาสตร์อื่น ๆ มากขึ้นอาทิเช่น สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง นิเวศวัฒนธรรม สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเมือง ทำให้วิธีการศึกษาต้องปรับตัวตาม แนวทางที่เปลี่ยนไปให้สอดคล้องกับธรรมชาติของแต่ละแนวทาง แต่กระนั้นยังคงใช้วิธีการศึกษาแบบ สำรวจ สัมภาษณ์ ทำรังวัด จดบันทึกและอธิบายสิ่งที่พบเห็น แต่การสรุปผลและการนำเสนอผล การศึกษาจากแนวทางใหม่ให้ความหลากหลายและลุ่มลึกในประเด็นเฉพาะทาง

¹⁷ รายละเอียดของเหตุการณ์และบริบทแวดล้อมของการศึกษาแนวทางสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ให้ไปดูในบทที่ 2 การ ทบทวนวรรณกรรม หน้า 3-14.

ตารางที่ 8 แสดงวิธีการวิจัยและกรอบความคิดการวิจัยของนักวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น

นักวิชาการ	แนวทางการวิจัย	วิธีการวิจัย
R.W. Brunskill (1970)	อนุรักษ์และการสงวนรักษา, การสร้างแนวทางและทฤษฎี	ศึกษาทบทวนเอกสาร, วิจัยเชิงสำรวจภาคสนาม, อธิบายคุณลักษณะทางสถาปัตยกรรม
Mary Ellen Hayward. (1981)	ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม, Urban vernacular.	ศึกษาทบทวนเอกสาร, วิจัยเชิงสำรวจภาคสนาม, อธิบายคุณลักษณะทางสถาปัตยกรรม
Paul Oliver (1969, 1997)	อนุรักษ์และการสงวนรักษา, การสร้างแนวทางและทฤษฎี	วิจัยเชิงสำรวจภาคสนาม, อธิบายคุณลักษณะทาง สถาปัตยกรรม, การทบทวนการศึกษา
Amos Rapoport (2006)	สภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง (คน วิถีชีวิต กิจกรรม และเวลา)	ศึกษาทบทวนเอกสาร, วิจัยเชิงสำรวจภาคสนาม, เน้นการวิเคราะห์อธิบายด้วยแผนภาพ
Marcel Vellinga (2006)	มานุษยวิทยา, ภาษาและชาติพันธุ์, สหวิทยาการ, การประยุกต์ แก้ปัญหา	ศึกษาทบทวนเอกสาร, วิจัยเชิงปฏิบัติการ
วิวัฒน์ เตมียพันธ์ (1985, 2000)	อนุรักษ์และการสงวนรักษา, นิเวศวัฒนธรรม	ศึกษาทบทวนเอกสาร, วิจัยเชิงสำรวจภาคสนาม, อธิบายคุณลักษณะทางสถาปัตยกรรม
สุเมธ ชุมสายฯ (1989)	สหวิทยาการ: ศิลปกรรม, นิเวศวิทยา, ภูมิศาสตร์, วัฒนธรรม	ศึกษาทบทวนเอกสาร, วิจัยเชิงสำรวจภาคสนาม, ตีความหมายสถาปัตยกรรม
วิโรฒ ศรีสุโร (1997)	อนุรักษ์และการสงวนรักษา, ชาติพันธุ์	ศึกษาทบทวนเอกสาร, วิจัยเชิงสำรวจภาคสนาม, อธิบายคุณลักษณะทางสถาปัตยกรรม
อรศิริ ปาณินท์ (1998, 2016)	ชาติพันธุ์, นิเวศวัฒนธรรม, สภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง	ทบทวนเอกสาร, วิจัยเชิงสำรวจ, สังเกตการณ์ ภาคสนาม
วีระ อินพันทัง (2000)	นิเวศวัฒนธรรม, ชาติพันธุ์	ทบทวนเอกสาร, วิจัยเชิงสำรวจ, สังเกตการณ์ ภาคสนาม, อธิบายคุณลักษณะทางสถาปัตยกรรม

ตารางที่ 8 แสดงวิธีการวิจัยและกรอบความคิดการวิจัยของนักวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น (ต่อ)

นักวิชาการ	แนวทางการวิจัย	วิธีการวิจัย
นพดล ตั้งสกุล (2015)	ชาติพันธุ์, นิเวศวัฒนธรรม	ศึกษาเอกสาร, วิจัยเชิงสำรวจภาคสนาม, รูปแบบของตัวสถาปัตยกรรม, อธิบายคุณลักษณะทางสถาปัตยกรรม
ระวีวรรณ โอฬารรัตน์มณี (2015)	มานุษยวิทยา, ภาษาและชาติพันธุ์	ศึกษาเอกสาร, วิจัยเชิงสำรวจภาคสนาม, การบูรณาการข้ามศาสตร์, อธิบายรูปแบบของตัวสถาปัตยกรรม
สุพิชชา ไตวิวิชัย (2015)	Community empowerment, วิจัยเรื่องขบวนการมีส่วนร่วม	ศึกษาทบทวนเอกสาร, วิจัยเชิงสำรวจภาคสนาม, รูปแบบของตัวสถาปัตยกรรม, ขบวนการมีส่วนร่วม
เกรียงไกร เกิดศิริ (2015)	อนุรักษ์และการสงวนรักษา, ประวัติศาสตร์และนิเวศวัฒนธรรม	ศึกษาทบทวนเอกสาร, วิจัยเชิงสำรวจภาคสนาม, ศึกษาพัฒนาการทางประวัติศาสตร์รูปแบบสถาปัตยกรรม, พรรณนาคุณลักษณะทางสถาปัตยกรรม
อมฤต หมวดทอง (2004)	นิเวศวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับ สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น	ศึกษาทบทวนเอกสาร, วิจัยเชิงสำรวจภาคสนามในหนึ่งรอบปี, อธิบายรูปแบบของภูมิทัศน์และสถาปัตยกรรม

ตารางที่ 9 สรุปแนวทางการวิจัยและวิธีวิจัยของนักวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น

แนวทางการวิจัย	วิธีการศึกษา					หมายเหตุ
	1. ศึกษาทบทวนเอกสาร	2. วิจัยเชิงสำรวจภาคสนาม	3. อธิบายคุณลักษณะทางสถาปัตยกรรม	4. วิจัยเชิงปฏิบัติการ	5. อื่น ๆ	
1. นิเวศวัฒนธรรม	/	/	/			
2. อนุรักษ์และการสงวนรักษา	/	/	/			
3. มานุษยวิทยา (ภาษา,ชาติพันธุ์, นิเวศวัฒนธรรม)	/	/	/	/		
4. ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและโบราณคดี	/	/	/			
5. สภาพแวดล้อมสรรค์สร้าง	/	/	/			
6. Urban vernacular	/	/	/	/		
7. วิจัยเรื่องขบวนการมีส่วนร่วม	/	/	/	/		
8. Community empowerment	/	/	/			
9. การสร้างแนวทางและทฤษฎี	/	/	/			

จากการสรุปแนวทางการวิจัยและวิธีวิจัยของนักวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นพบว่า แนวทางนิเวศวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมได้ถูกนำไปใช้ในการวิจัยมากขึ้นในระยะหลัง และวิธีการวิจัยศึกษายังคงใช้การทบทวนเอกสาร สัมภาษณ์ภาคสนาม เพิ่มเติมด้วยการสังเกตการณ์ภาคสนามใน 1 วงรอบปี และทำการอธิบายคุณลักษณะทางสถาปัตยกรรม โดยพบข้อสังเกตว่าแนวทางการศึกษาแบบสร้างทฤษฎีนั้นยังมีอยู่น้อย

สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานมีแนวทางการศึกษาสอดคล้องกับนิเวศวัฒนธรรม โดยให้น้ำหนักในการสำรวจ สังเกตในภาคสนามตามฤดูกาลที่มีนัยสำคัญและเชื่อมโยงความรู้ด้าน ธรณีวิทยา สภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมให้เห็นเป็นรูปธรรม

4.3.2 วิธีการสังเกตในพื้นที่และวิธีการสัมภาษณ์

การศึกษาเรื่อง สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานนั้นใช้วิธีการศึกษาหลัก ได้แก่ การสังเกต สัมภาษณ์และสำรวจรังวัดในระบบความสัมพันธ์ของพื้นที่ศึกษา เพื่อนำข้อมูลมาจัดระบบแล้วทำการวิเคราะห์และสังเคราะห์ต่อไป

วิธีการสังเกต นับว่าเป็นเครื่องมือสำคัญในการทำความเข้าใจปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในพื้นที่ศึกษา ชาย (2554) เสนอคำนิยามวิธีการสังเกต คือขบวนการที่นักวิจัยเรียนรู้ ด้วยการเฝ้าดูปรากฏการณ์ที่ศึกษาในขณะที่ปรากฏการณ์นั้นเกิดขึ้นดำเนินไปตามธรรมชาติโดยไม่ต้องทำความเข้าใจในประเด็น การตีความหมายในปรากฏการณ์ การกำหนดขอบเขตของการสังเกต การออกแบบวิธีการสังเกตที่หลากหลายและความยืดหยุ่นโดยการใช้ระยะเวลาหรือช่วงเวลาที่เหมาะสมแบบมีนัยสำคัญ¹⁸

วิธีการศึกษาแบบสังเกต Ulin P.R. (2002) เสนอว่าการสังเกตในหลักการทางสังคมศาสตร์อาจทำได้สองแบบ¹⁹

1. การสังเกตจากสายตาคนนอก เป็นการสังเกตที่นักวิจัยอยู่ห่างจากผู้ถูกสังเกตและไม่ได้เข้าไปมีส่วนร่วมในสถานการณ์ (Non-participant observation) วิธีการนี้เหมาะสำหรับใช้ตรวจสอบข้อมูลที่ได้มาจากการสัมภาษณ์ โดยนำมาใช้ในการวิจัยอาทิเช่น การสังเกตขั้นตอนและวิธีการทำเกลือ หรือสังเกตลำดับขั้นตอนในวันที่มีพิธีสังคีตศีลพิธี

2. การสังเกตจากสายตาคนใน เป็นการที่นักวิจัยเอาตัวเองเข้าไปเกี่ยวข้องและมีปฏิสัมพันธ์โดยตรงหรือเรียกว่า การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant observation)²⁰ คือนักวิจัยเข้าไปใกล้ชิดจนได้รับความไว้วางใจและเฝ้าสังเกตปรากฏการณ์และพฤติกรรมต่าง ๆ²¹

โดยงานวิจัยครั้งนี้เลือกใช้การสังเกตทั้งสองแบบเพื่อความรัดกุมของข้อมูลโดยทำการเปรียบเทียบการสังเกตข้อมูลในระยะต่างกัน และเมื่อใดก็ตามที่ต้องการเห็นข้อมูลในเชิงลึก ใช้วิธีการสังเกตจากสายตาคนในหรือ สังเกตแบบมีส่วนร่วมเพื่อเข้าไปใกล้ในรายละเอียด

¹⁸ ชาย โทธิสิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2554: 289-290.

¹⁹ Ulin P. R. *Qualitative Methods: Afield Guide for Applied Research in Sexual and Reproductive Health*. Research Triangle, NC: Family Health International, 2002 (อ้างจาก ชาย โทธิสิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งฯ, 2554: 289)

²⁰ ชาย โทธิสิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ, 289-290.

²¹ เรื่องเดียวกัน, 290.

การสัมภาษณ์ ถูกเลือกให้เป็นเครื่องมือสำคัญในการวิจัยเชิงคุณภาพที่เป็นการสอบถามข้อมูลจากผู้ให้ข้อมูลโดยตรง Kvale (1996) ได้ให้คำจำกัดความดังนี้

“การสัมภาษณ์ในการวิจัยเชิงคุณภาพ จะพยายามทำความเข้าใจโลกจากทัศนะของผู้ให้ข้อมูล ค้นหาความหมายในประสบการณ์ของผู้ให้ข้อมูล เปิดเผยชีวิตจริงของผู้คนเหล่านั้น ก่อนจะหาคำอธิบายอย่างวิทยาศาสตร์ต่อไป” Kvale (1996: 1)²²

ชาย (2554) แบ่งวิธีการสัมภาษณ์ในการวิจัยทางสังคมศาสตร์ออกเป็น 2 แบบ ได้แก่

1. การสัมภาษณ์ในการวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative interview) เป็นการสัมภาษณ์แบบมีโครงสร้าง (structured) แบบมีมาตรฐานเดียวกันหมด เนื่องจากอิงอยู่กับกระบวนการที่ค้นหาคำตอบในการวิจัยเป็น “ภาวิสัย”²³ (Objective) ไม่อาศัยทัศนะจากผู้วิจัย เชื่อในคำถามที่รัดกุมตามแบบสอบถาม

2. การสัมภาษณ์ในการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative interview) เป็นการสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้างหรือกึ่งโครงสร้าง (Unstructured/ Semi structured) โดยมีความหลากหลายและยืดหยุ่นของโครงสร้างและวิธีการสัมภาษณ์ เนื่องจากตั้งอยู่บนฐานคิดที่ว่า ความจริง ความรู้ที่ศึกษานั้นมีอยู่หลากหลายและเป็น “สิ่งถูกสร้างขึ้น” (Reality is constructed) และขึ้นอยู่กับจะค้นหาความจริงจากมุมมองใด อีกทั้งให้ความสำคัญจากโลกทัศน์ของผู้ให้ข้อมูลเป็นหลัก ดังนั้นการสัมภาษณ์ในการวิจัยเชิงคุณภาพ ให้ความสำคัญกับตัวผู้วิจัยมากกว่าแบบสอบถามของการสัมภาษณ์ในการวิจัยเชิงปริมาณ²⁴ ในการวิจัยสถาบันศึกษาระดับปริญญาโทและปริญญาเอกในวัฒนธรรมเกลืออีสานนี้เลือกใช้การสัมภาษณ์ในการวิจัยเชิงคุณภาพ ที่มีโครงสร้างของคำถามแบบกว้างในประเด็นการศึกษาดังที่กล่าวมาแล้ว โดยมีความยืดหยุ่นที่เปิดโอกาสให้กับความรู้หรือข้อมูลที่นอกเหนือจากคำถามได้ถูกบันทึกและนำมาพิจารณาต่อไป

²² Kvale, Steinar. *Interviews: An Introduction to qualitative Research Interviewing*. Thousand Okes, CA: Sage, 1996 (อ้างจาก ชาย โพธิ์สิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งฯ, 2554: 239.)

²³ มโนทัศน์ในการหาความจริงความรู้ ภาวิสัย (Objective) และอัตวิสัย (Subjective) “ภาวิสัย” ว่าด้วยความมีอยู่ของความจริงที่มีอยู่ด้วยตัวมันเองผ่านการพิสูจน์แล้วมีคุณสมบัติเป็นสากล “อัตวิสัย” ว่าด้วยทัศนะที่มีความเชื่อว่าการมีอยู่หรือความจริงของสิ่งหนึ่งอยู่กับตัวเราเองเป็นคนตัดสิน มีความหลากหลายแปรผันตามผู้ตัดสิน สรุปรจาก ชาย โพธิ์สิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งฯ, 2554.

²⁴ ชาย โพธิ์สิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งฯ, 2554: 240-243.

กล่าวโดยสรุปแล้ว ข้อมูลที่ได้จากการสังเกตและสัมภาษณ์ควรทำแบบผสมผสานโดยทำการจัดระบบข้อมูลด้วยการแยกเป็นสองส่วนออกจากกันให้ชัดเจน สอดคล้องกับ ชาย (2554) เสนอว่าข้อมูลหรือสิ่งที่เห็นจากงานภาคสนามจัดให้เป็นข้อมูลแบบภววิสัย (Objective) และไม่ควรเอาความรู้สึกส่วนตัวของนักวิจัยแบบอัตวิสัย (Subjective) เข้ามาปะปน ควรแยกข้อมูลออกจากกันให้ชัดเจนและเป็นระบบ²⁵

4.3.3 กลุ่มผู้ให้สัมภาษณ์และประเด็นเนื้อหาสัมภาษณ์

การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานใช้วิธีสำรวจสภาพแวดล้อมรูปแบบทางกายภาพ สถาปัตยกรรมและสัมภาษณ์บุคคลที่เกี่ยวข้องในแหล่งข้อมูลเป็นหลัก ในประเด็นเนื้อหาสัมภาษณ์จะสอดคล้องกับประเด็นในการเก็บข้อมูล โดยแบ่งกลุ่มผู้ให้สัมภาษณ์เป็นสองส่วน ได้แก่ “บุคคลในชุมชนผลิตเกลือ” และ “นักวิชาการที่เกี่ยวข้องในเรื่องเกลือและสภาพแวดล้อม”

4.3.3.1 บุคคลในชุมชนผลิตเกลือ แบ่งผู้ถูกสัมภาษณ์ออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ 1. คนทำเกลือ 2. คนไม่ได้ทำเกลือ 3. ผู้บริหารส่วนท้องถิ่น โดยมีแนวทางและประเด็นการสัมภาษณ์ดังนี้

- **กลุ่มคนทำเกลือ** จะทำการสัมภาษณ์โดยมุ่งค้นหารายละเอียดข้อมูลพื้นฐานของผู้สัมภาษณ์ รายละเอียดเฉพาะทางในวัฒนธรรมเกลือ ได้แก่ เวลาและวิธีการผลิต จำนวนการผลิต ความเชื่อและความคิดเห็นที่ตนคติต่าง ๆ ที่มีต่อการทำเกลือในชุมชน จนถึงบทสรุปแนวโน้มในการคงอยู่ของวิถีดังกล่าว

²⁵ ชาย โทธิสิตา. ศาสตรและศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2554: 326.

- **คนไม่ได้ทำเกลือ** หมายถึง เป็นบุคคลที่ทำอาชีพอื่นหรือเคยทำเกลือแต่เลิกทำไป เพื่อเปรียบเทียบและตรวจสอบข้อมูล การสัมภาษณ์ให้สนใจความคิดเห็นในเรื่องต่าง ๆ ที่มีต่อกลุ่มคนทำเกลือและบทบาทอาชีพที่สัมพันธ์หรือขัดแย้งกันในชุมชน และพื้นที่การประกอบอาชีพ อีกทั้งความคิดเห็นต่อแนวโน้มการคงอยู่ของวัฒนธรรมเกลือในสายตาของผู้ไม่ได้ทำเกลือ โดยจะทำการสัมภาษณ์บุคคลในชุมชนเดียวกันที่เป็นกลุ่มคนทำเกลือทุกคนและกลุ่มคนไม่ทำเกลือ จำนวนกลุ่มละ 10 คนขึ้นไปเพื่อหาแนวโน้มและจุดอึดตัวของข้อมูล จากนั้นทำการตรวจสอบข้อมูลตามหลักการตรวจสอบข้อมูลแบบสามก้อนเส้า (Triangular check) ตามที่ โยธิน (2559) เสนอว่า การตรวจสอบข้อมูลจากผู้ให้สัมภาษณ์หลายกลุ่ม หรือหลายวิธี โดยการตรวจซ้ำเปรียบเทียบจะทำให้ได้ข้อมูลที่เที่ยงตรงชัดเจน
- **ผู้บริหารส่วนท้องถิ่น** มุ่งสัมภาษณ์ผู้บริหารส่วนท้องถิ่นสูงสุดในระดับตำบลของพื้นที่ผลิตเกลือ เพื่อต้องการทราบแนวคิดและแนวทงนโยบายที่เกี่ยวข้องกับการทำเกลือของชุมชน อีกทั้งนโยบายต่าง ๆ ที่จะมีส่วนกระทบ และต้องการทราบระดับของความรู้ความเข้าใจตลอดจนทัศนคติที่มีต่อเรื่องวัฒนธรรมเกลือ

หลังจากการสัมภาษณ์ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในชุมชนได้แก่ ผู้ผลิต ผู้ไม่ผลิตเกลือและผู้บริหารส่วนท้องถิ่นจะทำให้พบชุดข้อมูลความคิดเห็นที่จะนำมาวิเคราะห์ สังเคราะห์ในเชิงฐานข้อมูลความคิดเห็นและตัวเลขสถิติที่มีนัยสำคัญต่อไป

4.3.3.2 นักวิชาการที่เกี่ยวข้องในเรื่องเกลือและสภาพแวดล้อม ในการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานนั้น มีวัตถุประสงค์หาแนวทางการศึกษาของสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเด็นเกลืออีสาน เนื่องจากผลของการทบทวนเอกสารงานวิชาการพบว่าไม่มีการศึกษาและกล่าวถึงที่สภาพแวดล้อมด้านแหล่งเกลือ ดังนั้นเพื่อตอบสนองว่างดังกล่าวจึงทำการสัมภาษณ์นักวิชาการในสาขาที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ธรณีวิทยา มานุษยวิทยาและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น โดยคัดเลือกผู้ให้สัมภาษณ์จากนักวิชาการที่ศึกษาด้านเกลืออย่างต่อเนื่องและมีนัยสำคัญ สาขาละ 3 คน²⁶ เพื่อสัมภาษณ์หาแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลือและข้อสังเกตจากผู้เชี่ยวชาญในด้านต่าง ๆ ดังนี้

- สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นหรือภูมิทัศน์วัฒนธรรม:** ในการเลือกผู้ให้สัมภาษณ์นั้นพิจารณาจากนักวิชาการในสถาบันการศึกษาของภาคตะวันออกเฉียงเหนือและมีการวิจัยด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอย่างต่อเนื่อง อีกทั้งได้เลือกสถาบันการศึกษาในภูมิภาคอื่นเพื่อเปรียบเทียบความคิดเห็นในแนวทางการศึกษา

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น เลือกผู้มีความเชี่ยวชาญด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน ทำงานวิจัยสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานจากอดีตต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมืองและนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม เลือกผู้มีความเชี่ยวชาญด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน ทำงานวิจัยสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสานจากอดีตต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าเจ้าคุณทหารลาดกระบัง เลือกผู้ศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่หลากหลายและต่อเนื่องของการศึกษาในประเทศไทย

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร โดยเลือกผู้ศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่หลากหลายและต่อเนื่องของการศึกษาในประเทศไทย

²⁶ ผู้ที่ศึกษาด้านเกลืออย่างต่อเนื่องนั้นจะเป็นสาขา มานุษยวิทยาและธรณีวิทยา ในส่วน สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นนั้นไม่พบตามการทบทวนวรรณกรรมที่ผ่านมา โดยการสัมภาษณ์จะเป็นการขอความคิดเห็นในแนวทางการศึกษา ภายหลังจากได้นำเสนอเนื้อหางานภาคสนาม.

- **มานุษยวิทยาหรือสังคมวิทยา:** ในการเลือกผู้ให้สัมภาษณ์นั้นมาจากนักวิชาการหรือบุคคลที่ทำงานวิชาการด้านวัฒนธรรมเกลืออย่างต่อเนื่องและมีนัยสำคัญ ได้แก่ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ ภาควิชาภูมิศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม เลือกผู้มีความเชี่ยวชาญด้านภูมิศาสตร์และมานุษยวิทยาอีสาน ทำงานวิจัยที่หลากหลายในพื้นที่อีสาน โดยงานวิจัยที่สำคัญ ได้แก่ วัฒนธรรมเกลือ นักวิชาการองค์กรเอกชน มูลนิธิลูกโลกสีเขียวและอาจารย์พิเศษ เป็นนักวิชาการท้องถิ่นผู้มีความเชี่ยวชาญด้านประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์ท้องถิ่นอีสานแถบทุ่งกุลาริงซึ่งเป็นแหล่งเกลือสำคัญ

นักวิชาการอิสระผู้มิงานเขียนสารคดีเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมอีสาน อีกทั้งทำงานวิจัยเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมเกลืออีสานหลากหลายพื้นที่ ใช้กรอบคิดทางมานุษยวิทยาและนิเวศวัฒนธรรม อีกทั้งทำงานวิชาการที่การเคลื่อนไหวด้านสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างต่อเนื่อง
- **ธรณีวิทยาหรือสิ่งแวดล้อม:** ในการเลือกผู้ให้สัมภาษณ์นั้นมาจากนักวิชาการหรือบุคคลที่ทำงานวิชาการด้านธรณีวิทยาเกลือหรือดินเค็มอย่างต่อเนื่อง ได้แก่ คณะสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล เลือกผู้เป็นนักธรณีวิทยาและผู้มีประสบการณ์ด้านการเจาะสำรวจเกลือหินรุ่มบุกเบิกในภาคอีสาน

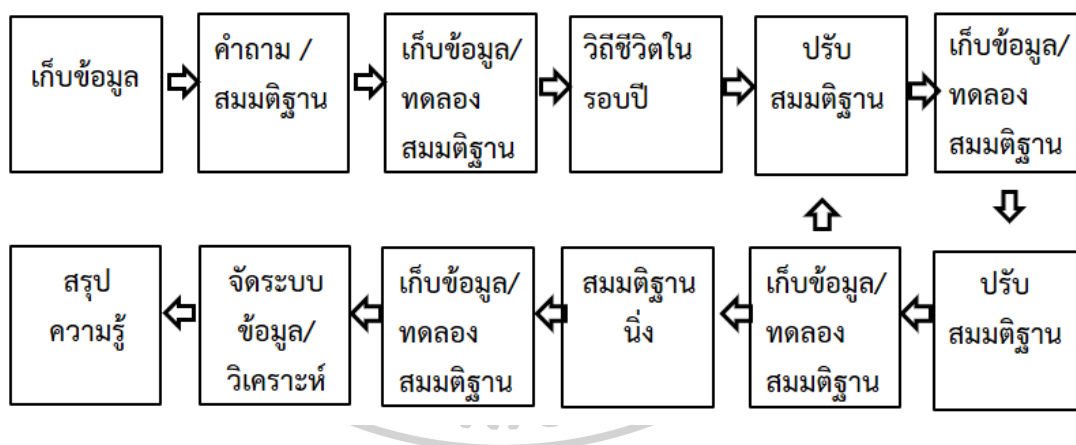
ภาควิชาเทคโนโลยีธรณี คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น เลือกผู้เป็นนักธรณีวิทยาที่เชี่ยวชาญในการศึกษาลักษณะทางกายภาพทางทางธรณีและมีงานวิจัยเกี่ยวกับแอ่งเกลืออีสานและธรณีวิทยาอีสานอย่างเด่นชัด

ภาควิชาทรัพยากรที่ดินและสิ่งแวดล้อม คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น เลือกนักวิชาการด้านทรัพยากรดินในภาคอีสานที่ศึกษาด้านปัญหาดินเค็มในภาคอีสาน

4.3.4 ขั้นตอนการวิจัยและเก็บข้อมูล

งานวิจัยสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานเป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพเป็นหลัก มีขั้นตอนการวิจัยและเก็บข้อมูลเริ่มจากการเห็นข้อมูลในสนามและเกิดคำถามในการสร้างสมมติฐานเบื้องต้นในประเด็นเรื่อง “เกลืออีสาน” กับ “สภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” จากนั้นทำการเก็บข้อมูลทบทวนงานศึกษาทางเอกสารในภาพกว้างเรื่อง “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น” และ “เกลือในระดับท้องถิ่นและสากล” การวิจัยนี้มีความเห็นสอดคล้องกับ Strauss and Corbin (1998) ที่เสนอว่าเป็นขบวนการสร้างมโนทัศน์จากข้อมูล²⁷ จากนั้นทำการสร้างสมมติฐานหรือกรอบคิดสำหรับอธิบายปรากฏการณ์ โดยหาตัวแปรต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องเพื่อทดสอบสมมติฐานด้วยการลงพื้นที่และปรับสมมติฐานให้ชัดเจนขึ้น ทำการเก็บข้อเพื่อปรับสมมติฐานในพื้นที่ในมากขึ้น โดยทำซ้ำขบวนการจนพบขอบเขตของเนื้อหาการศึกษาจนกระทั่งสมมติฐานเริ่มนิ่ง แล้วทำการสรุปจัดระบบข้อมูล วิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูล จนกระทั่งสรุปเป็นคำอธิบายและความรู้ที่ได้

ภาพที่ 41 แผนภาพขั้นตอนการวิจัยและเก็บข้อมูลการวิจัยแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูลพื้นที่
ที่มา: ปรับปรุงจาก ชาย, 2554: 171.

²⁷ Strauss, A. L. and Corbin, J. *Basic of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. 2nd edition. Thousand Okes, CA: Sage, 1997. อ้างอิงจาก ชาย โทธิสิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งฯ, 2554: 170-173.

4.4 การรวบรวมและจำแนกข้อมูล

การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน มีประเด็นศึกษาเกี่ยวข้องกับหลายศาสตร์ ได้แก่ สถาปัตยกรรม มานุษยวิทยาและธรณีวิทยา โดยใช้แนวทางและวิธีการศึกษาในหลายรูปแบบและบันทึกผลเป็นหลายชุดข้อมูลที่สอดคล้องกัน ดังนั้น จึงมีความจำเป็นในการออกแบบ การรวบรวม และจำแนกข้อมูล ให้เป็นระบบ โดยการอธิบายวัตถุประสงค์ วิธีการเก็บข้อมูล ระเบียบวิธีวิจัยและจำแนกลักษณะข้อมูลแบ่งออกเป็น 2 ประเด็นข้อมูลใหญ่ ได้แก่ “ข้อมูลเชิงคุณภาพ” (Qualitative data) ที่อาศัยการเขียนอธิบายพรรณนาการทบทวนวรรณกรรม อาทิเช่น ข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ กับปรากฏการณ์ที่พบเห็นในงานภาคสนาม และอีกประเภทข้อมูล ได้แก่ “ข้อมูลเชิงปริมาณ” (Quantitative data) เป็นข้อมูลที่มีลักษณะทางกายภาพในรูปแบบของจำนวน หรือมีขนาด วัดชั่งตวงได้ อาทิเช่น แผนที่ แผนผังแสดงกายภาพของเนื้อหาแบบทางสถาปัตยกรรม ข้อมูลเชิงสถิติต่าง ๆ ทั้งนี้ ข้อมูลเชิงคุณภาพ ข้อมูลเชิงปริมาณ จะทำการเก็ถูลสนับสนุนกันตามสภาพเนื้อหา โดยจะขอเรียกว่า “การออกแบบสื่อด้านข้อมูล” ที่ออกมาในรูปแบบของตาราง แผนที่ แผนภาพ ตามแต่ลักษณะของข้อมูล ทั้งนี้ในภาพรวมของการศึกษาสามารถสรุปเป็นตารางอธิบายวัตถุประสงค์ วิธีการเก็บข้อมูล ระเบียบวิธีวิจัยและลักษณะข้อมูลดังนี้²⁸

²⁸ รูปแบบตารางการจำแนกข้อมูลปรับปรุงจาก ผศ. ดร. นวลลักษณ์ วัลสันตชาติ ในการบรรยายวิชาปัญหาพิเศษเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นหลักสูตรดุขภูมิบัณฑิต สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น มหาวิทยาลัยศิลปากร 10 มีนาคม พ.ศ. 2559.

ตารางที่ 10 แสดงการจำแนกชุดข้อมูลการศึกษา

ที่มา: ปรับปรุงจาก ผศ.ดร.นวลลักษณ์ วิสสันตชาติ

วัตถุประสงค์	วิธีการเก็บข้อมูล	ลักษณะข้อมูล
1. เพื่อศึกษาสถานภาพความรู้และช่องว่างของการศึกษาเรื่องสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน	ทบทวนเอกสาร	ข้อมูลเชิงพรรณนาและสถิติต่าง ๆ เป็นข้อมูลเชิงคุณภาพและข้อมูลเชิงปริมาณ
	การสำรวจเบื้องต้น	ข้อมูลเชิงคุณภาพ, ข้อมูลเชิงปริมาณ
2. ค้นหารูปแบบและลักษณะเฉพาะของสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน	ทบทวนเอกสาร	ข้อมูลเชิงพรรณนาและสถิติต่าง ๆ เป็นข้อมูลเชิงคุณภาพและข้อมูลเชิงปริมาณ
	สำรวจ สังเกต และสัมภาษณ์ในงานภาคสนาม	ข้อมูลเชิงพรรณนาและสถิติต่าง ๆ เป็นข้อมูลเชิงคุณภาพและข้อมูลเชิงปริมาณ
	การสำรวจ รั้ววัด	แบบทางสถาปัตยกรรมเป็นข้อมูลเชิงปริมาณ
3. เพื่อศึกษาวิถีวิทยาหาความสัมพันธ์เชิงศาสตร์ ได้แก่ สถาปัตยกรรม ธรณีวิทยา และมานุษยวิทยา	ทบทวนเอกสาร	ข้อมูลเชิงพรรณนาและสถิติต่าง ๆ เป็นข้อมูลเชิงคุณภาพและข้อมูลเชิงปริมาณ
3.1. ธรณีวิทยากับการตั้งถิ่นฐาน	ทบทวนเอกสารและสำรวจ	ข้อมูลเชิงพรรณนาเป็นข้อมูลเชิงคุณภาพ
3.2. วัฒนธรรม (คติชน)	ทบทวนเอกสาร สำรวจ สัมภาษณ์และสังเกต	ข้อมูลเชิงพรรณนาเป็นข้อมูลเชิงคุณภาพ
4. เปรียบเทียบชุดข้อมูลสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลือในแนวทางศาสตร์	จัดระบบข้อมูลเชิงคุณภาพและข้อมูลเชิงปริมาณ ทำการวิเคราะห์และจำแนกชุดข้อมูล	สังเคราะห์ข้อมูล ↓ วิพากษ์และเชื่อมโยง ↓ ด้วยขบวนการทางวิทยาศาสตร์และข้อมูลเชิงพรรณนา

สรุปการจำแนกชุดข้อมูลการศึกษา

ข้อมูลในการศึกษาแบ่งออกเป็น 3 ส่วนหลัก ได้แก่ สถาปัตยกรรม มานุษยวิทยา และ ธรณีวิทยา โดยมีลักษณะของรูปแบบข้อมูลดังนี้

สถาปัตยกรรม เป็นข้อมูลเชิงกายภาพ ด้วยแบบทางสถาปัตยกรรม ผังชุมชน รูปตัด โดยแสดง สัดส่วนและขนาดของผังชุมชน สิ่งปลูกสร้าง ตำแหน่งของหน่วยวัฒนธรรมและสภาพแวดล้อมที่เป็น กายภาพ อีกทั้งภาพถ่ายแสดงลักษณะรูปลักษณ์และบรรยากาศในสถานที่

มานุษยวิทยา เป็นข้อมูลจากการสังเกตพฤติกรรม ปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรม เรื่องเล่า โดยเป็นข้อมูลเชิงพรรณนาอธิบายตามประเด็นหัวข้อสัมภาษณ์และสังเกตในงานภาคสนาม อีกทั้ง ข้อมูลพื้นฐานของประชากรเรื่องสถิติต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง อีกทั้งภาพถ่ายแสดงขั้นตอนกรรมวิธีการทำ เกลือและบรรยากาศพิธีกรรมที่เกิดขึ้น

ธรณีวิทยา เป็นข้อมูลเชิงกายภาพจากการสำรวจและทบทวนวรรณกรรม ที่แสดงลักษณะ ของชั้นดิน ชั้นหินและแหล่งน้ำ ที่มีขนาดและสัดส่วนตามวิธีวิทยาทางธรณีวิทยา เป็นรูปแบบของแผน ที่แผนผัง แสดงตำแหน่งของทรัพยากรแหล่งน้ำ อีกทั้งมีรูปตัดขวางแสดงรูปร่างและความสัมพันธ์ โครงสร้างใต้ดิน โดยทั้งสามชุดข้อมูลดังกล่าวนี้จะทำการแปลความหมายให้สัมพันธ์กันเพื่อ ประกอบการวิเคราะห์ตีความตอบประเด็นของคำถามวิจัยต่อไป

4.5 การวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูล

งานวิจัยทางสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นจากการทบทวนงานศึกษาพบว่าผู้ศึกษาส่วนใหญ่ใช้ วิธีการวิเคราะห์ข้อมูลจากแบบทางสถาปัตยกรรมแล้วทำการจำแนกรูปแบบออกมาเป็นกลุ่มที่ ลักษณะแตกต่างกันเพื่อศึกษาแบบเทียบและทำการอธิบายตามข้อมูล โดยตัวอย่างการจำแนกดังนี้

ผังชุมชน ได้แก่ องค์ประกอบทางกายภาพของชุมชน

ผังพื้น ได้แก่ รูปแบบพื้นที่ใช้สอยที่แสดงออกมาเป็นผังพื้น

รูปทรงหลังคา ได้แก่ รูปทรงความลาดเอียงและวัสดุจากสกุลช่างหรือรูปแบบทางศิลปะ หรืออิทธิพลทางความเชื่อ

สัดส่วนรูปด้าน ได้แก่ ภาพสะท้อนวัสดุจากสกุลช่างหรือรูปแบบทางศิลปะหรืออิทธิพล ทางความเชื่อ

วัสดุและวิธีการก่อสร้าง ได้แก่ เทคนิคภูมิปัญญาและวัสดุหรือรูปแบบทางศิลปะหรือ อิทธิพลทางความเชื่อ

จากการศึกษาในช่วงถัดมามีวิธีการวิเคราะห์ผ่านแนวคิดทฤษฎี ได้แก่ แนวทางมานุษยวิทยา แนวทางนิเวศวัฒนธรรม แนวทางชาติพันธุ์ ซึ่งทำให้เกิดขบวนการค้นหาตัวแปรใหม่ที่เกี่ยวเนื่องกับคำอธิบาย โดยภาพรวมแล้วเป็นการพรรณนาจากสิ่งที่พบเห็น จากเครื่องมือทางสถาปัตยกรรม จากการสัมภาษณ์และสังเกตหรือจากตัวแปรผ่านแนวคิดทฤษฎีและใช้หลักข้อมูลสถิติเป็นตัวยืนยัน สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานมีความเกี่ยวข้องกับการเก็บข้อมูล ในสามส่วนหลักได้แก่ สถาปัตยกรรม มานุษยวิทยาและตัวแปรใหม่ในปรากฏการณ์พื้นที่ได้แก่ ทางด้านธรณีวิทยา จึงทำการออกแบบจัดการชุดข้อมูลแสดงให้เห็นถึงสอดคล้องสัมพันธ์กันเพื่อประกอบการตีความและหาคำตอบในเชิงทฤษฎีจากคำถามว่า รูปแบบของสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลือเป็นอย่างไรและวิถีวิทยาในการตอบคำถามวิจัยแบบสหศาสตร์นี้มีรูปแบบอย่างไร โดยมีวิธีการวิเคราะห์ดังต่อไปนี้

สถาปัตยกรรม เป็นข้อมูลเชิงกายภาพ โดยแบบทางสถาปัตยกรรม จากแผนที่ชุมชน แสดงตำแหน่งและองค์ประกอบของชุมชนกับแหล่งผลิตเกลือรวมถึงผังพื้น รูปด้านรูปตัด และรายละเอียดปลีกย่อยทางสถาปัตยกรรมที่แสดงพื้นที่ใช้สอย สัดส่วนเกี่ยวเนื่องกับขบวนการผลิตและความเชื่อเกี่ยวเนื่อง โดยใช้การจำแนกรูปแบบของพื้นที่ใช้สอย รูปทรง วัสดุและที่ว่าง

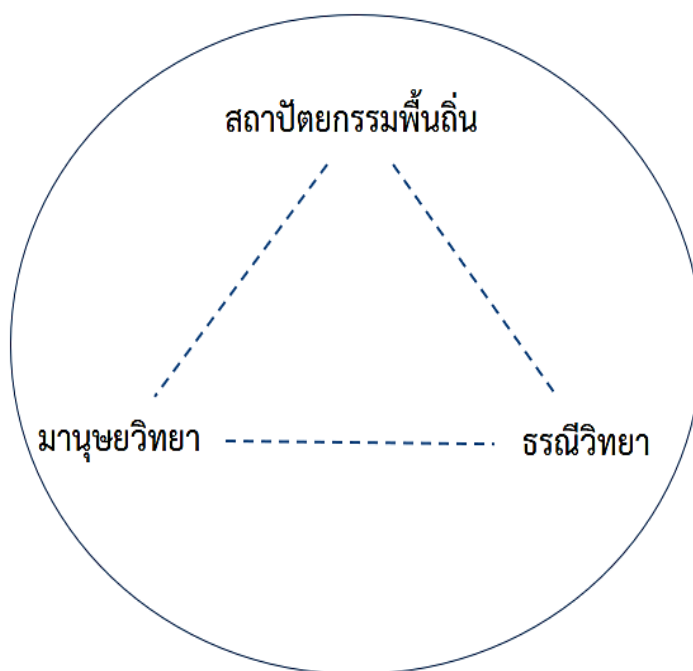
มานุษยวิทยา เป็นข้อมูลเชิงพรรณนาจากการสัมภาษณ์ สังเกต โดยทำการจัดกลุ่มข้อมูลออกเป็น ประเด็นเรื่อง วิถีชีวิตในรอบวัน รอบปี ระบบเศรษฐกิจ ตำนาน นิทานเรื่องเล่า โดยพิจารณากับความถี่ของเนื้อหาที่จะแสดงนัยสำคัญออกมาในเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ โดยสามารถนำไปผนวกกับระบบของแผนที่แผนภาพต่อไป

ธรณีวิทยา เป็นข้อมูลเชิงกายภาพ โดยใช้เครื่องมือทางธรณีวิทยาที่แสดงออกมาเป็นแผนภาพ แผนที่ผังและรูปตัดแสดงลักษณะทางกายภาพของทรัพยากร ชั้นดิน ชั้นหิน (เกลือ) ระบบน้ำและแร่ธาตุ ที่เห็นขนาด รูปร่าง สัดส่วนและความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างกับส่วนต่าง ๆ

การสังเคราะห์ข้อมูล

ในคำถามวิจัยหลักว่า “รูปแบบของสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานเป็นอย่างไร” จากปรากฏการณ์ในงานภาคสนามพบว่าสิ่งที่เกิดขึ้นนั้นเป็นเอกภาพที่สัมพันธ์กันทั้งระบบ เมื่อทำการวิเคราะห์ข้อมูลแล้วจำแนกออกมาเป็นสถาปัตยกรรมมานุษยวิทยาและธรณีวิทยา โดยทั้งนี้ประเด็นข้อมูลทั้งสามส่วนนี้ นำมาเชื่อมโยงเข้าหากันให้เป็นรูปแบบทางกายให้เป็น แผนผังหรือแผนภาพโดยแสดงมิติของปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นผนวกกับข้อมูลเชิงสถิติและสัญลักษณ์ความหมายทางวัฒนธรรมต่าง ๆ เข้าด้วยกัน ได้แก่ ทรัพยากรเกลือ ดิน น้ำ และป่า กับความสัมพันธ์กับข้อมูลทางกายภาพของชุมชนที่แสดงวิถีชีวิต ความเชื่อและสถาปัตยกรรมทั้งระบบเพื่อนำมาตีความหมายโดยมีประเด็นดังนี้

1. ประมวลภูมิปัญญาด้านวัฒนธรรมเกลือที่แฝงอยู่ในสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมให้เห็นรูปแบบที่ชัดเจนเด่นชัด
2. สังเคราะห์หาวิถีวิทยาของการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโดยการใช้ ความรู้ทางมานุษยวิทยาและธรณีวิทยาในพื้นที่ที่มีตัวบ่งชี้อย่างเป็นรูปธรรม อาทิเช่น วัฒนธรรมเกลืออีสาน
3. ประเมินสภาพการคงอยู่ของวัฒนธรรมเกลือและสิ่งปลูกสร้างในวัฒนธรรมเกลือกับสภาพเศรษฐกิจ สังคมที่แปรเปลี่ยนไป

ภาพที่ 42 แผนภาพแสดงความสัมพันธ์ของประเด็นการศึกษาทั้งระบบ

4.6 จริยธรรมและข้อจำกัดในการวิจัย

จริยธรรมในงานวิจัยทางสังคมศาสตร์ Steinar Kvale (1996) เสนอว่า แนวทางปฏิบัติด้านจริยธรรมการวิจัยเริ่มตั้งแต่ทุกขั้นตอนการวิจัย ตั้งแต่เริ่มกำหนดหัวข้อวิจัย การเก็บข้อมูลจนถึงการเขียนสรุปและการนำเสนอ โดยรวมอยู่ในฐานคิดที่ว่างานวิจัยเป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม เป็นไปตามขบวนการที่ถูกต้องและมีเวลาที่เหมาะสม โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเด็นเรื่องการสัมภาษณ์บุคคลและข้อมูลได้แก่²⁹

1. การขอคำยินยอมก่อนเก็บข้อมูล
2. การรักษาความลับของผู้ให้ข้อมูล ผลกระทบที่อาจจะมีต่อผู้ให้ข้อมูลและบทบาทของนักวิจัย
3. การนำข้อมูลมาเปิดเผยต่อสาธารณะ แบ่งกลุ่มข้อมูลออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ 1. ข้อมูลที่เปิดเผยได้ เป็นข้อมูลที่ได้รับการอนุญาตจากผู้ให้ข้อมูล เป็นข้อมูลที่นักวิจัยทำการคัดสรรตรวจสอบทางวิชาการและเป็นข้อมูลที่เผยแพร่ไปจะเป็นประโยชน์ไม่ขัดต่อศีลธรรมทางสังคม 2. ข้อมูลที่ไม่เปิดเผยนามผู้ให้ข้อมูล เนื่องจากอาจจะมีการกระทบต่อสถานภาพหรือการดำรงอยู่ในมิติชีวิตแย้งของชุมชน ผู้วิจัยจะใช้นามสมมติ

ในส่วนบทบาทของนักวิจัยนั้นตั้งอยู่บนมารยาททางสังคมในการมีปฏิสัมพันธ์ต่าง ๆ โดยไม่ให้กระทบต่อผู้ให้ข้อมูล อีกทั้งผู้วิจัยเองแสดงบทบาทจุดยืนในความเป็นกลางในทุกสถานการณ์ของชุมชนและใช้ขบวนการทางวิชาการที่รัดกุมในการนำเสนอ อีกทั้งนักวิจัยต้องมีจุดยืนอิสระจากกลุ่มผลประโยชน์หรือกลุ่มอำนาจต่าง ๆ อย่างสิ้นเชิง

²⁹ Kvale, Steinar. *Interviews: An Introduction to qualitative Research Interviewing*. Thousand Okes, CA: Sage, 1996. อ้างอิง ชาย โพธิ์สิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งฯ, 2554: 389-392.

ข้อจำกัดในการวิจัยเชิงคุณภาพการวิจัยแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูลที่ใช้งานภาคสนามในพื้นที่เป็นหลักมีข้อจำกัดในการวิจัยดังนี้

1. มีโอกาสของการเปลี่ยนแปลงของสภาพพื้นที่ศึกษาเนื่องจากเป็นพื้นที่ทำมาหากินและมีปัจจัยภายนอกคุกคาม เช่น เจริญนโยบายของท้องถิ่นหรือจากรัฐส่งผลกระทบต่ออาชีพ ส่งผลให้การเก็บข้อมูลในช่วงเวลาถัดไปมีความเสี่ยงต่อการเปลี่ยนแปลง
2. การสำรวจพื้นที่แหล่งเกลือในหลายพื้นที่ต้องแข่งกับเวลาเนื่องจาก การทำเกลือนั้นเกิดขึ้นตามฤดูกาลตามธรรมชาติ หากสำรวจไม่ครบถ้วนต้องรอช่วงเวลาของปีถัดไป
3. การสำรวจความเชื่อและพิธีกรรมในพื้นที่แหล่งเกลือ ไม่สามารถสำรวจในเหตุการณ์จริงได้ครบถ้วนเนื่องจากพิธีกรรมสัมพันธ์กับฤดูกาลเกลือซึ่งอยู่ในช่วงเวลาเดียวกันในพื้นที่ศึกษาหลายแห่งต้องอาศัยการสัมภาษณ์ย้อนหลัง
4. การเข้าถึงและได้มาซึ่งข้อมูลสำคัญบางประเภท เช่น ข้อมูลทางธรณีวิทยาเกี่ยวกับทรัพยากรเกลือ เป็นข้อมูลในวงจำกัดของหน่วยงานและนักวิชาการ

ในงานวิจัยครั้งนี้แก้ปัญหาในข้อจำกัดต่าง ๆ ด้วยการวางแผนเก็บข้อมูลให้กระชับเวลาและมีประสิทธิภาพด้วยการศึกษาข้อมูลก่อนลงพื้นที่อย่างละเอียดในทุกมิติ อีกทั้งเตรียมการจัดหาผู้ช่วยในการเก็บข้อมูล ส่วนการเข้าถึงและได้มาซึ่งข้อมูลสำคัญบางประเภท เช่น ข้อมูลธรณีวิทยานอกจากอาศัยการทำหนังสือราชการขอความอนุเคราะห์ให้ข้อมูลตามขั้นตอนปกติแล้ว ยังต้องอาศัยการติดต่อโดยตรงกับผู้เชี่ยวชาญในด้านนั้น ๆ ผ่านเครือข่ายความร่วมมือทางสังคมตามแต่บริบทและโอกาสต่าง ๆ

4.7 สรุปเปรียบเทียบและวิธีวิจัย

การวิจัยสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานเป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative approach) ที่เน้นการหาองค์ความรู้จากแหล่งข้อมูลจริง อาศัยการพรรณนาปรากฏการณ์ที่พบเห็นและการสัมภาษณ์โดยนำเสนอเป็นแบบสถาปัตยกรรมและบริบทแวดล้อม ให้ความสำคัญในการตีความหมายในปรากฏการณ์ด้านวัฒนธรรมเกลือที่เกิดขึ้นกับสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรม โดยขยายแนวทางไปยังธรณีวิทยา อีกทั้งอาศัยหลักข้อมูลสถิติในด้านต่าง ๆ ประกอบการพิจารณา โดยเป็นการวิจัยแบบสร้างทฤษฎีจากข้อมูลพื้นที่ (Grounded theory approach) เลือกพื้นที่ศึกษาตัวแทนที่มีนัยสำคัญ จากนั้นทำการเก็บข้อมูลด้วยการสังเกต สัมภาษณ์และทำรังวัดรวบรวมแผนที่แผนผัง จัดระบบ วิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลนำไปสู่ข้อค้นพบ โดยใช้แนวทางการศึกษานิเวศวัฒนธรรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นและธรณีวิทยาเป็นแนวทางหลัก นำไปสู่ข้อค้นพบรูปแบบสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานและแนวทางใหม่ของการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น

บทที่ 5

วัฒนธรรมเกลืออีสานในมิติมรดกทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจ

สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานมีเนื้อหาหลักเป็นสองส่วนได้แก่ 1. “มรดกที่เป็นรูปธรรม” ได้แก่ พื้นที่ทางธรรมชาติ ชุมชนและสถาปัตยกรรม 2. “มรดกที่จับต้องไม่ได้”¹ ได้แก่ เรื่องราววิถีชีวิต วัฒนธรรมการกิน เรื่องเล่าและพิธีกรรมต่าง ๆ จากการทบทวนวรรณกรรมเรื่องแอ่งวัฒนธรรมอีสานพบประเด็นภูมิศาสตร์และการดำรงชีวิตในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย แต่มีประเด็นเนื้อหาเชื่อมโยงกับแหล่งเกลืออยู่เบาบาง จึงทำการสำรวจพื้นที่ในภาพทั้ง 26 แหล่ง และคัดเลือกพื้นที่ศึกษาที่เป็นตัวแทนของทั้งภาคอีสาน จำนวน 6 แหล่ง เพื่อศึกษาในรายละเอียดของวัฒนธรรมเกลืออีสานและรูปแบบทางกายภาพ ที่เกี่ยวเนื่อง พบว่าการทำเกลือของชุมชนต่าง ๆ ยังคงผลิตเกลือจากอดีตต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน และในหลายแหล่งได้เลิกผลิตไปแล้ว อีกทั้งยังมีประเด็นความเชื่อที่มีบทบาทสำคัญได้นำมาสู่พิธีกรรม เกี่ยวกับเกลือ ในบทนี้เป็นการอภิปรายผลจากการสำรวจและสัมภาษณ์บุคคลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง กับ วัฒนธรรมเกลืออีสานในปัจจุบัน ในประเด็นด้านเศรษฐกิจ ความเชื่อพิธีกรรมความเชื่อรวมถึง บทบาทของเกลือในวัฒนธรรมอาหาร ก่อนจะอธิบายเชื่อมโยงกับ “มรดกที่เป็นรูปธรรม” ได้แก่ สภาพแวดล้อมและรูปแบบสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในบทที่ 6 ต่อไป

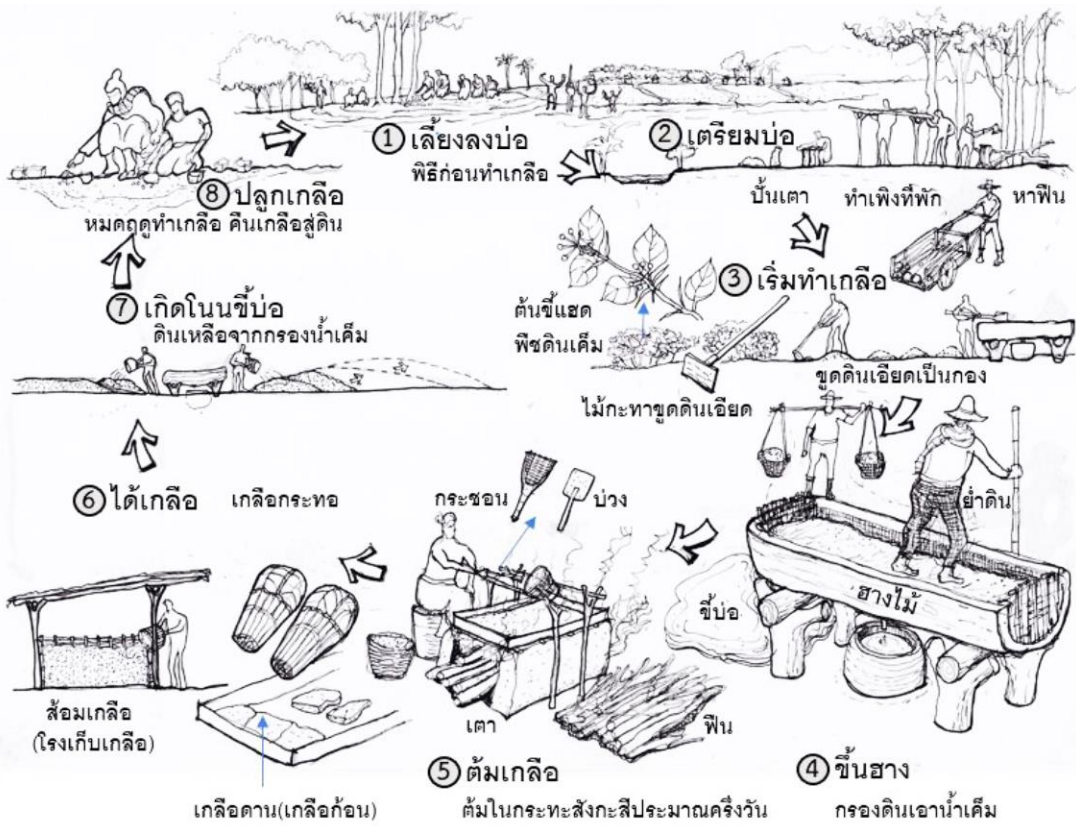
¹ จัดหมวดหมู่และใช้นิยามของ มรดกทางวัฒนธรรม (Cultural heritage) ตาม “อนุสัญญามรดกโลก” โดยยูเนสโก ที่ได้ประกาศมรดกทางวัฒนธรรมจำแนกเป็นสองส่วนได้แก่ มรดกที่เป็นรูปธรรม (Tangible heritage) อนุสรณ์สถาน สถาปัตยกรรม กลุ่มอาคาร พื้นที่ทางธรรมชาติรวมถึงแหล่งโบราณคดีที่มีคุณค่า และมรดกทางวัฒนธรรมที่ไม่ปรากฏเห็นเป็นกายภาพหรือรูปแบบที่ชัดเจน เช่น ประเพณี พิธีกรรม เพลง วรรณกรรม เรื่องเล่าที่ถ่ายทอดด้วยมุขปาฐะ การแสดงและแนวทางปฏิบัติทางสังคม โดยใช้คำว่า “มรดกที่จับต้องไม่ได้” (Intangible heritage). สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. คู่มือการนำเสนอแหล่งมรดกทางวัฒนธรรมและแหล่งมรดกทางชาติเป็นแหล่งมรดกโลก. ม.ป.ท., 2561: 18.

5.1 มรดกทางวัฒนธรรมและเศรษฐกิจเกลืออีสาน

จากการทบทวนวรรณกรรมและสำรวจกรณีศึกษาในภาพรวมพบว่าการผลิตเกลือในอีสานจะทำหลังจากเสร็จจากการทำนาเกี่ยวข้าวแล้ว ผนวกกับช่วงเวลาดังกล่าวภูมิอากาศมีความแห้งทำให้เกิดเกลือตามผิวดิน โดยทั่วไปแล้วการทำเกลือที่มีอายุมากกว่า 100 ปี จนถึงสองพันปี เกลืออีสานนั้นเกิดจากเหตุผลทางธรณีวิทยาหรือการเปลี่ยนแปลงแผ่นเปลือกโลกเมื่อ 100 ล้านปี ทำให้พื้นที่ภาคอีสานนั้นเกิดการผลิตเกลือ ใน 2 รูปแบบ ได้แก่

5.1.1 การทำเกลือแบบขุดดินเค็ม

พบเฉพาะบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย จำนวน 23 แห่ง กระจายอยู่ทั้งแอ่งโคราช 15 แห่ง และแอ่งสกลนคร 8 แห่ง เมื่อถึงฤดูที่เกลือขึ้นหรือที่ชาวบ้านเรียกช่วงแล้ง ประมาณเดือนมกราคมถึงกุมภาพันธ์ เป็นช่วงเวลาเดียวกันหลังเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว ถึงประมาณช่วงเมษายนหรือพฤษภาคมที่เข้าใกล้ฤดูฝนถือว่าเป็นอันหมดเวลาการทำเกลือ การทำเกลือใช้วิธีการขุดดินที่มีเกลือผสมอยู่ในดิน แล้วนำมาแยกน้ำเค็มออกด้วยการกรองโดยภาชนะในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ฮางไม้ (ทำจากขอนไม้ที่ขุดลำต้นออกให้เป็นหลุมใส่น้ำได้) ฮางดิน (การปั้นดินเหนียวเป็นกระเบาะเพื่อขังน้ำไว้) จากนั้นจึงนำน้ำเค็มที่ได้จากการกรองมาต้มจนน้ำระเหยและได้เกลือบริสุทธิ์ออกมา จะมีการสร้างสิ่งปลูกสร้างแบบชั่วคราวเพื่อใช้ในขบวนการผลิต โดยทุกครั้งก่อนทำเกลือต้องมีพิธีไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ การทำเกลือสามารถทำได้ในช่วงแล้งได้แก่ฤดูหนาวและฤดูร้อนเท่านั้น เพราะน้ำฝนและน้ำผิวดินมีคุณสมบัติทำให้เกลือละลาย

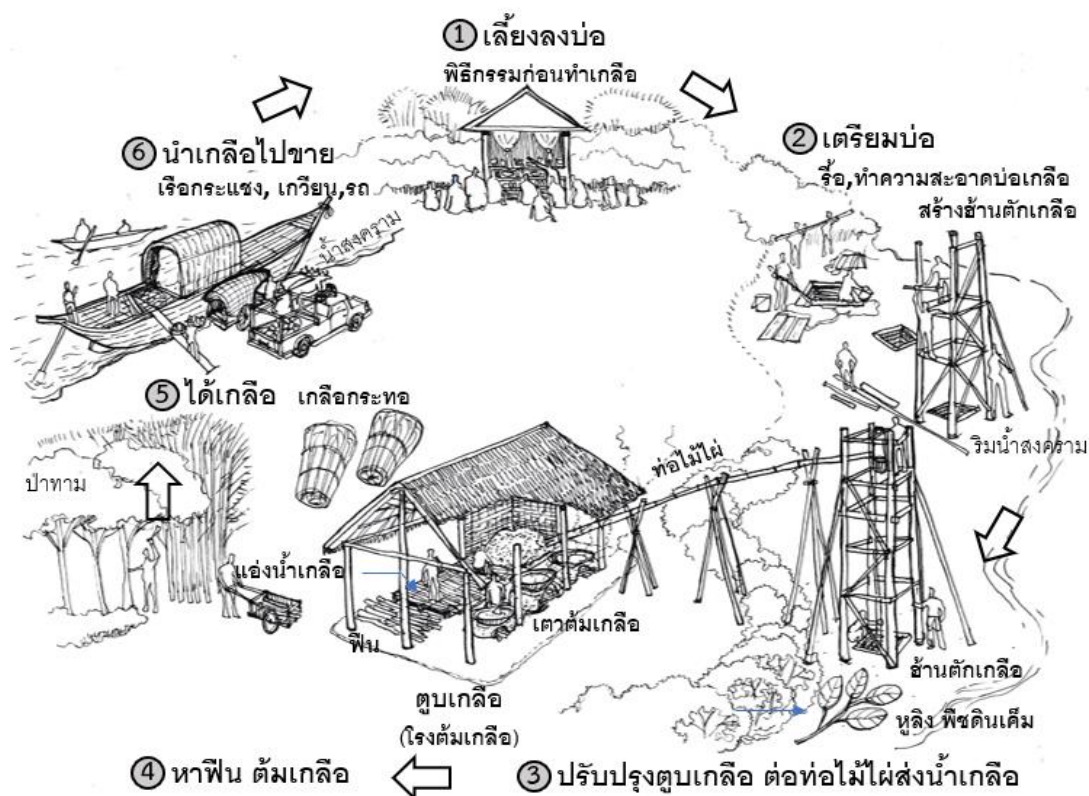

ภาพที่ 43 แสดงวงจรการทำเกลือแบบชูดดินเค็ม

5.1.2 การทำเกลือจากน้ำบาดาลเค็ม

ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยพบการทำเกลือดังกล่าวจำนวน 3 แห่ง ได้แก่ โพนพิสัย จ.หนองคาย บ้านบ่อ อ.ด่านซ้าย จ.เลย ปัจจุบันเหลือการทำเกลืออยู่แหล่งเดียวได้แก่ บ่อหัวแฮด จังหวัดบึงกาฬ โดยพบแหล่งเกลือในบริเวณริมห้วยหรือแม่น้ำ การทำเกลือจะเริ่มช่วงหลังเสร็จจากเกี่ยวข้าวประมาณเดือนมกราคมถึงกุมภาพันธ์ การหาน้ำบาดาลเค็มด้วยการขุดหาโดยภูมิปัญญาชาวบ้านจนกว่าจะพบน้ำบาดาลเค็ม จากนั้นจึงนำน้ำบาดาลเค็มมาต้มจนน้ำระเหยเหลือเพียงเกลือบริสุทธิ์ แล้วเก็บไว้ในอาคารโรงเรือน โดยในแต่ละแหล่งเกลือจะมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำบ่อ และเป็นที่เคารพของของคนในชุมชน อีกทั้งมีรูปแบบความเชื่อและข้อห้ามต่าง ๆ แสดงออกอย่างเคร่งครัด โดยจะเลิกทำเกลือเมื่อถึงฤดูน้ำหลากช่วงฤดูฝน การทำเกลือทั้งสองแบบนี้เป็นหนึ่งในอาชีพการทำเกษตรกรรมในการจัดการพื้นที่ต่าง ๆ ของชุมชนในรอบปี ได้แก่ การทำนา ทำประมง ทำเกลือและทำสวนโดยมีรูปแบบของพิธีกรรมความเชื่อเข้าไปเกี่ยวข้องกับกิจกรรมอาชีพ

ภาพที่ 44 แสดงวงจรการทำเกลือจากน้ำบาดาลเค็ม บ่อหัวแฮด จ.บึงกาฬ

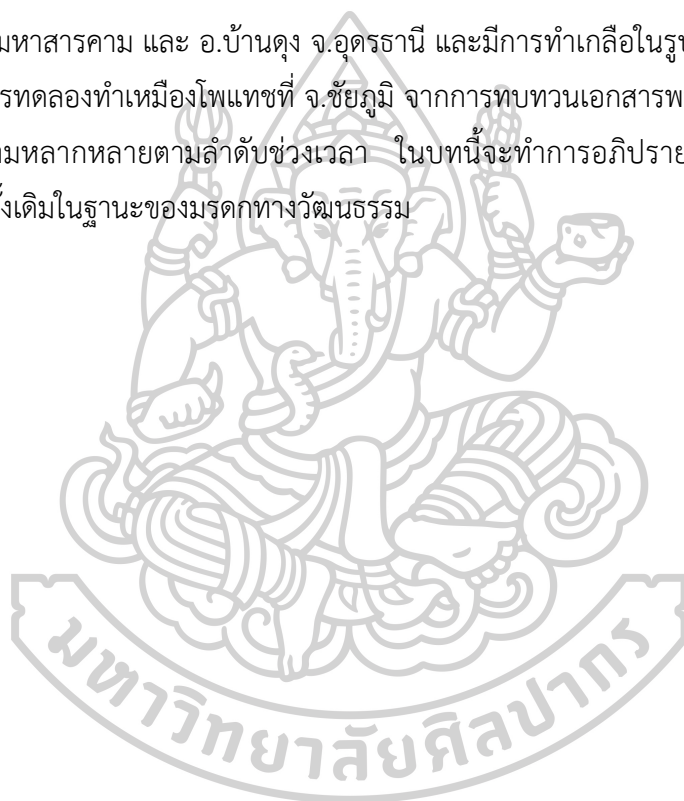
นอกจากการทำเกลือแบบโบราณ ในช่วงหลัง พ.ศ. 2514 มีการทำเกลือแบบใหม่ ด้วยวิธีการเจาะน้ำบาดาลเค็มแล้วนำขึ้นมากตากแดดแบบเกลือสมุทร พบที่อำเภอบรบือ จังหวัดมหาสารคาม (ปัจจุบันเลิกทำไปแล้ว) และมีการผลิตที่อำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานีจนถึงปัจจุบัน โดยนักวิชาการด้านธรณีวิทยาและเกษตรศาสตร์ ต่างมีความเห็นร่วมกันว่าการทำเกลือแบบตากส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อมทำให้เกิดปัญหาดินเค็มแพร่กระจายเป็นอย่างมาก²

ตารางที่ 11 แสดงลำดับเวลาทางโบราณคดีและประวัติศาสตร์เกลืออีสาน

ช่วงเวลาสำคัญทางประวัติศาสตร์	เวลา(ปี)	เหตุการณ์สำคัญเกี่ยวกับเกลืออีสาน
มนุษย์ดึกดำบรรพ์	40,000 ปี	
เกษตรกรรมแรกเริ่ม	4,500 ปี	
ยุคสัมฤทธิ์	3,500 ปี	
ยุคเหล็ก	2,500 ปี	พบหลักฐานการทำเกลือจากภาชนะดินเผา แถบทุ่งผิโพน นครราชสีมา
อารยธรรมแรกเริ่มแรก		บ่อพันขัน ร้อยเอ็ด,หนองหาน จ.อุดรธานี,ทุ่งเมืองเพี้ย จ.ขอนแก่น,หนองหาร จ.สกลนคร
เมืองพระนคร(ดินเลสาบ) ทวารวดี	พ.ศ.1200-1600	เส้นทางการค้าเกลือจากพิมายสู่ทะเลสาบเขมร
อยุธยา ล้านนา ล้านช้าง	พ.ศ.1800-2300	อยุธยาทำนาเกลือที่เพชรบุรี, ล้านนาคูบ่อเกลือที่น่าน,ล้านช้างคุมบ่อเกลือหนองหานน้อย(จ.อุดรธานี)เวียงแก(ขอนแก่น)
กลุ่มคนล้านช้างเข้าอีสาน	พ.ศ.2322	กลุ่มจารย์แก้ว คุมบ่อเกลือเมืองทุ่ง(ร้อยเอ็ด)
สมัยรัตนโกสินทร์		
รัชกาลที่ 1		
รัชกาลที่ 3		
(การเคลื่อนตัวเข้าสู่อีสาน รอบ 2)		กลุ่มคนญ้อ อาศัยรอบหนองหารสกลนคร,คุ่มน้ำสงครามและทำเกลือ
รัชกาลที่ 5		นักสำรวจฝรั่งเศสพบการทำเกลือที่ด่านซ้าย (จ.เลย) โพนพิสัย (จ.หนองคาย)
(สร้างเส้นทางรถไฟและถนนสู่อีสาน)		
รัชกาลที่ 7		
(เปลี่ยนแปลงปกครองเป็นประชาธิปไตย)		
รัชกาลที่ 9		
(อีสานกับแผนพัฒนาฉบับที่ 1)		
	พ.ศ.2504	
	พ.ศ.2514	การทำเกลือตากแบบสูบน้ำเค็มมาผึ่งแดด อ.บรบือ จ.มหาสารคาม(เลิก)
	พ.ศ.2515	สร้างโรงงานเกลือพิมาย จ.นครราชสีมา
		การทำเกลือตากแบบสูบน้ำเค็มมาผึ่งแดด อ.บ้านดุง จ.อุดรธานี
	พ.ศ.2524	สร้างโรงงานโทแทชบ้านเฝ้าณรงค์ จ.ชัยภูมิ
		คนทำเกลือในปัจจุบันมีความทรงจำย้อนไป 3 ชั่วคน

² ปกรณ์ สุวานิช. ธรณีวิทยาแหล่งแร่โพแทช-เกลือหินของไทย, หนังสือชุดโลกแห่งธรณีวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 2, 2552a: 4. และ บุปผา โตภาคนาม. ดินเค็มภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. พิมพ์ครั้งที่ 2. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2549: 58.

วัฒนธรรมเกลือในอีสานถือว่ามีความเป็นมายาวนานต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน พบหลักฐานการทำเกลือครั้งแรกตั้งแต่ยุคเหล็กหรือเมื่อ 2,500 ปีมาแล้ว แถบ นครราชสีมา ร้อยเอ็ด สกลนคร อีกทั้งเส้นทางการค้าเกลือจากลุ่มน้ำมูลไปยังทะเลสาบเขมรนับแต่อารยธรรมแรกเริ่มเมื่อพันกว่าปี ถัดมาในช่วง พ.ศ. 2322 ทางตอนบนแม่น้ำโขงเมืองเวียงจันทน์มีกลุ่มคนอพยพเข้าสู่อีสาน ตั้งถิ่นฐานอยู่ในแถบแหล่งเกลือสำคัญในลุ่มน้ำเสียว น้ำชีไม่ว่ากลุ่มใดก็ตามมักอยู่บริเวณที่มีเกลือ การทำเกลือนั้นต่อเนื่องมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงรัชกาลที่ 5 จากบันทึกนักสำรวจชาวฝรั่งเศสพบการทำเกลือที่ โพนพิสัย ด่านซ้าย เป็นต้น ในภาพรวมการทำเกลือพื้นบ้านมีมาต่อเนื่องถึงปัจจุบันเป็นแบบชุดดิน และตักน้ำมาต้ม จนกระทั่ง พ.ศ. 2514 มีการทำเกลือแบบใหม่ด้วยการเจาะน้ำบาดาลเค็มมาผึ่งแดดที่ อ.บรบือ จ.มหาสารคาม และ อ.บ้านดุง จ.อุดรธานี และมีการทำเกลือในรูปแบบโรงงานที่ อ.พิมาย ตามมาด้วยการทดลองทำเหมืองโพแทชที่ จ.ชัยภูมิ จากการทบทวนเอกสารพบว่ารูปแบบการทำเกลือในอีสานมีความหลากหลายตามลำดับช่วงเวลา ในบทนี้จะทำการอภิปรายให้เห็นเนื้อหาของเกลือพื้นบ้านแบบดั้งเดิมในฐานะของมรดกทางวัฒนธรรม

5.2 นิเวศวัฒนธรรมที่สัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานและชุมชนเกลืออีสาน

นิเวศวัฒนธรรมเป็นแนวทางที่อธิบายการปรับตัวของมนุษย์และสภาพแวดล้อม โดยใช้วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือแสดงออกมาเป็นวิถีชีวิตกับการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัย

5.2.1 แอ่งสกลนคร

5.2.1.1 กรณีศึกษาบ่อหัวแฮด ต.ท่าสะอาด อ.เขกา จ.บึงกาฬ (ลุ่มน้ำสงคราม)

สภาพแวดล้อม การตั้งถิ่นฐาน วิถีชีวิต และลักษณะทางธรณีวิทยา

แหล่งเกลือบ่อหัวแฮดอยู่ที่บ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.บึงกาฬ อยู่บริเวณที่โนนใกล้กับแม่น้ำสงคราม ซึ่งต้นน้ำอยู่แถบเทือกเขาภูพานน้อย จ.อุดรธานี ไหลลงแม่น้ำโขง สภาพทั่วไปของพื้นที่เป็นที่ราบน้ำท่วมถึงหรือเรียกว่าทาม³ ผู้คนส่วนใหญ่เป็นกลุ่มวัฒนธรรมไทยลาว⁴ ประกอบอาชีพทำนา ทำประมงและทำเกลือ เป็นวงจรอาชีพในวงรอบปี พื้นที่ทำนากับทำเกลือแยกจากกันชัดเจนโดยพื้นที่ทำเกลือนั้นจะอยู่บริเวณตลิ่งริมแม่น้ำสงคราม ในบริเวณแถบนี้พบหลักฐานทางโบราณคดี ร่องรอยของกลุ่มเตาไหและโนนทำเกลือกระจายอยู่ทั่วไป สามารถกำหนดอายุของชุมชนอยู่ประมาณมากกว่า 200 ปี และสุวิทย์ (2530) ได้อธิบายถึงการตั้งบ้านท่าสะอาด ว่าตั้งเป็นหมู่บ้านประมาณ พ.ศ. 2465 เกิดจากกลุ่มคนที่เป็นนักเดินทางค้าขายและต้มเกลือ ตัดสินใจตั้งถิ่นฐานถาวร⁵ สิ่งที่สามารถเล่าถึงความเป็นมาของชุมชนบ้านท่าสะอาดนั้นไปปรากฏอยู่ในตำนานท้องถิ่นเรื่อง ตำนานบ่อหัวแฮด ที่กล่าวถึง พญาคำแดงจากเมืองหนองหาร สกลนคร กับการค้นพบบ่อเกลือและเกิดชุมชนจนถึงปัจจุบัน

³ สัมภาษณ์ นายสมฤทธิ์ เจริญชัย (52 ปี). ประธานกลุ่มต้มเกลือบ่อหัวแฮด บ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เขกา จ.บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560.

⁴ กลุ่มวัฒนธรรมไทยลาว คือกลุ่มพูดตระกูลภาษาไตไทย และมีวัฒนธรรม ความเชื่อและประวัติศาสตร์ร่วมกันและคล้ายคลึงกับวัฒนธรรมลาว

⁵ สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ. การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มน้ำสงคราม. ม.ป.ท., ม.ป.ป. อ้างจาก วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. รายงานการวิจัยทางโบราณคดี แหล่งผลิตเกลือสมัยโบราณและกลุ่มเตาเครื่องปั้นดินเผาหมู่บ้านสงคราม. สกลนคร: สถาบันราชภัฏสกลนคร, 2538: 12.

การผลิตเกลือพื้นบ้านและระบบเศรษฐกิจ (Economy)

- **ขบวนการผลิตเกลือพื้นบ้านและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง** บ่อเกลือหัวแฮด เป็นแหล่งเกลือจากน้ำบาดาลเค็ม โดยพบบริเวณริมตลิ่งและกลางดอนแม่น้ำสงคราม บริเวณนี้ชาวบ้านเรียกว่า “บ่อ” โดยมีชื่อเรียกว่า “บ่อหัวแฮด” การทำเกลือจะเริ่มช่วงหลังเสร็จจากเกี่ยวข้าว ประมาณเดือนมกราคมถึงกุมภาพันธ์ โดยมีขั้นตอนแบ่งเป็นส่วนต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

การเลี้ยงบ่อเกลือและไหว้เจ้าคำแดง ทำในวันขึ้น 3 ค่ำเดือน 3 (กุมภาพันธ์) ของทุกปี เป็นประเพณีที่ต้องกระทำทุกปีก่อนลงมือทำเกลือ โดยกลุ่มชาวบ้านผู้ทำเกลือและชาวบ้านในบ้านท่าสะอาดจะมารวมตัวกันที่ศาลเจ้าพ่อคำแดงบริเวณบ่อเกลือริมแม่น้ำสงคราม เพื่อแสดงความเคารพต่อเจ้าพ่อคำแดงด้วยเครื่องเช่นไหว้ได้แก่ เครื่องคาวหวานสีแดง หัวหมู เหล้า เป็นการบอกกล่าวและขอเริ่มต้นการทำเกลือให้ได้เกลือตามต้องการและค้าขายดี อีกทั้งเกิดความสุขเป็นมงคล⁶

การเตรียมบ่อเกลือ เริ่มจากการหาจุดที่เป็นน้ำบาดาลเค็ม ด้วยการขุดหาโดยภูมิปัญญาชาวบ้านลึกประมาณ 5-6 เมตรหรือด้วยความลึกเท่าไม้ไผ่ ขนาด 20 ปล้อง จนพบน้ำบาดาลเค็ม ขณะที่ขุดจะใช้ไม้เนื้อแข็งจำพวกไม้แคน ไม้มะค่าในการยึดกันเป็นกำแพงกันดิน ทั้งนี้ชาวบ้านไม่สามารถอธิบายได้ว่าทำไมบริเวณนี้มีน้ำบาดาลเค็ม ทราบเพียงว่าทำตามกันมาแต่ครั้งบรรพบุรุษ

การตักน้ำเค็ม ในอดีตใช้ไม้ไผ่เกี่ยวหูภาชนะจักสานที่ซี่ซี่ หรือใช้รอกทำจากไม้แคนผูกเชือกปอติลาแล้วชักรอกที่แขวนบนฮ้านโครงสร้างไม้ จากนั้นลำเลียงน้ำเค็มด้วยท่อไม้ไผ่ส่งมาพักไว้ในแอ่งดินเหนียวใต้ดินก่อนนำไปต้มต่อไป

⁶ สัมภาษณ์ นายสมฤทธิ์ เจริญชัย (52 ปี). ประธานกลุ่มต้มเกลือบ่อหัวแฮด บ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560.

การต้มเกลือ ใช้ไม้พินที่หาจากป่าทามในบริเวณรอบ ๆ แหล่งต้มเกลือ จากนั้นนำน้ำบาดาลเค็มต้มในกระทะขาง ใช้เวลาประมาณ 2-3 ชั่วโมง จนได้เกลือเกลือบริสุทธิ์จากนั้นนำไปห่อด้วยใบชาตเรียกว่า “กะทอเกลือ” โดยจัดเก็บไว้ในฉางเกลือตามบ้านเพื่อนำไปออกขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้าต่อไป จุดเปลี่ยนการทำเกลือเกิดขึ้น ในพ.ศ. 2539 ด้วยการสูบน้ำบาดาลเค็มด้วยเครื่องพลังงานไฟฟ้าแทนการขนส่งด้วยไม้ไผ่ เนื่องจากมีความต้องการปริมาณการผลิตที่มากขึ้น และเปลี่ยนจากกระทะขางเป็นสแตนเลส ขนาดกว้าง 1.50 เมตร ยาว 2.50 เมตร ถึงแม้ว่าจะมีการนำเทคโนโลยีการผลิตอย่างไร ระบบความเชื่อการไหว้เจ้าพ่อคำแดงยังคงเดิม อีกทั้งช่วงเวลาในการเริ่มต้นและเลิกทำเกลือยังอยู่ในช่วงเวลาน้ำลดและน้ำหลาก ตามแต่ครั้งอดีต⁷

อาชีพของชุมชนท่าสะอาดในภาพรวมคือการทำนา ทำเกลือ และทำประมงหาปลา เป็นอาชีพในวงรอบฤดูกาลใน 1 ปี โดยเกษตรกรแต่ละคนจะทำนา ทำประมงหาปลาเป็นหลัก ในอดีตชุมชนทำเกลือกันมากกว่า 50 ราย แต่ปัจจุบันหลัง พ.ศ. 2540 ในส่วนการทำเกลือนั้นจะเป็นอาชีพสงวนของกลุ่มลูกหลานคนชุมชนบ้านท่าสะอาดเท่านั้น⁸

- **จำนวนผู้ผลิตเกลือ** กลุ่มคนทำเกลือเป็นทั้งชวาวนาและชาวประมง แต่การทำเกลือนั้นเป็นสิทธิพิเศษเฉพาะกลุ่มที่ทำเกลือสืบทอดมาแต่ครั้งบรรพบุรุษในชุมชน บุคคลภายนอกที่ไม่ได้เกี่ยวข้องทางสังคมหรือสายเลือดไม่มีสิทธิ์ในการทำเกลือ ปัจจุบันจำนวนผู้ผลิตเกลือในบ้านท่าสะอาดมีอยู่ด้วยกัน 14 ราย ในแต่ละรายประกอบด้วยคนในครอบครัว อาทิเช่น สามี ภรรยาหรือลูกหลานมาร่วมกันผลิตประมาณ 2-3 คนต่อราย ไม่จำกัดเพศและวัย⁹

- **ปริมาณการผลิตเกลือ** การผลิตเกลือเปลี่ยนแปลงจากอดีตโดยใช้การสูบน้ำแทนการตัก โดยจะเริ่มสูบน้ำเค็มตั้งแต่เช้ามีด มาพักไว้ที่กระทะ ต้มด้วยไฟจากไม้พินใช้เวลาประมาณ 1 วัน หรือบางครั้งจะต้มในช่วงกลางคืน จะได้ปริมาณเกลือ 1,200 กิโลกรัมต่อ 1 วันโดยเฉลี่ยต่อราย¹⁰

⁷ สัมภาษณ์ นายสมฤทธิ์ เจริญชัย (52 ปี). ประธานกลุ่มต้มเกลือบ่อหัวแฮด บ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เขกา จ.บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560.

⁸ สัมภาษณ์ นางจินตนา คงพันธ์ (53 ปี). นายกองค้การบริหารส่วนตำบลท่าสะอาด, 3 พฤศจิกายน 2560.

⁹ สัมภาษณ์ นายสมฤทธิ์ เจริญชัย.

¹⁰ สัมภาษณ์ นายสมฤทธิ์ เจริญชัย และ นายไกรสอน มูลสาโคตร (48 ปี). สมาชิกกลุ่มเกลือพื้นบ้านบ่อหัวแฮด บ. ท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เขกา จ.บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560.

• **ขอบเขตการค้าเกลือ** เกลือบ่อหัวแฮตนั้นมีชื่อเสียงเรื่องการถนอมอาหาร และมีรสชาติที่อร่อยมาช้านานในแอ่งสกลนคร ในอดีตเมื่อ 50 ปีก่อนคนในชุมชนเคยนำเกลือไปกับเรือกระแซงไปลองขายและแลกเปลี่ยนค้าถึงเวียงจันทร์ หลวงพระบาง และลาวใต้¹¹ แต่ปัจจุบันมีแหล่งเกลืออื่นเข้ามาแย่งตลาดและการคมนาคมทางน้ำที่เปลี่ยนไป ทำให้ขอบเขตการค้าเกลือที่บ่อหัวแฮตครองตลาดในเขตลุ่มน้ำสงครามตอนบนและตอนล่าง ตั้งแต่ จ.บึงกาฬ จรดถึง จ.สกลนคร¹² ด้วยสภาพพื้นที่มีจำนวนปลาน้ำจืดจำนวนมากจนที่เป็นการเกลือมาถนอมอาหาร ทำปลาร้า ปลาแห้ง ตัวอย่างที่บ้านปากยาม อ.ศรีสงคราม จ.นครพนม เป็นชุมชนที่มีชื่อเสียงในการทำปลาร้าและเป็นคู่ค้าเกลือกับบ่อหัวแฮตมาตลอด¹³ นับว่า “เกลือและปลา” เป็นเศรษฐกิจหลักของคนแถบแอ่งสกลนคร

¹¹ สัมภาษณ์ นางจินตนา คงพันธ์ (53 ปี). นายกองค้การบริหารส่วนตำบลท่าสะอาด, 3 พฤศจิกายน 2560.

¹² สัมภาษณ์ นายสมฤทธิ์ เจริญชัย (52 ปี). ประธานกลุ่มต้มเกลือบ่อหัวแฮต บ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เขกา จ.บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560.

¹³ สัมภาษณ์ นางสาวบำเพ็ญ ไชยรักษ์. นักวิชาการอิสระและกลุ่มนิเวศวัฒนธรรมศึกษาในแอ่งสกลนคร บ้านท่าสะอาด ต.อุ่มจาน อ.กุสุมาลย์ จ.สกลนคร, 3 พฤศจิกายน 2560.

อาหารและวัฒนธรรมการกิน (Food heritage)

วัฒนธรรมการกินของคนในบ้านท่าสะอาดและบริเวณลุ่มน้ำสงครามคือการกิน “ข้าวเหนียว” กับอาหารที่หลากหลายรูปแบบ อาทิเช่น หมก แกง บั้ง ย่าง ซุบ เป็นต้น มีปลาร้าเป็นส่วนประกอบหลักของการทำ โดยเกลือเป็นส่วนผสมหลักในการทำปลาร้า ปลาแห้ง ปลาเค็ม เป็นการถนอมอาหารไว้กินหรือใช้สำหรับกินยามเดินทางไกล ประโยชน์ของเกลือนอกจากอาหาร ยังใช้ในการสีฟันรักษาเหงือกและฟัน

ระบบเครือญาติกับการจัดการในวัฒนธรรมเกลือ (Kinship)

การทำเกลือในบ่อหัวแฮดบ้านท่าสะอาดมีจารีตท้องถิ่นสำหรับบุคคลที่จะเข้ามาทำเกลือในพื้นที่บ่อหัวแฮดจะต้องเป็นลูกหลานหรือเกี่ยวดองโดยการแต่งงานกับคนในบ้านท่าสะอาด ไม่นอญาติให้บุคคลภายนอกที่ขาดคุณสมบัติดังกล่าวมาทำเกลือได้ โดยเรียกคนทำเกลือภายในนี้ว่า “ลูกเจ้าพ่อคำแดง”¹⁴

การจัดการพื้นที่แหล่งผลิตเกลือ (Spatial organization)

อาชีพการทำเกลือเป็นหนึ่งในอาชีพหลากหลายของเกษตรกร ได้แก่การทำนาที่ทำในบริเวณที่ด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ทำประมงหาปลาในแม่น้ำสงครามและตามกุด¹⁵ พื้นที่ทำเกลือนั้นจะอยู่ในพื้นที่เฉพาะหรือที่ชาวบ้านรู้กันว่ามีแหล่งเกลือ “บ่อหัวแฮด” พื้นที่ทำเกลือนี้อยู่บริเวณตลิ่งและตอนกลางแม่น้ำสงคราม โดยสามารถทำเกลือได้ในช่วงน้ำลด ในบริเวณบ่อหัวแฮดนั้นมี “เจ้าพ่อคำแดง” ที่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ยึดเหนี่ยวจิตใจกลุ่มคนทำเกลือ มีสร้างอาคารโรงเรือนสำหรับต้มเกลือเรียกว่า “ตูบเกลือ” และที่พักชั่วคราวเรียกว่า “เตียง” ในการนอนเฝ้าเพื่อเติมพินในเตาต้มเกลือ¹⁶

¹⁴ สัมภาษณ์ นายสมฤทธิ์ เจริญชัย (52 ปี). ประธานกลุ่มต้มเกลือบ่อหัวแฮด บ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560. และ นายไกรสอน มูลสาโคตร (48 ปี). สมาชิกกลุ่มเกลือพื้นบ้านบ่อหัวแฮด บ.ท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560.

¹⁵ กุด คือ พื้นที่น้ำที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงทิศทางของแม่น้ำ โดยขาดออกจากแม่น้ำสายหลัก โดยจะมีชื่อเรียก กุดตามท้องถิ่นต่าง ๆ เช่น กุดแดง กุดลิง เป็นต้น.

¹⁶ สัมภาษณ์ นายสมฤทธิ์ เจริญชัย.

ศาสนาและความเชื่อ (Religion and beliefs) พิธีกรรม (Rite and ceremonial)

ชุมชนบ้านท่าสะอาดแห่งนี้ นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาท อีกทั้งมีความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษคือ “เจ้าพ่อคำแดง” ผู้เป็นผีบรรพบุรุษของชุมชนอีกทั้งเป็นผีดูแลบ่อเกลือด้วย โดยเจ้าคำแดงนี้อยู่ในเรื่องเล่าพื้นบ้านเป็นผู้บ่อเกลือและตั้งชุมชน มีพิธีเลี้ยงบ่อเกลือและไหว้เจ้าพ่อคำแดงในเดือน 3 หรือเดือนกุมภาพันธ์ของทุกปี ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่กำลังเริ่มทำเกลือตามฤดูกาล ภายหลังจากทำนาเสร็จสิ้นลง โดยชาวบ้านและกลุ่มคนทำเกลือไปรวมตัวกันที่บ่อเกลือเพื่อทำพิธีเซ่นไหว้พร้อมเครื่องคาวหวานที่มีสีแดงเพื่อให้สอดคล้องกับชื่อเจ้าพ่อคำแดง

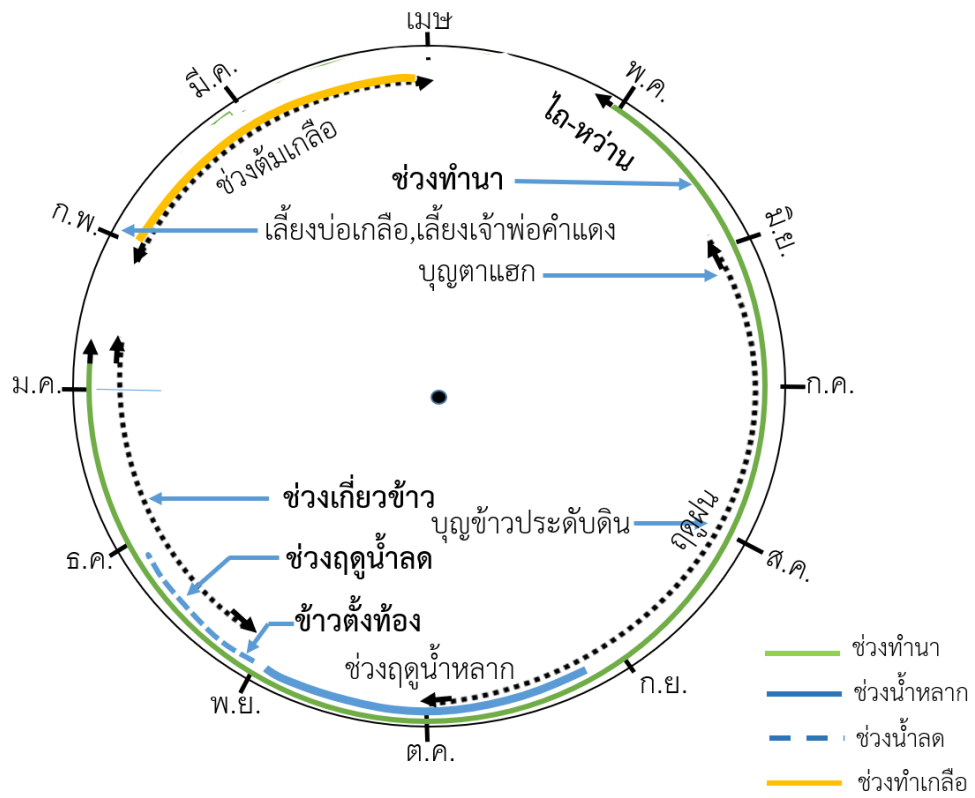
คติชนเกี่ยวกับเกลือและสภาพแวดล้อม (Folkloristic approach)

ตำนานเจ้าพ่อคำแดงเป็นมุขปาฐะหรือเรื่องเล่าสืบต่อกันมา ถึงเจ้าพ่อคำแดงที่เป็นน้องชายของท้าวผาแดง แห่งเมืองหนองหารสกลนครได้ออกตามล่าแฮดหรือแรดป่า ตามมาจนถึงบริเวณแม่สงครามและทำการฆ่าแรด จากนั้นตัดหัวของแรดซุกไว้ในหลุมที่ขุดไว้ริมแม่น้ำ จนกระทั่งเวลาผ่านไปหลายสิบวันกลับมาซูดหรือดูกลับพบว่าหัวแรดนั้นไม่เน่า จึงพบว่าเกลือในหลุมนี้เป็นสาเหตุในการรักษาเนื้อแรดไว้ จากนั้นเป็นต้นมาบริเวณบ่อหัวแฮดจึงเป็นแหล่งทำเกลือที่มีชื่อเสียงเป็นชุมชนค้าขายเกลือมาถึงปัจจุบัน จากตำนานบ่อหัวแฮดสะท้อนให้เห็นการอธิบายทรัพยากรและชื่อแหล่งเกลือชุมชน¹⁷

ภาพที่ 46 งานเลี้ยงบ่อหัวแฮดและเจ้าพ่อคำแดง

¹⁷ สัมภาษณ์ นายสมฤทธิ์ เจริญชัย (52 ปี). ประธานกลุ่มต้มเกลือบ่อหัวแฮด บ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560.

ภาพที่ 47 แผนภาพแสดงวงจรอาชีพและงานบุญประเพณีของชุมชนท่าสะอาด อ.เขาคา จ.บึงกาฬ

5.2.1.2 กรณีศึกษาบ้านจิวตอน ต.จิวตอน อ.เมือง จ.สกลนคร (หนองหาร)

สภาพแวดล้อม การตั้งถิ่นฐาน วิถีชีวิต และลักษณะทางธรณีวิทยา

บ้านจิวตอนเป็นหนึ่งในหลายชุมชนรอบหนองหาร อาทิเช่น บ้านธาตุ บ้านเหล่า ปอแดง บ้านท่าวัด โดยมีลำห้วยสาขาไหลลงหนองหารคือ ห้วยฮี ห้วยเตี้ยก ชาวบ้านอาศัยพื้นที่โดยรอบหนองหารในการทำนาและทำประมงออกหาปลาในหนองหาร ถึงยามฤดูแล้งเป็นช่วงทำเกลือ¹⁸ จากการสืบสายตระกูลพบว่า ตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่บริเวณนี้มากกว่า 200 ปี อีกทั้งโบราณวัตถุรวมถึงสถาปัตยกรรมศิลปะขอมและล้านช้างที่ปรากฏ ได้แก่ ปราสาท ผังเมืองรูปสี่เหลี่ยม พระธาตุศักดิ์สิทธิ์และปรากฏชื่อเมืองโบราณ “เมืองหารหลวง”¹⁹ อีกทั้งมีการเคลื่อนย้ายของผู้คนที่เป็นกลุ่มวัฒนธรรมญ้อ²⁰ จากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ เหล่านี้ล้วนเป็นบ่งบอกถึงการมีวัฒนธรรมและผู้คนอยู่อาศัยต่อเนื่องตั้งแต่ 1500 ปีจนมาถึงปัจจุบัน ด้วยปัจจัยทางภูมิศาสตร์ที่มีหนองหาร หนองน้ำขนาดใหญ่ที่มีพันธุ์ปลามากมาย อีกทั้งที่มีราบไว้สำหรับทำนาและแหล่งเกลือกระจายโดยรอบ ในอดีตคนรอบหนองหารทำเกลือกันแทบทุกครัวเรือน แต่ปัจจุบันนี้ยังทำกันหนาแน่นที่บ้านจิวตอนเท่านั้น²¹

การผลิตเกลือพื้นบ้านและระบบเศรษฐกิจ (Economy)

- ขบวนการผลิตเกลือพื้นบ้านและพิธีกรรมเกี่ยวเนื่อง²² แหล่งเกลือบ้านจิวตอน ทำเกลือในรูปแบบขุดดินเค็ม แหล่งเกลืออยู่บริเวณ “ดอน” ริมหนองหาร ได้แก่ ดอนเหล่าทับ ดอนโพนทัน ชาวบ้านเริ่มต้นทำเกลือช่วงเสร็จสิ้นจากการทำนาหรือประมาณเดือนธันวาคม อีกทั้งยังเป็นเวลาที่น้ำหนองหารลดลงทำให้พื้นที่ดอนต่าง ๆ น้ำแห้ง ในอดีตนั้นการขุดขำทา กรองน้ำเค็มและต้มเกลือจะอยู่บริเวณดอน โดยขั้นตอนและพิธีกรรมการทำเกลือมีดังนี้

¹⁸ สัมภาษณ์ นางเพา สีคำดอน (86 ปี). ผู้อาวุโสของชุมชนบ้านจิวตอน ต.จิวตอน อ.เมือง จ.สกลนคร, 25 กุมภาพันธ์ 2560.

¹⁹ สรุปลจาก ศรีศักร วัลลิโภดม และ วัลย์ลักษณ์ ทรงศิริ. เมืองหนองหารหลวงและภูพานมหานาสิ. กรุงเทพฯ: มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์, 2555

²⁰ กลุ่มวัฒนธรรมพูดภาษาตระกูลไตไทย เคลื่อนย้ายมาจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ดูรายละเอียด ที่เชื่อมโยงใน สุวิทย์ อธิศาสตร์. ประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488 เล่มที่ 1-2. ขอนแก่น: ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2557: 18-23.

²¹ สัมภาษณ์ นางเพา สีคำดอน.

²² สัมภาษณ์ นางเพา สีคำดอน และ นางยอดจันทร์ วันชูยศ (57 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านจิวตอน ต.จิวตอน อ.เมือง จ.สกลนคร, 25 กุมภาพันธ์ 2560.

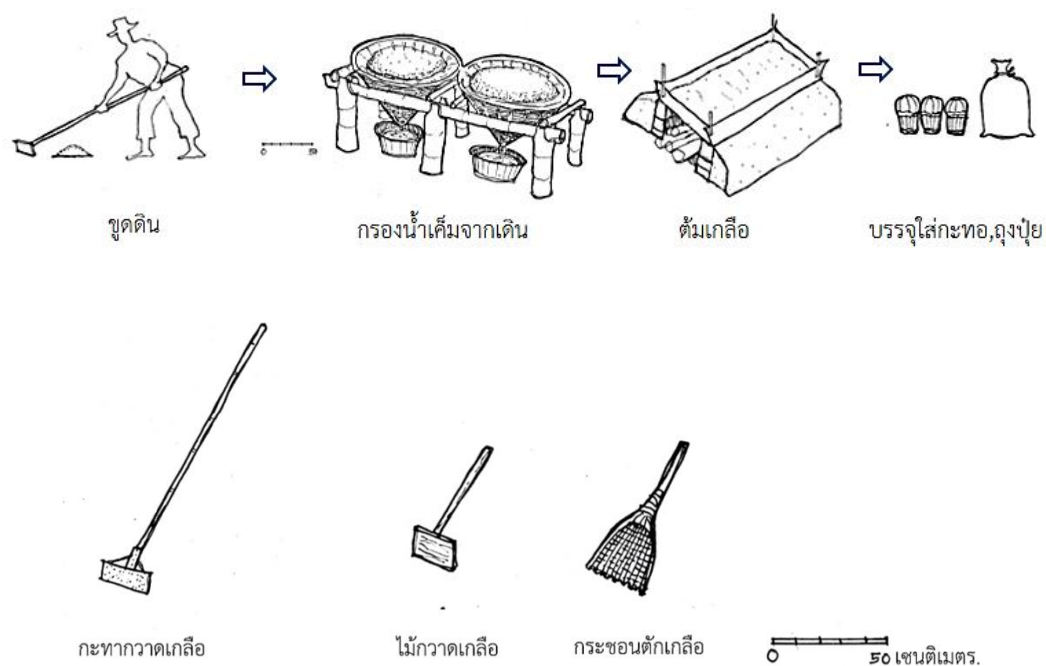

การเลี้ยงผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ บ้านจั่วตอนมีการไหว้เจ้าที่แหล่งเกลือตามดอนต่าง ๆ ไม่มีพิธีใหญ่โตแต่อย่างใด โดยทำพิธีแบบเรียบง่ายด้วยการบอกกล่าวในแต่ละราย ก่อนลงมือทำเกลือ อยู่ในช่วงเดือน 3 หรือเดือนกุมภาพันธ์และจะสิ้นสุดการทำเกลือ ช่วงเดือนเมษายนถึงพฤษภาคมที่เข้าสู่ฤดูฝน

การขุดขี้กระทา (ดินเค็ม) ช่วงเวลาดังกล่าวริมหนองหารบริเวณที่ตอนน้ำเริ่มแห้งและเห็นเกลือขึ้น เริ่มจากการใช้กระทา (ไม้คล้ายจอบ) กวาดขี้กระทา (ดินปนเกลือ) เป็นกองเล็ก ๆ ในอดีตนั้นจะทำการกรองน้ำเค็มในบริเวณนี้ไปพร้อมกัน แต่ในปัจจุบันได้ตัดเอากองขี้กระทาใส่รถเข็นมาเก็บไว้ในโรงเรียนบริเวณเดียวกัน (บ้านพักสำหรับทำนาที่อยู่ชานหมู่บ้าน) จากนั้นเข้าสู่ขบวนการกรองน้ำเค็มต่อไป

การโตะ (กรอง) น้ำเค็ม ขั้นตอนการกรองและต้มเกลือ จะทำในบริเวณห่างออกมาจากตัวหมู่บ้านเพื่อความสะดวกในการจัดการกองดิน รวมถึงควันไฟรบกวนจากการต้มเกลือ จากนั้นใช้ภาชนะกรองเรียกว่า “ซุง” ทำจากไม้ไผ่สานรูปทรงกรวยหงาย ก้นของซุงใส่เกลบที่ช่วยในการกรองน้ำ โดยนำน้ำประปาผสมกับขี้กระทาในสัดส่วนครึ่งหนึ่งของดิน น้ำเค็มจะถูกกรองผ่านซุงให้หลงภาชนะด้านล่าง แล้ววัดค่าความเค็มด้วยการจุ่ม “ลูกครึ่ง” หากน้ำเค็มได้ที่ ลูกครึ่งจะลอยน้ำ

การต้มเกลือ มีวัสดุอุปกรณ์ดังนี้ กระทะทำจากหลังคาสังกะสี เต้าต้มเกลือทำจากดิน ตะกร้าใส่เกลือ เฝงต้มเกลือแบบชั่วคราว ขั้นตอนเริ่มจากนำน้ำเค็มเทลงกระทะ ใช้เวลาต้มประมาณ ครึ่งวันหรือ 5-6 ชั่วโมง จนได้เกลือบริสุทธิ์ จากนั้นจึงนำไปใส่ในกะทอเกลือ

ภาพที่ 48 แสดงขั้นตอนการทำเกลือและอุปกรณ์ที่เกี่ยวข้อง

- **จำนวนผู้ผลิต** กลุ่มคนทำเกลือเป็นเป็นทั้งชาวนาและชาวประมง ในอดีตทำกันเกลือแทบทุกหลังคาเรือนที่สืบทอดมาแต่ครั้งบรรพบุรุษ ปัจจุบันจำนวนผู้ผลิตเกลือในบ้านจิว่ตอนมีอยู่ด้วยกัน 10 ราย โดยในแต่ละรายประกอบด้วยสมาชิกในครอบครัวได้แก่ สามีภรรยาหรือลูกหลานมาร่วมกันผลิตประมาณ 2-3 คนต่อราย ไม่จำกัดเพศและวัย²³

- **ปริมาณการผลิตเกลือ** การผลิตเกลือนั้นจะทำกันตั้งแต่เช้าถึงเย็น ได้ประมาณวันละสองกระทะหรือ ประมาณ 12 กิโลกรัมหรือเรียกว่า “หมื่น” ต่อวัน โดยขายในราคาหมื่นละ 300 บาท²⁴

²³ สัมภาษณ์ นางเพา สีคำดอน (86 ปี). ผู้อาวุโสของชุมชนบ้านจิว่ตอน ต.จิว่ตอน อ.เมือง จ.สกลนคร, 25 กุมภาพันธ์ 2560. และ นางยอดจันทร์ วันชูยศ (57 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านจิว่ตอน ต.จิว่ตอน อ.เมือง จ.สกลนคร, 25 กุมภาพันธ์ 2560.

²⁴ สัมภาษณ์ นางยอดจันทร์ วันชูยศ.

- **ขอบเขตการค้าเกลือ** เกลือบ้านจิวต่อน บ้านเหล่าปอแดง ถือได้ว่ามีชื่อเสียงในระดับตำบลและจังหวัด การนำไปขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้านั้นจะทำการอยู่ในระดับท้องถิ่น ในหมู่บ้าน หรือนำไปขายที่ตลาดสกลนคร ไม่ได้ไปขายไกลเช่นเดียวกับบ่อหัวแฮด บางครั้งปีไหนน้ำหนองหารท่วมนาเกิดความเสียหายไม่มีข้าวกิน จะนำเกลือไปแลกข้าวกับชุมชนอื่น เช่น อำเภอเต่างอย จังหวัดสกลนครหรือ อำเภอเขาวงจังหวัดกาฬสินธุ์²⁵

อาหารและวัฒนธรรมการกิน (Food heritage)

คนในบ้านจิวต่อนและรอบหนองหารกินข้าวเหนียวและอาหารที่หลากหลาย โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ปลาไร่ที่เป็นอาหารหลัก โดยเกลือเป็นส่วนผสมหลักในการถนอมอาหารทำปลาไร่ ปลาแห้ง ปลาเค็มและปลาไร่เป็นอาหารหลักสำหรับประกอบอาหารอื่น ๆ อีกมากมาย เช่น แกงหมก ซุป เป็นต้น ประโยชน์ของเกลือนอกจากอาหาร ได้แก่ การทำยารักษาโรคสัตว์ เช่น วัวควายที่เป็นโรคตาแดง ส่วนคนนั้นใช้ประโยชน์ในการสีฟันรักษาเหงือกและฟัน²⁶

ระบบเครือญาติกับการจัดการในวัฒนธรรมเกลือ (Kinship)

เป็นระบบสืบทอดและอาศัยแรงงานจากเครือญาติที่ส่งต่อกันมาจากรุ่นบุรุษ พ่อแม่สืบต่อกันมา โดยในแต่ละรายจะมีคนในครอบครัว อาทิเช่น สามีมภรรยาหรือลูกหลานมาร่วมกันผลิตประมาณ 2-3 คนต่อราย ไม่จำกัดเพศและวัย ในปัจจุบันพบว่าจำนวนผู้ทำเกลือในชุมชนลดลงเป็นอย่างมากจากที่เคยทำกันแทบทุกครัวเรือน สาเหตุเนื่องจากการเปลี่ยนทางอาชีพอีกทั้งมองว่าการทำเกลือนั้นมีขั้นตอนมากและลำบาก²⁷

การจัดการพื้นที่แหล่งผลิตเกลือ (Spatial organization)

ชุมชนมีอาชีพเกษตรกรรมตามวงรอบปีหรือตามฤดูกาล โดยมีการจัดการแบ่งพื้นที่อย่างชัดเจน ได้แก่ พื้นที่ทำนา พื้นที่ทำประมง ตามแหล่งน้ำ ส่วนพื้นที่ทำเกลือเป็นตำแหน่งที่ชาวบ้านรับรู้สืบทอดกันมาโดยเกิดเกลือตามฤดูกาล²⁸

²⁵ สัมภาษณ์ นางทองสุข นนท์ไพรวรรณ (56 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านจิวต่อน ต.จิวต่อน อ.เมือง จ.สกลนคร, 25 กุมภาพันธ์ 2560. และ นางยอดจันทร์ วันชูยศ (57 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านจิวต่อน ต.จิวต่อน อ.เมือง จ.สกลนคร, 25 กุมภาพันธ์ 2560.

²⁶ สัมภาษณ์ นางเพา สีคำดอน (86 ปี). ผู้อาวุโสของชุมชนบ้านจิวต่อน ต.จิวต่อน อ.เมือง จ.สกลนคร, 25 กุมภาพันธ์ 2560.

²⁷ สัมภาษณ์ นางเพา สีคำดอน และ นางยอดจันทร์ วันชูยศ.

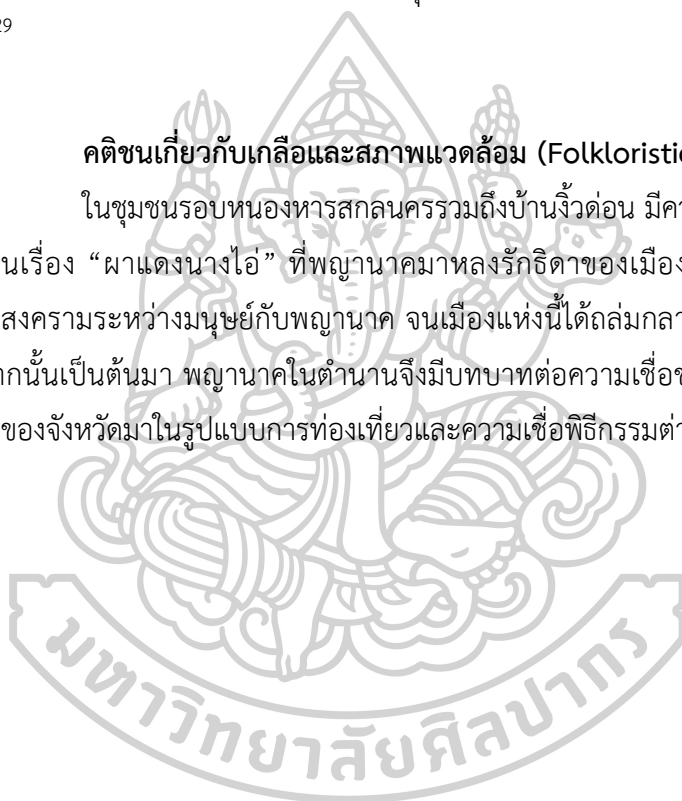
²⁸ สัมภาษณ์ นางยอดจันทร์ วันชูยศ.

ศาสนาและความเชื่อ (Religion and beliefs) พิธีกรรม (Rite and ceremonial)

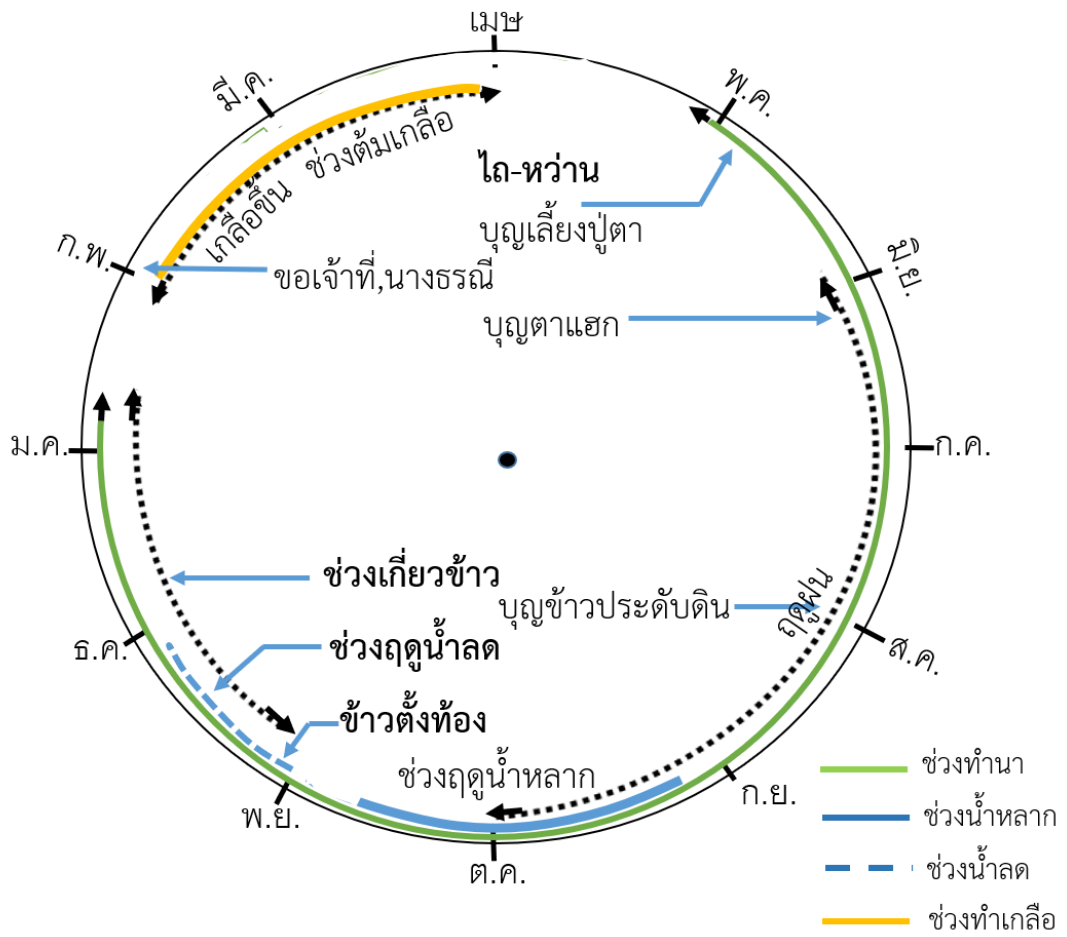
ชุมชนบ้านจิวัดอนและรอบหนองหารสกลนครนับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาท อีกทั้งมีความเชื่อเรื่องพญานาคในหนองหารที่ทรงอิทธิฤทธิ์บันดาลน้ำและคุ้มครองชาวบ้าน อันสืบเนื่องจากความสัมพันธ์จากตำนานพื้นบ้านเรื่อง “ผาแดงนางไอ่” โดยห้ามมิให้ผู้ใดพุดถึงพญานาคในขณะที่ล่องเรือในหนองหาร ความเชื่อเกี่ยวกับการทำเกลื่อนั้น ก่อนลงมือทำเกลื้อต้องขอเจ้าที่ โดยทำกันเองในแต่ละรายไม่มีพิธีกรรมใหญ่โต และมีพิธีคืนเกลื้อ ด้วยการไปหยอดเกลื้อลงพื้นดินโดยเชื่อว่า จะมีเกลื้อขึ้นมาอีกในปีต่อไป ในโดยรวมแล้วศาสนาพุทธและความเชื่อท้องถิ่นจะอยู่ร่วมกันในรูปแบบบุญ 12 เดือน²⁹

คติชนเกี่ยวกับเกลื้อและสภาพแวดล้อม (Folkloristic approach)

ในชุมชนรอบหนองหารสกลนครรวมถึงบ้านจิวัดอน มีความเชื่อเรื่องพญานาคในตำนานพื้นบ้านเรื่อง “ผาแดงนางไอ่” ที่พญานาคมาหลงรักธิดาของเมืองหนองหารหลวง แต่ไม่สมหวังจนเกิดสงครามระหว่างมนุษย์กับพญานาค จนเมืองแห่งนี้ได้ถล่มกลายเป็นน้ำหนองหารและดอนต่าง ๆ จากนั้นเป็นต้นมา พญานาคในตำนานจึงมีบทบาทต่อความเชื่อของผู้คนและการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมของจังหวัดมาในรูปแบบการท่องเที่ยวและความเชื่อพิธีกรรมต่าง ๆ

²⁹ สัมภาษณ์ นางเพา สีคำดอน (86 ปี). ผู้อาวุโสของชุมชนบ้านจิวัดอน ต.จิวัดอน อ.เมือง จ.สกลนคร, 25 กุมภาพันธ์ 2560. และ นางยอดจันทร์ วันชุยศ (57 ปี). ผู้ผลิตเกลื้อบ้านจิวัดอน ต.จิวัดอน อ.เมือง จ.สกลนคร, 25 กุมภาพันธ์ 2560.

ภาพที่ 49 แผนภาพแสดงวงจรรอบบ้านและงานบุญประเพณีของบ้านจ้าวดอน อ.เมือง จ.สกลนคร

5.2.1.3 กรณีศึกษาบ้านชาว้าว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี (หนองหาน)

สภาพแวดล้อม การตั้งถิ่นฐาน วิถีชีวิต และลักษณะทางธรณีวิทยา

เป็นหนึ่งในหลายชุมชนที่อยู่รอบหนองหาน อำเภอกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี เช่น บ้านคอนสาย บ้านแซแล บ้านเมืองพริก เป็นต้น หนองหานเป็นจุดรับน้ำจากลำห้วยสาขาต่าง ๆ ก่อนไหลเป็นลำน้ำป่าว ชาวบ้านอาศัยพื้นที่โดยรอบหนองหานในการทำนา ทำประมงออกหาปลาในหนองหาน ถึงฤดูแล้งเป็นช่วงทำเกลือ ชาวชุมชนบ้านชาว้าวยังคงผลิตเกลือต่อเนื่องจากอดีตในขณะที่ชุมชนอื่น ๆ ลดลงและเลิกทำเกลือในปัจจุบัน³⁰

จากหลักฐานการสืบสายตระกูลพบการตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยของผู้คนอยู่บริเวณนี้มากกว่า 200ปี เล่ากันว่าอพยพมาจากเมืองอุบลราชธานี โดยมีความทรงจำเกี่ยวกับ “พระวอพระตา”³¹ บุคคลในประวัติศาสตร์อีสาน อีกทั้งหลักฐานพระธาตุศิลปะล้านช้างอยู่ที่ดอนแก้ว ถัดไปทางทิศเหนือได้แก่ร่องรอยคูน้ำคันดินรูปสี่เหลี่ยมรอบอำเภอหนองหาน โดยรวมแล้วหลักฐานเหล่านี้แสดงถึงการมีอยู่ของบ้านเมืองและผู้คน อีกทั้งมีตำนานพื้นบ้านเรื่อง “ผาแดงนางไอ่”³² ที่อธิบายที่มาทางภูมิศาสตร์หนองหานคล้ายคลึงกับหนองหารสกลนคร

การผลิตเกลือพื้นบ้านและระบบเศรษฐกิจ (Economy)³³

- ขบวนการผลิตเกลือและพิธีกรรมเกี่ยวเนื่อง บ้านชาว้าวทำเกลือในรูปแบบชุดดินเค็ม โดยมีแหล่งเกลืออยู่บริเวณริมห้วยเสียวเรียกว่า “บ่อชาว้าว” ถัดออกจากหมู่บ้านทางทิศตะวันตกเป็นแหล่งเกลือที่ใช้ร่วมกันของบ้านชาว้าว บ้านพังงู บ้านพังซ่อน โดยเริ่มช่วงหลังเสร็จจากเกี่ยวข้าวเสร็จหรือประมาณเดือนกุมภาพันธ์ เป็นเวลาที่บ่อเกลือแห้งสนิทและมีเกลือขึ้นตามพื้นดิน โดยมีขั้นตอนการขุดขี้ทาและต้มเกลือในบริเวณบ่อเกลือ

³⁰ สัมภาษณ์ นายประยงค์ เสาศิ (66 ปี). ผู้อาวุโสของชุมชนและอดีตผู้ผลิตเกลือบ้านชาว้าว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี, 22 กุมภาพันธ์ 2561.

³¹ สัมภาษณ์ นายประยงค์ เสาศิ. ตราয়ละเอียด กลุ่มพระวอพระตา ที่เชื่อมโยงกับกลุ่มคนในอีสาน ใน สุวิทย์ ชีรสาควัต. ประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488 เล่มที่ 1-2. ขอนแก่น: ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2557: 18-23.

³² สัมภาษณ์ นายประยงค์ เสาศิ และเรื่องเล่าจาก นายถาวร มโนศิลป์ อ้างจาก Toshiyuki Doi. *Plant Animal Salt and spirits: how people live and talk about the environment in rural Cambodia, Laos and Thailand*. Mekong Watch, 2558

³³ สัมภาษณ์ นายประยงค์ เสาศิ, นางอรุณ บุญทน (50 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านชาว้าว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี, 22 กุมภาพันธ์ 2561. และ นายสุรโชค อย่างสวย (57 ปี). ประธานสภาบริหารส่วนตำบลชาว้าวและผู้ผลิตเกลือบ้านชาว้าว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี, 22 กุมภาพันธ์ 2561.

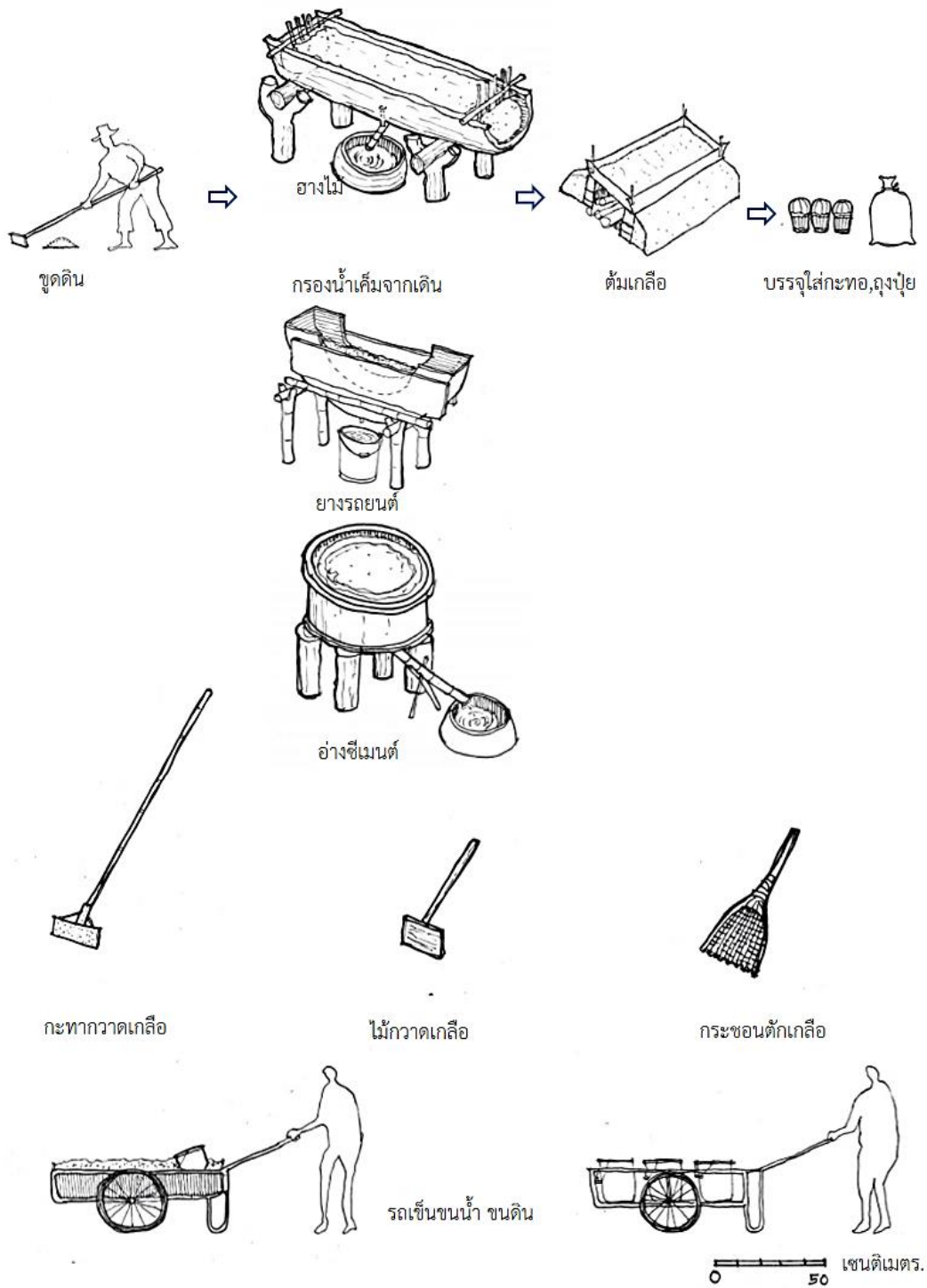
การเลี้ยงผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ คือพิธีไหว้เจ้าที่แหล่งเกลือชื่อ “นางเพี้ย” ช่วงเดือน 3 หรือกุมภาพันธ์ของทุกปี โดยทุกคนมารวมกันตอนเช้าจัดเครื่องเช่น ไหว้ หมาก พลุ เครื่องคาวหวาน

การขุดขี้กระทา (ดินเค็ม) ภายหลังจากชาวบ้านทำพิธีเลี้ยงนางเพี้ยเรียบร้อยแล้ว ทำการขุดขี้ทาโดยใช้ไม้กระทากวาดดินเป็นกองเล็ก ๆ โดยมีการทำสัญลักษณ์ปักไม้ไว้ว่ามีเจ้าของแล้ว จากนั้นเข้าสู่ขบวนการกรองเอาน้ำเค็มต่อไป

การโต้ง (กรอง) น้ำเค็ม เริ่มจากนำขี้ทามาใส่ภาชนะกรองเรียกว่า “ฮาง” ซึ่งทำจากวัสดุหลากหลาย เช่น ขอนไม้เก่าที่เป็นโพรง ทำจากไม้จิก ไม้แคนหรือฮางทำจาก ยางรถยนต์ ท่อซีเมนต์ ในทุก ๆ ฮางต้องใส่เกลบในส่วนด้านล่างทับบน “ลูกบวบ” ทำจากฟางข้าวสานเป็นสกลม ช่วยในการกรองชั้นสุดท้าย นำน้ำจากบ่อที่ขุดมาผสมกับขี้กระทาในสัดส่วนครึ่งหนึ่งของดิน โดยน้ำเค็มกรองไหลผ่าน “โดย”³⁴ หรือท่อทำจากไม้ไผ่ จากนั้นทำการวัดค่าความเค็มด้วยการจุ่ม “ลูกครึ่ง” หากเค็มได้ที่แล้วลูกครึ่งจะลอยน้ำ และเข้าสู่ขบวนการต้มเกลือต่อไป ดินเค็มที่ผ่านการกรอง เอาความเค็มออกแล้วเรียกว่า “จิป่อ” โดยถูกแยกออกมาทำเป็นกองไว้ด้านข้างฮาง

การต้มเกลือ มีวัสดุอุปกรณ์ดังนี้ 1. กระทะทำจากหลังคาสังกะสี 2. เตาต้มเกลือทำจากดิน 3. ตะกร้าใส่เกลือ 3. บ่วง (ซอน) ตักเกลือ หลังจากได้น้ำเค็มจากการกรองแล้วนำไปเทลงกระทะ ใช้เวลาต้มประมาณครึ่งวันหรือ 5-6 ชั่วโมง จนได้เกลือบริสุทธิ์ จากนั้นนำไปใส่กระทอเกลือจนกระทั่งปัจจุบันเปลี่ยนมาใช้ถุงปุ๋ยเพื่อความสะดวก

³⁴ โดย เรียกตามภาษาถิ่นอีสาน หมายถึงอวัยวะเพศชาย

ภาพที่ 50 แสดงขั้นตอนการทำเกลือและอุปกรณ์

- **จำนวนผู้ผลิตเกลือ** ผู้ผลิตเกลือคือกลุ่มคนทำนา ทำเกลือและประมงเป็นอาชีพในวงรอบฤดูกาลใน 1 ปี โดยอาชีพการทำนาและประมงยังคงเป็นหลักอยู่ แต่ในส่วนการทำเกลือนั้นลดลง ในอดีตนั้นบ้านชาวนำทำเกลือกันแทบทั้งหมดบ้าน แต่ในปัจจุบันเหลืออยู่ประมาณ 14 ราย
- **ปริมาณการผลิตเกลือ** การผลิตเกลือนั้นจะทำการตั้งแต่เช้าถึงเย็น ได้ประมาณวันละ 2-3 กระทะหรือประมาณ 15 กิโลกรัม หรือประมาณ 1 กระสอบปุ๋ยหรือ 14 กิโลกรัม ขายกิโลกรัมละ 100 บาท
- **ขอบเขตการค้าเกลือ** เกลือบ่อชาวนำ ถือได้ว่ามีชื่อเสียงในระดับตำบลพังงู และใกล้เคียง การนำไปขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้านั้นจะทำการอยู่ในระดับท้องถิ่นในหมู่บ้าน บางครั้งผลผลิตเกลือมีมากจะนำไปแลกข้าวในพื้นที่ใกล้เคียง

อาหารและวัฒนธรรมการกิน (Food heritage)

เกลือเป็นส่วนผสมหลักในการถนอมอาหารทำปลาร้า ปลาแห้ง ปลาเค็มและปลาร้าเป็นอาหารหลักสำหรับประกอบอาหารอื่น ๆ เช่น แกง หมก ซุป เป็นต้น นอกจากนั้นทำยารักษาโรคตาแดงวัวควายอีกทั้งใช้รักษาแผลจากการทำเหมืองวัวควาย ส่วนคนนั้นใช้ในการสีฟันป้องกันฟันผุ³⁵

ระบบเครือญาติกับการจัดการในวัฒนธรรมเกลือ (Kinship)

การทำเกลือเป็นระบบสืบทอดและอาศัยแรงงานในระบบเครือญาติ จากพ่อแม่สืบทอดกันมา โดยในแต่ละรายจะมีคนในครอบครัว อาทิเช่น สามีมภรรยาหรือลูกหลานมาร่วมกันผลิตประมาณ 1-2 คนต่อราย ไม่จำกัดเพศและวัย ในปัจจุบันส่วนบริหารท้องถิ่นส่งเสริมเป็นสินค้าท้องถิ่นทำให้มีผู้เข้ามาทำเกลือเพิ่มขึ้น

³⁵ สัมภาษณ์ นายประยงค์ เสาศี (66 ปี). ผู้อาวุโสของชุมชนและอดีตผู้ผลิตเกลือบ้านชาวนำ ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี, 22 กุมภาพันธ์ 2561.

การจัดการพื้นที่แหล่งผลิตเกลือ (Spatial organization)

ในวิถีเกษตรกรรมอีสานที่พัฒนาตามวงรอบปีหรือตามฤดูกาล โดยมีการจัดการแบ่งพื้นที่ชัดเจนได้แก่พื้นที่ทำนา พื้นที่ทำประมงในหนองหานและลำห้วย ส่วนพื้นที่ทำเกลือเป็นพื้นที่เฉพาะที่ชาวบ้านรู้ โดยทำตามฤดู โดยมี “โนนนางเพี้ย” เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ประจำบ่อเกลือ อีกทั้งมีการจัดการ “ขี้บ่อ” หรือเศษดินด้วยการขนมากองเสริมไว้รอบโนนนางเพี้ย³⁶

ศาสนาและความเชื่อ (Religion and beliefs) พิธีกรรม (Rite and ceremonial)

ชุมชนบ้านขาวัวและรอบหนองหานอุดรธานีแห่งนี้ นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาท อีกทั้งมีความเชื่อเรื่อง “ผีปูดตา” หรือผีบรรพบุรุษ ประจำหมู่บ้านที่ “ดอนปูดตา” อยู่ตำแหน่งทิศตกของหมู่บ้าน และมีนางเพี้ยสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำบ่อเกลือ ที่ “โนนนางเพี้ย” โดยทำการเลี้ยงในเดือน 3 หรือกุมภาพันธ์ของทุกปีก่อนเริ่มทำเกลือ ชุมชนนับถือศาสนาพุทธและความเชื่อท้องถิ่นร่วมกันในรูปแบบบุญ 12 เดือน³⁷

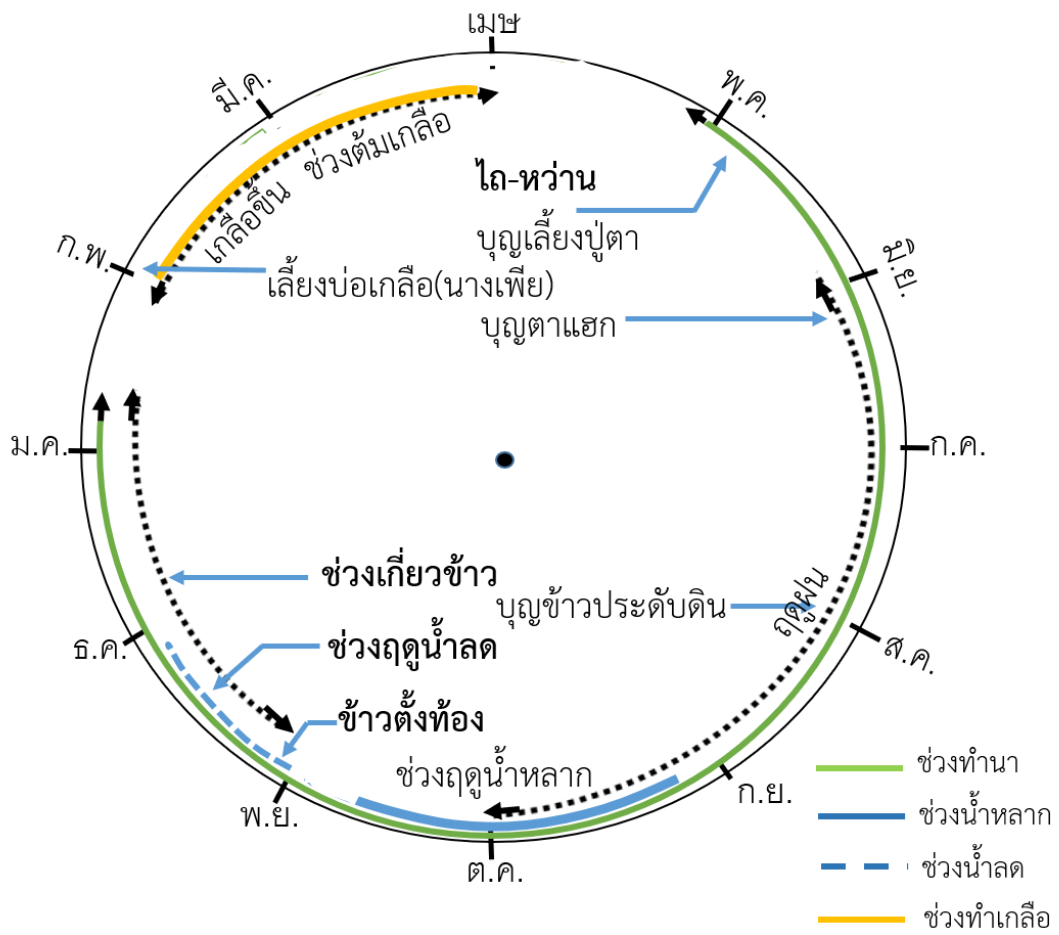
คติชนเกี่ยวกับเกลือและสภาพแวดล้อม (Folkloristic approach)

ชุมชนรอบหนองหานอุดรธานีจะมีตำนานพื้นบ้านเรื่อง “ผาแดงนางไอ่” ที่มีเนื้อหาใกล้เคียงกันกับหนองหารสกลนครที่นำมาผูกโยงในเรื่อง ชื่อบ้านนามเมืองที่อยู่รอบหนองหาน ได้แก่ บ้านแซแล บ้านเมืองพริก บ้านพันดอน และถูกนำมาอธิบายพื้นที่ธรรมชาติเช่นเดียวกันกับหนองหารสกลนคร ได้แก่การกำเนิด หนองหานและชื่อดอนต่าง ๆ แต่ความเชื่อเรื่องพญานาคกลับไม่ได้ถูกห้ามพูดถึงในขณะลงเรือ³⁸ โดยปัจจุบันเรื่องราวของผาแดงนางไอ่และพญานาคได้ถูกขยายผลไปเชื่อมโยงกับการท่องเที่ยวชมทะเลบัวแดงที่หนองหานและกลายเป็นสถานที่สักการะ ตามตำนานผาแดงนางไอ่

³⁶ สัมภาษณ์ นายสุรโชค อย่างสวย (57 ปี). ประธานสภาบริหารส่วนตำบลขาวัวและผู้ผลิตเกลือบ้านขาวัว ต.พังง อ.หนองหาน จ.อุดรธานี, 22 กุมภาพันธ์ 2561. และ นางอรุณ บุญทน (50 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านขาวัว ต.พังง อ.หนองหาน จ.อุดรธานี, 22 กุมภาพันธ์ 2561.

³⁷ สัมภาษณ์ นายประยงค์ เสาศิ (66 ปี). ผู้อาวุโสของชุมชนและอดีตผู้ผลิตเกลือบ้านขาวัว ต.พังง อ.หนองหาน จ.อุดรธานี, 22 กุมภาพันธ์ 2561.

³⁸ เรื่องเดียวกัน.

ภาพที่ 51 แผนภาพแสดงวงจรอาชีพและงานบุญประเพณีของบ้านชาวีว อ.หนองหาน จ.อุดรธานี

5.2.2 แอ่งโคราช

5.2.2.1 กรณีศึกษาบ่อกลืน ต.หัวหนอง อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น (ลุ่มน้ำชี)

สภาพแวดล้อม การตั้งถิ่นฐาน วิถีชีวิต และลักษณะทางธรณีวิทยา

บ่อกลืนเป็นพื้นที่หนึ่งใน “ทุ่งเมืองเพี้ย” ที่เป็นแหล่งเกลือขนาดใหญ่ ประกอบไปด้วยแหล่งเกลือหลายแหล่งได้แก่ บ้านเมืองเพี้ย บ้านดู่ โนนจิว และบ้านโนนศิลา พื้นที่ทั้งหมดอยู่ตอนล่างของกลุ่มแม่น้ำชี โดยมีลำห้วยสาขาได้แก่ ห้วยบ่อกลืน ห้วยเพิ่ม ห้วยขามเรียน ไหลผ่านพื้นที่ทุ่งเมืองเพี้ยก่อนไหลลงสู่ระดับน้ำขนาดใหญ่คือแก่งละว้า ชาวบ้านอาศัยพื้นที่ทุ่งเมืองเพี้ยนี้ในการทำนา ทำเกลือและทำประมงนอกหาปลาในลำห้วย แก่งละว้า แม่น้ำชี การตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยของผู้คนอยู่บริเวณนี้มากกว่า 200 ปี จากหลักฐานการสืบสายตระกูลที่อพยพมาจากเมืองสุวรรณภูมิ หรือร้อยเอ็ดในปัจจุบัน อีกทั้งหลักฐานโบราณคดีพบโครงกระดูกมนุษย์ เศษภาชนะดินเผา เมืองโบราณคูน้ำล้อมรอบที่บ้านเมืองเพี้ย และหลักฐานสิม (โบสถ์) ศิลปะแบบล้านช้างที่บ้านหัวหนอง โดยรวมแล้วผู้คนในแถบนี้เป็นกลุ่มคนในวัฒนธรรมไทยลาวและกลุ่มไทยโคราชที่อพยพมาเมื่อ 60 ปีก่อน³⁹ ปัจจุบันในพื้นที่แถบนี้การทำนา ทำสวนเริ่มลดลงและการทำเกลือได้เลิกทำไปหมดแล้วเหลือเพียงกลุ่มไทยโคราชบ้านบ่อกลืน ต.โนนแดง อ.โนนศิลา จ.ขอนแก่น ที่ยังทำกันอยู่

การผลิตเกลือพื้นบ้านและระบบเศรษฐกิจ⁴⁰

- **ขบวนการผลิตเกลือและพิธีกรรมเกี่ยวเนื่อง** แหล่งเกลือบ่อกลืนเป็นการทำเกลือในรูปแบบขุดดินเค็ม แต่เดิมแหล่งเกลือจะกระจายในเขตทุ่งเมืองเพี้ยในหลายพื้นที่หมู่บ้าน แต่ในปัจจุบันจะทำกันที่แหล่งเกลืออยู่บริเวณ “หนอง” ชื่อว่า “หนองบ่อกลืน” ซึ่งเป็นหนองหรือจุดรับน้ำจากลำห้วยสาขาต่าง ๆ การทำเกลือจะเริ่มช่วงหลังเสร็จจากเกี่ยวข้าวเสร็จประมาณเดือนธันวาคมถึงมกราคมและเป็นเวลาที่น้ำในหนองบ่อกลืนที่เคยเอ่อท่วมเริ่มแห้งสนิทและมีเกลือขึ้นตามพื้นดิน พื้นที่แหล่งเกลือเป็นพื้นที่สาธารณะที่สามารถเข้ามาทำเกลือร่วมกันได้ โดยมีขั้นตอนการหาเกลือและต้มเกลือจะอยู่ในพื้นที่เดียวกัน

³⁹ ไพบุลย์ บุญไชย และคณะ. "รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชี". เอกสารประกอบสัมมนาวิชาการ ประวัติศาสตร์การขยายตัวของลุ่มน้ำชี ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546: 62-66.

⁴⁰ สัมภาษณ์ นางแรม จุ่มกลาง (72 ปี). ผู้อาวุโสชุมชนและผู้ผลิตเกลือบ้านบ่อกลืน ต.โนนแดง อ.โนนศิลา จ.ขอนแก่น, 22 มีนาคม 2559. และ นายประเทือง ภูมิมาลา (43 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านบ่อกลืน ต.โนนแดง อ.โนนศิลา จ.ขอนแก่น, 22 มีนาคม 2559.

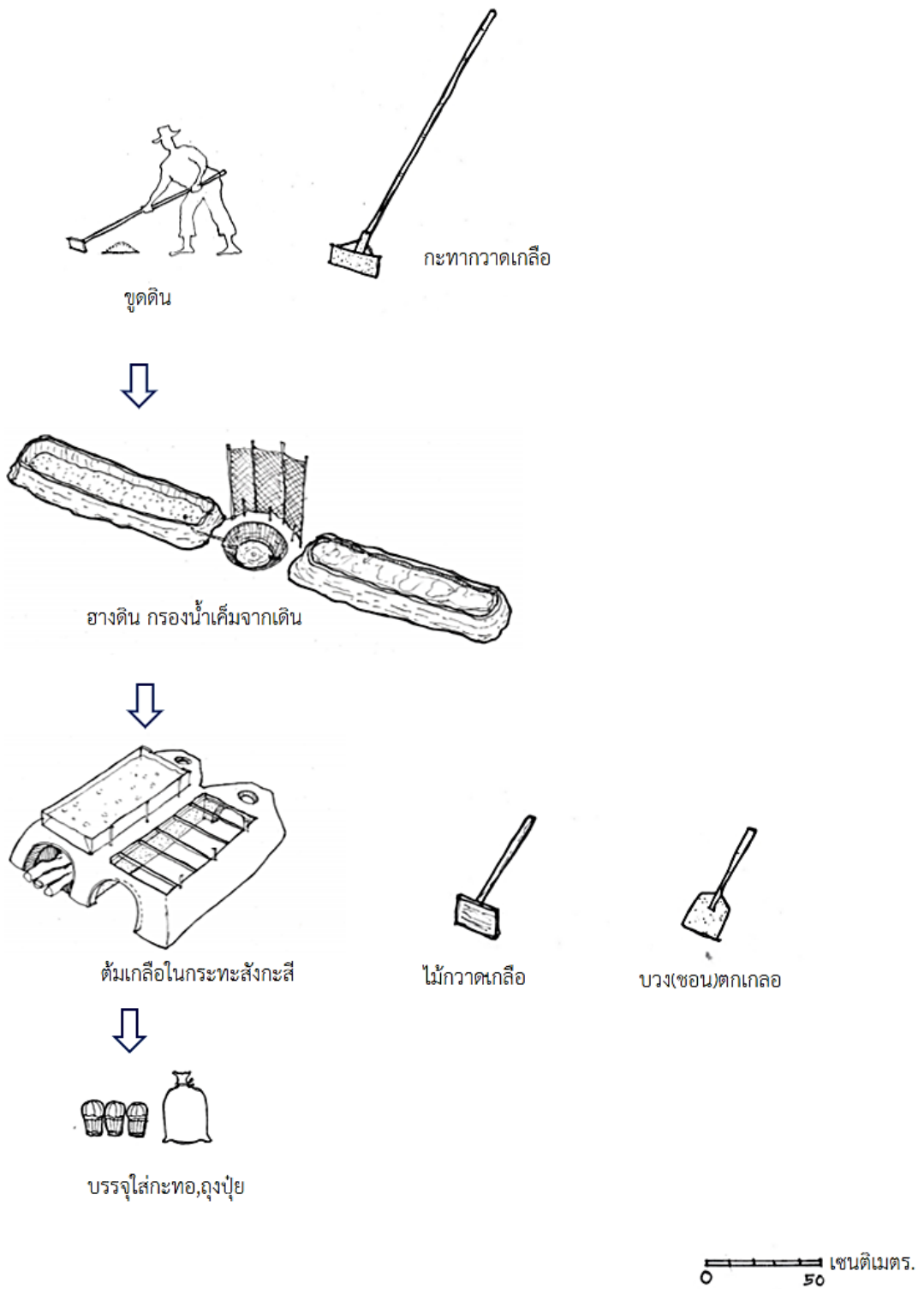
การเลี้ยงผีหรือไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ บริเวณบ่อกฐินมีเจ้าที่แหล่งเกลือชื่อ “เจ้าปู่ฟ้าระจิม” โดยจะมีศาลอยู่โนนเจ้าปู่ฟ้าระจิมซึ่งปัจจุบันเป็นสำนักสงฆ์ซ้อนทับอยู่ด้วยกัน โดยจะทำการเลี้ยงในช่วงเดือน 3 หรือกุมภาพันธ์ของทุกปี ทุกคนที่จะทำเกลือต้องมารวมกันจัดเครื่องเช่น ไห้ว หมาก พลุ เครื่องควหาวน มาทำพิธีในช่วงเช้า ก่อนจะลงมือทำเกลือ อยู่ในช่วงเดือน ธันวาคม ถึง กุมภาพันธ์และจะสิ้นสุดการทำเกลือ ช่วงเดือนเมษายนถึงพฤษภาคมที่เข้าสู่ฤดูฝนและน้ำในห้วยจะเอ่อท่วมหนองบ่อกฐิน

การขุดซึ้กระทา (ดินเค็ม) ภายหลังจากเกี่ยวข้าวเสร็จช่วงเดือนธันวาคม ถึง กุมภาพันธ์ ช่วงเวลาดังกล่าวหนองบ่อกฐินน้ำจะเริ่มแห้งและเห็นเกลือขึ้นตามผิวดินเป็นสีขาว ๆ หรือเป็นเกร็ด ภายหลังจากชาวบ้านทำพิธีเลี้ยงเจ้าปู่ฟ้าระจิมเรียบร้อยแล้ว ทำการใช้จอบหรือไม้กวาดซึ้กระทา (ดินปนเกลือ) เป็นกองเล็ก ๆ แล้วทำการร่วมกันขุดบ่อน้ำไว้ใช้ในขบวนการกรองน้ำเค็มต่อไป

การโถ่ง (กรอง) น้ำเค็ม การกรองน้ำเค็มนั้นทำกันในบริเวณบ่อกฐิน โดยอาศัยบ่อน้ำกร่อยที่ขุดไว้บริเวณนี้ การกรองน้ำเค็มเริ่มจากการนำซึ้กระทามาใส่ในภาชนะตัวกรองเรียกว่า “ฮาง” ซึ่งเป็นวัสดุที่ทำมาจากดินในหนองที่มีลักษณะเหนียวและอุ้มน้ำดี บี้ให้เป็นคั่นกว้างประมาณ 40 เซนติเมตรยาวประมาณ 2 เมตร สูง 30 เซนติเมตร แล้วใส่แกลบไว้ส่วนด้านล่างโดยส่วนกั้นนั้นใช้ฟางสานแล้วมัดเป็นวงกลมเรียกว่า “ลูกบวบ” เป็นตัวกรองน้ำเค็ม และนำน้ำกร่อยจากบ่อที่ขุดมาผสมกับซึ้กระทาในสัดส่วนครึ่งหนึ่งของดิน จากนั้นน้ำเค็มจะถูกกรองผ่านฮางดิน ในท่อไม้ไผ่ที่เรียกว่า “โคย” หยดลงบ่อดินที่ขุดไว้รองรับน้ำ จากนั้นจะทำการวัดค่าความเค็มด้วยการชิมในรสชาติที่คุ้นเคยหรือใช้ “ลูกครึ่ง” โดยการจุ่มลงไปทีน้ำเค็ม หากเค็มได้ที่แล้วลูกครึ่งจะลอยน้ำ จากนั้นเข้าสู่ขบวนการต้มเกลือต่อไป ซึ้กระทาหรือดินเค็มที่ผ่านการกรองเอาน้ำเค็มออกแล้วนั้นจะถูกแยกออกมาทำเป็นกองไว้ในด้านข้างฮางดิน

การต้มเกลือ จะมีวัสดุอุปกรณ์ดังนี้ กระทะทำจากหลังคาสังกะสี เตาต้มเกลือ ทำจากดินเสริมด้วยเหล็กแบนเปิดช่องโค้งเพื่อใส่ฟืนได้ ตะกร้าใส่เกลือ การต้มเกลือทำในกระโจมสแลนยัดด้วยเสาไม้ยูคาลิปตัส ปักล้อมรอบเป็นอาณาเขต เป็นพื้นที่เปิดโล่งภายในมีเตาต้มเกลือและที่พักผ่อนมีหลังคาคลุมรวมถึงอุปกรณ์การทำครัวและน้ำดื่ม โดยกระทะจะรองรับน้ำเค็มได้ประมาณ 3-5 ลิตร ใช้เวลาต้มประมาณ ครึ่งวันหรือ 5-6 ชั่วโมง จนได้เกลือบริสุทธิ์จากนั้นจึงนำไปใส่ถุงปุ๋ย จากอดีตที่เคยบรรจุไว้ในกระทะ การต้มเกลือจะทำทั้งกลางวันและกลางคืนตามความต้องการของปริมาณเกลือ ในบางครั้งราคาข้าวไม่ต้องการทำเกลือเป็นจำนวนมาก ชาวบ้านต้องต้มทั้งวันทั้งคืน โดยต้องมานอนค้ำและเรียกที่เป็นที่พิกว่า “ตูปเกลือ”

- **จำนวนผู้ผลิตเกลือ** ในอดีตบ่อเกลือมีผู้ผลิตเกลือมากกว่า 50 รายและทำกันหลายหมู่บ้าน แต่ในปัจจุบันเหลือเพียงชุมชนเดียวคือบ้านบ่อเกลือจำนวนประมาณ 12 ราย สาเหตุที่เลิกทำเกลือมีหลายประเด็นด้วยกันได้แก่ พื้นที่บ้านหัวหนองที่ติดถนนสายหลักของอำเภอ พื้นที่กลายเป็นเมืองชาวบ้านเปลี่ยนแปลงอาชีพจากเกษตรกรเป็นค้าขายและรับจ้าง อีกทั้งที่ดินเกษตรเปลี่ยนโรงงานต่าง ๆ พื้นที่บ้านเมืองเพียงมีการสร้างฝายกั้นน้ำทำให้น้ำในทุ่งบางส่วนไม่แห้งทำให้ไม่เกิดเกลือ และโดยรวมมีเกลือภายนอกจากอำเภอบ้านดุงมาตีตลาดและลูกหลานไม่รับช่วงต่อและยังมองว่าการทำเกลือมันลำบากทนความร้อนจากแดดไม่ไหว สาเหตุที่บ้านบ่อเกลือยังทำเกลืออยู่เพราะช่วงหลังได้ราคาดี เป็นที่ต้องการของตลาดที่ทำปลาร้า
- **ปริมาณการผลิตเกลือ** การผลิตเกลือนั้นจะทำการตั้งแต่เช้าถึงเย็น เริ่มจากการขุดขึ้นกระทะ (ดินเค็ม) กองไว้ แล้วขนใส่รถเข็น นำไปหมักและกรองที่ฮางดิน ใช้เวลาประมาณ 1 ชั่วโมง จะได้น้ำเค็มออกมาแล้วทำการต้มได้ประมาณวันละ 2-3 กระทะ ประมาณ 15 กิโลกรัมหรือประมาณ 1 กระสอบปุ๋ย ขายกิโลกรัมละ 100 บาท ต่อ 1 วัน
- **ขอบเขตการค้าเกลือ** บ้านบ่อเกลือ ถือได้ว่ามีชื่อเสียงในระดับอำเภอบ้านดุงและใกล้เคียงโดยจะมีลูกค้าประจำ เรียกว่า “สายเกลือ” ซื้อเกลือไปทำปลาร้าเพราะเชื่อในคุณภาพสายเกลือไปไกลถึงอำเภอบุขารัตน์ จังหวัดขอนแก่น บางครั้งผลผลิตเกลือมากจะนำเกลือไปแลกข้าวในพื้นที่ใกล้เคียง โดยในปัจจุบันการทำเกลือมีทั้งไว้ขาย ไว้แลกเปลี่ยนสินค้าและทำเก็บไว้บริโภคในครัวเรือน

ภาพที่ 52 แสดงขั้นตอนการทำเกลือและอุปกรณ์

อาหารและวัฒนธรรมการกิน (Food heritage)

สำหรับเกลือกับวัฒนธรรมการกินของคนในบ้านบ่อเกลือและบริเวณทุ่งเมืองเพีย กินข้าวเหนียวกับอาหารที่หลากหลายโดยมี “ปลาร้า” เป็นส่วนผสมหลักในการประกอบอาหาร เกลือเป็นส่วนผสมหลักในการถนอมอาหารทำปลาร้า ปลาแห้ง ปลาเค็มและปลาร้าเป็นอาหารหลักสำหรับประกอบอาหารอื่น ๆ เช่น แกง หมก ซุป เป็นต้น ประโยชน์ของเกลือนอกจากเป็นอาหารของคนแล้วยังเป็นอาหารสัตว์ ได้แก่ การนำเศษเกลือที่ติดกระทะ มีลักษณะแข็งเป็นก้อนที่เรียกว่า “เกลือดाल” ใช้เป็นอาหารให้วัวควายในการบำรุง อีกทั้งเศษเกลือยังใช้รักษาอุณหภูมิความเย็นในถังไอศกรีมที่มีรถเข็นมารับซื้อเกลือ⁴¹

ระบบเครือญาติกับการจัดการในวัฒนธรรมเกลือ (Kinship)

การทำเกลือเป็นระบบสืบทอดและอาศัยแรงงานในระบบเครือญาติและครอบครัว เช่น สามีภรรยาหรือลูกหลานมาร่วมกันผลิตประมาณ 2-3 คนต่อราย ไม่จำกัดเพศและวัย⁴² ปัจจุบันนี้จำนวนผู้ทำเกลือลดลงจากเดิมที่เคยทำกันมาก แต่ภายหลังที่ส่วนบริหารท้องถิ่นให้การส่งเสริมเป็นสินค้าท้องถิ่น จัดตั้งเป็นกลุ่มทำเกลือของตำบลหนองหนอง อีกทั้งทางโรงเรียนในพื้นที่ให้ความสนใจศึกษาและประชาสัมพันธ์ทำให้เริ่มมีผู้เข้ามาทำเกลือเพิ่มขึ้น⁴³ ในภาพรวมรวมแล้วในพื้นที่ทุ่งเมืองเพียเป็นแหล่งทำเกลือขนาดใหญ่ต่อเนื่องมาประมาณ 1500 ปี และคนในพื้นที่ส่วนใหญ่ทำเกลือเป็นหนึ่งในอาชีพก่อนจะเกิดการเปลี่ยนแปลงในช่วงเวลาถัดมา

การจัดการพื้นที่แหล่งผลิตเกลือ (Spatial organization)

ในวิถีเกษตรกรรมนั้นเมื่ออาชีพตามวงรอบปีหรือตามฤดูกาล โดยมีการจัดการแบ่งพื้นที่ชัดเจนได้แก่พื้นที่ทำนา พื้นที่ทำประมงทั้งที่อยู่ในแม่น้ำลำห้วย หนองน้ำและชลประทานในนา และพื้นที่ทำเกลือซึ่งเป็นพื้นที่เฉพาะที่เกิดเกลือที่ชาวบ้านรู้และสืบทอดกันมา โดยในอดีตเป็นลักษณะเป็นทุ่งนาและจะเกิดเกลือบริเวณริมห้วยสาขาต่าง ๆ แต่ในปัจจุบันภายหลังการเปลี่ยนของสภาพพื้นที่และอาชีพ การทำเกลือจะเหลือในหนองบ่อเกลือ หลังจากน้ำเอ่อท่วมช่วงฤดูฝนในหนองบ่อเกลือลดลงจนแห้งสนิท จะเกิดเกลือขึ้นในช่วงฤดูแล้ง การขุดดินหาซึ้ทา การกรองน้ำเค็มและต้มเกลือจะทำในบริเวณพื้นที่หนองบ่อเกลือแห่งนี้ โดยมี “โนนเจ้าปู่ฟ้าระงิม” อยู่ทางทิศตะวันออกของหนอง เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ประจำบ่อเกลือ

⁴¹ สัมภาษณ์ นางแรม จุ่มกลาง (72 ปี). ผู้อาวุโสชุมชนและผู้ผลิตเกลือบ้านบ่อเกลือ ต.โนนแดง อ.โนนศิลา จ.ขอนแก่น, 22 มีนาคม 2559. และ นายดาวรุ่ง จุ่มกลาง. ผู้ผลิตเกลือบ่อเกลือ ต.โนนแดง อ.โนนศิลา จ.ขอนแก่น, 22 มีนาคม 2559.

⁴² สัมภาษณ์ นางแรม จุ่มกลาง และ นายประเทือง ภูมิมาลา (43 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านบ่อเกลือ ต.โนนแดง อ.โนนศิลา จ.ขอนแก่น, 22 มีนาคม 2559.

⁴³ สัมภาษณ์ นายสมรรถศรี หมั่นแก้ว (43 ปี). นายกองค์การบริหารส่วนตำบลหัวหนอง อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น, 8 กันยายน 2560.

ศาสนาและความเชื่อ (Religion and beliefs) พิธีกรรม (Rite and ceremonial)

ชุมชนบ้านบ่อกลิ่นและบริเวณทุ่งเมืองแห่งนี้ นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาท อีกทั้งมีความเชื่อเรื่อง “ผีปู้ตา” หรือผีบรรพบุรุษ ประจำหมู่บ้าน โดยมีสถานที่อยู่ “ดอนปู้ตา” ทางทิศตึกเฉียงเหนือของหมู่บ้านโดยจะทำการเลี้ยงบวงสรวงในเดือน 6 หรือพฤษภาคม ถือเป็นกรทำบุญเพื่อความเป็นสิริมงคลก่อนทำนา ภายหลังก่อนทำนาเสร็จ ในอดีตจะทำการเลี้ยงเจ้าปู่ฟ้าระงิม ผีหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำบ่อเกลือ ที่ “โนนฟ้าระงิม” ในเดือน 3 หรือกุมภาพันธ์ของทุกปีก่อนจะเริ่มทำเกลือ แต่ปัจจุบันได้ทำการเลี้ยงรวมกันทั้งผีปู้ตาและเจ้าปู่ฟ้าระงิมเพื่อความสะดวกรวดเร็ว ในโดยรวมแล้วศาสนาพุทธและความเชื่อท้องถิ่นจะร่วมกันในรูปแบบบุญ 12 เดือน⁴⁴

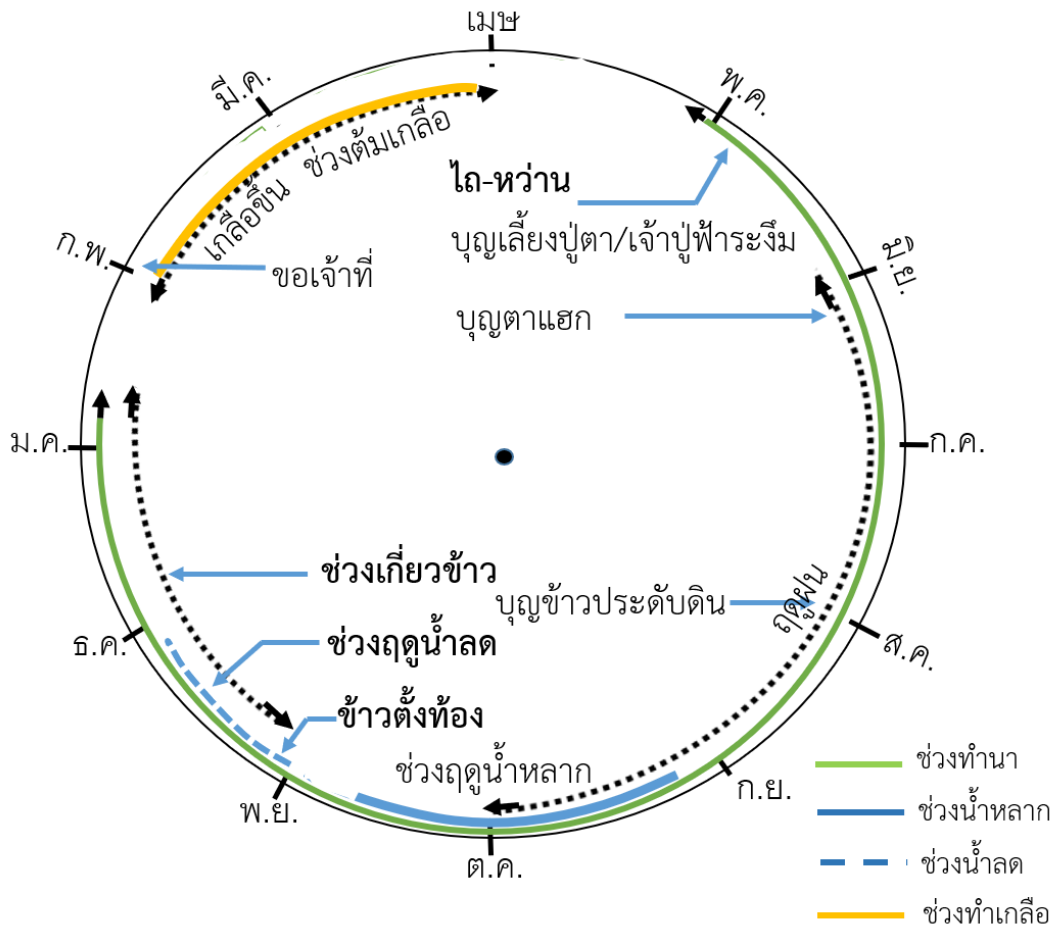
คติชนเกี่ยวกับเกลือและสภาพแวดล้อม (Folkloristic approach)

เนื่องจากแหล่งทำเกลือบ่อกลิ่นเป็นหนึ่งในทุ่งเมืองเพียง จึงทำให้มีตำนานและเรื่องเล่าหลากหลาย แต่ที่มีประเด็นเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและเกลือดังนี้ ตำนานบ่อกลิ่น ที่กล่าวถึงผู้คนมากมายมาทำบุญทอดกฐินเดินผ่านหนองบ่อกลิ่นแห่งนี้ เกิดลมพายุหมุน จึงเรียกชื่อหนองแห่งนี้ว่า “หนองบ่อกลิ่น” อีกทั้งชื่อของบ่อกลิ่นนี้ มีเรื่องเล่าอีกด้านหนึ่งที่กล่าวว่าในอดีตนั้น บ่อเกลือแห่งนี้มีความรุ่งเรืองที่ผู้คนจากทุกสารทิศมาต้มเกลือกันราวกับมาทำบุญกฐิน อีกทั้งเรื่องชุมทรัพย์ใต้ “ฮ่มซ่า” แปลว่าใต้ร่มต้นมะค่าบริเวณโนนเจ้าปู่ฟ้าระงิม เล่ากันว่าชุมทรัพย์ฝังอยู่ใต้ดิน ทำให้ผู้คนเข้าไปขุดหาชุมทรัพย์แต่ไม่พบอะไร อีกทั้งยังเสียสติไปตามกัน แต่ภายหลังกลับมาพบว่า ชุมทรัพย์ที่วานั้นคือเกลือที่อยู่ใต้ดินนั่นเอง⁴⁵ มีเรื่องเล่าถึงความศักดิ์สิทธิ์ของโนนเกลือต่าง ๆ ได้แก่ โนนเจ้าปู่ฟ้าระงิม โนนน้อย โนนผือบัง ที่คนเก่าแก่เล่าว่าในวันพระตอนกลางคืนจะมีลูกไฟเป็นแสงสีขาวลอยไปมาหากระหว่างโนนเกลือ อีกทั้งยังมีความเชื่อว่าเจ้าปู่ฟ้าระงิมเป็นเจ้าของปกครองเมืองเก่าแห่งนี้อีกด้วย⁴⁶ จากหลักฐานโบราณคดีต่าง ๆ ที่พบและตำนานเรื่องเล่าล้วนแต่สะท้อนถึงความเป็นชุมชนเก่า และยังมีทรัพยากรเกลือที่เป็นปัจจัยสำคัญในความทรงจำของผู้คนผสมผสานกับสำนึกถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่

⁴⁴ สัมภาษณ์ นางแรม จุ่มกลาง (72 ปี). ผู้อาวุโสชุมชนและผู้ผลิตเกลือบ้านบ่อกลิ่น ต.โนนแดง อ.โนนศิลา จ.ขอนแก่น, 22 มีนาคม 2559.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน.

⁴⁶ สัมภาษณ์ นายสมทรรศน์ หมั่นแก้ว (43 ปี). นายกองค์การบริหารส่วนตำบลหัวหนอง อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น, 8 กันยายน 2560.

ภาพที่ 53 แผนภาพแสดงวงจรอาชีพและงานบุญประเพณีของบ้านบ่อหิน อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น

5.2.2.2 กรณีศึกษาบ้านแก่น้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด (ลุ่มน้ำชี)

สภาพแวดล้อม การตั้งถิ่นฐาน วิถีชีวิต และลักษณะทางธรณีวิทยา

เป็นชุมชนทำการเกษตรแถบลุ่มแม่น้ำชีตอนกลาง เป็นที่ราบสลับกับเนินระดับกลาง มีลำห้วยบัวเป็นลำห้วยสาขาไหลลงสู่แม่น้ำชีทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ชาวบ้านในแถบนี้ประกอบอาชีพ การทำนา ทำเกลือ ทำสวนและทำประมงนอกหาปลาในลำห้วย เนื่องจากชุมชนตั้งอยู่ไม่ไกลจากแม่น้ำชีและพื้นที่เป็นที่ราบ ทำให้มีโอกาสน้ำท่วมมา การตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยของผู้คนอยู่บริเวณนี้มากกว่า 200 ปี จากหลักฐานการสืบสายตระกูลที่อพยพมาจากเมืองสุวรรณภูมิหรือร้อยเอ็ดในปัจจุบันและบางส่วนอพยพมาจากเมืองยโสธร อีกทั้งมีเรื่องความทรงจำเรื่อง “พระวอพระตา” บุคคลในประวัติศาสตร์ของบรรพบุรุษท้องถิ่น⁴⁷ โดยรวมแล้วผู้คนในแถบนี้เป็นกลุ่มคนในวัฒนธรรมไทยลาว

การผลิตเกลือพื้นบ้านและระบบเศรษฐกิจ⁴⁸

- ขบวนการผลิตเกลือและพิธีกรรมเกี่ยวเนื่อง แหล่งเกลือบ้านแก่น้อยประกอบด้วยแหล่งเกลือหลายแห่งได้แก่ บ่อน้อย บ่อใหญ่และบ่อสุริวงค์ โดยเป็นการทำเกลือในรูปแบบชูดดินเค็ม แหล่งเกลือจะกระจายติดกันอยู่ในบริเวณนาที่เป็นที่ราบ การทำเกลือจะเริ่มช่วงหลังเสร็จจากเกี่ยวข้าวเสร็จประมาณเดือนธันวาคมถึงมกราคมบริเวณแหล่งเกลือนี้ชาวบ้านจะเว้นไว้ไม่ได้ทำนาเนื่องจากมีความเค็มของดินสูง ภายหลังจากพื้นที่เริ่มแห้งสนิทและมีเกลือขึ้นตามพื้นดินพื้นที่แหล่งเกลือเป็นพื้นที่สาธารณะของชุมชนที่จะเข้ามาทำเกลือร่วมกัน และมีขั้นตอนการทำเกลือและต้มเกลือจะอยู่ในพื้นที่เดียวกัน โดยขั้นตอนและพิธีกรรมการทำเกลือมีดังนี้

⁴⁷ สัมภาษณ์ นายสุระสิทธิ์ สุระพิณีจ (50 ปี). นายกองค้การบริหารส่วนตำบลไพศาล บ้านแก่น้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 6 กรกฎาคม 2560.

⁴⁸ สัมภาษณ์ นางทองคำ แก่นาค้า (59 ปี). ผู้อาวุโสชุมชนและผู้ผลิตเกลือบ้านแก่น้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 5 กรกฎาคม 2560. และ นางอุดม ณรงค์ชัย (60 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านแก่น้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 5 กรกฎาคม 2560.

การเลี้ยงผีหรือไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ บริเวณบ้านเก่าน้อย เจ้าที่แหล่งเกลือชื่อ “ย่าเพี้ย” โดยจะมีศาลที่ “โนนนางเพี้ย” ซึ่งปัจจุบันเป็นอยู่รวมกันกับ สำนักงานองค์การบริหารส่วนตำบลไพศาล โดยจะทำการเลี้ยงในช่วงเดือน 6 หรือพฤษภาคมของทุกปี โดยจะเลี้ยงพร้อมกันกับผีปู่ตาของหมู่บ้าน ทุกคนที่จะทำเกลือและลูกบ้านต้องมารวมกันจัดเครื่องเช่นไหว้ หมาก พลุ เครื่องคาวหวาน โดยทำพิธีในช่วงเช้า ส่วนการทำเกลือนั้นจะทำในช่วงเดือนธันวาคม ถึงกุมภาพันธ์ โดยก่อนจะทำเกลือจะต้องบอกกล่าวนางเพี้ย เรียกว่า “ปงนางเพี้ย” ด้วยการเตรียม เครื่องไหว้ ได้แก่ กล้วย หมากพลุ โดยจะทำการที่เตาต้มเกลือของแต่ละราย และการทำเกลือจะสิ้นสุดการทำเกลือ ช่วงเดือนเมษายน ถึงพฤษภาคมที่เข้าสู่ฤดูฝนและน้ำในห้วยจะเอ่อท่วมเขานาเข้าพื้นที่เกลือ⁴⁹

การขุดขึ้นกระทา (ดินเค็ม) ภายหลังจากเกี่ยวข้าวเสร็จช่วงเดือนธันวาคม ถึงกุมภาพันธ์ ช่วงเวลาดังกล่าวพื้นที่แหล่งเกลือจะเริ่มแห้งและจะเห็นเกลือขึ้นเป็นสีขาว ภายหลังจากชาวบ้านบอกกล่าวนางเพี้ย เพื่อขอทำเกลือเรียบร้อยแล้ว ทำการใช้จอบหรือไม้กวาดขึ้นกระทา (ดินปนเกลือ) เป็นกองเล็ก ๆ และทำสัญลักษณ์ด้วยกิ่งไม้แสดงถึงความเป็นเจ้าของ ก่อนเข้าสู่ขบวนการกรองเอาน้ำเค็มต่อไป

การโตะ (กรอง) น้ำเค็ม ชาวบ้านทำกันในบริเวณบ่อเกลือบ้านเก่าน้อย โดยอาศัยบ่อน้ำจืดที่ขุดไว้อย่างถาวรในบริเวณนั้น จากนั้นนำขึ้นกระทาที่ขุดมาใส่ในภาชนะตัวกรองเรียกว่า “ฮาง” ซึ่งทำจากวัสดุที่หลากหลายได้แก่ ขอนไม้เก่าที่ขุดให้เกิดหลุม ทำจากไม้จิก ไม้แคน หรือท่อซีเมนต์ อ่างพลาสติก โองมังกกร แล้วนำเกลือใส่ไว้ส่วนด้านล่างโดยส่วนกันนั้นใช้ฟางสานแล้วมัดเป็นวงกลมเรียกว่า “ลูกบวบ” เป็นตัวช่วยกรองน้ำเค็ม และใช้น้ำกร่อยจากบ่อที่ขุดผสมกับขึ้นกระทาในสัดส่วนครึ่งหนึ่งของดิน จากนั้นน้ำเค็มจะถูกรองผ่านฮางดิน ในท่อไม้ไผ่ที่เรียกว่า “โคย” หยดลงบ่อดินที่ขุดไว้รองรับน้ำ จากนั้นจะทำการวัดค่าความเค็มด้วยการใช้ “ลูกครึ่ง” โดยการจุ่มลงไปใต้น้ำเค็ม หากเค็มได้ที่แล้วลูกครึ่งจะลอยน้ำ จากนั้นเข้าสู่ขบวนการต้มเกลือต่อไป ขึ้นกระทาหรือดินเค็มที่ผ่านการกรองเอาน้ำเค็มออกแล้วนั้นจะถูกแยกออกมาทำเป็นกองไว้ในด้านข้างฮาง

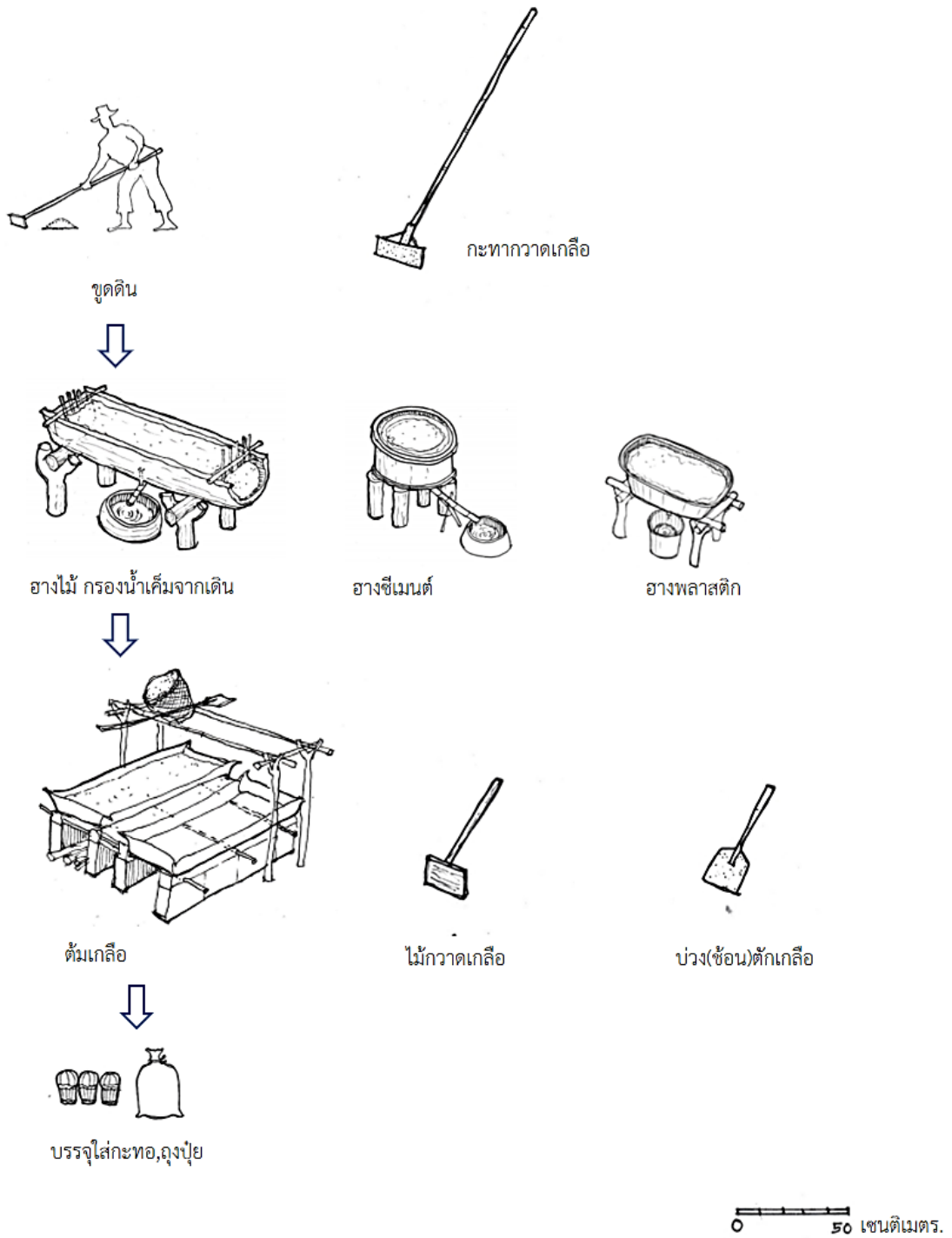
⁴⁹ สัมภาษณ์ นางทองมี สุธินาม (64 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านเก่าน้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 6 กรกฎาคม 2560.

การต้มเกลือ จะมีวัสดุอุปกรณ์ดังนี้ กระทะทำจากหลังคาสังกะสีนำมาตีและพับจัดรูปให้เป็นกระทะสี่เหลี่ยม เตาดมเกลือทำจากดินเสริมด้วยเหล็กแบน เปิดช่องโคงเพื่อใส่ฟืนได้ ตะกร้าใส่เกลือ โดยทำการต้มกลางแจ้ง มีเพลิงที่พอกทำหลังคาคลุมใช้พอก่อนระหว่างเผ้าเตา หลังจากได้น้ำเค็มจากการกรองแล้วนำไปเทลงกระทะ โดยรองรับน้ำเค็มได้ประมาณ 2-3 ลิตร ใช้เวลาต้มประมาณ ครึ่งวันหรือ 4-5 ชั่วโมง จนได้เกลือบริสุทธิ์จากนั้นจึงนำไปใส่ถุงปุ๋ยจากอดีตที่เคยบรรจุไว้ในกระทะ การต้มเกลือจะทำทั้งกลางวันและกลางคืนตามความต้องการของปริมาณเกลือ

- **จำนวนผู้ผลิตเกลือ** การทำนา ทำเกลือและประมงเป็นอาชีพในวงรอบฤดูกาลใน 1 ปี ในอดีตนั้นมีผู้ผลิตเกลือมากกว่า 50 ราย และทำกันหลายหมู่บ้านได้แก่ บ้านท่าบ่อ บ้านบ่อใหญ่ แต่ในปัจจุบันเหลือเพียงชุมชนเดียวที่ทำกันหนาแน่นคือบ้านเก่าน้อยที่มีจำนวนคนทำเกลือประมาณ 13 ราย สาเหตุที่เลิกทำเกลือมีหลายประเด็นด้วยกันได้แก่ ฟืนที่ใช้ในการต้มเกลือไม่เพียงพอ ชาวบ้านเปลี่ยนแปลงอาชีพจากเกษตรกรเป็นค้าขายและรับจ้าง คนต้มเกลือชราภาพทำไม่ไหวขาดคนสืบทอด การทำเกลือที่บ้านเก่าน้อยมีการสืบทอดจากบรรพบุรุษ พ่อแม่ส่งต่อกันมา โดยในแต่ละรายจะมีคนในครอบครัวอาชีพเช่น สามีภรรยาหรือลูกหลานมาร่วมกันผลิตประมาณ 2-3 คนต่อราย ไม่จำกัดเพศและวัยโดยที่สมารถจะทำงานได้ สาเหตุที่บ้านเก่าน้อยยังทำเกลืออยู่เพราะในช่วงหลังเกลือขายราคาดี เป็นที่ต้องการของตลาดที่ทำปลาร้า อีกทั้งในปัจจุบันทางองค์การบริหารส่วนท้องถิ่นให้การสนับสนุนส่งเสริมเป็นผลิตภัณฑ์ชุมชน

- **ปริมาณการผลิตเกลือ** การผลิตเกลือนั้นจะทำกันตั้งแต่เช้าถึงเย็น เริ่มจากการขุดขึ้นกระทะ (ดินเค็ม) กองไว้ แล้วขนใส่รถเข็น นำไปหมักและกรองที่อ่างดิน ใช้เวลาประมาณ 1 ชั่วโมง จะได้น้ำเค็มออกมาแล้วทำการต้มได้ประมาณวันละ 3-4 กระทะหรือประมาณ 1 กระสอบปุ๋ยขายกิโลกรัมละ 100 บาท หรือปี๊บละ 200-300 บาทต่อ1วัน

- **ขอบเขตการค้าเกลือ** บ้านเก่าน้อย ถือได้ว่ามีชื่อเสียงในระดับตำบลไพศาล และอำเภอเสลภูมิและใกล้เคียงโดยจะมีลูกค้าประจำซื้อเกลือไปทำปลาร้า บางครั้งผลผลิตเกลือมากจะนำเกลือไปแลกข้าว แลกปลาในพื้นที่ใกล้เคียง โดยในปัจจุบันการทำเกลือมีทั้งไว้ขาย ไว้แลกเปลี่ยนสินค้าและทำเก็บไว้บริโภคในครัวเรือน

ภาพที่ 54 แสดงขั้นตอนการทำเกลื่อและอุปกรณ์

อาหารและวัฒนธรรมการกิน (Food heritage)

สำหรับเกลือกับวัฒนธรรมการกินของคนในบ้านเก่าน้อยและบริเวณใกล้เคียง กินข้าวเหนียวกับอาหารที่หลากหลายโดยมี “ปลาร้า” เป็นส่วนผสมหลักในการประกอบอาหาร เกลือเป็นส่วนผสมหลักในการถนอมอาหารทำปลาร้า ปลาแห้ง ปลาเค็มและปลาร้าเป็นอาหารหลักสำหรับประกอบอาหารอื่น ๆ เช่น แกง หมก ซุป เป็นต้น ประโยชน์ของเกลือนอกจากเป็นอาหารของคนแล้วยังเป็นเป็นยารักษาโรคตาแดงของวัวควาย ส่วนคนนั้นใช้เกลืออมและสีฟันในการรักษาเหงือกและฟัน⁵⁰

ระบบเครือญาติกับการจัดการในวัฒนธรรมเกลือ (Kinship)

การทำเกลือเป็นระบบสืบทอดและอาศัยแรงงานในระบบเครือญาติในครอบครัว จากเมื่อก่อนที่จำนวนผู้ทำเกลือลดลงจากเดิมที่เคยทำกันมาก แต่ภายหลังที่ส่วนบริหารท้องถิ่นให้การส่งเสริมเป็นสินค้าท้องถิ่น จัดตั้งเป็นกลุ่มทำเกลือของตำบลไพศาล และประชาสัมพันธ์เริ่มทำให้ผู้เข้ามาทำเกลือเพิ่มขึ้นและเริ่มเป็นที่รู้จักจากภายนอก⁵¹

การจัดการพื้นที่แหล่งผลิตเกลือ (Spatial organization)

ในวิถีเกษตรกรรมนั้นมีอาชีพตามวงรอบปีหรือตามฤดูกาล โดยมีการจัดการแบ่งพื้นที่ชัดเจน ได้แก่ พื้นที่ทำนา พื้นที่ทำประมงทั้งที่อยู่ในแม่น้ำชี ลำห้วย หนองน้ำและชลประทานในนา และพื้นที่ทำเกลือซึ่งเป็นพื้นที่เฉพาะที่เกิดเกลือที่ชาวบ้านรู้และสืบทอดกันมาจะเป็นพื้นที่ที่มีขอบเขตชัดเจนโดยมีขอบเขตความเค็มจนไม่สามารถทำนาได้ ในส่วนพื้นที่ถัดไปที่มีความเค็มลดลงจนสามารถทำนาตามฤดูกาลได้ การทำนาและทำเกลือจะแยกพื้นที่ออกจากกันอย่างชัดเจน อีกทั้งยังมีพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์คือ “โนนนางเพี้ย” ที่อยู่ใกล้แหล่งทำเกลือ

ศาสนาและความเชื่อ (Religion and beliefs) พิธีกรรม (Rite and ceremonial)

ชุมชนบ้านเก่าน้อยและผู้คนแถบนี้ นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาท อีกทั้งมีความเชื่อเรื่อง “ผีปู้ตา” หรือผีบรรพบุรุษ ประจำหมู่บ้าน โดยมีสถานที่อยู่ “ดอนปู้ตา” ทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านโดยจะทำการเลี้ยงบวงสรวงในเดือน 6 หรือพฤษภาคม ถือเป็นการทำบุญเพื่อความ เป็นสิริมงคลก่อนทำนาในช่วงเวลาเดียวกันจะทำการเลี้ยงนางเพี้ย สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำแหล่ง

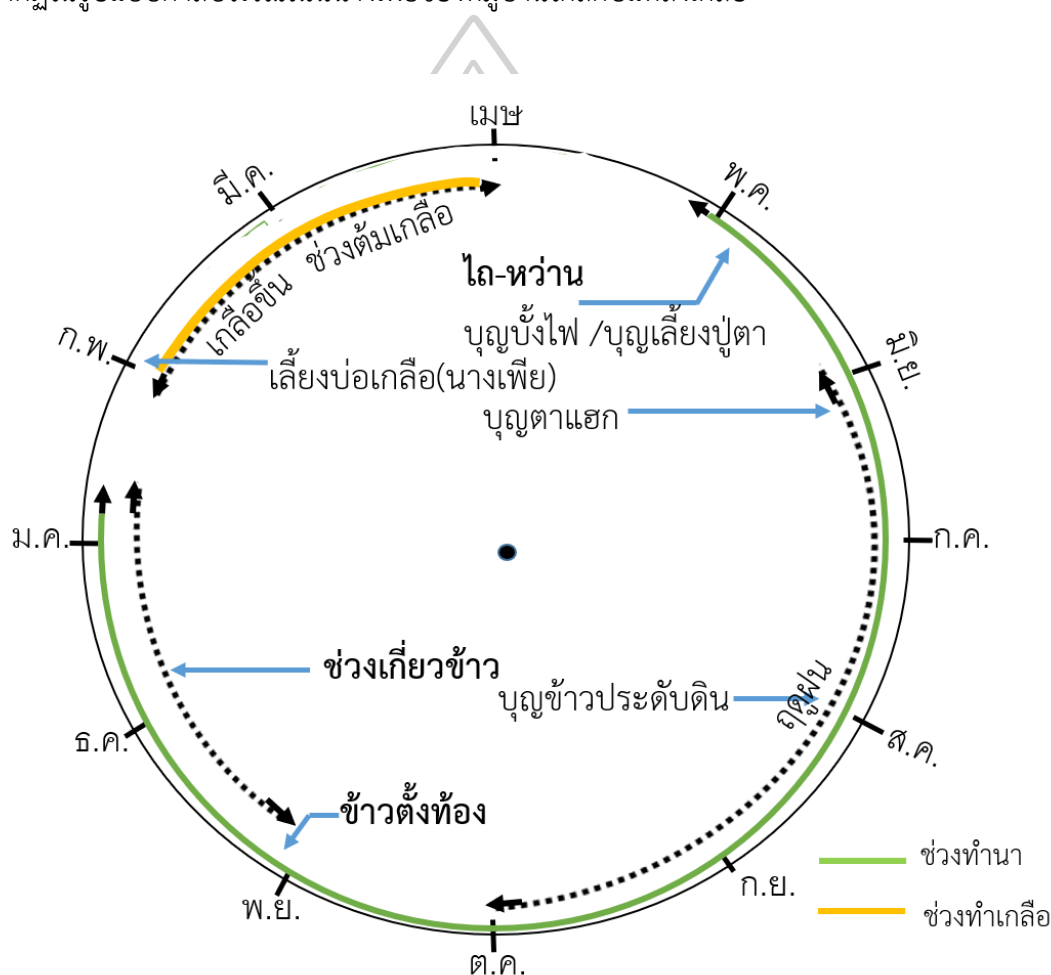
⁵⁰ สัมภาษณ์ นางทองคำ แก่นาคำ (59 ปี). ผู้อาวุโสชุมชนและผู้ผลิตเกลือบ้านเก่าน้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 5 กรกฎาคม 2560.

⁵¹ สัมภาษณ์ นายสุระสิทธิ์ สุระพิณิจ (50 ปี). นายกองค้การบริหารส่วนตำบลไพศาล บ้านเก่าน้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 6 กรกฎาคม 2560.

เกลือ เป็นลักษณะของบุญใหญ่ของชุมชน ส่วนการไหว้นางเพี้ยก่อนจะลงมือทำเกลือนั้นจะทำการเองในแต่ละราย ในภาพรวมศาสนาพุทธและความเชื่อท้องถิ่นจะร่วมกันในรูปแบบบุญ 12 เดือนที่หมุนเวียนไปกับฤดูกาลกับการทำเกษตรกรรม⁵²

คติชนเกี่ยวกับเกลือและสภาพแวดล้อม (Folkloristic approach)

เรื่องเล่าในชุมชนนั้นกล่าวถึง “ย่าเพี้ย” ซึ่งเป็นบรรพบุรุษที่อพยพมาตั้งบ้านและริเริ่มหาแหล่งเกลือ เป็นผู้มีความสามารถในการผลิตเกลือได้ครั้งละมาก ๆ โดยปัจจุบันย่าเพี้ยได้ปรากฏในรูปแบบศาลบริเวณโนนนางเพี้ยของหมู่บ้านใกล้เคียงกับแหล่งเกลือ⁵³

ภาพที่ 55 แผนภาพแสดงวงจรอาชีพและงานบุญประเพณีของบ้านแก่น้อย อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด

⁵² สัมภาษณ์ นางทองคำ แก่นาคำ (59 ปี). ผู้อาวุโสชุมชนและผู้ผลิตเกลือบ้านแก่น้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 5 กรกฎาคม 2560.

⁵³ สัมภาษณ์ นางสาว เหมวัน (87 ปี). ผู้อาวุโสชุมชนและผู้ผลิตเกลือบ้านแก่น้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 6 กรกฎาคม 2560.

5.2.2.3 กรณีศึกษาบ้านโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา (ลุ่มน้ำมูล)

สภาพแวดล้อม การตั้งถิ่นฐาน วิถีชีวิต และลักษณะทางธรณีวิทยา

เป็นชุมชนทำการเกษตรแถบลุ่มแม่น้ำมูลตอนบนอยู่บริเวณรอยต่อจังหวัดชัยภูมิ ขอนแก่นและนครราชสีมา แหล่งเกลือบ้านโนนทองกลางเป็นหนึ่งในแหล่งเกลือทุ่งผิพอนที่ครอบคลุมพื้นที่กว้างในอำเภอบัวใหญ่และโนนสูง เป็นที่ราบสลับกับเนินระดับกลาง มีลำห้วยบุซ่าวเป็นลำห้วยสาขาลงสู่แม่น้ำมูลทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ชาวบ้านในแถบนี้ประกอบอาชีพ การทำนา ทำเกลือ ทำสวนและทำประมงนอกหาปลาในลำห้วย การตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัยของผู้คนอยู่บริเวณนี้มากกว่า 200 ปี จากหลักฐานการสืบสายตระกูลที่มีผู้คนอพยพมาปะปนผสมผสานกันหลายวัฒนธรรม ทั้งกลุ่มลาวจากร้อยเอ็ดและกลุ่มไทยโคราชที่เป็นคนเคลื่อนย้ายอยู่ในแถบลุ่มน้ำมูลนี้⁵⁴ สามารถจำแนกกลุ่มจากภาษาพูดที่มีทั้งกลุ่มภาษาไทยลาวและไทยโคราช หากจะดูจากหลักฐานโบราณคดีและประวัติศาสตร์ในแถบนี้พบว่าในพื้นที่โดยรอบ มีแหล่งโบราณคดีตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ โครงกระดูกมนุษย์ เครื่องมือเหล็กและสัมฤทธิ์ อีกทั้งพบว่ามีการทำเกลือตั้งแต่มุขเหล็กหรือ 1500 ปีมาแล้ว และพื้นที่ลุ่มน้ำมูลนั้นเป็นแหล่งผลิตเกลือสำคัญและมีคนตั้งถิ่นฐานมาโดยตลอด อีกทั้งในช่วงรัตนโกสินทร์ที่มีการเคลื่อนย้ายของผู้คนในช่วงรัชกาลที่ 3 ในเหตุการณ์การเมืองเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ โดยรวมแล้วผู้คนในแถบนี้มีความหลากหลายของผู้คนโดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มคนในวัฒนธรรมไทยลาวและไทยโคราช

การผลิตเกลือพื้นบ้านและระบบเศรษฐกิจ

- **ขบวนการผลิตเกลือและพิธีกรรมเกี่ยวเนื่อง** แหล่งเกลือบ้านโนนทองกลาง ประกอบด้วยแหล่งเกลือ บ่อน้อย บ่อใหญ่ โดยเป็นการทำเกลือในรูปแบบขุดดินเค็ม แหล่งเกลืออยู่บริเวณริมห้วยบุซ่าว การทำเกลือที่บ้านโนนทองกลางจะทำเกลือในทุกฤดูสำหรับคนที่ไม่มีที่นาเป็นของตนเอง ทำโดยการเก็บสำรองชี้ทำไว้ ส่วนคนที่มินาจะเริ่มทำเกลือในช่วงหลังเกี่ยวข้าวเสร็จ ประมาณช่วงธันวาคม พื้นที่แหล่งเกลือในบ่อใหญ่และบ่อน้อยเป็นพื้นที่เอกชนที่มีโฉนดที่ดิน ผู้ทำเกลือต้องเสียค่า โดยบ่อใหญ่เป็นรายปี บ่อน้อยเป็นรายวัน และมีขั้นตอนการหาเกลือและต้มเกลือจะอยู่ในพื้นที่เดียวกัน โดยขั้นตอนและพิธีกรรมการทำเกลือมีดังนี้

⁵⁴ สัมภาษณ์ นายโยธิน วิทยาวโรจน์ (69 ปี). นายกองค้การบริหารส่วนตำบลโนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา, 23 สิงหาคม 2560.

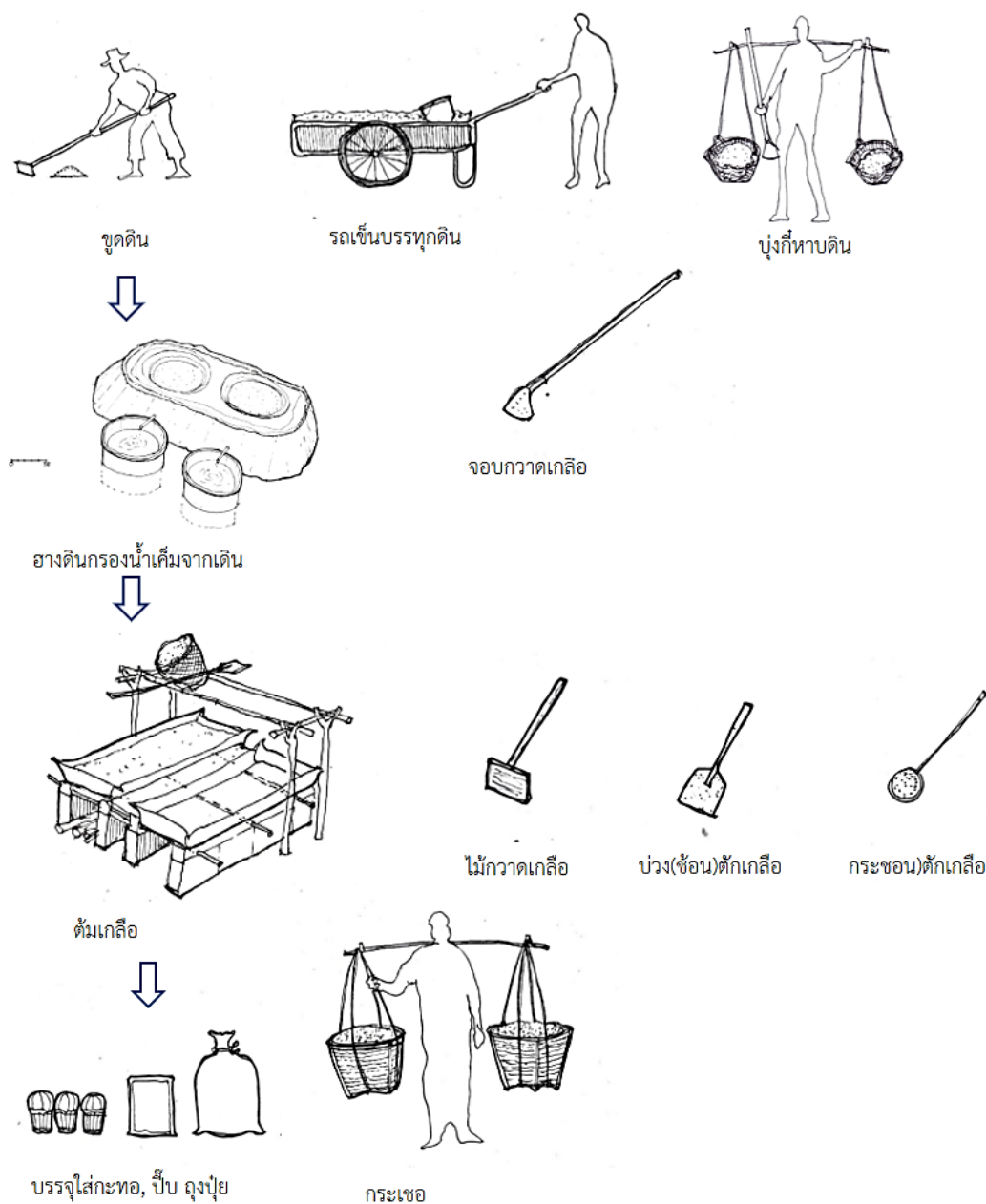
การเลี้ยงผีหรือไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ บ้านโนนทองกลาง สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชน คือเจ้าปู่อุปฮาดที่ต้องทำพิธีไหว้ในเดือน 6 หรือพฤษภาคม ส่วนเจ้าที่แหล่งเกลือชื่อ “เจ้าปู่เขียวอำพัน” โดยจะมีศาลที่ “โนนเจ้าปู่เขียวอำพัน” ในบริเวณท่าเกลือไพศาล โดยจะทำการเลี้ยงในช่วงเดือน 3 หรือกุมภาพันธ์ของทุกปี ทุกคนที่จะทำเกลือและลูกบ้านต้องมารวมกันจัดเครื่องเช่นไหว้ หมากพลู เครื่องคาวหวาน โดยทำพิธีในช่วงเช้า

การขุดซึ้กระทา (ดินเค็ม) ภายหลังจากเกี่ยวข้าวเสร็จช่วงเดือนธันวาคม ถึงกุมภาพันธ์ ช่วงเวลาดังกล่าวพื้นที่แหล่งเกลือจะเริ่มแห้งและจะเห็นเกลือขึ้นเป็นสีขาว ภายหลังจากการบอกเจ้าที่เจ้าทางแล้ว เพื่อขอทำเกลือเรียบร้อยแล้ว ทำการใช้จอบหรือไม้กวาดซึ้กระทา (ดินปนเกลือ) เป็นกองเล็ก ๆ ก่อนเข้าสู่ขบวนการกรองเอาน้ำเค็มต่อไป ส่วนคนทำเกลือที่ไม่มีที่นาจะทำการขุดซึ้ทาเก็บสำรองไว้กรองน้ำและต้มในช่วงฤดูฝน

การโตะ (กรอง) น้ำเค็ม การกรองน้ำเค็มนั้นทำกันในบริเวณแหล่งเกลือ โดยอาศัยบ่อน้ำจืดที่ขุดไว้อย่างถาวรในบริเวณนั้น จากนั้นนำซึ้กระทาที่ขุดมาใส่ในภาชนะตัวกรองเรียกว่า “ฮาง” ซึ่งทำจากดินแล้วนำแกลบใส่ไว้ส่วนด้านล่างโดยส่วนกันนั้นใช้ฟางสานแล้วมัดเป็นวงกลมเรียกว่า “ลูกบวบ” เป็นตัวช่วยกรองน้ำเค็ม และใช้น้ำกร่อยจากบ่อที่ขุดผสมกับซึ้กระทาในสัดส่วนครึ่งหนึ่งของดิน จากนั้นน้ำเค็มจะถูกรองผ่านฮางดิน ในท่อไม้ไผ่ที่เรียกว่า “โคย” หยดลงบ่อดินที่ขุดไว้รองรับน้ำ จากนั้นจะทำการวัดค่าความเค็มด้วยการใช้ “ลูกครึ่ง” โดยการจุ่มลงไปนน้ำเค็ม หากเค็มได้ที่แล้วลูกครึ่งจะลอยน้ำ จากนั้นเข้าสู่ขบวนการต้มเกลือต่อไป ซึ้กระทาหรือดินเค็มที่ผ่านการกรองเอา น้ำเค็มออกแล้วนั้นจะถูกแยกออกมาทำเป็นกองไว้ในด้านข้างฮาง

การต้มเกลือ จะมีวัสดุอุปกรณ์ดังนี้ กระทะทำจากหลังคาสังกะสีนำมาตีและพับจัดรูปให้เป็นกระทะสี่เหลี่ยม เตาต้มเกลือทำจากดินก่อเป็นผนังและวางเหล็กข้ออ้อยพาดทำเป็นคานวางกระทะและเปิดช่องว่างเพื่อใส่ฟืน ตะกร้าใส่เกลือ โดยขบวนการทำเกลือทั้งหมดทำในอาคารโรงเรือนถาวร ประกอบด้วย ส่วนพักผ่อนระหว่างเฝ้าเตา ที่เก็บเกลือ และซึ้กระทาสารอง หลังจากได้น้ำเค็มจากการกรองแล้วนำไปเทลงกระทะ โดยรองรับน้ำเค็มได้ประมาณ 4-5 ลิตร ใช้เวลาต้มประมาณ ครึ่งวันหรือ 4-5 ชั่วโมง จนได้เกลือบริสุทธิ์

จากนั้นจึงนำไปใส่ถุงปุ๋ย จากอดีตที่เคยบรรจุไว้ในกระเชอ⁵⁵ การตมเกลือกจะทำทั้งกลางวันและกลางคืนตามความต้องการของปริมาณเกลือก⁵⁶

ภาพที่ 56 แสดงขั้นตอนการทำเกลือกและอุปกรณ์

⁵⁵ กระเชอ คือภาชนะไม้ไผ่สานใช้สำหรับหาคเกลือก

⁵⁶ สัมภาษณ์ นายพัฒนพงศ์ เหมือนโรสงค์ (52 ปี). บ้านจิวใหม่ ต.กุดจอก อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา, 25 สิงหาคม 2560. และสัมภาษณ์ นางสาวสมัย หมายถมกลาง (49 ปี). ผู้ผลิตเกลือกบ้านโนนทองกลาง, 19 กุมภาพันธ์ 2560.

- **จำนวนผู้ผลิตเกลือ** สำหรับผู้ที่มีนาและต้องการทำเกลือ จะมีอาชีพทำนาทำเกลือและประมงเป็นอาชีพในวงรอบฤดูกาลใน 1 ปี ส่วนผู้ที่ไม่มีนาโดยส่วนใหญ่จะอาศัยอยู่คุ้มบ้านบ่อ จะยึดอาชีพทำเกลือเป็นอาชีพหลัก สาเหตุที่ไม่มีนาเป็นของตนเองนั้นเนื่องจากบรรพบุรุษอพยพเคลื่อนย้ายมาในขณะที่ผู้มาอยู่ก่อนได้จับจองที่นาไว้ก่อนแล้วในการทำนาจะอาศัยแรงงานในครัวเรือนและการจ้างแรงงานภายนอก ส่วนการทำเกลือจะใช้แรงงานคนในครอบครัว

- **ปริมาณการผลิตเกลือ** การผลิตเกลือนั้นจะทำการตั้งแต่เช้าถึงเย็น เริ่มจากการขุดซึ้กระทา (ดินเค็ม) กองไว้ แล้วขนใส่รถเข็น นำไปหมักและกรองที่ข้างดิน ใช้เวลาประมาณ 1 ชั่วโมง จะได้น้ำเค็มออกมาแล้วทำการต้มได้ประมาณวันละ 2-3 กระทะหรือประมาณ 7-8 ปี๊บ ขายเป็นปี๊บละ 100 บาท

- **ขอบเขตการค้าเกลือ** เกลือบ้านโนนทองกลางถือได้ว่ามีชื่อเสียงในระดับจังหวัด ได้แก่ ชัยภูมิ บุรีรัมย์ ขอนแก่น และอำเภอใกล้เคียง ได้แก่ ประทาย สีดาและในเมืองนครราชสีมา โดยจะมีลูกค้าประจำซื้อเกลือไปทำปลาร้า บางครั้งผลผลิตเกลือมากจะนำเกลือไปแลกข้าว แลกปลาในพื้นที่ใกล้เคียง โดยในปัจจุบันการทำเกลือมีทั้งไว้ขาย ไว้แลกเปลี่ยนสินค้าและทำเก็บไว้บริโภคในครัวเรือน

อาหารและวัฒนธรรมการกิน (Food heritage)

สำหรับเกลือกับวัฒนธรรมการกินของคนในบ้านโนนทองกลางและบริเวณใกล้เคียงกินข้าวเหนียวและข้าวเจ้าเนื่องจากไทยโคราชรับวัฒนธรรมการกินจากภาคกลางกับอาหารที่หลากหลายโดยมี “ปลาร้า” เป็นส่วนผสมหลักในการประกอบอาหาร เกลือเป็นส่วนผสมหลักในการถนอมอาหารทำปลาร้า ปลาแห้ง ปลาเค็มและปลาร้าเป็นอาหารหลักสำหรับประกอบอาหารอื่น ๆ เช่น แกง หมก ซุป เป็นต้น⁵⁷

ระบบเครือญาติกับการจัดการในวัฒนธรรมเกลือ (Kinship)

การทำเกลือเป็นระบบสืบทอดและอาศัยแรงงานในระบบเครือญาติในครอบครัว เช่น สามี ภรรยา ลูกหลาน พี่น้อง

⁵⁷ สัมภาษณ์ นางทอง อากกลาง (89 ปี). ผู้อาวุโสและผู้ผลิตเกลือบ้านโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา, 23 มกราคม 2561.

การจัดการพื้นที่แหล่งผลิตเกลือ (Spatial organization)

พื้นที่ทำเกลือซึ่งเป็นพื้นที่เฉพาะที่เกิดเกลือที่ชาวบ้านรู้และสืบทอดกันมาจะเป็นพื้นที่ที่มีขอบเขตชัดเจนที่มีเกลือ แหล่งเกลือบ้านโนนทองกลางเป็นที่ดินเอกชนที่ผู้ทำเกลือแต่ละรายต้องเสียค่าเช่า อีกทั้งยังมี “โนนเจ้าปู่เขียวอำพัน” เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในแหล่งทำเกลือ พื้นที่การทำงานและทำเกลือจะแยกพื้นที่ออกจากกันอย่างชัดเจน

ศาสนาและความเชื่อ (Religion and beliefs) พิธีกรรม (Rite and ceremonial)

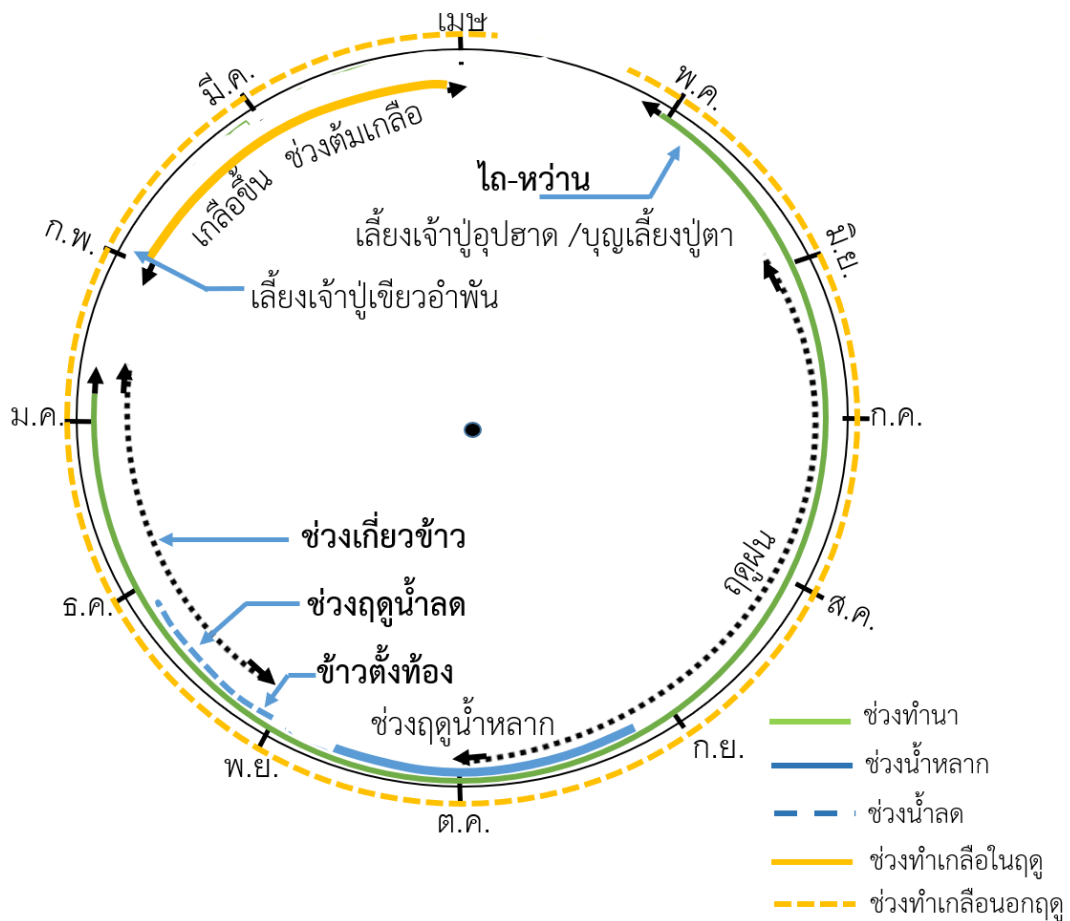
ชุมชนบ้านโนนทองกลางและผู้คนแถบนี้ นับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาท อีกทั้งมีความเชื่อเรื่อง ผีบรรพบุรุษประจำหมู่บ้าน คือ “เจ้าปู่อุปฮาด”⁵⁸ โดยมีสถานที่อยู่ “ศาลเจ้าปู่อุปฮาด” ตั้งอยู่บนโนนริมหนองไทรระโยงซึ่งเป็นหนองน้ำทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของหมู่บ้าน โดยจะทำการเลี้ยงบวงสรวงในเดือน 6 หรือพฤษภาคม ถือเป็นการทำบุญเพื่อความเป็นสิริมงคลก่อนทำนา และในเดือน 3 หรือกุมภาพันธ์ จะทำการเลี้ยง “ปู่เขียวอำพัน” สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำแหล่งเกลือในก่อนที่จะลงมือทำเกลือ ในภาพรวมศาสนาพุทธและความเชื่อท้องถิ่นจะร่วมกันในรูปแบบบุญสิบสองเดือนที่หมุนเวียนไปกับฤดูกาลกับการทำเกษตรกรรม

คติชนเกี่ยวกับเกลือและสภาพแวดล้อม (Folkloristic approach)

เรื่องเล่าในชุมชนนั้นกล่าวถึง “เจ้าปู่อุปฮาด” ซึ่งเป็นทหารมาจากลาว ตัวดำสูงใหญ่ ได้รับบัญชาให้มาคุมการปั้นหม้อและต้มเกลือในแถบนี้ โดยมีทหารคนสนิท ได้แก่ พ่อใหญ่เขียวอำพันหรือปู่อำพัน⁵⁹ กล่าวโดยสรุปคือ เจ้าปู่อุปฮาดเป็นเจ้านายใหญ่คุมการดูแลในภาพรวมและมีเจ้าปู่เขียวอำพันเป็นผู้ดูแลแหล่งเกลือที่โนนทองกลาง โดยทั้งสองตนในเรื่องเล่าได้ปรากฏเป็นสถานที่และมีพิธีกรรมเกี่ยวเนื่องในทุกปี

⁵⁸ “อุปฮาด” คือตำแหน่งทางการปกครองใน “ระบบอาญาสี่” ได้แก่ เจ้าเมือง อุปฮาด (อุปราช) ราชวงศ์ ราชบุตร เป็นการปกครองแบบล้านช้าง ที่ให้อำนาจเจ้าเมืองปกครองตนเอง จนถึง ร.5 ซึ่งในหัวเมืองอีสานส่วนใหญ่เป็นคนในวัฒนธรรมลาว จนกระทั่งถึง สมัย ร.6 ได้เปลี่ยนเป็น “ระบบเทศาภิบาล” ที่ส่งผู้ปกครองจากส่วนกลาง (กรุงเทพ) มาปกครองดูแล โดยอุปฮาดนั้นมีอำนาจรองจากเจ้าเมือง เป็นผู้รวบรวมบัญชีอากรของเมือง ทำบัญชีไพร่ แล้วส่งไปเมืองหลวง

⁵⁹ สัมภาษณ์ นางอุรรัตน์ โพธิ์นาน. คนทรงเจ้าปู่อุปฮาดและอดีตคนทำเกลือบ้านโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา, 23 มกราคม 2561.

ภาพที่ 57 แผนภาพแสดงวงจรอาชีพและงานบุญประเพณีของบ้านโนนทองหลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา

จากภาพที่ 60 แสดงวงจรอาชีพและงานบุญประเพณีบ้านโนนทองหลาง จังหวัดนครราชสีมา มีความแตกต่างในการทำเกลือจากกรณีศึกษาอื่น เนื่องจากกลุ่มคนทำเกลือมีลักษณะอาชีพเป็น 2 แบบ ได้แก่ 1. คนทำนาและทำเกลือตามวงจรการทำเกษตร 2. คนทำเกลือเป็นอาชีพเพียงอย่างเดียว ดังนั้นทำให้กลุ่มดังกล่าวเรียนรู้ในการแก้ปัญหาด้านเศรษฐกิจ ทหารายได้หมุนเวียนด้วยการเก็บสำรองดินเค็มหรือดินเค็มไว้ทำเกลือในช่วงเวลาที่เหลือได้ทั้งปี ถึงอย่างไรก็ตามทั้งคนทำนาและทำเกลือมีการหยุดพักกิจกรรมทางอาชีพในช่วงวันสงกรานต์โดยเป็นความเชื่อที่สืบทอดกันมาเพื่อการพบญาติพี่น้อง ทำบุญและพักผ่อนรื่นเริง

5.3 สรุปวัฒนธรรมเกลืออีสานภาพรวมวัฒนธรรมเกลืออีสานและกรณีศึกษา

การศึกษาวัฒนธรรมเกลืออีสานในภาพรวมจากพื้นที่ศึกษาทั้ง 26 แห่ง พบแหล่งเกลือแบ่งออกเป็น แอ่งสกลนคร 11 แห่ง แอ่งโคราช 15 แห่ง โดยคัดเลือกกรณีศึกษาทั้งหมด 6 แห่ง สามารถสรุปเปรียบเทียบเป็นประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

- 5.3.1 การทำเกลือในภาพรวม
- 5.3.2 สถานที่พบแหล่งเกลือในภาพรวม
- 5.3.3 พื้นที่และปริมาณการผลิตเกลือในแหล่งเกลือกรณีศึกษา
- 5.3.4 วัสดุอุปกรณ์การทำเกลือในภาพรวมแหล่งเกลือกรณีศึกษา
- 5.3.5 ความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องในภาพรวมและแหล่งเกลือกรณีศึกษา
- 5.3.6 กลุ่มคน (ชาติพันธุ์) ทำเกลือในภาพรวมและแหล่งเกลือกรณีศึกษา
- 5.3.7 เกลือกับวัฒนธรรมการกินในภาพรวมและแหล่งเกลือกรณีศึกษา
- 5.3.8 ระบบเครือญาติและการจัดการในวัฒนธรรมเกลือในภาพรวมและแหล่งเกลือกรณีศึกษา
- 5.3.9 การจัดการพื้นที่ในแหล่งผลิตเกลือในภาพรวมและแหล่งเกลือกรณีศึกษา
- 5.3.10 ปัญหาและแนวโน้มการทำเกลือในภาพรวมและแหล่งเกลือกรณีศึกษา

5.3.1 ภาพรวมวัฒนธรรมเกลืออีสาน

ด้วยลักษณะทางธรณีวิทยาเฉพาะที่พื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ที่ชั้นหินเกลืออยู่ในระดับความลึกไม่เกิน 100 เมตร ทำให้น้ำบาดาลเค็มเอ่อขึ้นสู่ผิวดินและมีน้ำบาดาลเค็มขังตัวอยู่ ทำให้มนุษย์เรียนรู้ที่จะนำเกลือมาใช้ประโยชน์ ในสองลักษณะ ได้แก่ ทำเกลือแบบขุดดินมาต้ม และทำเกลือแบบตักน้ำบาดาลเค็มมา สถานที่พบแหล่งเกลือมักพบในบริเวณที่ราบต่ำใกล้แหล่งน้ำ ได้แก่ ห้วย หนอง แม่น้ำ เป็นต้น

วัสดุอุปกรณ์การทำเกลือในภาพรวมนั้นจะเป็นในลักษณะวัสดุพื้นบ้านที่หาง่ายในท้องถิ่น โดยเป็นวัสดุตามธรรมชาติและที่มีขายตามท้องตลาด แบ่งเป็นวัสดุตามขั้นตอนการผลิต ได้แก่ การขุดดิน การกรองน้ำเค็ม การต้มและวัสดุหีบห่อเกลือ

ปริมาณการผลิตเกลือในภาพรวมรวมกันขึ้นอยู่กับจำนวนผู้ผลิตเกลือและวิธีการผลิต จะเห็นได้ว่าการผลิตโดยนำน้ำบาดาลเค็มขึ้นมาต้มนั้นมีขั้นตอนที่น้อยกว่าจึงทำให้ได้ปริมาณเกลือมากกว่าในปริมาณเวลาเท่ากัน

ความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องเนื่องในภาพรวมนั้นทุกแหล่งเกลือมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำแหล่งเกลือ โดยมีชื่อเรียกและสัญลักษณ์แตกต่างกันออกไป อีกทั้งมีรูปแบบพิธีกรรมการบวงสรวงก่อนลงมือทำเกลือ

กลุ่มคน (ชาติพันธุ์) ทำเกลือในภาพรวมเป็นกลุ่มคนในวัฒนธรรมไทลาวหรือไทยอีสาน โดยสอดคล้องกับมิติเวลาของการเคลื่อนย้ายเข้ามาตั้งถิ่นฐานในช่วงแรกในอีสานและกลุ่มวัฒนธรรมญ้อ ผู้ไทย ผสมผสานกัน

เกลือกับวัฒนธรรมการกินในภาพรวมเป็นหัวใจสำคัญในการถนอมอาหารที่เด่นชัดเด่นชัดคือ “การทำปลาร้า” ซึ่งเป็นส่วนประกอบสำคัญในการปรุงรสอาหาร อีกทั้งเกลือยังมีสรรพคุณในการรักษาโรค

ในภาพระบบเครือญาติและการจัดการในวัฒนธรรมเกลือยังเป็นกลไกหลักในการทำเกลือของชุมชนที่อาศัยระบบเครือญาตินี้ขับเคลื่อนอย่างต่อเนื่องจากอดีตจนถึงปัจจุบัน

การจัดการพื้นที่แหล่งผลิตเกลือในภาพรวมพบว่า แหล่งเกลือจะแยกออกมาจากชุมชนพักอาศัยโดยเป็นที่ราบในระดับต่ำกว่า

จากการสำรวจแหล่งเกลือจากการทบทวนวรรณกรรมและลงศึกษาในพื้นที่พบว่า มีแหล่งเกลือทั้งหมด 26 แหล่ง โดยยังทำเกลืออยู่ 19 แหล่ง และเลิกผลิตไป 7 แหล่ง เหตุผลในเลิกผลิตเกลือ นั้น สามารถจำแนกได้ดังนี้ 1. การถูกเปลี่ยนแปลงสภาพพื้นที่โดยนโยบายของภาครัฐ 2. การเปลี่ยนแปลงของอาชีพของชุมชน

5.3.2 สถานที่พบแหล่งเกลือ

แหล่งเกลือเกิดจากทฤษฎีทางธรณีวิทยาที่ชั้นเกลือหลุดตัวจากการละลายของน้ำบาดาลจนทำให้เป็นพื้นที่ราบต่ำ ในการสำรวจพื้นที่อีสานพบแหล่งเกลือตามพื้นที่ต่าง ๆ ได้แก่ นา จำนวน 8 แหล่ง ริมหนองน้ำ 7 แหล่ง ริมลำห้วย 5 แหล่ง ริมแม่น้ำ 2 แหล่ง ที่ดินเว้นว่าง 2 แหล่ง โดยพื้นที่ทั้งหมดสามารถทำเกลือได้ในฤดูแล้งเท่านั้นและจะหยุดทำเกลือในช่วงฤดูฝนหรือช่วงน้ำหลาก ดังนั้นจากการสำรวจพบว่าแหล่งเกลือเป็นพื้นที่น้ำหลากน้ำลดตามฤดูกาลและมักเป็นที่ราบต่ำ

5.3.3 พื้นที่และปริมาณการผลิตเกลือในแหล่งเกลือกรณีศึกษา

แหล่งเกลือกรณีศึกษามีลักษณะทางธรณีวิทยาแตกต่างกันได้แก่ แบบตักน้ำเค็มขึ้นมาต้ม และแบบขุดดินมากรองน้ำ ที่ส่งผลต่อรูปแบบขบวนการผลิตนำพาซึ่งปริมาณการผลิตเกลือ สามารถอธิบายแบ่งตามพื้นที่แ่งดังนี้

แ่งสกลนคร

บ่อหัวแฮด บ้านท่าสะอาด อำเภอลำดวน จังหวัดบึงกาฬ เป็นแหล่งเกลือแห่งเดียวที่ทำเกลือแบบตักน้ำเค็มขึ้นมาต้ม แหล่งเกลืออยู่ริมแม่น้ำสงคราม ห่างจากชุมชนพักอาศัยประมาณ 1.5 กิโลเมตร โดยบ่อหัวแฮดนั้นมีการผลิตทั้งหมด 14 เตา ได้เปลี่ยนแปลงการผลิตจากที่เคยตักน้ำเค็มจากบ่อด้วยแรงงานคน มาใช้เครื่องสูบน้ำบาดาลเค็ม สามารถผลิตเกลือได้เตาละประมาณ 1,200 กิโลกรัมต่อวัน โดยเฉลี่ยทั้งหมดทุกรายผลิตได้ 16,400 กิโลกรัมต่อวัน โดยมีขอบเขตการค้าเกลือในแ่งสกลนคร ตั้งแต่จังหวัดบึงกาฬ นครพนมและสกลนครโดยมีชื่อเสียงเรื่องคุณภาพเกลือในการทำปลาร้ามาช้านาน ถือได้ว่าบ่อหัวแฮดนั้น ผลิตเกลือมีปริมาณมากที่สุด

บ้านจิวัดอน อำเภอมือง จังหวัดสกลนคร เป็นหนึ่งในแหล่งเกลือหลายแห่งรอบหนองหารสกลนครที่ยังคงผลิตด้วยวิธีการขุดดินแล้วนำมาต้ม นอกเหนือจากนั้นได้เลิกผลิตไปด้วยการสร้างเขื่อนกันน้ำโดยในอดีตนั้นเป็นการทำเกลือทั้งขบวนการ ได้แก่ ขุดดิน กรองน้ำเค็มและต้มที่แหล่งเกลือริมหนองหารแต่ภายหลังได้นำดินมากรองและต้มที่บริเวณ ท่าหมู่บ้านห่างกันประมาณ 600 เมตร เพื่อไม่ให้รบกวนเรื่องควันและดิน โดยบ้านจิวัดอนนั้นมีการผลิตทั้งหมด 10 เตา สามารถผลิตเกลือได้เตาละประมาณ 12 กิโลกรัมต่อวัน โดยเฉลี่ยทั้งหมดทุกรายผลิตได้ 120 กิโลกรัมต่อวัน โดยจะเก็บไว้บริโภคเองหรือแบ่งขายในหมู่บ้านหรือในตลาดตัวเมืองจังหวัดสกลนคร เป็นการทำเกลือแบบเน้นไว้บริโภคในชุมชน

บ่อขาวัว อำเภอนองหาน จังหวัดอุดรธานี เป็นหนึ่งในแหล่งเกลือหลายแห่งรอบหนองหารสกลนครที่ผลิตด้วยวิธีการขุดดินแล้วนำมาต้ม โดยทำเกลือทั้งขบวนการที่แหล่งเกลือริมห้วยเสียว ห่างจากชุมชนพักอาศัยประมาณ 600 เมตร โดยเป็นจุดที่ชาวบ้านทำเกลือสืบทอดกันมาช้านาน โดยบ้านขาวัวนั้นมีการผลิตทั้งหมด 14 เตา สามารถผลิตเกลือได้เตาละประมาณ 14 กิโลกรัมต่อวัน โดยเฉลี่ยทั้งหมดทุกรายผลิตได้ 196 กิโลกรัมต่อวัน โดยจะเก็บไว้บริโภคเองหรือแบ่งขายในหมู่บ้านหรือในตลาด เป็นการทำเกลือแบบเน้นไว้บริโภคในชุมชนและพื้นที่ใกล้เคียง

แอ่งโคราช

บ่อกรู้น ตำบลหัวหนอง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น เป็นหนึ่งในแหล่งเกลือของทุ่งเมืองเพี้ยที่ยังทำเกลืออยู่ โดยทำเกลือทั้งขบวนการที่แหล่งเกลือบริเวณหนองบ่อกรู้น ที่อาศัยช่วงฤดูแล้งที่น้ำแห้ง โดยห่างจากชุมชนพักอาศัยด้านทางทิศเหนือ 1.4 กิโลเมตร และทางทิศใต้ 600 เมตร โดยเป็นจุดที่ชาวบ้านทำเกลือสืบทอดกันมาช้านาน โดยบ่อกรู้นมีการผลิตทั้งหมด 12 เตา สามารถผลิตเกลือได้เตาละ 4 กระสอบ หรือประมาณ 56 กิโลกรัมต่อวัน โดยเฉลี่ยทั้งหมดทุกรายผลิตได้ 672 กิโลกรัมต่อวัน โดยจะเก็บไว้บริโภคเองและมีซื้อเจ้าประจำมารับถึงที่ มาจากอำเภอโนนน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ถือได้ว่าเกลือบ่อกรู้นมีชื่อเสียงในระดับอำเภอและจังหวัด

บ้านแก่น้อย ตำบลไพศาล อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นแหล่งเกลือในกลุ่มน้ำชีตอนกลางโดยทำเกลือทั้งขบวนการที่แหล่งเกลือบริเวณพื้นที่เว้าร้าง ที่อาศัยช่วงฤดูแล้งที่เกลือขึ้นมาสู่ผิวดิน โดยห่างจากชุมชนพักอาศัย 400 เมตรโดย เป็นจุดที่ชาวบ้านทำเกลือสืบทอดกันมา โดยบ่อเกลือบ้านแก่น้อยมีการผลิตทั้งหมด 13 เตา สามารถผลิตเกลือได้เตาละ 1 กระสอบหรือประมาณ 14 กิโลกรัมต่อวัน โดยเฉลี่ยทั้งหมดทุกรายผลิตได้ 182 กิโลกรัมต่อวัน โดยจะเก็บไว้บริโภคเองและขายตามหมู่บ้านในตำบลไพศาล เป็นแหล่งเกลือที่ผลิตและบริโภคภายในพื้นที่

บ้านโนนทองหลาง ตำบลโนนทองหลาง อำเภอบ้านไผ่ จังหวัดนครราชสีมา เป็นหนึ่งในแหล่งเกลือหลายแห่งในทุ่งผิโพน ที่ยังคงผลิตเกลืออย่างหาแน่นอน โดยทำเกลือทั้งขบวนการที่แหล่งเกลือบริเวณริมห้วยบุขาว ที่อาศัยช่วงฤดูแล้งที่เกลือขึ้นมาสู่ผิวดิน โดยแหล่งเกลือบ้านโนนทองหลางมีลักษณะแตกต่างจากแหล่งอื่นคือ มีการขุดขี้เทา (ดินปนเกลือ) มาเก็บสำรองไว้ผลิตในช่วงฤดูฝน เนื่องจากบางรายของผู้ทำเกลือนั้นประกอบอาชีพทำเกลือเพียงอย่างเดียวไม่ได้ทำนา จึงทำให้สามารถทำเกลือได้ตลอดทั้งปี บ่อเกลือบ้านแก่น้อยมีการผลิตทั้งหมด 12 เตา สามารถผลิตเกลือได้เตาละ 7 ปี๊บหรือประมาณ 12 กิโลกรัมต่อวัน โดยเฉลี่ยทั้งหมดทุกรายผลิตได้ 1,008 กิโลกรัมต่อวัน โดยจะเก็บไว้บริโภคเองและขายตามหมู่บ้านในตำบล ในอำเภอบัวใหญ่ อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดชัยภูมิและบุรีรัมย์ เป็นแหล่งเกลือที่มีชื่อเสียงและเป็นที่นิยมของลูกค้ากลุ่มถนนอาหารในแถบอีสานใต้ ทั้งนี้ลักษณะการผลิตที่แตกต่างดังกล่าวจะแสดงออกมายังรูปแบบของสถาปัตยกรรมอย่างชัดเจน โดยจะกล่าวในรายละเอียดต่อไปในบทที่ 6

5.3.4 อุปกรณ์การทำเกลือในภาพรวมแหล่งเกลือกรณีศึกษา

การทำเกลืออีสานมีสองแบบได้แก่ เกลือแบบขุดดินเค็มและเกลือจากน้ำบาดาลเค็ม ส่งผลต่อขบวนการและรูปแบบของอุปกรณ์การผลิตดังนี้

เกลือแบบขุดดินเค็ม มีขั้นตอนได้แก่ การขุดดิน การกรองน้ำเค็ม การนำน้ำเค็มมาต้ม โดยมีอุปกรณ์ที่เกี่ยวข้องดังนี้

การขุดดิน มีอุปกรณ์คือ กระทาขุดดิน เป็นอุปกรณ์รูปร่างคล้ายจอบ เป็นทั้งแป้นไม้และเหล็กใช้สำหรับขุดดินเอือดหรือซึทา (ดินผสมเกลือ) โดยนำมากองไว้ก่อนจะขนไปขึ้นฮางสู่การกรองน้ำเค็ม

การกรองน้ำเค็ม ทำในอุปกรณ์เรียกว่า ฮาง (ราง) เป็นภาชนะสำหรับกรองน้ำเค็มออกมาจากซึทาพบอุปกรณ์ฮางที่ทำจากไม้และดิน มีจำนวนมากที่สุดและเป็นอุปกรณ์ที่ใช้มาตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน อีกทั้งพบตัวกรองในรูปแบบใหม่ ได้แก่ บ่อซีเมนต์ ยางรถยนต์ และอ่างพลาสติก โดยมีข้อดีคือเมื่อหมดช่วงการทำเกลือสามารถเคลื่อนย้ายกลับบ้านได้ ต่างจากฮางอื่น ๆ ที่ต้องตั้งไว้ถาวรเสี่ยงต่อการถูกลักขโมย

การนำน้ำเค็มมาต้ม โดยต้มน้ำเค็มในภาชนะที่หลากหลาย แต่พบมากที่สุดคือกระทะสังกะสีหลังคาที่นำมาพับเป็นกระทะสี่เหลี่ยมผืนผ้า และพบวัสดุอื่น ๆ ได้แก่ การนำบั้งมาผ่าซีก ถังน้ำมันผ่าซีก โดยมีอุปกรณ์ที่ใช้ในการตักสองแบบได้แก่ ช้อนกวาดเกลือและกระชอนตักเกลือ โดยในแต่ละแหล่งแบบดั้งเดิมใช้กระชอนตักเกลือทำจากไม้ไผ่จักสาน อีกทั้งมีการประยุกต์ใช้วัสดุทำอุปกรณ์การตักเป็นสแตนเลสและไม้ในท้องถิ่น

เกลือจากน้ำบาดาลเค็ม มีขั้นตอนดังนี้ การเตรียมบ่อ การตักน้ำเค็มและต้มเกลือ

- **การเตรียมบ่อ** ทำการขุดด้วยแรงงานคน และคอยขุดทำความสะอาดบ่อเมื่อถึงช่วงทำเกลือ
- **การตักน้ำเค็ม** ในอดีตใช้ไม้ไผ่เกาะตระร่าหรือถังหย่อนลงไปบ่อเกลือ แต่ปัจจุบันนี้ใช้เครื่องสูบน้ำผ่านสายยางไปยังตุบเกลือ
- **การต้มเกลือ** ทำการต้มเกลือในกระทะเหล็กขนาดใหญ่ ใช้ฟืนและจอบในการตักเกลือ ขั้นตอนนี้ต้องใช้แรงงานผู้ชายเนื่องจากต้องใช้กำลังมาก

สรุปอุปกรณ์

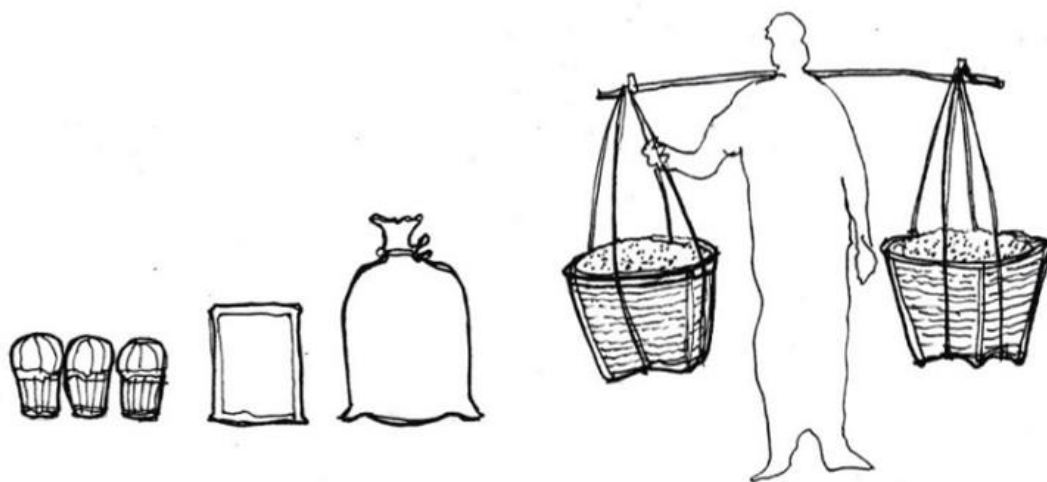
ตัวกรอง ในแอ่งสกนคร พบฮางดินมากที่สุด ฮางดินและซุง (พาชนะไม้สาน) เป็นลำดับถัดมา ส่วนในแอ่งโคราชพบ พบฮางไม้ มากที่สุดและฮางดินเป็นลำดับถัดมา

ภาชนะต้มเกลือ พบว่าทั้งสองแอ่งนิยมใช้หลังคาสังกะสีและสังกะสีแผ่นเรียบเป็นภาชนะต้มเกลืออย่างแพร่หลาย โดยจะพบ การนำปื้บผ้าสีจำนวนประปรายและบ่อหัวแฮดคือแหล่งคือแหล่งเดียวที่ใช้กระทะสแตนเลส

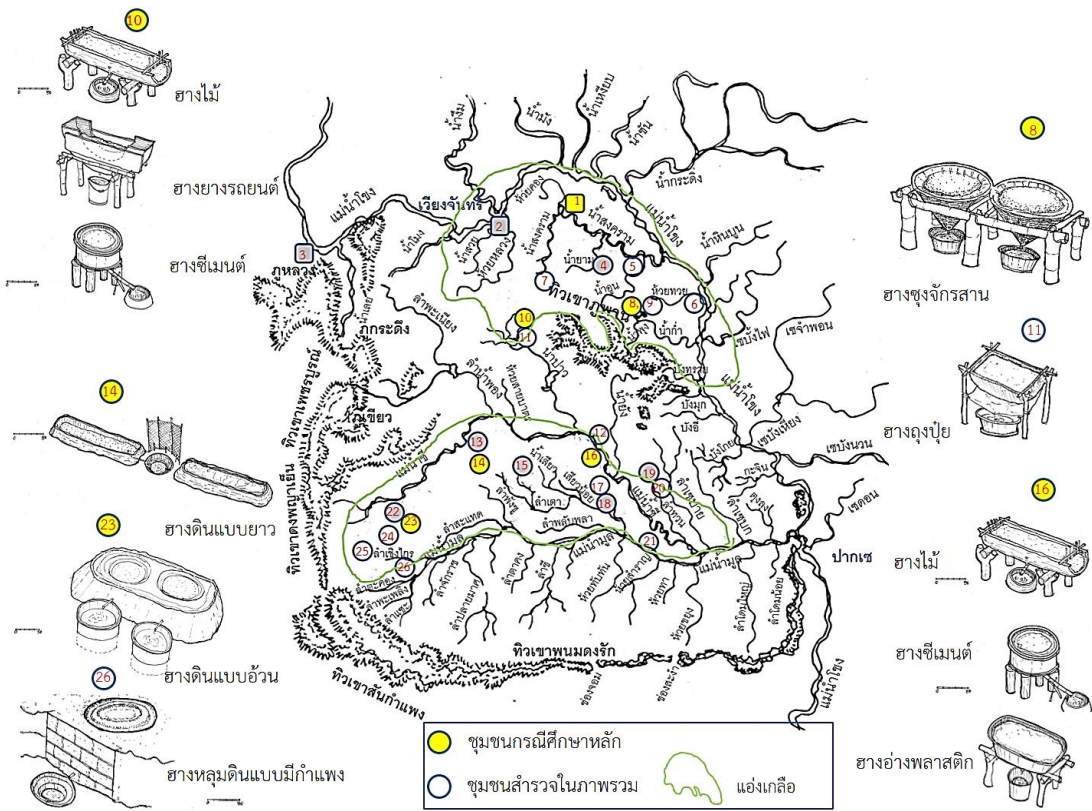
ภาชนะบรรจุเกลือ ทุกแหล่งเกลือแรกเริ่มใช้ใบงุงห่อเกลือและถักสานรัดรอบด้วยตอกไม้ ไม้ เรียกว่า “กระทอเกลือ” แต่ในภายหลังนำเกลือมาบรรจุในถุงพลาสติก ถุงปุ๋ยและปื้บ เพื่อความสะดวกในการบรรจุและขนย้าย

สถานที่จัดเก็บเกลือ ทุกแหล่งเกลือในอดีตจะนำมาเก็บไว้อาคารโรงเรือนชั่วคราว เรียกว่า “ซอมเกลือ” เพื่อรอไปขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้า แต่ในปัจจุบันเก็บไว้ในครัวในใต้ถุนยุงข้าว และบ่อหัวแฮดเป็นแห่งเดียวที่มีฉางเก็บเกลืออยู่ในบริเวณบ้าน เนื่องจากเป็นแหล่งที่ผลิตเกลือได้จำนวนมากต่อวันและต่อฤดูกาลผลิต

ข้อสังเกตจากการสำรวจภาคสนามพบว่าในพื้นที่แถบอีสานใต้ชาวบ้านที่ทำเกลือไม่ทราบถึงข้อมูลการศึกษาทางโบราณคดีที่กล่าวถึงในอดีตเมื่อสองพันปีก่อน คนโบราณใช้ภาชนะดินเผาในการต้มเกลือ โดยพบเศษภาชนะดินกระจายมากมายตามโพนดินของแหล่งเกลือ

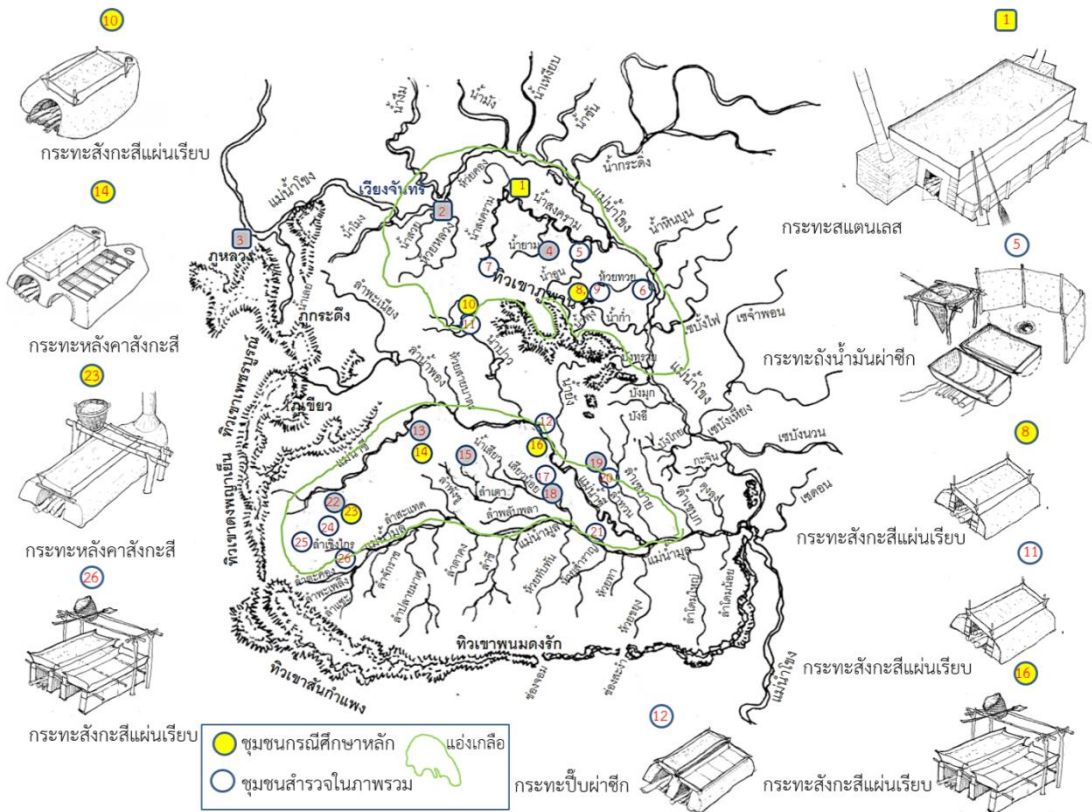
ภาพที่ 58 ลายเส้นเปรียบเทียบ บรรจุภัณฑ์เกลือ กระทอ ปื้บ ถุงปุ๋ย และกระเชอ

ภาพที่ 59 แสดงภาพรวมอุปกรณ์กรองน้ำเค็มชุมชนกรณีศึกษาและชุมชนที่สำรวจ

ภาพที่ 60 กระทาชุดชี้ทา ไม้กวาดเกลือ และบ่วงตักเกลือ

ภาพที่ 61 แสดงภาพรวมของวัสดุและรูปแบบกระทะชุมชนกรณีศึกษาและชุมชนที่สำรวจ

ภาพที่ 62 การใช้ไม้กวาดเกลือร่วมกับกระชอนตักเกลือ

ภาพที่ 63 กระทอเกลือแบบดั้งเดิม กระทอเกลือแบบผสมถุงพลาสติก บ้านจิวต๋อน จ.สกลนคร

ภาพที่ 64 ถุงสูญญากาศบรรจุเกลือ บ่อหัวแฮต จ.บึงกาฬ กระเชอใส่เกลือ บ้านโนนทองกลาง

ตารางที่ 12 แสดงวัสดุอุปกรณ์การผลิตเกลือในภาพรวม

แหล่งเกลือแบ่งตามแอ่ง	อุปกรณ์การทำเกลือ			
	ตัวชุดดิน	ตัวกรองน้ำ	กระทะ	ตักเกลือ
แอ่งสกลนคร				
1. บ่อหัวแสด ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.บึงกาฬ (ลุ่มน้ำสงคราม)*	ไม่มีเพราะเป็นแบบตักน้ำเค็ม	ไม่มีเพราะเป็นแบบตักน้ำเค็ม	สแตนเลส	พลั่ว
2. อ.โพนพิสัย จ.หนองคาย				
3. บ้านบ่อ อ.ด่านซ้าย จ.เลย				
4. บ้านท่าเยี่ยม ต.ศรีวิชัย อ.วานรนิวาส จ.สกลนคร (ลุ่มน้ำยาม)	กระทะ	1. ดินแบบชุด 2. ฮางไม้โกน	หลังคาสังกะสี	จอบ
5. บ้านเม่น ต.อากาศ อ.อากาศ จ.สกลนคร (ลุ่มน้ำโขง)	กระทะ	กระบะดิน	ถังน้ำมันผ่าซีก	บักจอบ
6. บ้านโพน ต.ดอนตาล อ.ท่าอุเทน จ.นครพนม (ลุ่มน้ำโขง)	กระทะ	1. ดินแบบชุด	ปื้บผ่าซีก	กระซอน (ไผ่สาน)
7. บ้านเตาไหสร้างแก้ว ต.ทรายมูล อ.สว่างแดนดิน จ.สกลนคร	กระทะ	1. ฮางไม้โกน 2. อ่างซีเมนต์	สังกะสีแผ่นเรียบ	กระซอน (ไผ่สาน)
8. บ้านจิวตอน ต.จิวตอน อ.เมือง จ.สกลนคร*	กระทะ	ชุง (ไม้ไผ่สานทรงกรวยหงาย)	สังกะสีแผ่นเรียบ	กระซอน (ไผ่สาน)
9. บ้านหนองแดง ต.เหล่าปอแดง อ.เมือง จ.สกลนคร (หนองหารสกลนคร)	กระทะ	ชุง (ไม้ไผ่สานทรงกรวยหงาย)	สังกะสีแผ่นเรียบ	กระซอน (ไผ่สาน)
10. บ้านขาวัว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี (หนองหาน)*	กระทะ	1. ฮางไม้โกน 2. อ่างซีเมนต์ 3. ยางรถยนต์	สังกะสีแผ่นเรียบ	กระซอน (ไผ่สาน)
11. บ้านแซแล ต.แซแล อ.กุมภวาปี จ.อุดรธานี (หนองหาน)	กระทะ	ลูงปุ๋ย	สังกะสีแผ่นเรียบ	ทัพพี

ตารางที่ 12 แสดงวัสดุอุปกรณ์การผลิตเกลือในภาพรวม (ต่อ)

แหล่งเกลือแบ่งตามแอ่ง	อุปกรณ์การทำเกลือ			
	ตัวชุดดิน	ตัวกรองน้ำ	กระทะ	ตักเกลือ
แอ่งโคราช				
12. บ้านเชียงใหม่ ต.เชียงใหม่ อ.โพธิ์ชัย จ.ร้อยเอ็ด (ลุ่มน้ำชี)	จอบถาก	ฮางไม้โกน	ปั๊บน้ำซีก	กระซอน (ไผ่สาน)
13. บ้านเมืองเพี้ย ต.เมืองเพี้ย อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น (ลุ่มน้ำชี)	กระทะ	1. ฮางไม้โกน 2. ฮางดิน	หลังคาสังกะสี	ไม้กวาด+บ่วงตัก
14. บ่อกลิน อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น (ลุ่มน้ำชี)*	กระทะ	1. ฮางดิน	หลังคาสังกะสี	ไม้กวาด+บ่วงตัก
15. หนองบ่อ อ.บรบือ จ.มหาสารคาม(ลุ่มน้ำเสียว)	กระทะ	1. ฮางไม้โกน	สังกะสี	กระซอน (ไผ่สาน)
16. บ้านเก่าน้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด (ลุ่มน้ำชี)*	กระทะ	1. ฮางไม้โกน 2. อ่างซีเมนต์ 3. อ่างพลาสติก 4. โองม้งกร	1. ปั๊บน้ำซีก 2. สังกะสีแผ่นเรียบ	ไม้กวาด+บ่วงตัก
17. บ้านหนองฮาง ต.หนองขาม อ.อาจสามารถ จ.ร้อยเอ็ด (ลุ่มน้ำชี-เสียว)	กระทะ	ฮางไม้โกน	สังกะสีแผ่นเรียบ	ไม้กวาด+บ่วงตัก
18. บ่อพันขัน (ทุ่งกุลา) ต.เด่นราษฎร์ อ.หนองฮี จ.ร้อยเอ็ด (ลุ่มน้ำเสียว)	กระทะ	ฮางไม้โกน (จิก,คางสูง)	สังกะสีแผ่นเรียบ	กระซอน (ไผ่สาน) +ไม้กวาด
19. บ่อจี้โก้ บ้านศรีฐาน ต.ศรีฐาน อ.ป่าดัว จ.ยโสธร (ลุ่มน้ำเซบาย)	กระทะ	ฮางไม้โกน (จิก)	สังกะสีแผ่นเรียบ	กระซอน (ไผ่สาน) +ไม้กวาด
20. บ้านนาหลู่ ต.นาแก อ.คำเขื่อนแก้ว จ.ยโสธร (ลุ่มน้ำเซบาย)	กระทะเหล็ก	ฮางไม้โกน (จิก,คางสูง)	สังกะสีแผ่นเรียบ	กระซอน (ไผ่สาน) +ไม้กวาด
21. ดอนเกลือ (คุน้ำล้อมรอบ) บ้านดู่ ต.ดู่ อ.ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ (ลุ่มน้ำมูลตอนกลาง)	กระทะเหล็ก	อ่างซีเมนต์	ปั๊บน้ำซีก	กระซอน (ไผ่สาน) +ไม้กวาด
22. ทุ่งผิโพน บ้านจิวใหม่ ต.กุดจอก อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา	กระทะเหล็ก	ดิน	สังกะสีแผ่นเรียบ	กระซอน (ไผ่สาน) +ไม้กวาด

ตารางที่ 12 แสดงวัสดุอุปกรณ์การผลิตเกลือในภาพรวม (ต่อ)

แหล่งเกลือแบ่งตามแอ่ง	อุปกรณ์การทำเกลือ			
	ตัวชุดดิน	ตัวกรองน้ำ	กระทะ	ตักเกลือ
แอ่งโคราช (ต่อ)				
23. บ้านโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา (ลุ่มน้ำมูล)*	กระทาเหล็ก	1. ดินชุด 2. กระบะดิน	หลังคาสังกะสี	ไม้กวาด+บ่วงตัก
24. บ้านมะรุ้ม ต.พลสงคราม อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา (ลุ่มน้ำมูล)	กระทาเหล็ก	ชุง (ก่อดินเหนียว)	สังกะสีแผ่นเรียบ	ไม้กวาด+บ่วงตัก
25. โนนพญามวย บ้านวัง ต.บ้านวัง อ.โนนไทย จ.นครราชสีมา	กระทาเหล็ก	ชุง (ก่อดินเหนียว)	สังกะสีแผ่นเรียบ	ไม้กวาด+บ่วงตัก
26. บ้านถนนถั่ว ต.ใหม่ อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา	กระทาเหล็ก	ชุง (ก่อดินผสม อิฐบล็อก)	สังกะสีแผ่น เรียบ+ตัวหนีบ	ไม้กวาดกิ่งตาล+ กระซอนไม้ไผ่สาน

* แหล่งเกลือกรณีศึกษา

5.3.5 ความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องในภาพรวมและแหล่งเกลือกรณศึกษา

ในภาพรวมวิถีชีวิตของสังคมเกษตรกรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นับถือสิ่งเหนือธรรมชาติหรือ “ผี”⁶⁰ มักมีความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางการเกษตร เนื่องจากความจำเป็นในการพึ่งพาธรรมชาติ ได้แก่ฟ้าฝนตามฤดูกาลเช่นเดียวกันกับกรณศึกษาในการวิจัยครั้งนี้ด้วย เพราะชุมชนประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก โดยทำหมุนเวียนเป็นวงรอบปีสัมพันธ์กับความเชื่อท้องถิ่น เรียกว่า “ประเพณีฮีต 12” ตามสภาพแวดล้อม ได้แก่ ทำนา ทำประมง ทำสวน ทำเกลือ โดยให้ความสำคัญกับผีบรรพบุรุษและผีอื่น ๆ ที่มีความสำคัญที่เฉพาะเจาะจงในพื้นที่นั้น ๆ ในภาพรวมสามารถแบ่งลำดับของผีได้ดังนี้

ผีแถนคือผีเทวดามีพิธีกรรมเกี่ยวกับงานบุญบั้งไฟในการขอฝน ผีปู่ตาหรือผีบรรพบุรุษของชุมชนมีศาลปู่ตาหรือดอนปู่ตามักอยู่นอกชุมชนพักอาศัยโดยเป็นป่าศักดิ์สิทธิ์ ผีตาแฮกคือผีประจำไร่นา และผีเกลือคือผีที่ดูแลแหล่งเกลือ โดยมีลำดับและพื้นที่ทางความเชื่อแตกต่างกันไป

จากการสำรวจสิ่งศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวกับแหล่งเกลืออีสานในภาพรวม 26 แหล่ง ปรากฏอยู่ 19 แห่ง โดยพบชื่อดังต่อไปนี้ นางเพี้ย 7 แห่ง เจ้าที่, นางธรณี 5 แห่ง เจ้าปู่อุปฮาด 2 แห่ง เจ้าปู่เขียวอำพัน 1 แห่ง เจ้าปู่ 2 แห่ง เจ้าปู่ฟ้าระจิม 1 แห่ง เจ้าปู่หนองบ่อ 1 แห่ง จากการสำรวจพบ “นางเพี้ย” หรือ “ย่าเพี้ย” มีจำนวนมากที่สุดและนางธรณีเป็นลำดับถัดมา โดยมีข้อสังเกตถึงความเชื่อที่ผ่านสัญลักษณ์ “เพศหญิง” คือ นางเพี้ย นางธรณี สอดคล้องกับ ปฐม (2553) กล่าวว่า เพศหญิงเป็นสัญลักษณ์ของการกำเนิด ความอุดมสมบูรณ์และเป็นผู้มีบทบาทด้านพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์⁶¹ และมีที่ความสัมพันธ์กับตำนาน นิทานเรื่องเล่าของท้องถิ่น ยกตัวอย่าง นางเพี้ย บ้านเก่าน้อย จังหวัดร้อยเอ็ด บ้านขาวัว จังหวัดอุดรธานี โดยนางเพี้ย จะสถิตตามความเชื่ออยู่ โนนางเพี้ย ซึ่งเป็นโนนขี้บ่อว่าเป็นบรรพบุรุษที่พาผู้คนมาตั้งถิ่นฐาน พร้อมกับสอนชาวบ้านในการต้มเกลือและรับรู้สืบต่อกันมาจากบรรพบุรุษว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ต้องให้ความเคารพพิธีไหว้ นางเพี้ยในทุกเดือน 3 หรือกุมภาพันธ์ของทุกปีก่อนลงมือทำเกลือ ในส่วนเพศชายผ่านสัญลักษณ์ “เจ้าพ่อ” และ “เจ้าปู่” สำหรับเรื่องเพศชายนี้พบว่ามีความสอดคล้องกับเรื่องเล่าท้องถิ่น ยกตัวอย่าง เจ้าปู่เขียวอำพัน บ้านโนนทองหลาง จังหวัดนครราชสีมา ที่เป็นทหารคนสนิทของเจ้าปู่อุปฮาดผู้ควบคุมพื้นที่ในแถบนี้ โดยชุมชนต้องทำพิธีไหว้ทั้งเจ้าปู่อุปฮาดและเจ้าปู่เขียวอำพันในทุกเดือน 3 หรือกุมภาพันธ์ของทุกปีก่อนลงมือทำเกลือ ทั้งนางเพี้ยและเจ้าปู่เขียวอำพันได้สถิตตามความเชื่ออยู่ที่โนนขี้บ่อในลักษณะเดียวกัน ส่วนกรณศึกษาใน

⁶⁰ เรียกว่า “ผี “ ตามคำเรียกของชุมชน หมายถึง บรรพบุรุษผู้ล่วงลับไปแล้วของชุมชนหรือสิ่งเหนือธรรมชาติ ที่ส่งผลต่อความเชื่อของกลุ่มชน นั้น ๆ ดูรายละเอียดเรื่องผีเพิ่มเติมใน เบลูจาร์รอน นาราสำจน์. ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอีสาน ประวัติศาสตร์ด้านความเชื่อ ศาสนาและประเพณี. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2552: 99-108.

⁶¹ ปฐม หงส์สุวรรณ. กาลครั้งหนึ่งว่าด้วยตำนานกับวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553

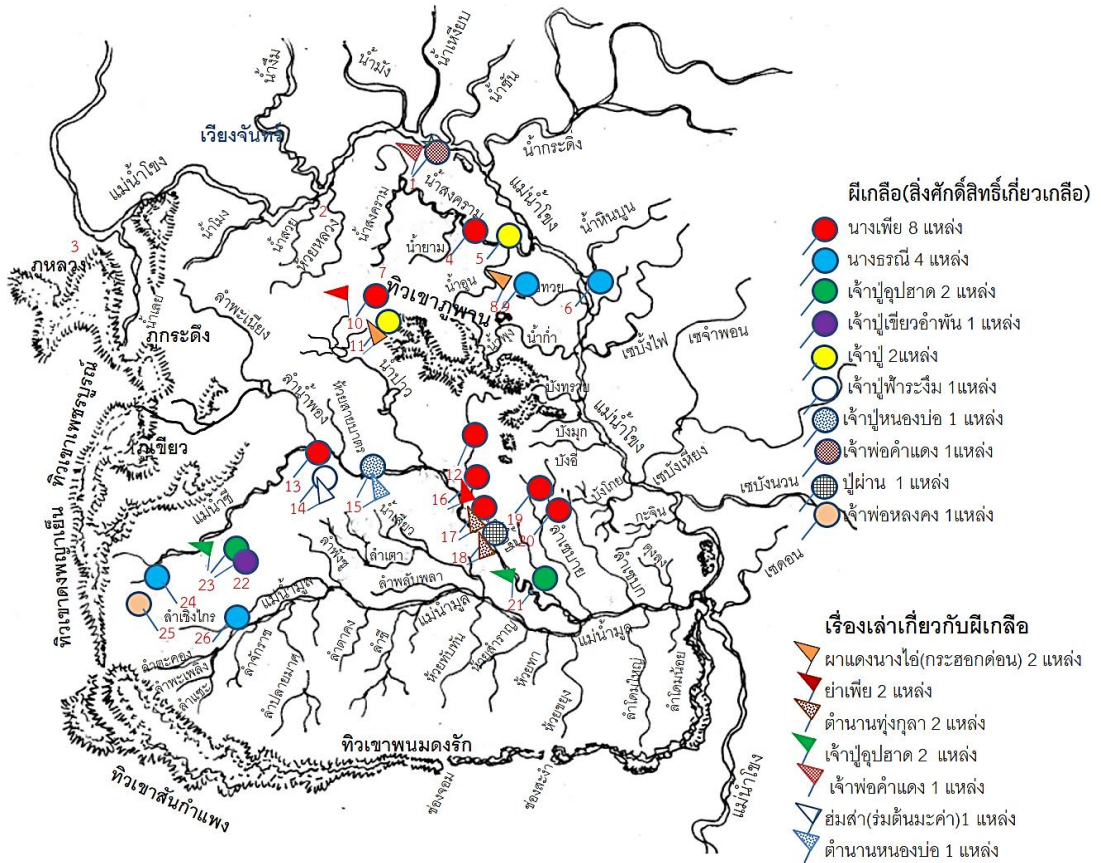
ลุ่มน้ำสงคราม บ่อหัวแฮด จังหวัดบึงกาฬ ที่ “เจ้าพ่อคำแดง” ที่มีลักษณะพิเศษแตกต่างจากชุมชนอื่น คือ เป็นทั้งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชนและแหล่งเกลือในตนเดียว ในขณะที่ชุมชนอื่น ๆ ได้แยกปุ่ตากับผีเกลือ ทั้งนี้มีเรื่องเล่าพื้นบ้านที่กล่าวถึง เจ้าพ่อคำแดงในฐานะเป็นผู้นำตั้งบ้านและเป็นผู้พบบ่อเกลือ อีกทั้งปัจจุบันชาวชุมชนยกฐานะให้ตนเองเป็นลูกหลานเจ้าพ่อคำแดงและเป็นผู้มีสิทธิ์ขาดในการทำเกลือในแหล่งนี้

อีกทั้งความเชื่อเรื่องพญานาคในตำนานผาแดงนางไอ่ ทั้งสองแหล่งได้แก่ หนองหาร สกนครและหนองหนองหานอุดรธานี โดยทั้งสองกล่าวถึงการเกิดขึ้นของหนองน้ำขนาดใหญ่ที่เกิดมาจากพญานาคมาทำลายเมืองและกลายเป็นสัญลักษณ์ศักดิ์ในพื้นที่⁶² อีกทั้งความศักดิ์สิทธิ์ของโนน ซี่บ่อเล่าผ่านการพบเห็นแสงไฟสีขาวลอยออกมาในทุกวันพระ⁶³

จากความสัมพันธ์ในภาพรวมของชื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเรื่องเล่าพื้นบ้านทำให้มองเห็นความสัมพันธ์เรื่อง “ผี” ผู้ดูแลทรัพยากรกับเรื่องเล่าท้องถิ่นที่พยายามอธิบายตัวตน ความเป็นมาและความศักดิ์สิทธิ์ของความเชื่อนั้น โดยมีพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวข้อง เป็นการทำให้เห็นว่าแหล่งเกลือมี “ผี” ช่วยควบคุมแบบแผนทางวัฒนธรรมของชุมชน อีกทั้งออกแบบระบบจัดการทรัพยากร “ซี่บ่อ” ให้เป็นโนนดินศักดิ์สิทธิ์ผ่านเรื่องเล่าและพิธีกรรมในรอบปีแสดงออกมาเป็นภูมิทัศน์วัฒนธรรมที่เป็นกายภาพและที่รับรู้ทางความเชื่อ

⁶² คุรายละเอียดเพิ่มเติมใน “ตำนานผาแดงนางไอ่” ในภาคผนวกหน้า 9.

⁶³ คุรายละเอียดเพิ่มเติมใน “นิทานบ่อเกลือ” ในภาคผนวกหน้า 8.

ภาพที่ 65 แผนที่แสดงผีเกลื่อและเรื่องเล่าท้องถิ่นเกี่ยวกับเกลื่อในพื้นที่ศึกษา

5.3.6 กลุ่มคน (ชาติพันธุ์) ทำเกลือในภาพรวมและแหล่งเกลือกรณีศึกษา

: เกลือ ทรัพยากรแห่งอำนาจ

เกลือเป็นทรัพยากรสำคัญต่อการบริโภคต่อคนและสัตว์และยังเป็นยารักษาที่ดีเช่นกัน อีกทั้งเป็นส่วนหนึ่งในขั้นตอนการถลุงเหล็กซึ่งเป็นตัวแปรหลักของการเป็นบ้านเป็นเมือง ไอแอม (2542) ได้กล่าวถึง อำนาจและประโยชน์ทางการเมืองของเกลือไว้ว่า ผู้ใดครอบครองแหล่งเกลือจะเป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองในแง่ของการครอบครองทรัพยากรการค้ำสำคัญ จากความสำคัญของเกลือหากนำมาพิจารณาร่วมกับเหตุการณ์การประวัติศาสตร์การเคลื่อนย้ายกับการตั้งถิ่นฐานของผู้คนในแถบพื้นที่อีสานในแผนที่ทางธรณีวิทยาที่แสดงแอ่งเกลืออีสาน ทำให้พบว่ามีความสัมพันธ์กันกับตำแหน่งของทรัพยากรเกลือและเหตุการณ์สำคัญทางการเมือง โดยสามารถแบ่งประเด็นคนทำเกลือในพื้นที่ต่าง ๆ ออกเป็น 4 ส่วนใหญ่ ๆ ด้วยกัน ได้แก่ “แอ่งโคราชต้นลุ่มน้ำมูล แอ่งโคราชต้นน้ำชี พุงกุลา และแอ่งสกลนคร”

แอ่งโคราชต้นน้ำมูลนั้นมีบริบททางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมภาษาของผู้คนเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมเขมรเมืองพระนคร อาทิเช่น ปราสาทหินพิมาย ปราสาทพนมวัน เป็นต้น อีกทั้งพื้นที่ดังกล่าวในอดีตสามารถเดินทางติดต่อค้าขายไปสู่ลุ่มน้ำป่าสักและออกสู่ทะเลได้ จึงทำให้เห็นการตั้งถิ่นฐานของชุมชนทำเกลือในไทยโคราช⁶⁴ ที่อยู่บริเวณลุ่มน้ำมูล ได้แก่ บ้านมะรุ้ม ต.พลสงคราม อ.โนนสูง โนนพยุมาวย บ้านวัง ต.บ้านวัง อ.โนนไทย บ้านถนนถั่ว ต.ใหม่ อ.โนนสูง จ.นครราชสีมา ส่วนในพื้นที่บ้านจิวใหม่ ตำบลกุดจอก อ.บัวใหญ่ บ้านโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา มีการปะปนของผู้คนในวัฒนธรรมไทยลาว โดยมีร่องรอยสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในบ่อเกลือคือ “เจ้าปู่อุปฮาด” โดย “อุปฮาด” หมายถึง ตำแหน่งทางการปกครองระบบอาญาสี่ของล้านช้างที่มีหน้าที่จัดเก็บภาษาการค้าต่าง ๆ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงขอบเขตการตั้งถิ่นฐานของกลุ่มวัฒนธรรมล้านช้างที่ลงมาถึงลุ่มน้ำมูล

“แอ่งโคราชต้นน้ำชี พุงกุลา และแอ่งสกลนคร” มีร่องรอยอิทธิพลของวัฒนธรรมหลายยุคสมัย ได้แก่ วัฒนธรรมทวารวดี วัฒนธรรมเขมร ถึงอย่างไรก็ตามหากดูหลักฐานการอยู่อาศัยต่อเนื่องของผู้คนในปัจจุบันพบว่าอยู่ในวัฒนธรรมลาวที่แสดงออกทั้งรูปแบบ ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ภาษาและวัฒนธรรมการกินที่ปรับตัวผสมผสานกันมา

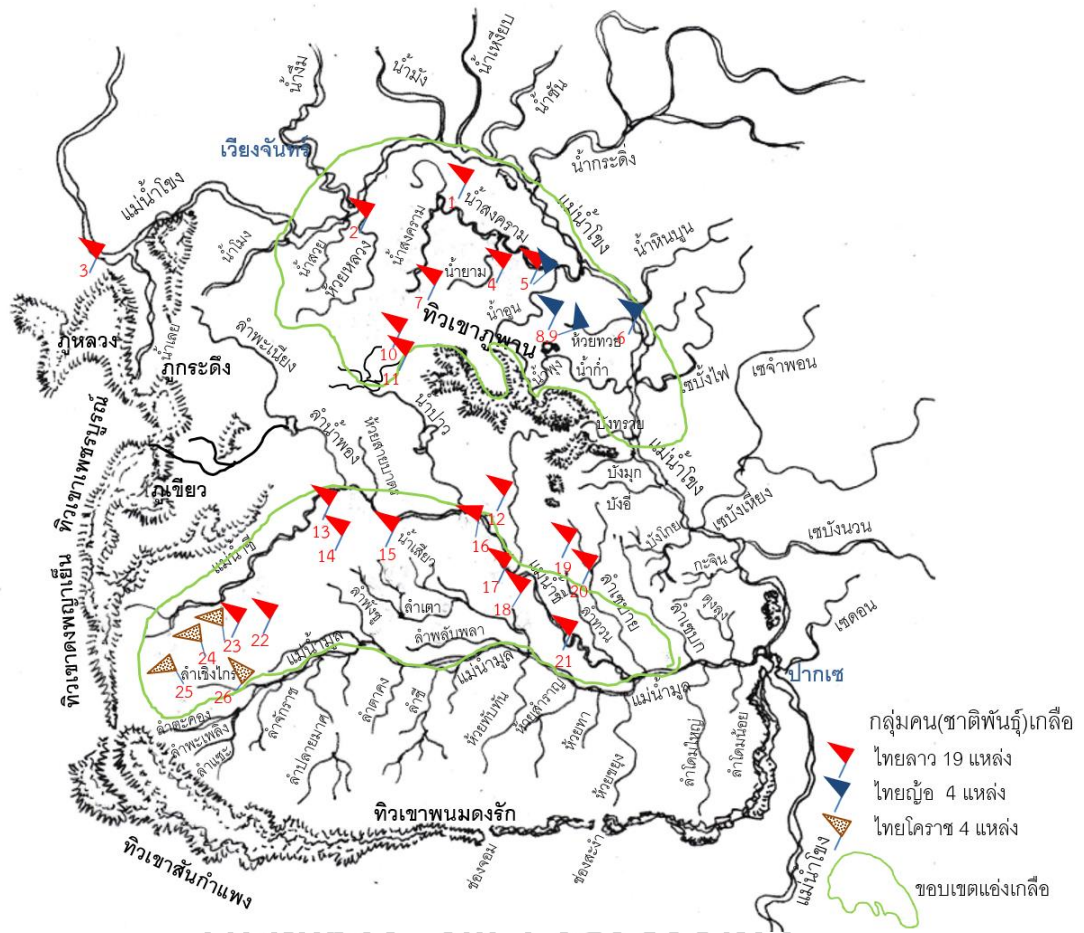
⁶⁴ ไทยโคราช คือวัฒนธรรมที่ผสมผสานวัฒนธรรมจากลุ่มน้ำเจ้าพระยา เขมรและลาว โดยสถาปนาและเรียกตนเองใหม่ว่า ไทยโคราช ดูรายละเอียดเพิ่มเติม ใน กาญจนา ต้นสุวรรณรัตน์. เรือนไทยโคราช. 2556: 3-7.

แอ่งโคราชต้นน้ำชี พบหลักฐาน ศิลปกรรม สถาปัตยกรรม ภาษาและวัฒนธรรมการกิน ในวัฒนธรรมล้านช้าง บริเวณทุ่งเมืองเพี้ยและบ่อภูหิน อ.บ้านไผ่ จังหวัดขอนแก่น พบร่องรอยเศษภาชนะดินเผาอยู่ตามแหล่งเกลือซึ่งสอดคล้องกับลักษณะของภาชนะต้มเกลือในยุคแรกเริ่มที่ทำจากดินเผา อีกทั้งหลักฐานโนนขี้บ่อกระจายอยู่มากมาย

ทุ่งกุลา เป็นที่ราบน้ำท่วมถึง นักโบราณคดีอธิบายถึงการซ้อนทับของวัฒนธรรมหลายยุคได้แก่ ก่อนประวัติศาสตร์ที่พบโครงกระดูกในไห วัฒนธรรมเขมรพบศาสนาสถานกระจายตัวอยู่โดยทั่วไปและพระธาตุในวัฒนธรรมล้านช้าง โดยลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับประวัติศาสตร์การเคลื่อนย้ายของผู้คนจากเวียงจันทร์สู่เมืองสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ในช่วง พ.ศ. 2180-2237 นำโดยกลุ่มพระครูโพนสะเม็กและกลุ่มศิษย์ พบชุมชนทำเกลือในปัจจุบันได้แก่ บริเวณบ่อพันขัน อ.หนองฮี บ้านหนองฮาง อ.อาจสามารถ และพื้นที่ใกล้เคียง บ้านเก่าน้อย อ.ธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด

แอ่งสกลนคร เป็นพื้นที่ราบน้ำท่วมถึงสลับกับเนินดอน พบหลักฐานในภาพรวมได้แก่ กลุ่มเตาเผาภาชนะดินเผากระจายอยู่แถบลุ่มน้ำสงคราม อายุประมาณ 1,900 ปี อีกทั้งพบเมืองโบราณและศาสนสถานวัฒนธรรมเขมรได้แก่ เมืองหนองหาน จังหวัดอุดรธานี เมืองสกลนคร ต่อเนื่องด้วยการสถาปนาวัฒนธรรมล้านช้างเข้าสวมทับในกรณีของการสร้างพระธาตุเชิงชุมที่ศาสนาสถานศิลปะเขมร อีกทั้งมีการเคลื่อนย้ายของกลุ่มผู้จากเมืองมหาไซ สปป.ลาว ช่วง พ.ศ. 2369-2371 และกลายมาเป็นผู้คนกลุ่มใหญ่ที่ปะปนกับคนลาวที่เคยอยู่มาแต่เดิม โดยคนกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นไทยญ้อที่ผสมกลมกลืนกับกลุ่มไทยลาวบางส่วน

ความสัมพันธ์ของคนทำเกลือพบว่าคนพื้นเมืองได้แก่กลุ่มไทยอีสาน ไทยญ้อและไทยโคราชเป็นกลุ่มทำเกลือเป็นหลักและมีระบบตลาดเป็นพื้นที่กลางในการซื้อขายแลกเปลี่ยนโดยมีกลุ่มคนจีนเป็นพ่อค้าคนกลาง

ภาพที่ 66 แผนที่แสดงตำแหน่งกลุ่มคน (ชาติพันธุ์) ทำเกลือในแอ่งเกลืออีสาน

5.3.7 เกือบวัฒนธรรมการกินในภาพรวมและแหล่งเกลือกรณศึกษา

: เกือบอาหารของชีวิต

ภาพรวมของพื้นที่ศึกษาทุกแห่งคือการถนอมอาหารในรูปแบบหมักดองทั้งนี้สัตว์และผลไม้แต่ที่โดดเด่นและแพร่หลายคือการบริโภค “ปลาร้า” โดย “เกลือ” เป็นส่วนผสมหลักในการหมักปลาร้า ไม่เพียงแต่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยแต่ยังรวมถึงสปป.ลาว ที่เรียกว่า “ปลาแดก” เช่นเดียวกันกับทางอีสานเนื่องจากมีฐานวัฒนธรรมเดียวกัน อีกทั้งกัมพูชาเรียกการหมักปลาลักษณะนี้ว่า “ปลาเฮา” คือปลาร้านั่นเอง โดยปรากฏในงานศึกษาทางวิชาการเรื่องเส้นทางการค้าเกลือจากอีสานใต้หรือ “เส้นทางเกลือ” (Salt road) สุราษฎร์ธานีจากรักกัมพูชาที่อุดมไปด้วยปลาในแหล่งน้ำที่ราบเขมร ปลาร้าหรือปลาแดกเป็นส่วนผสมหลักในการประกอบอาหารในชีวิตประจำวันของผู้คนในแถบนี้ได้แก่ การทำแกง การหมัก การชุบ แจ่ว (น้ำพริก) อีกทั้งเกลือสินเธาว์ยังใช้ในการเพิ่มความเค็มปรุงรสอาหาร จนเป็นรูปแบบวิถีการกินสอดคล้องกับงานศึกษาของ วรพล (2546) ที่เชื่อมโยงความสัมพันธ์ของทรัพยากร ข้าว ปลาและเกลือว่าเป็นหัวใจของวัฒนธรรมการกินของคนอีสาน จนกระทั่ง วัฒนสาร (2536) ได้ศึกษาเรื่องแหล่งเกลืออีสานและมีข้อสังเกตว่า พ.ศ. 2529 ตามประกาศกระทรวงสาธารณสุข เรื่องเกลือบริโภคที่ผู้ผลิตต้องเติมไอโอดีน ส่งผลให้การทำเกลือแบบพื้นบ้านก็เริ่มลดน้อยลง⁶⁵ ถึงอย่างไรก็ตามความนิยมในการนำเกลือไปหมักปลาร้ายังคงเป็นเกลือสินเธาว์พื้นบ้านที่เคยทำกันมา เนื่องจากเมื่อลองใช้เกลือผสมไอโอดีนทำให้ปลาร้าจะไม่เป็นไปตามสูตรและรสชาติที่คุ้นชินหรือเกิดการเน่าเสีย⁶⁶ ผู้บริโภคปลาร้าหรือผู้รับซื้อเกลือจะมีความเชื่อถือในคุณภาพและสูตรการทำเกลือในแหล่งดั้งเดิม หรือเรียกกันว่า “สายเกลือ” เพราะซื้อขายแลกเปลี่ยนกันมานานไว้วางใจซึ่งกันและกัน โดยให้ความเห็นว่าเกลือแบบพื้นบ้านอร่อยกว่าเกลือไอโอดีน⁶⁷ ดังนั้นสรุปได้ว่า การผลิตเกลือพื้นบ้านสัมพันธ์กับผู้บริโภคปลาร้าโดยตรง เพราะความคุ้นเคยในสูตรการทำและการไว้วางใจในคุณภาพ

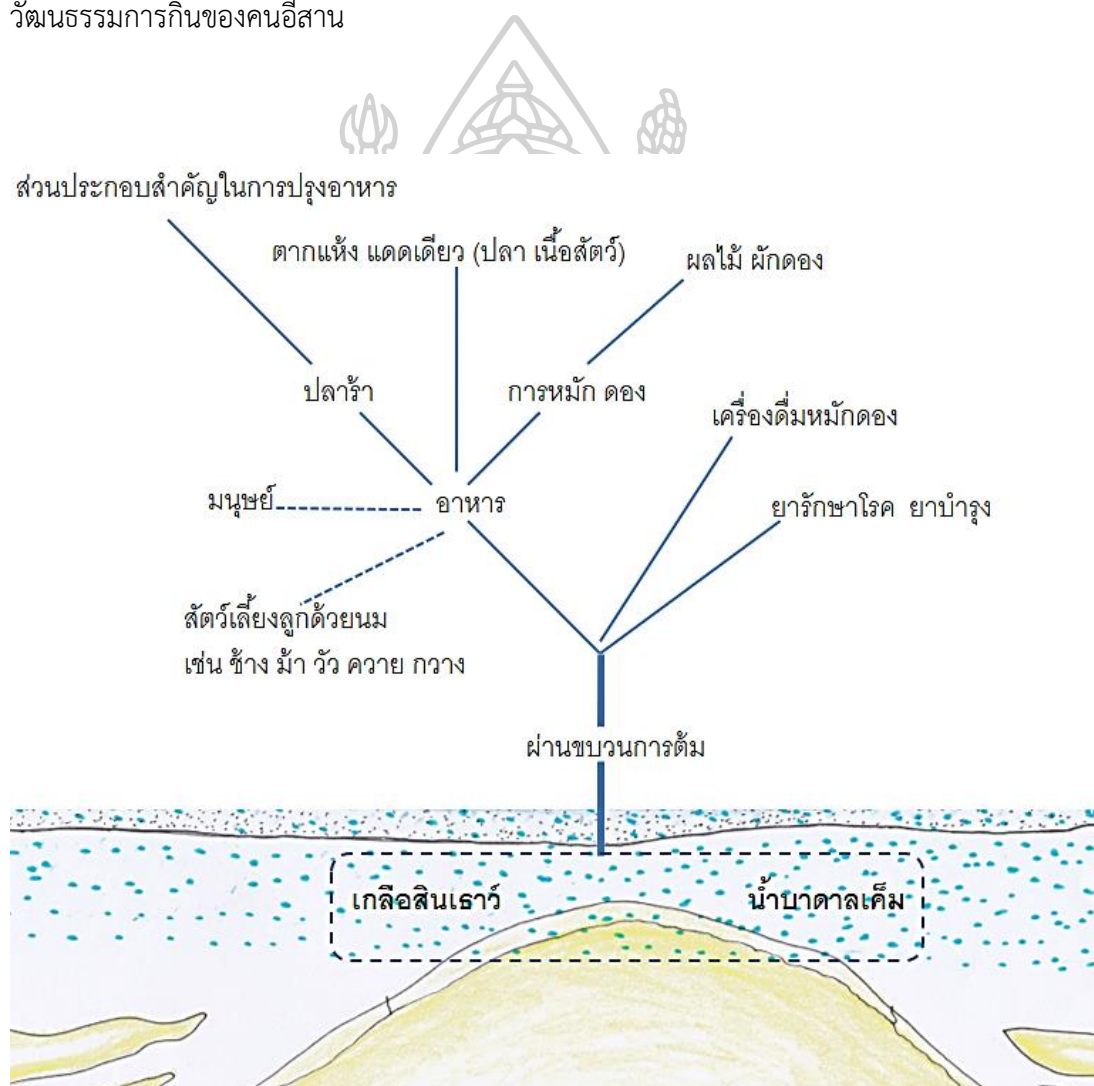
⁶⁵ วัฒนสาร ปานเพชร. "การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมในช่วงที่มีการทำเกลือแบบการค้า พ.ศ. 2514-ปัจจุบัน กรณีศึกษาหมู่บ้านเกลือ อ.บรบือ จ.มหาสารคาม" ปรินญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา (เน้นสังคมศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2536: 72-75.

⁶⁶ ภาพรวมจากการสัมภาษณ์ชุมชนในกรณีศึกษา.

⁶⁷ ภาพรวมจากการสัมภาษณ์ชุมชนในกรณีศึกษา.

ประโยชน์ของเกลือนอกเหนือจากการนำเกลือเพื่อบริโภค เกลือยังมีประโยชน์ในการรักษาโรคของคนและสัตว์ ในส่วนของคนนั้น เกลือใช้ในการสีฟันรักษาเหงือกและฟัน อีกทั้งเกลือก้อนที่ติดกระเพาะในขบวนการต้มเรียกว่า “เกลือदान” สามารถนำมาให้แม่ลูกอ่อนกินโดยมีสรรพคุณช่วยผลิตน้ำนม ส่วนประโยชน์กับสัตว์ได้แก่ การนำเกลือมาพ่นใส่ตาวัวควายเพื่อรักษาโรคตาแดง และยังสามารถนำไปผสมอาหารเพื่อรักษาโรคจากการทำหมันวัวควาย

สรุปเกลือกับวัฒนธรรมการกินของผู้คนในอีสาน ที่มีความสัมพันธ์โดยตรงกับการบริโภค ปลา ร้ากับข้าวเหนียวที่ยังเป็นวัฒนธรรมหลักในการกิน โดยตกย้ำในเรื่อง ข้าว ปลา และเกลือ ในวัฒนธรรมการกินของคนอีสาน

ภาพที่ 67 แผนภาพแสดงโครงข่ายสรรพประโยชน์ของเกลือในวัฒนธรรมการกินและยารักษาโรค

ภาพที่ 68 โรงงานทำปลาร้าบ้านปากยาม จ.นครพนม วัฒนธรรมการกิน ข้าว ปลา เกลือ

5.3.8 ระบบเครือญาติและการจัดการในวัฒนธรรมเกลือในภาพรวม และแหล่งเกลือกรณีศึกษา : คนทำเกลือ ฝึช่วยดูแล

การทำเกลือเป็นระบบสืบทอดและอาศัยแรงงานในระบบเครือญาติ จากพ่อแม่ส่งต่อกันมา โดยในแต่ละรายจะมีคนในครอบครัว อาทิเช่น สามีมภรรยาหรือลูกหลานมาร่วมกันผลิตประมาณไม่เกิน 3 คนต่อราย ไม่จำกัดเพศและวัยโดยที่สามารถจะทำงานได้โดยไม่มีแรงงานจากภายนอก ทำที่ของคนทำเกลือในชุมชนให้ฝึบรรพบุรุษเป็นผู้ควบคุมเกลือและผนวกความเป็นเครือญาติทางสำนึกเข้าไว้ด้วยกัน เช่นการเรียกแทนว่า ปู่ ยา อี กั้ง “ฝึ” เองยังเป็นเครื่องยืนยันทางจารีตถึงสิทธิอันชอบธรรมของระบบเครือญาติของชุมชนในการทำเกลือ “ใครไม่ใช่ลูกหลานเจ้าปู่คำแดง ไม่สามารถทำเกลือได้”⁶⁸

⁶⁸ สัมภาษณ์ นายสมฤทธิ์ เจริญชัย (52 ปี). ประธานกลุ่มต้มเกลือบ่อหัวแฮด บ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560.

5.3.9 การจัดการพื้นที่ในแหล่งผลิตเกลือในภาพรวมและแหล่งเกลือกรณีศึกษา : ธรรมชาติกำหนดพื้นที่ คนปรับแต่งพื้นที่

ในวิถีเกษตรกรรมนั้นมีการอาศัยตามวงรอบปีหรือตามฤดูกาล โดยมีการจัดการแบ่งพื้นที่ชัดเจนได้แก่พื้นที่ทำนา พื้นที่ทำประมงทั้งที่อยู่ในแหล่งน้ำต่าง ๆ และพื้นที่ทำเกลือซึ่งเป็นพื้นที่เฉพาะที่เกิดเกลือโดยชาวบ้านรับรู้และสืบทอดกันมา บริเวณพื้นที่แหล่งเกลือนั้นมีขบวนการผลิตเกลือทุกขั้นตอนอันได้แก่ การขุดดิน การกรองน้ำเค็ม การต้มเกลือและบรรจุหีบห่อเกลือ โดยแหล่งผลิตเกลืออยู่ห่างจากชุมชนชนพักอาศัย ตามสภาพธรณีวิทยาอีกทั้ง เพื่อเป็นการไม่รบกวนส่วนพักพักอาศัยในเรื่องของควันไฟจากการต้มเกลือ การจัดการกองดินภายหลังจากการกองแล้ว กองดินดังกล่าวเรียกว่า “ซิป่อ” โดยชาวบ้านจะทำการผลิตเกลือพร้อมไปกับการจัดการกองซิป่อโดยนำมากองรวมกัน จนกระทั่งเวลาผ่านไปหลายปีทำให้โนนดินนั้นมีขนาดใหญ่ขึ้น หากไปตามแหล่งเกลือโบราณต่าง ๆ เช่น ทุ่งเมืองเพี้ย บ่อพันขัน ทุ่งผีโพน จะพบโนนซิป่อหรือโนนเกลือกระจายตามพื้นที่ผลิตเกลือ เป็นผลมาจากการจัดการกองดินในขบวนการผลิต อีกทั้งกองดินนี้ยังเป็นที่สถิตของผีเกลือตามความเชื่อของชุมชน

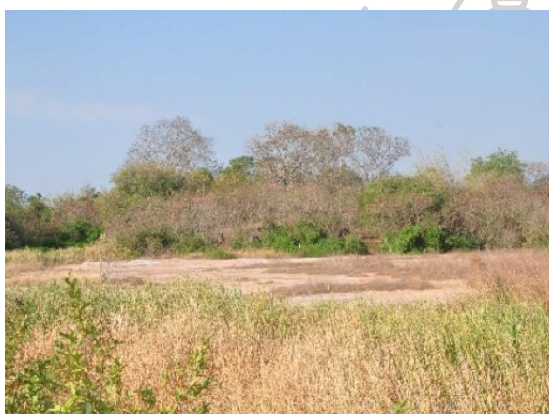
ซึบ (ดินที่กรองความเค็มไปแล้ว)

โนนซึบ

ภาพที่ 69 แสดงการจัดการซึบในพื้นที่แหล่งทำเกลือ บ่อชาวีว บ้านชาวีว จ.อุดรธานี

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 70 โนนซึบบ้านโนนทองกลาง จ.นครราชสีมา

ภาพที่ 71 โนนซึบบ้านเพี้ย จ.ขอนแก่น

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 72 โนนซึบบ่อภูหิน จ.ขอนแก่น

ภาพที่ 73 โนนซึบบ้านเม่น จ.สกลนคร

5.3.10 ปัญหาและแนวโน้มนำการทำเกลือในภาพรวมและแหล่งเกลือกรณศึกษา

ด้านปัญหาในการทำเกลือ

มีประเด็น ได้แก่ ขาดไม้ฟืนที่เป็นวัตถุดิบในการต้มเกลือ ขาดผู้สืบทอดการทำเกลือ และ ถูกเกลือจากภายนอกมาแข่งขันในการขาย การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดิน อีกทั้งมีปัจจัยเรื่อง นโยบายจากหน่วยงานท้องถิ่นเข้ามามีบทบาทต่อการคงอยู่ของการทำเกลือ แบ่งเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

1. ทุกชุมชนกรณศึกษาขาดฟืนที่เป็นวัตถุดิบในการต้มเกลือ จากอดีตเคยใช้ไม้ตามหัวไร่ ปลายนาแต่ปัจจุบันต้นไม้ในท้องถิ่นเริ่มหายาก อีกทั้งไม่สะดวกในการไปตระเวนหาฟืนตามที่ต่าง ๆ เนื่องจากใช้เวลาในกรณีของพ่อหัวแฮดโดยจะไปซื้อไม้จากภายนอกได้แก่ไม้ยางพาราเพื่อมาทำฟืน
2. บ้านจิวดอน ต.จิวดอน อ.เมือง จ.สกลนคร มีปัญหาเรื่องขาดผู้สืบทอด หากหมดรุ่นคนที่ ทำเกลือรุ่นนี้อาจจะหมดไป เนื่องจากชุมชนนี้อยู่ใกล้เขตตัวเมืองทำให้คนรุ่นหลังเลือกที่จะไปทำงาน รับจ้างในเมือง ส่วนชุมชนอื่นนั้นก็มีผู้สืบทอด เนื่องจากการขายเกลือสร้างรายได้ที่ดีและยังคงเป็น ชุมชนวิถีเกษตรกรรมอยู่
3. บ้านจิวดอน ต.จิวดอน อ.เมือง จ.สกลนครเป็นชุมชนเดียวที่พบปัญหาถูกเกลือจาก ภายนอกมาตีตลาด เนื่องจากในภาพรวมของพื้นที่รอบหนองหารจังหวัดสกลนครได้เลิกทำเกลือ ฟืนบ้านไปหลายแห่ง ทำให้เกลือจากอำเภอบ้านดุง จังหวัดอุดรธานีเข้ามาตีตลาดในสกลนคร ส่วน พื้นที่อื่นนั้นมีความเข้มแข็งในระบบคู่ค้าเกลือที่ต่อเนื่องยาวนาน จึงทำให้แหล่งเกลือจากภายนอกไม่ ส่งผลกระทบ
4. การเปลี่ยนแปลงการใช้ประโยชน์ที่ดินจากนโยบายของหน่วยงานรัฐ ได้แก่ การสร้าง ฝายกักเก็บน้ำ ทำให้ระบบน้ำไม่เป็นไปตามธรรมชาติเกิดการท่วมขังทำให้เกลือไม่สามารถขึ้นมาสู่ผิว ดินได้
5. ผู้บริหารท้องถิ่นมีแผนนโยบายและงบประมาณสนับสนุนชุมชนที่มีจำนวนผู้ผลิตเกลือ จำนวนมาก ได้แก่ การตั้งเป็นกลุ่มผู้ผลิตเกลือพื้นบ้าน สนับสนุนให้เป็นสินค้าประจำตำบล ส่วนชุมชน ที่มีจำนวนผู้ผลิตน้อยท้องถิ่นไม่มีนโยบายสนับสนุน เพียงปล่อยให้ทำเกลือไปตามวิถีชีวิต

ด้านแนวโน้มของการคงอยู่ในการทำเกลือ

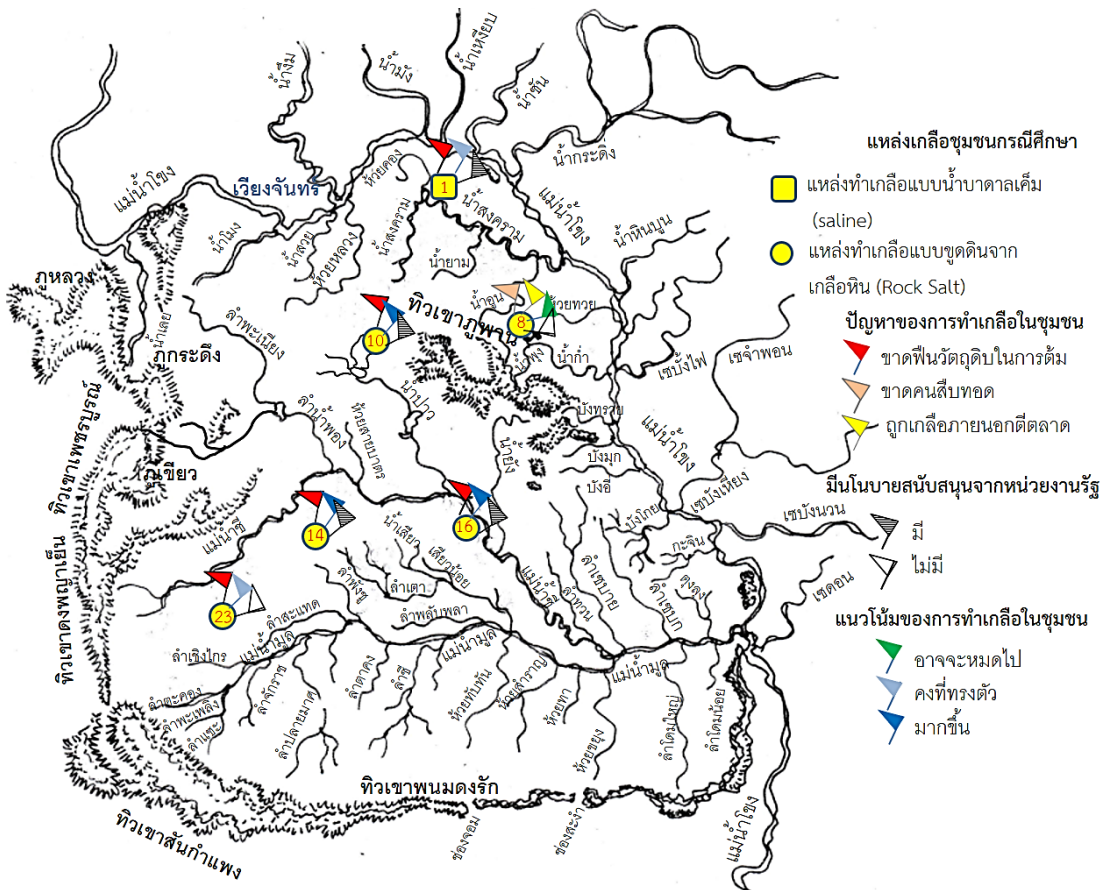
จากภาพรวมการศึกษาพบว่า การคงอยู่และเพิ่มขึ้นของการทำเกลือนั้นแปรผันกับระบบเศรษฐกิจและสังคมในพื้นที่นั้น ๆ โดยมีประเด็นดังต่อไปนี้

1. การผลิตเกลือมีโอกาสหมดไปเนื่องจากขาดคนสืบทอดและถูกสินค้าเกลือจากภายนอกเข้ามาแย่งส่วนแบ่งการขาย อีกทั้งไม่มีนโยบายสนับสนุนทั้งการเรียนรู้และส่งเสริมการทำเกลือ ที่เห็นได้ชัดเจน คือบ้านจิวต๋อน จังหวัดสกลนคร

2. แหล่งผลิตเกลือสามารถเป็นแหล่งเรียนรู้ แหล่งท่องเที่ยวและส่งเสริมเศรษฐกิจชุมชนได้ เนื่องจากในหลายแห่งมีนักวิชาการเข้าไปสร้างขบวนการเรียนรู้ด้านประวัติศาสตร์ อีกทั้งท้องถิ่นเห็นคุณค่าส่งเสริมด้านนโยบายเกี่ยวกับเศรษฐกิจและการเรียนรู้ ได้แก่ บ่อหัวแฮด ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.บึงกาฬ บ่อภูหิน อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น

สรุปปัญหาและแนวโน้มการทำเกลือพื้นบ้าน พบว่าในภาพรวมของสถานการณ์ป่าไม้ในภาคอีสานรวมถึงป่าชุมชนมีปัญหาลดลงอย่างต่อเนื่องจะมีเพียงต้นไม้ตามหัวไร่ปลายนา ทำให้พื้นที่เป็นวัตถุดิบในการต้มเกลือขาดแคลน จนบางแห่งต้องทำการซื้อจากภายนอก ในภาพรวมแหล่งเกลือในพื้นที่ชนบทมักจะมีคนสืบทอดการทำเกลือต่างจากแหล่งเกลือในพื้นที่ใกล้เขตเมือง แหล่งเกลือที่มีการสนับสนุนจากท้องถิ่นในเรื่องเศรษฐกิจและสังคมได้แก่ส่งเสริมการค้าและเรียนรู้ถึงคุณค่าในวัฒนธรรมท้องถิ่นจะมีแนวโน้มในการทำเกลือ

ภาพที่ 74 แผนที่แสดงปัญหาและแนวโน้มการทำเกลือพื้นบ้านของชุมชนกรณีศึกษา 6 แห่ง

สรุปวัฒนธรรมเกลืออีสาน

จากเหตุปัจจัยทางธรณีวิทยาของชั้นเกลือหินใต้ดินอีสานส่งผลเกิดรูปแบบวัฒนธรรมเกลือที่มนุษย์ “เข้าใจ” และ “ปรับแต่ง” ความสัมพันธ์ของ “วิถีข้าว ปลา และเกลือ” ที่เป็นพื้นฐานของ “วัฒนธรรมการกิน” โดยมนุษย์สามารถออกแบบวิถีชีวิตการทำมาหากิน ทำนา หาปลา ทำสวน และทำเกลือ เป็นวัฏจักรตามวงจรฤดูกาลธรรมชาติ อีกทั้งยังสร้างกลไกทางความเชื่อเพื่อควบคุมจัดการและแสดงอัตลักษณ์ของชุมชนในรูปของ “ผี” ในหลายรูปแบบที่มีความต่างกันในบทบาทหน้าที่และพื้นที่สถิต เป็นผีบ้าน ผีนา เป็นต้น ในวัฒนธรรมเกลือนั้น “ผีในแหล่งเกลือ” มีบทบาทหน้าที่ความศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวข้องกับการจัดการในชุมชนได้แก่ เป็นพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ก่อนการลงมือทำเกลือ และยังมีส่วนยึดโยงกับระบบเครือญาติบรรพบุรุษผ่านเรื่องเล่าท้องถิ่นเพื่อนำไปสู่การรักษาไว้ซึ่งผลประโยชน์ในการใช้ทรัพยากรและความผาสุกทางจิตใจ

วัฒนธรรมเกลือคือหนึ่งในวิถีชีวิตการทำมาหากินวงรอบตามฤดูกาลธรรมชาติที่เกิดขึ้นในหน่วยพื้นที่ชุมชนอีสานโดยไม่ส่งผลกระทบต่อด้านทำลายสภาพแวดล้อมตามที่เข้าใจไขว่เขวแล้วนำไปปะปนกับประเด็นเกลือสมัยใหม่จนทำให้ภาพจำของวัฒนธรรมเกลืออีสานดูเป็นปัญหาที่ต้องแก้ไข ทั้งที่วัฒนธรรมเกลืออีสานมีการสั่งสมความรู้มากกว่าพันปี มีลักษณะเฉพาะในพื้นที่แอ่งเกลืออีสานด้วยเหตุผลทางธรณีวิทยา โดยพบรูปแบบการทำเกลือสินเธาว์เช่นนี้มีจำนวนมากหากเทียบกับพื้นที่เกลืออื่นในประเทศไทย เช่น น่าน พิษณุโลก เป็นต้น

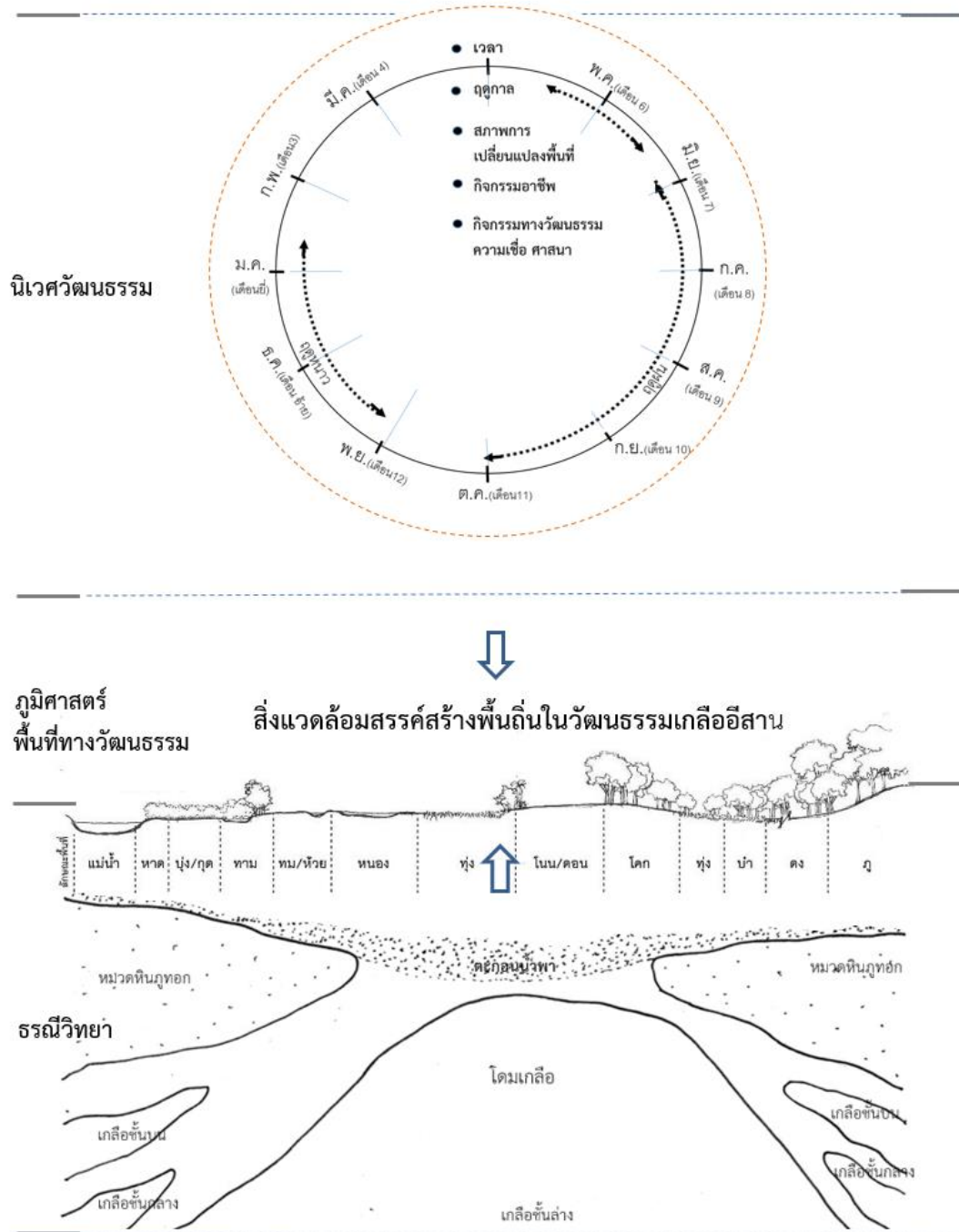
บทที่ 6

อภิปรายกรณีศึกษาสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน

วัฒนธรรมเกลืออีสานเป็น “มรดกทางวัฒนธรรมที่ไม่เป็นกายภาพ” ได้แก่เรื่องราววิถีชีวิต วัฒนธรรมการกิน เรื่องเล่าและพิธีกรรมต่าง ๆ คือสิ่งที่มนุษย์เข้าใจและปรับแต่งความสัมพันธ์ของ “วิถีข้าว ปลา และเกลือ” ที่เป็นพื้นฐานของ “วัฒนธรรมการกิน” อีกทั้งยังสร้างกลไกทางความเชื่อพิธีกรรมเพื่อควบคุมจัดการและแสดงอัตลักษณ์ของชุมชนในรูปของ “ผีเกลือ” และความเชื่อต่าง ๆ ผ่านเรื่องเล่าท้องถิ่น โดยทั้งหมดเชื่อมโยงกับ “มรดกทางวัฒนธรรมที่เป็นกายภาพ” ได้แก่ พื้นที่สภาพแวดล้อม พืชพรรณ ชุมชนและรูปแบบสถาปัตยกรรม ซึ่งมีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับรูปแบบกายภาพด้าน “ธรณีวิทยาเกลือ” จากการศึกษาในภาพกว้างของพื้นที่ศึกษาทั้ง 26 แหล่ง ได้ทำการคัดเลือกพื้นที่กรณีศึกษา จำนวน 6 แหล่ง เพื่อศึกษาในรายละเอียดของความสัมพันธ์ของ “มรดกทางวัฒนธรรมที่ไม่เป็นกายภาพ” กับ “มรดกทางวัฒนธรรมที่เป็นกายภาพ” เพื่อตอบคำถามว่าอะไรคือรูปแบบและลักษณะเฉพาะของสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานและประเด็นอื่น ๆ ที่เกี่ยวเนื่อง โดยอภิปรายจากกรอบคิดทฤษฎีภูมิศาสตร์อีสาน นิเวศวัฒนธรรม และธรณีวิทยาเกลือนำไปสู่การตั้งถิ่นฐานและสภาพกายภาพชุมชนลักษณะสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมกรณีศึกษาและทำการสรุปรูปแบบสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลือ

6.1 กรอบคิดทฤษฎีภูมิศาสตร์อีสาน นิเวศวัฒนธรรม และธรณีวิทยาเกลือ

จากการทบทวนวรรณกรรมแนวทางการศึกษาพบความสัมพันธ์ของ ภูมิศาสตร์อีสาน นิเวศวัฒนธรรมและธรณีวิทยาเกลือที่แยกส่วนกันอธิบายปรากฏการณ์ด้านวิถีชีวิต วัฒนธรรมเกลือ และพื้นที่กายภาพที่ เกี่ยวข้อง โดยพบว่าแนวทางทั้งสามส่วนเป็นเครื่องมือและแนวทางไปสู่การตอบคำถามการศึกษา ด้วยการแทนค่าตัวแปรหรือประเด็นการศึกษาเพื่ออธิบายในแต่ละกรณีศึกษาในสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลืออีสานและทำการสรุปต่อไป

ภาพที่ 75 แผนภาพแสดงแนวทางการศึกษา
 ที่มา: ปรับปรุงเนื้อหาจาก ประสิทธิ์, 2524 เบลญจวรรณ, 2552 ปกรณ์, 2552 และ อมฤต, 2558

กรอบคิดเรื่องพืชพรรณบนดินเค็ม

พิชัย (2527) เสนอว่า พืชพรรณที่ขึ้นในดินเค็มจำแนกตามระดับความเค็มของเกลือในดิน แปรผันตามฤดูกาล ในฤดูแล้งจะมีความเค็มสูงกว่าฤดูฝน พืชที่เจริญเติบโตได้สามารถทนได้ทั้งแล้งและดินเค็ม ส่วนในฤดูฝนความเค็มจะลดลง พืชที่ขึ้นได้จะชอบความชื้นสูงและทนเค็มปานกลาง จำนวนและชนิดพืชจะพบในฤดูฝนมากกว่าฤดูแล้ง พื้นที่ดินเค็มที่มีระดับสูง มีพืชที่ขึ้นได้เป็นพืชที่ชอบเกลือ (Halophyte) หรือพืชทนเค็ม (Salt tolerance) เช่น หนามแดง หนามพุงค้อ ¹ ต่อมา เต็ม (2530) ได้สำรวจพันธุ์ไม้ที่ขึ้นในดินเค็ม ตามการแบ่งของ Sinauwong and Takaya (1974) โดยแบ่งพันธุ์ไม้ตามพื้นที่ดินเค็มในภาคตะวันออกเฉียงเหนือดังนี้

1. เนินดินที่มีความเค็มน้อย มีเขตรอบายความเค็มสู่ที่ราบ ไม่ปรากฏคราบเกลือ พืชส่วนใหญ่เป็นป่าเต็งรัง ได้แก่ เเทียง เต็ง พะยอม รัง มะม่วงป่า ลั่นช้อย น้ำเกลี้ยง สะเดา กระถิน ตั้วสะแก มะขามป้อม ตะขบ ใผ่ ตะเคียน ยางนา

2. ที่ราบที่มีความเค็มปานกลาง พื้นที่ลักษณะนี้มีคราบเกลือผุดประปรายตามแนวรอยต่อระหว่างเนินที่มีดานหินเกลือ พืชที่ขึ้นเป็นไม้ล้มลุก เช่น มะขามเบี้ย กระถิน (กาเสดโคก) กะแยง (ผักแขยง) ผักชีโคก กล้วยาแฝกไหม กล้วยาดอกแดง กล้วยาหัวขอ กล้วยานิ้วหนู กล้วยาใบปิด กล้วยาหางหนู กล้วยาหอมเงือก กล้วยาหอม กล้วยาตันตืด

3. พุ่มราบที่มีความเค็มเข้มข้น พื้นที่ลักษณะนี้มีคราบเกลือผุดขึ้นเหนือผิวดินอยู่ทั่วไป พืชที่ขึ้นส่วนมากเป็นไม้หนาม ได้แก่ หนามแดง หนามพรม หนามพุงค้อ หนามหัน หนามแท่ง บักสัง (มะสัง) หมากะทัน (พุทรา) เล็บแมว (เล็บเหยี่ยว) กำม (กุ่มบก) บักสัน (สำนทุ่ง) ²

¹ พิชัย วิชัยดิษฐ์. การแพร่กระจายของดินเค็มในอีสาน. 2527. อ้างจาก บุปผา โสภาคางาม. ดินเค็มภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. พิมพ์ครั้งที่ 2. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2549, 117.

² เต็ม สมิตินันท์. พรรณไม้ที่ขึ้นบนดินเค็ม. 2532. อ้างจาก บุปผา โสภาคางาม. ดินเค็มภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. พิมพ์ครั้งที่ 2. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2549, 117-129.

ตารางที่ 13 พื้นที่และชนิดพรรณที่พบบนดินเค็ม

พื้นที่พบพืชพรรณบนดินเค็ม		
1. เนินดิน	2. ที่ราบ	3. ทุ่งราบ
ดินเค็มน้อย (ไม่พบคราบเกลือ)	ดินเค็มปานกลาง (พบคราบเกลือประปราย)	ดินเค็มเข้มข้น (พบคราบเกลือทั่วไป)
เหียง	มะขามเขี้ย	หนามแดง
เต็ง	กระถิน	หนามพรม
พะยอม	กระแจะ	หนามพุงดอ
รัง	ผักชีโคก	หนามหัน
มะม่วงป่า	หญ้าแฝกใหม่	หนามแห้ง
ลั่นชั้ย	หญ้าดอกแดง	บักสัง (มะสัง)
น้ำเกลี้ยง	หญ้าหัวขอ	หมากทัน (พุทรา)
สะเดา	หญ้านิวหนู	เล็บแมว
กระถิน	หญ้าใบบิด	กำม
ต้ว	หญ้าหางหนู	บักสัน (ส้านทุ่ง)
สะแก	หญ้าหงอนเงือก	
มะขามป้อม	หญ้าหอม	
ตะขบ		
ไผ่		
ตะเคียน		
ยางนา		

6.1.1 แอ่งสกลนคร

6.1.1.1 กรณีศึกษาบ่อหัวแฮด ต.ท่าสะอาด อ.เขกา จ.บึงกาฬ (ลุ่มน้ำสงคราม)

การตั้งถิ่นฐานและสภาพกายภาพชุมชน

(Settlement location and site)

- ระบบนิเวศน์และธรณีวิทยาในพื้นที่ (Ecology and geology) ชุมชนบ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เขกา จ.บึงกาฬ ตั้งอยู่แอ่งสกลนคร ในลุ่มแม่น้ำสงครามตอนกลาง ระบบนิเวศน์ โดยรวมเป็นที่ราบน้ำท่วมถึง น้ำแม่น้ำสงครามไหลสู่มแม่น้ำโขง โดยมีปริมาณน้ำท่วมในฤดูน้ำหลากช่วงเดือน สิงหาคมถึงพฤศจิกายน จากน้ำฝนและน้ำสะสมจากต้นน้ำและลำน้ำสาขาอีกทั้ง การหนุนเข้ามาของน้ำจากแม่น้ำโขง ส่งผลให้พื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำส่วนใหญ่ น้ำจะหลากท่วมเต็มพื้นที่³ ส่วนธรณีวิทยาภาพรวมของแอ่งสกลนครตอนบนพบปริมาณเกลือหินในหมวดหินมหาสารคามและถูกปิดทับด้วยหมวดหินภูทอก หมวดหินมหาสารคามหรือเกลือหินนั้นมีรูปร่างต่อเนื่องเป็นภูเขาเกลือหรือโดมเกลือเป็นแนวยาวตามแม่น้ำโขงและแม่น้ำสงคราม สลับกับการปิดทับของหมวดหินภูทอก⁴ ในส่วนของหมวดหินภูทอกจะมีความหนาและเป็นเนินสูงและค่อย ๆ ลาดต่ำไปหาหมวดหินภูทอกที่มีความบางหรือแตกจนเกิดเป็นแอ่งที่ราบและเป็นแหล่งเกลือ⁵

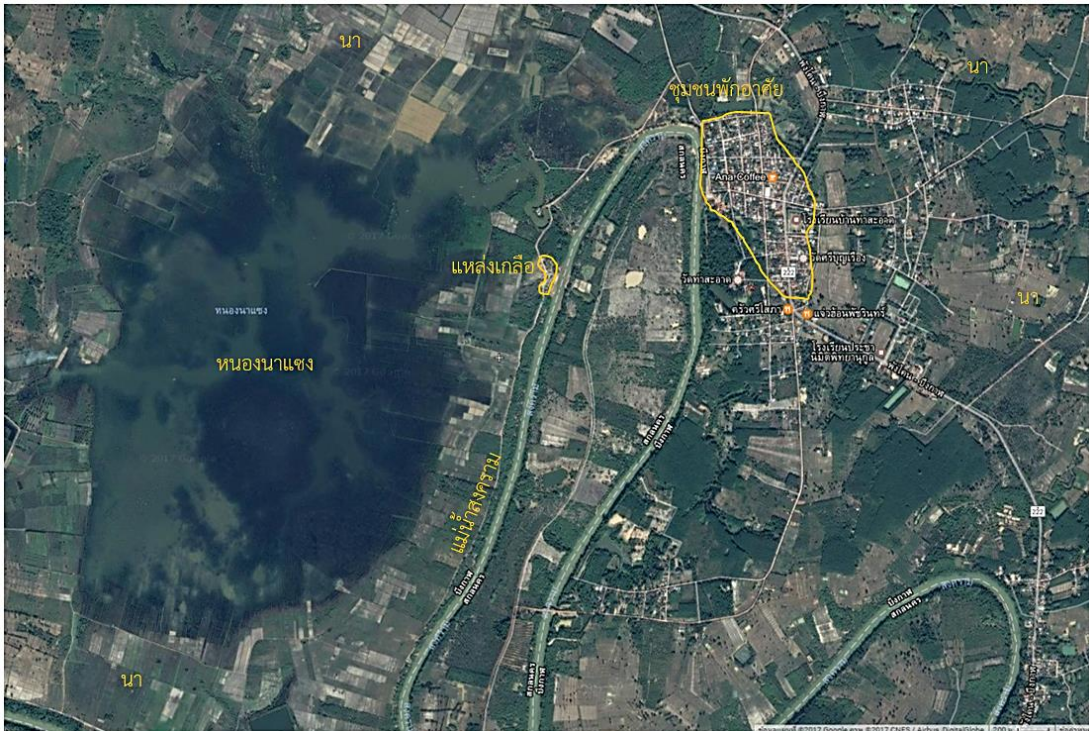

³ ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ. นิเวศวิทยาและประวัติศาสตร์ป่าบุงป่าทามลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง. กรุงเทพฯ: IUCN, 2548.

⁴ ปกรณ์ สุวานิช. พญานาคกับเกลือใต้ดินในตำนานผาแดงนางไอ่ท้าว, หนังสือชุดโลกแห่งธรณีวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 2, 2552b: 137, 156.

⁵ สัมภาษณ์และสรุปความจากทฤษฎี ธรณีวิทยาชั้นหินเกลือ ปกรณ์ สุวานิช (12 ตุลาคม 2560) เนื่องจากไม่มีรายงานการขุดสำรวจในพื้นที่บ่อหัวแฮดโดยตรง.

ภาพที่ 77 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงการตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชนบ้านท่าสะอาด
ที่มา: google earth, 2017.

- การตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชน (Settlement location and site) โดยสามารถแบ่งพื้นที่ชุมชนได้ 3 ส่วน ได้แก่ ส่วนชุมชนพักอาศัยจะอยู่บนเนินที่สูงเรียกว่า “โนน” หรือที่ราบตะพักกลุ่มน้ำ (River terrace) ในพื้นที่ส่วนนี้เกิดจากหมวดหินชุดภูทอกที่ดันตัวและมีขนาดหนาและส่วนพื้นที่ราบต่ำถัดลงมาเพื่อทำเกษตรกรรม ได้แก่ ที่นา และส่วนเป็น “ทาม” หรือที่ราบน้ำท่วมถึง (Flood plain) ประกอบด้วย แหล่งเกลือ ส่วนทำประมง กุด หนองและส่วนต่ำสุดได้แก่แม่น้ำ ในส่วนของพื้นที่ทางความเชื่อได้แก่ศาลเจ้าพ่อคำแดงอยู่บริเวณทิศตะวันตกบริเวณแหล่งเกลือบ่อหัวแฮด ด้วยคุณลักษณะของสภาพพื้นที่เกิดจากสภาพธรณีวิทยาที่ทำให้ชั้นดินมีลักษณะ สูง กลางและต่ำ จนเกิดการกำหนดขอบเขตหรืออาณาเขต (Territory) ของกิจกรรมในการดำรงชีวิต ได้แก่ ที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำเกษตร ทำเกลือและประมง สัมพันธ์กับฤดูกาลในรอบปี โดยการรับรู้ของชุมชนในพื้นที่นี้คือ “นิเวศทาม” หรือพื้นที่น้ำท่วมถึงเป็นเวลาสองถึงสามเดือนที่กินอาณาบริเวณพื้นที่กว้าง

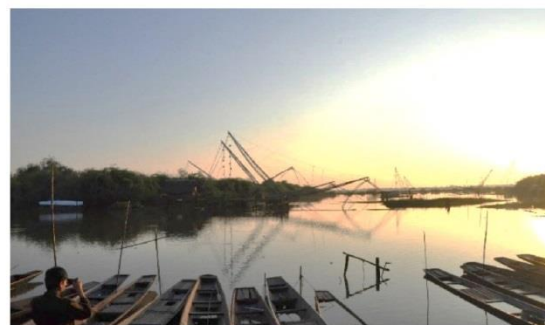
แม่น้ำสงครามบริเวณติดกับพื้นที่ดอนพักอาศัย

สภาพกายภาพชุมชนพักอาศัย

พื้นที่ทำนาทิศตะวันออกของชุมชน

หนองนาแซงทิศตะวันตกของชุมชน

กิจกรรมการหาปลาหนองนาแซง

แหล่งเกลือบ่อหัวแฮดริมแม่น้ำสงคราม

ศาลเจ้าพ่อคำแดง

แหล่งเกลือบ่อหัวแฮดริมแม่น้ำสงคราม

ภาพที่ 78 แสดงการตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชนบ้านท่าสะอาด

ลักษณะสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมกรณีศึกษา

• **กรณีวิทยากับสภาพแวดล้อมพื้นที่ทำเกลือ** บ่อหัวแฮด ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.บึงกาฬ ตั้งอยู่บริเวณที่ราบต่ำจากชุมชนพักอาศัยติดแม่น้ำสงครามไปทางทิศตะวันตก สาเหตุที่ทำให้พื้นที่มีลักษณะต่ำเกิดจากพื้นที่ทรุดตัวของชั้นเกลือ จากการกระทำของน้ำบาดาลที่ละลายโดมเกลือใต้ดินในระดับความลึกไม่เกิน 100 เมตร⁷ และน้ำบาดาลเค็มนี้เกิดขบวนการทางเคมีจนเกิดการอิมตัวแล้วอยู่ส่วนบนของชั้นเกลือ เรียกว่า “น้ำบาดาลเค็ม” (Saline)⁸ โดยชาวบ้านเรียกว่า “น้ำล้างเค็ม” ในส่วนนี้เองที่ชาวบ้านได้ขุดและตักเพื่อนำไปต้มเกลือ โดยพบที่ริมแม่น้ำสงครามโดยชาวบ้านเรียกว่า “บ่อเกลือ” โดยพื้นที่ทำเกลือนี้อยู่ในเวศน์ทาม⁹ เมื่อถึงฤดูน้ำหลากทำให้น้ำที่สะสมและแม่น้ำโขงดันกลับขึ้นมาส่งผลให้น้ำท่วมขังกินเวลา 3-4 เดือน โดยพื้นที่ส่วนใหญ่ถูกปกคลุมด้วยป่าทาม โดยพบไผ่กะซะมากที่สุดโดยเป็นพืชที่สามารถทนน้ำท่วมขังได้นาน และบริเวณริมตลิ่งมักพบไม้พุ่ม ไค้หางนก ชี้หนามแฮด

⁷ ปกรณ์ สุวานิช, 2552, หน้า 56, อ้างแล้ว.

⁸ ปกรณ์ สุวานิช, 2552, หน้า 3-4, อ้างแล้ว.

⁹ นิเวศน์ทาม คือระบบความสัมพันธ์ของสภาพแวดล้อมพืชพรรณและสัตว์ในเขตที่ราบน้ำท่วมถึงโดยรวม.

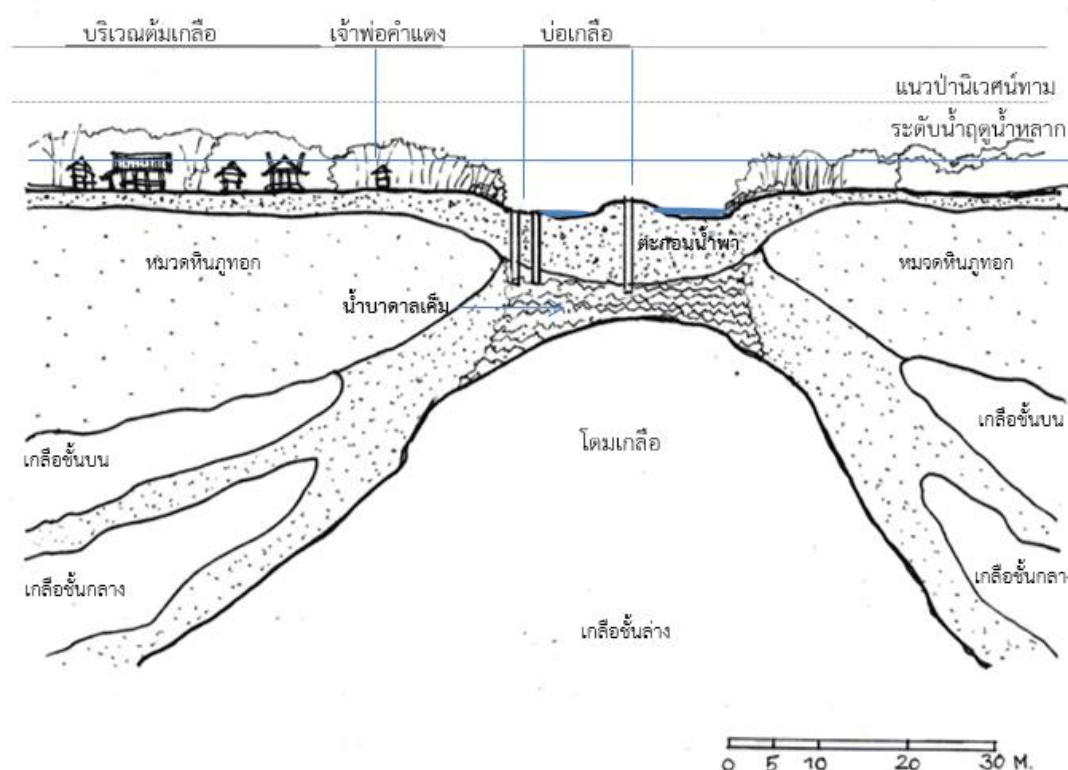

ภาพที่ 79 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงแหล่งเกลือกับชุมชนท่าสะอาด
ที่มา: google earth, 2017.

ภาพที่ 80 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงพื้นที่แหล่งเกลือบ่อหัวแฮด บ้านท่าสะอาด
ที่มา: google earth, 2017.

ในการทำเกลื่อนั้นสามารถทำได้ในช่วงฤดูน้ำลด ตรงกับช่วงเวลาเกี่ยวข้าวจากการทำนาเสร็จเรียบร้อยแล้ว ช่วงฤดูหนาวต่อเนื่องถึงเมษายน ภายหลังจากทำการทำความสะอาดบ่อเกลือและอาคารโรงเรือนภายหลังจากที่จมน้ำเป็นเวลา 3-4 เดือน จึงทำการ เลี้ยงบ่อ ให้อาหารปลาในบ่อใน 3 เดือน 3 หรือกุมภาพันธ์ สภาพแวดล้อมที่เกิดน้ำบาดาลเค็มนั้น ปกรณ์ (2560) ให้เหตุผลว่าเกิดมาจากการกระทำทางธรณีวิทยาที่น้ำบาดาลไปขังตัวอยู่ในตำแหน่งที่มีความตื้น ที่ทำให้ชาวบ้านสามารถขุดลงไปได้ด้วยแรงงานคน อีกทั้งเมื่อพิจารณาในภาพรวมของพื้นที่แอ่งสกลนครที่เต็มไปด้วยชั้นเกลือหินและโดมเกลือที่ใกล้ผิวดินเป็นจำนวนมาก ด้วยการกระทำของน้ำบาดาลต่อชั้นเกลือเป็นเวลานานหลายปีส่งผลให้พื้นที่ในภาพรวมมีความเป็นแอ่งและเป็นที่ราบต่ำหรือทาม จึงทำให้สภาพพื้นที่โดยรวมเป็นที่ราบน้ำท่วมถึง ในส่วนพื้นที่สูงที่เป็น เนิน ดอน จึงเป็นที่ตั้งบ้านตั้งที่อยู่อาศัย¹⁰ จนทำให้สภาพแวดล้อมพืชพรรณปรับตัวสอดคล้องเป็นลักษณะเฉพาะคือ “นิเวศน์ทาม”

ภาพที่ 81 ภาพตัดขวางแสดงความสัมพันธ์กับลักษณะทางธรณีวิทยาและพื้นที่ทำเกลือช่วงน้ำลด-น้ำหลาก

¹⁰ สัมภาษณ์ ปกรณ์ สุวานิช, นักวิชาการด้านธรณีวิทยา คณะสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 12 ตุลาคม 2560.

• **พืชพรรณในบริเวณแหล่งเกลือ** ลักษณะโดยทั่วไปของพื้นที่เป็นระบบนิเวศน์แบบ “ทาม” หรือที่ราบน้ำท่วมถึง ทำให้บริเวณนี้มีลักษณะเฉพาะของพืชพรรณ โดยแบ่งออกเป็น 6 ประเภท ตามสภาพพื้นที่ ได้แก่

ไม้ยืนต้นสูงใหญ่ โดยขึ้นตามโนน โคนหรือที่สูง ริมน้ำ เช่น ต้นแคน ต้นมะเดื่อ ต้นแห่

ไม้พุ่มและไม้ขนาดเล็ก ขึ้นตามริมหนอง ที่น้ำท่วมถึง ริมแม่น้ำ เช่น ไค้หางนาค ไผ่กะชะ หนามขี้แฮด โดยกลุ่มนี้เป็นพรรณไม้กลุ่มหลักในพื้นที่ทำเกลือ เครือไม้หรือกาฝาก โดยอาศัยไม้อื่นในการเจริญเติบโต เช่น เครือชูดทาม เครือหนูน

ผักต่าง ๆ ตาม โคน หนอง พุงนาเช่น ผักกะเฉดทาม ผักปิ้งน้ำ

เห็ด ขึ้นตามโคก โนน ดง เช่น เห็ดผึ้ง เห็ดโคน เห็ดเทศ

พืชน้ำ แหน เทา ผักบุง

พันธุ์พืชในนิเวศน์ทามมีประโยชน์เป็นอาหารของคนและสัตว์ ได้แก่ ปลา และนก อีกทั้งไม้ใหญ่ยืนต้นไม้ทำวัสดุก่อสร้างได้ ส่วนไผ่กะชะ หน่อกินได้แล้วลำไผ่แห้งสามารถใช้ทำเชื้อเพลิงได้¹¹

(ซ้ายไปขวา)

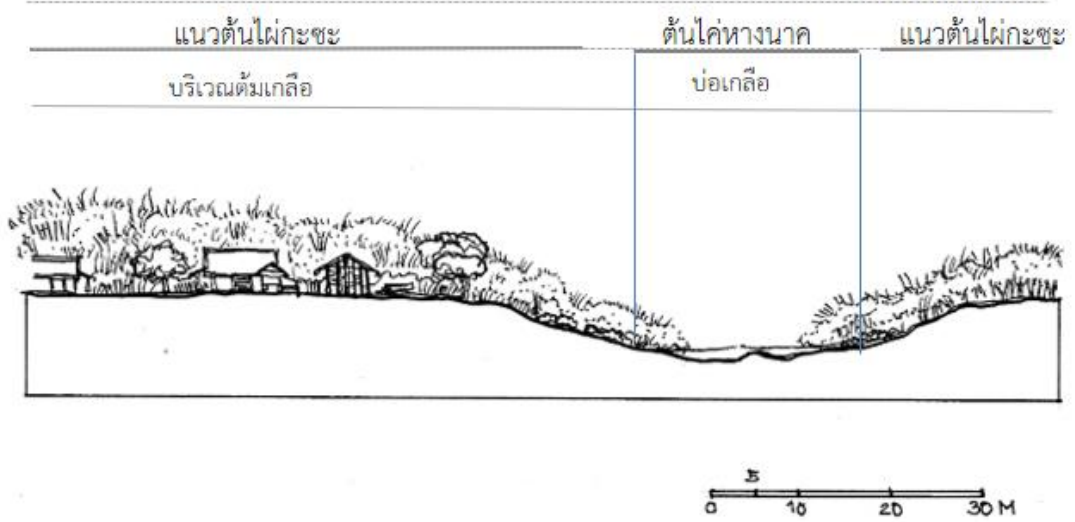
ภาพที่ 82 ไผ่กะชะ

ภาพที่ 83 ไค้หางนาค

¹¹ สัมภาษณ์ นายสุวรรณ วรรมชู (66 ปี). ผู้อาวุโสบ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เสกา จ.บึงกาฬ, 4 พฤศจิกายน 2560. และ พระอาจารย์สวัสดิ์ ศิริธรรมโม (67 ปี). ผู้อาวุโสบ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เสกา จ.บึงกาฬ, 4 พฤศจิกายน 2560.

แนวป่าบริเวณลำน้ำ

ภาพที่ 84 แผนภาพรูปตัดขวางแสดงตำแหน่งพืชพรรณในบริเวณแหล่งเกลือ

• **ลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือ** การทำเกลือในอดีตนั้นมีการออกแบบโครงสร้างไม้ยกสูงเพื่อทำการตักน้ำเค็มในบ่อด้วยเชือก ส่งน้ำเค็มไปตามท่อไม้ไผ่ส่งไปยังตูบเกลือหลังคามุงหญ้า ตั้งเรียงรายริมแม่น้ำสงคราม แต่ปัจจุบันชุมชนนำเทคโนโลยีจากภายนอกเข้ามาปรับใช้โดยนำเครื่องสูบน้ำมาสูบน้ำเค็มขึ้นไปต้มบนตูบเกลือถาวรบนฝั่ง¹²

การออกแบบวางผังบริเวณ เป็นกลุ่มอาคารต้มเกลือเป็นหลัก ออกแบบอาคารขนานไปกับแม่น้ำสงครามในขอบเขตพื้นที่ โดยกลุ่มของอาคารแต่ละหลังจะไม่ไกลจากกันเนื่องจากต้องแบ่งสายยางท่อส่งน้ำเค็มที่สูบมาจากบ่อด้านล่าง โดยผลัดกันเติมน้ำเค็มใส่กระทะ

พื้นที่ใช้สอยอาคาร การออกแบบอาคารเน้นประโยชน์ใช้สอยภายในประกอบด้วย 1) เตาและกระทะต้มเกลือ โดยกระทะสามารถออกแบบให้ยกหน้าและแขวนไว้กับโครงสร้างคานหลังคาได้ ในช่วงฤดูน้ำหลาก 2) ส่วนวางกองเกลือ เป็นวัสดุทำจากปากไม้ไผ่ปูทับบนบ่อที่ขุดเอาไว้ลึกประมาณ 1 เมตร เพื่อควบคุมน้ำเค็มจากเกลือไม่ให้ไหลออกไปอีกทั้งสามารถนำน้ำเค็มนี้กลับมาต้มเกลือใหม่ได้ 3) พื้นที่เก็บอุปกรณ์การทำเกลือได้แก่ จอบ พลั่ว ตะกร้า โดยเป็นการแขวนและฝากไว้กับโครงสร้างอาคาร 4) ลานหรือส่วนวางพื้นสำหรับต้มเกลือ วางไว้ภายนอกหรือมีหลังคาคลุมอยู่ใกล้กับเตาไฟ 5) “เตียง” หรือเรือนนอน สำหรับนอนเฝ้าเติมพื้นในเตาในช่วงเวลาทำเกลือตอนกลางคืน อีกทั้งยังมีอุปกรณ์เครื่องนอน เครื่องครัวสำหรับเตรียมอาหารการกิน น้ำดื่ม เนื่องจากการทำเกลือใช้เวลานาน

วัสดุการก่อสร้างอาคาร เป็นอาคารถาวรได้แก่ เสา คานหลังคา สร้างด้วยไม้เนื้อแข็ง ได้แก่ ไม้แคน ไม้พะยอม ไม้แดง ไม้จิก ออกแบบเป็นอาคารทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า ระบบโครงสร้างเป็นเสาฝังดิน พื้นปูด้วยไม้ไผ่เสี้ยนทาบโดยจะมีร่องเพื่อให้ น้ำเกลือหยดผ่านลงไปบ่อเก็บน้ำเค็มได้ โครงหลังไม้หลังคาทรงจั่วมุงด้วยกระเบื้องซีเมนต์ ผันเปิดโล่ง 3 ด้าน ในส่วนด้านหลังเป็นผนังไม้ไผ่สานโดยหลบในเสายึดด้วยโครงคร่าวนอน เพื่อรับน้ำหนักเกลือจากด้านข้างที่ถ่ายมายังผืนผนัง¹³

¹² สัมภาษณ์ นายสมฤทธิ์ เจริญชัย (52 ปี). ประธานกลุ่มต้มเกลือบ่อหัวแฮด บ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เสกา จ. บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560.

¹³ เรื่องเดียวกัน.

บ่อเกลือเก่า

แนวท่อสูบน้ำบาดาลเค็มขึ้นไปโรงต้มเกลือ

ตูบเกลือ (อาคารต้มเกลือ)

เถียง (ที่พัก)

กระทะต้มเกลือสแตนเลส

พื้นปากไม้ไผ่

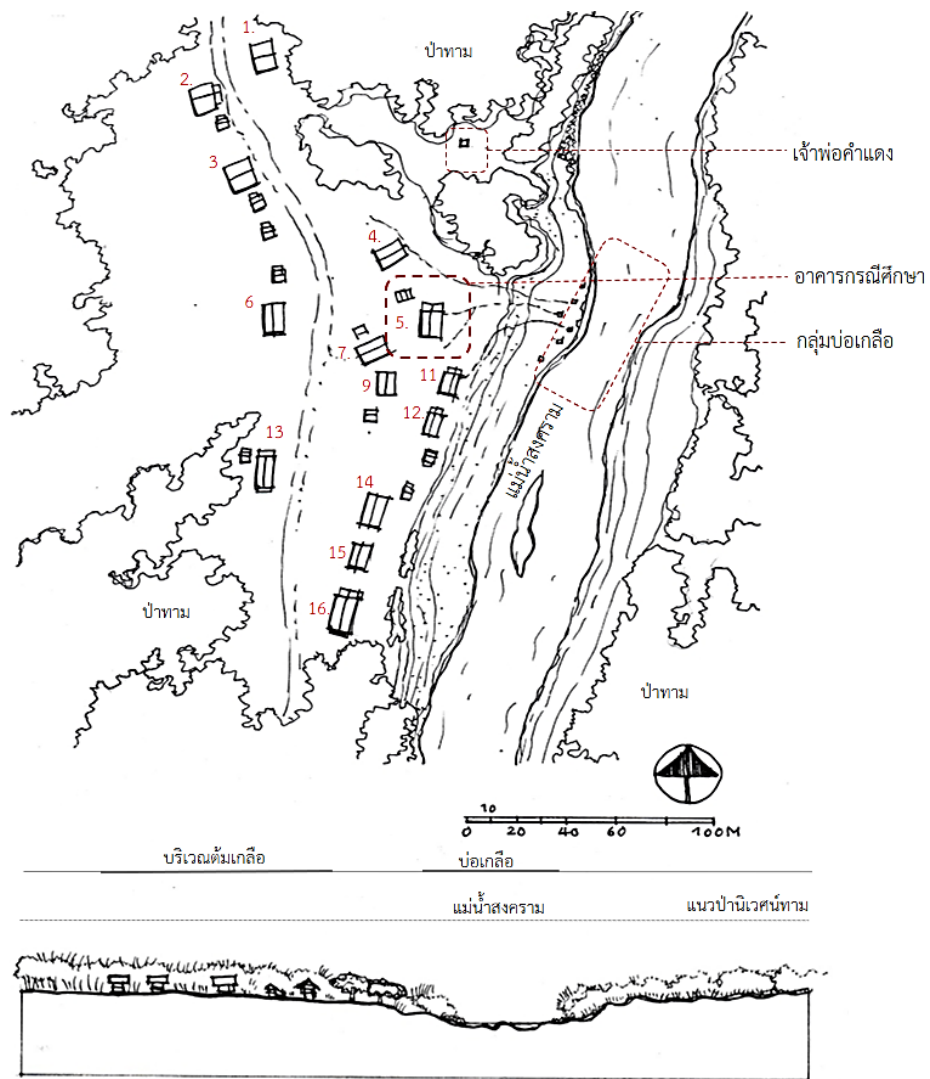
ปล่องไฟเตาต้มเกลือ

ฟืนสำหรับต้มเกลือเป็นไม้หัวไร่ปลายนา

ภาพที่ 85 ภาพแสดงลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือชุมชนบ้านท่าสะอาด

ภาพที่ 86 ผังบริเวณและรูปตัดขวางพื้นที่ทำเกลือ

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 87 กลุ่มอาคารตมเกลือบ่อหัวแฮตมองจากแม่น้ำสงคราม

ภาพที่ 88 กลุ่มอาคารตมเกลือบ่อหัวแฮตมองจากถนนทางเข้า

สัญลักษณ์และการประดับตกแต่ง (Symbolism and decoration) จากการสำรวจและสัมภาษณ์ ไม่พบสัญลักษณ์ที่สื่อความหมายในมิติใด ๆ อีกทั้งไม่มีการการประดับตกแต่งสื่อความหมายทางในทางใดในสถาปัตยกรรมฉางเกลือและตูปเกลือ ในภาพรวมเน้นเรื่องประโยชน์ใช้สอยและวัสดุโครงสร้างรองรับในกิจกรรมทำเกลือ เช่น โครงสร้างผนังรับน้ำหนัก ด้วยวัสดุไม้ไผ่สาน โดยให้เหตุผลว่าอาคารดังกล่าวต้องเผชิญกับการจมน้ำในฤดูน้ำหลากกว่า 3 เดือน ซึ่งภารกิจหลักคือการทำความสะดวกและซ่อมแซมอาคารโรงเรียนให้กลับมาใช้งานได้ หากทำอะไรไปมากแล้วล้วนมีค่าใช้จ่ายตามมา¹⁴

รูปแบบทางกายภาพของความเชื่อเกี่ยวกับสถาปัตยกรรม จากการสำรวจและสัมภาษณ์ไม่พบรูปแบบทางกายภาพของความเชื่อเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมฉางเกลือและตูปเกลือ โดยให้เหตุผลว่าความเชื่อทั้งหมดได้ไปอยู่กับพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์ในการเลี้ยงบ่อเกลือไหว้เจ้าพ่อคำแดงในเดือน 3 ทุกครั้งเวลามาบ่อเกลือหรือกลับบ้าน ต้องยกมือไหว้ วันไหนทำเกลือจะตั้งจิตอธิษฐานบอกพ่อเจ้าพ่อคำแดง¹⁵ ดังนั้นรูปแบบความเชื่อและสัญลักษณ์ไม่ปรากฏในรูปแบบทางกายภาพ โดยความเชื่อจะอยู่ในสำนักความนึกคิด ย้ำเกรง ในการเชื่อมโยง ผีหรือ เจ้าพ่อคำแดง

¹⁴ นายสมฤทธิ์ เจริญชัย (52 ปี). ประธานกลุ่มต้มเกลือบ่อหัวแฮต บ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เขกา จ.บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560.2560 และ นายไกรสอน มูลสาโคตร (48 ปี). สมาชิกกลุ่มเกลือพื้นบ้านบ่อหัวแฮต บ.ท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เขกา จ.บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560.

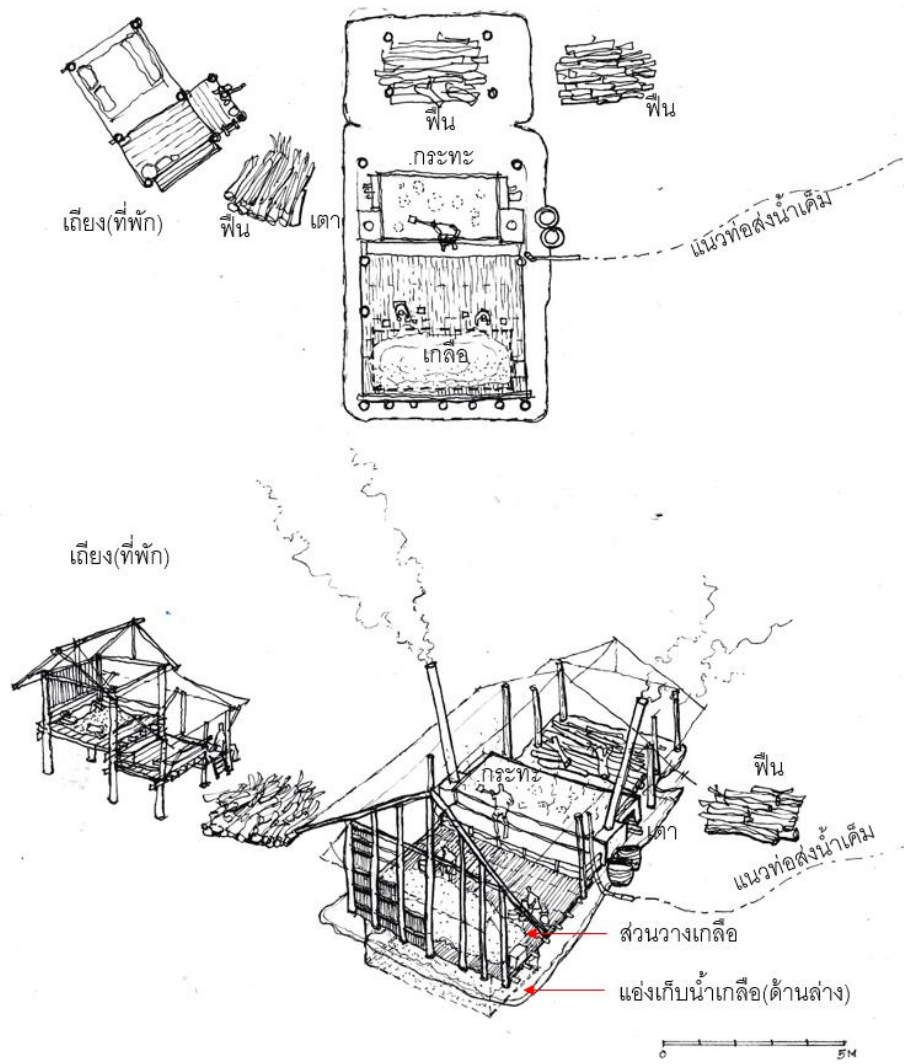
¹⁵ สัมภาษณ์ นายไกรสอน มูลสาโคตร (48 ปี). สมาชิกกลุ่มเกลือพื้นบ้านบ่อหัวแฮต บ.ท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เขกา จ.บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560.

รูปแบบทางกายภาพของความเชื่อในแหล่งเกลือ

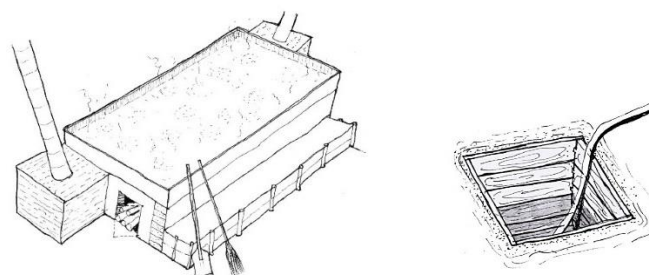
จากการสำรวจและสัมภาษณ์พบความเชื่อปรากฏที่ไม่เป็นกายภาพในรูปแบบการประดับตกแต่ง ทิศทางของอาคารที่ไม่เป็นกายภาพ ความเชื่อทั้งหมดอยู่กับเจ้าพ่อคำแดง อยู่ในวิถีแห่งพิธีกรรมประจำปีโดยจะอยู่ในสำนักของชาวบ้านและคนทำเกลือ ผ่านพิธีกรรม เรื่องเล่าท้องถิ่น โดยมีศาลเจ้าพ่อคำแดงตั้งอยู่ทางเข้าหลักของบ่อหัวแฮดมีทิศทางการวางตัวหันหน้าเข้าหาแม่น้ำสงคราม โดยทำหน้าที่เป็นทั้งผีบรรพบุรุษและผีดูแลบ่อเกลือในตนเดียวกัน สถาปัตยกรรมสิ่งปลูกสร้างเน้นประโยชน์ใช้สอยในการทำเกลือเป็นหลัก

ภาพที่ 89 พิธีกรรมเลี้ยงบ่อเกลือและไหว้เจ้าพ่อคำแดง ในเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2559

ภาพที่ 90 ภาพลายเส้นแสดงตูปเกลือกรรมศึกษา (หมายเลข 5)

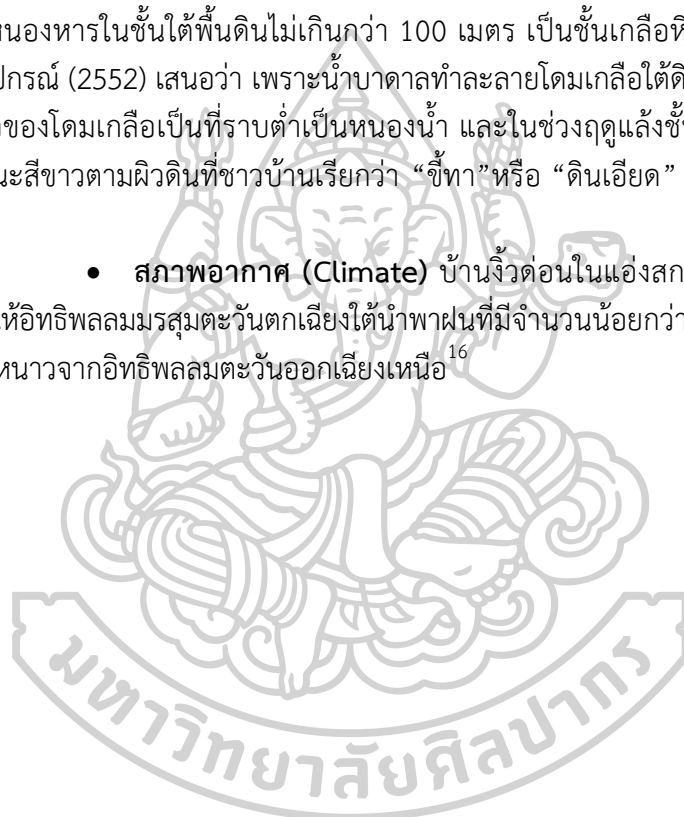
ภาพที่ 91 ภาพลายเส้นกระทะสแตนเลส ขนาดกว้าง 1.50 เมตร ยาว 2.50 เมตร และบ่อเกลือ ขนาดกว้าง 1 เมตร ยาว 1 เมตร

6.1.1.2 กรณีศึกษาบ้านจ้วดอน ต.จ้วดอน อ.เมือง จ.สกลนคร (หนองหารสกลนคร)

การตั้งถิ่นฐานและสภาพกายภาพชุมชน

(Settlement Location and site)

- **ระบบนิเวศน์และธรณีวิทยาในพื้นที่ (Ecology and geology)** บ้านจ้วดอน เป็นหนึ่งในหลายชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่รอบหนองหาร โดยหนองหารเป็นจุดรับน้ำขนาดใหญ่ รองรับ ลำห้วยสาขาจากแนวเทือกเขาภูพานโดยรอบ ทำให้มีความอุดมสมบูรณ์ของพืชพรรณและพันธุ์ปลา โดยเป็นแหล่งหากินทางธรรมชาติของชาวบ้าน หนองหารเป็นพื้นที่ต่ำเนื่องจากสภาพธรณีวิทยาของ บริเวณพื้นที่หนองหารในชั้นใต้พื้นดินไม่เกินกว่า 100 เมตร เป็นชั้นเกลือหินที่ดันตัวขึ้นมาเรียกว่า “โดมเกลือ” ปกรณ์ (2552) เสนอว่า เพราะน้ำบาดาลทำละลายโดมเกลือใต้ดินเป็นเวลานานจนทำให้เกิดการยุบตัวของโดมเกลือเป็นที่ราบต่ำเป็นหนองน้ำ และในช่วงฤดูแล้งชั้นเกลือหินเกิดเป็นเกลือสินเธาว์ลักษณะสีขาวตามผิวดินที่ชาวบ้านเรียกว่า “จี้ทา” หรือ “ดินเอียด” และทำการขุดเพื่อนำไป ทำเกลือต่อไป
- **สภาพอากาศ (Climate)** บ้านจ้วดอนในแอ่งสกลนคร อยู่หลังเทือกเขาพนมดงรักทำให้อิทธิพลลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้นำพาฝนที่มีจำนวนน้อยกว่าฝั่งตะวันตก เกิดฤดูร้อน ฤดูฝนและฤดูหนาวจากอิทธิพลลมตะวันออกเฉียงเหนือ¹⁶

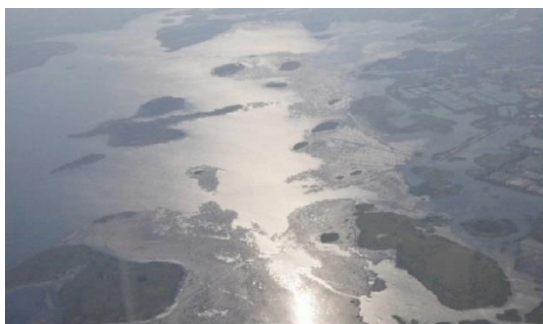

¹⁶ กรมอุตุนิยมวิทยา. ภูมิอากาศของประเทศไทย. เข้าถึงเมื่อ 14 มกราคม 2561, เข้าถึงได้จาก https://www.tmd.go.th/info/climate_of_thailand-2524-2553.pdf

- การตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชน (Settlement location and site) พื้นที่ชุมชนแบ่งออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ ส่วนชุมชนพักอาศัยจะอยู่บนเนินที่สูงเรียกว่า “โนน” หรือที่ราบตะพักลุ่มน้ำ (River terrace) ในพื้นที่ส่วนนี้เกิดจากหมวดหินชุดภูทอกที่ดันตัวและมีขนาดหนา และส่วนพื้นที่ราบต่ำถัดลงมาเพื่อทำเกษตรกรรมได้แก่ ที่นา และส่วนเป็นพื้นที่น้ำหลาก-น้ำล้นริมหนองหาร ประกอบด้วย แหล่งทำเกลือ โดยส่วนต่ำสุดได้แก่แหล่งน้ำหนองหารสำหรับการประมง พื้นที่ทางความเชื่อชุมชน ได้แก่ “ดอนปู่ตา” อยู่บริเวณทิศใต้ของชุมชน ด้วยคุณลักษณะของสภาพพื้นที่เกิดจากสภาพธรณีวิทยาที่ทำให้ระดับความสูงจากชุมชนพักอาศัยลาดต่ำไปยังหนองหาร จนเกิดการกำหนดขอบเขตหรืออาณาเขต (Territory) ของกิจกรรมในการดำรงชีวิต ได้แก่ที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำเกษตร ทำเกลือและประมง สัมพันธ์กับฤดูกาลในรอบปี โดยการรับรู้ของชุมชนถึงระดับน้ำในฤดูแล้งและฤดูน้ำหลากในการปรับตัวในการทำกิจกรรมเกษตรริมหนองหาร สรุปการตั้งถิ่นฐานรอบหนองหารด้วยแรงจูงใจ จากแหล่งน้ำสำหรับทำนา ทำประมงและพื้นที่ทำเกลือ

ภาพที่ 92 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงตำแหน่งที่ตั้งบ้านจิวดอน หนองหารและเทือกเขาภูพาน
ที่มา: google earth, 2017.

ตอนต่าง ๆ ในหนองหาร

หนองหาร

ต้นกระทุ่ม

ห้วยเฮ

นา

ศาลปู่ตา

ภาพที่ 93 สภาพกายภาพพื้นที่ชุมชนบ้านจิวดอน

ภาพที่ 94 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงตำแหน่งบ้านจิว่ด่อน หนองหาร ดอนเกลือ และพื้นที่ทำเกลือ
ที่สัมพันธ์กับน้ำหลาก-น้ำลด
ที่มา: Google earth, 2017.

ลักษณะสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมกรณีศึกษา

- ธรณีวิทยากับสภาพแวดล้อมพื้นที่ทำเกลือ แหล่งเกลือบ้านจิวต่อน ตั้งอยู่บริเวณที่ราบต่ำริมหนองหารไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของชุมชน สาเหตุที่ทำให้พื้นที่มีลักษณะต่ำเกิดจากพื้นที่ทรุดตัวของชั้นเกลือ จากการกระทำของน้ำบาดาลที่ละลายโดมเกลือใต้ดินในระดับความลึกไม่เกิน 100 เมตร¹⁷ ขึ้นมาเป็นเป็นเกลือสินเธาว์สีขาวที่ผิวดินในฤดูแล้งช่วงเดือนกุมภาพันธ์ โดยพบที่ริมหนองหารสงครามโดยชาวบ้านเรียกว่าดอนเกลือมีชื่อว่า “ดอนโพนทันและดอนเหล่าทับ” เมื่อถึงฤดูฝนน้ำหลากขึ้นมาจากหนองหารกินเวลา 2-3 เดือน โดยพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นทุ่งนาและป่าไม้ อยู่เบาบางเนื่องจากชุมชนใกล้กับพื้นที่เมือง

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 95 แหล่งเกลือดอนสำงอแก้ว

ภาพที่ 96 ซี่ทาบหน้าชนดาข้าง

ภาพที่ 97 ต้นบักขามแป (มะขามเทศ) บนดอนสำงแก้ว

¹⁷ ปกรณ์ สุวานิช, 2552, หน้า 56, อ้างแล้ว.

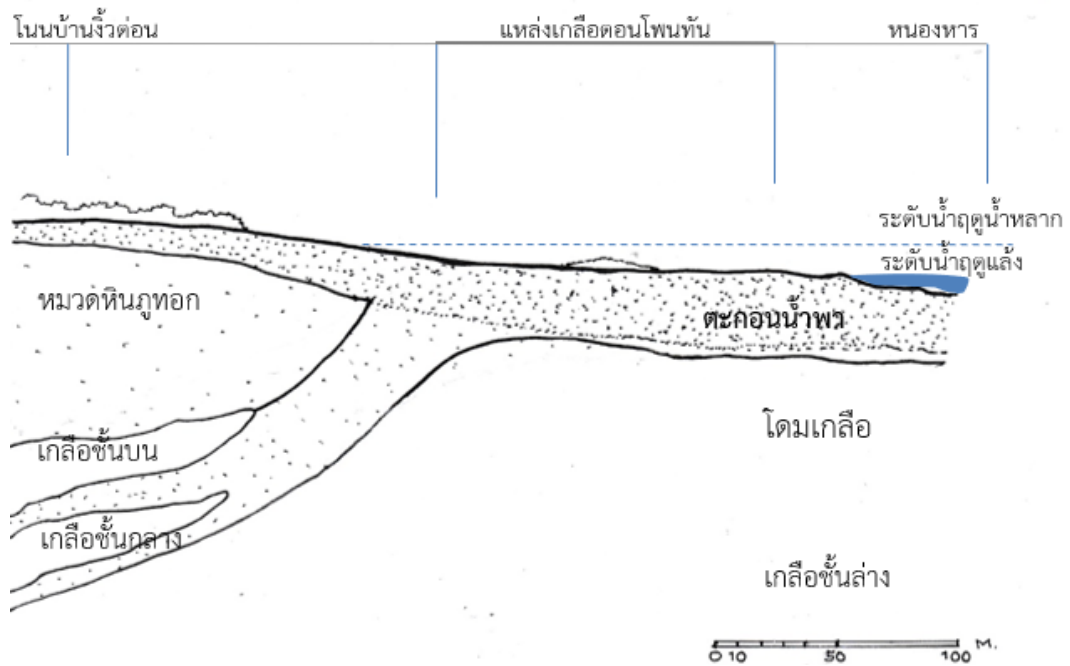

ชุมชนที่ปักอาศัย

แหล่งทำเกลือ

ศาลปู่ตา

ภาพที่ 98 ฝั่งแสดงองค์ประกอบชุมชน พื้นที่นา ศาลปู่ตา และบ่อเกลือบ้านจิวดอน หนองหาร

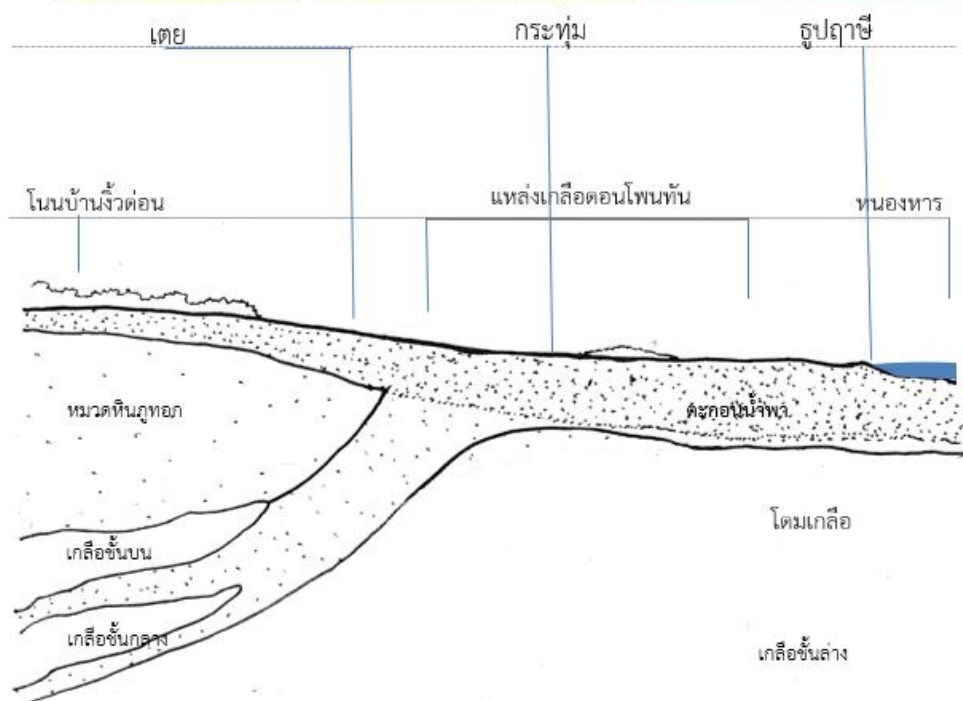
ภาพที่ 99 รูปตัดขวางพื้นที่ทำเกลือบ้านจิวดอนบริเวณริมหนองหาร

- พืชพรรณในบริเวณแหล่งเกลือ ด้วยลักษณะพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นทุ่งนาและป่าไม้อยู่เบาบางเนื่องจากชุมชนใกล้กับพื้นที่เมืองที่พบโดดเด่นคือพรรณไม้ตามดอนริมหนองหารกลางดอนและตามที่ราบทุ่งนา

ริมน้ำ ได้แก่ ฐูปฤาษี บัวเข้ ผักตบ

บริเวณดอน ได้แก่ หญ้าแสด ไม้พุ่มได้แก่ เตย หนามขี้แสด กระจุกุ่ม และไม้ยืนต้นได้แก่ ยาง มะเดื่อโดยพืชทั้งหมดพบในบริเวณแหล่งเกลือริมน้ำหนองหาร ริมน้ำบริเวณดอนต่าง ๆ

บริเวณที่ราบทุ่งนา พบไม้ยืนต้น มะขาม สะแก

ภาพที่ 100 รูปตัดขวางแสดงตำแหน่งพืชพรรณในบริเวณแหล่งเกลือ

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 101 ต้นสะแก

ภาพที่ 102 หล้าขนตาข้างกับคราบขี้ทา

• **ลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือ** การทำเกลือในชุมชนรอบหนองหารและบ้านจิวต่อนเป็นการขุดดินเค็ม อดิต้นนั้นชาวบ้านทำเกลือทั้งขบวนการผลิต ได้แก่ ขุดดิน กรองน้ำเค็มและต้มที่แหล่งเกลือตามดอนเกลือ ภายหลังได้เปลี่ยนมาขุดดินจากดอนเกลือมากรองน้ำเค็มและต้มที่เถียงนาหรือบ้านพักนอกชุมชนหลัก¹⁸ โดยสร้างเป็นโรงเรือนขนาดเล็กในบริเวณเถียงนา พื้นที่ดังกล่าวถูกเรียกรวม ๆ ว่า “เถียงนา” เนื่องจากรองรับกิจกรรม ทำนาและทำเกลืออีกทั้งเป็นบ้านพักอาศัยด้วย

การออกแบบวางผังบริเวณ เนื่องจากการทำเกลือเป็นหนึ่งในกิจกรรมในวงรอบปีได้แก่ทำนาและทำเกลือ จึงถูกออกแบบให้อยู่ในส่วนหนึ่งของบริเวณเถียงนา โดยส่วนทำเกลือถูกออกแบบผลัดออกไปให้ห่างออกจากตัวบ้านพักเพื่อจัดการเรื่องควันไฟและเศษดินจากการกรอง อีกทั้งขุดสระน้ำไว้สำหรับใช้ในการกรองกรองเกลือ

พื้นที่ใช้สอยอาคาร การออกแบบอาคารเน้นประโยชน์ใช้สอยภายในประกอบด้วย 1. พื้นที่กรองดิน โดยมี “ซุง” พาชนะจักรสานสำหรับกรองน้ำเค็มออกจากดิน โดยต้องมีพื้นที่ไว้ทิ้งขี้ป่อหรือเศษดินไว้รอบซุง 2. เฝงต้มเกลือ เป็นเฝงทำจากเสาไม้เนื้อแข็ง มุงหลังด้วยกระเบื้องลอนเล็กหลังคาทรงหมาแหงน ภายในมีเตา กระทะต้มเกลือ ตะกร้าใส่เกลือและอุปกรณ์ตักเกลือ 3. พื้นที่เก็บเกลือและอุปกรณ์การทำ 4. ลานวางพื้น วางไว้ภายนอกอยู่ใกล้กับเตาไฟ

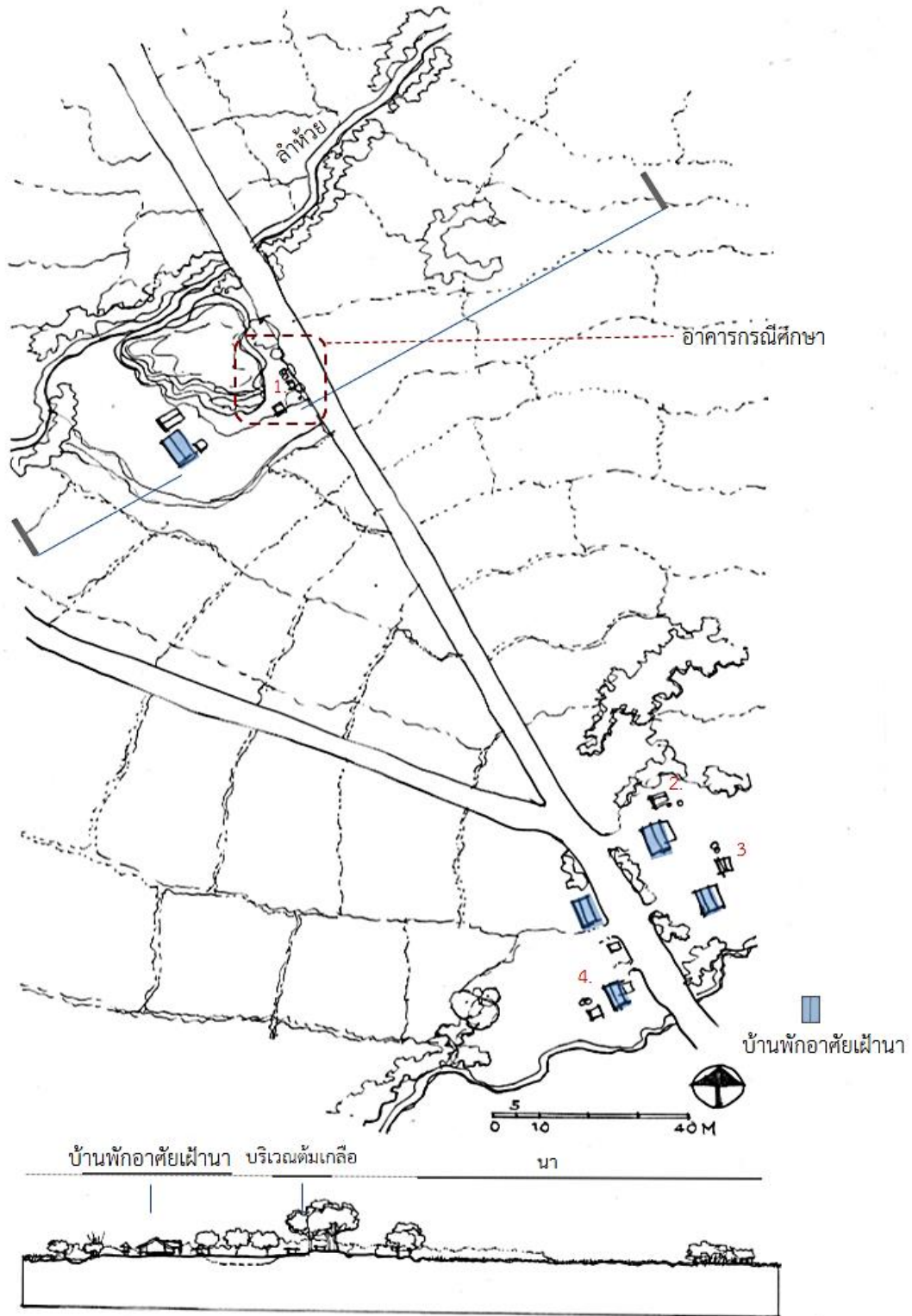
¹⁸ รายละเอียดการทำเกลือบ้านจิวต่อนดูเพิ่มเติมในวัฒนธรรมเกลือบทที่ 5

วัสดุและโครงสร้างอาคาร เป็นอาคารถาวรสร้างด้วยไม้เนื้อแข็ง เช่น ไม้แคน ไม้ยูคาลิปตัส ออกแบบเป็นอาคารทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า ระบบโครงสร้างเป็นเสาฝังดิน ผนังเปิดโล่ง 4 ด้าน

สัญลักษณ์และการประดับตกแต่ง (Symbolism and decoration) จากการสำรวจและสัมภาษณ์ ไม่พบสัญลักษณ์ที่สื่อความหมายในมิติใด ๆ อีกทั้งไม่มีการการประดับตกแต่งสื่อความหมายทางในทางใด ในภาพรวมเน้นเรื่องประโยชน์ใช้สอยรองรับในกิจกรรมทำเกลือ

รูปแบบทางกายภาพของความเชื่อเกี่ยวกับสถาปัตยกรรม จากการสำรวจและสัมภาษณ์พบรูปแบบของความเชื่อเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมที่ไม่เป็นกายภาพ โดยให้เหตุผลว่าความเชื่อทั้งหมดได้ไปอยู่กับเจ้าแม่ธรณี โดยทุกครั้งในการจะเริ่มทำเกลือในแต่ละราย จะทำการตั้งจิตอธิษฐานบอกเจ้าแม่ธรณี

ภาพที่ 103 ผังบริเวณและรูปตัดขวางแหล่งทำเกลือบ้านจิวดอน

บริเวณทำเกลือ

เพิงต้มเกลือ

เพิงต้มเกลือ (ด้านหน้า)

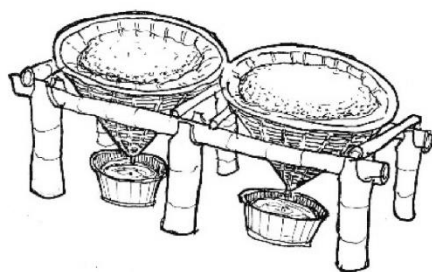
การตักเกลือออกจากกระทะ

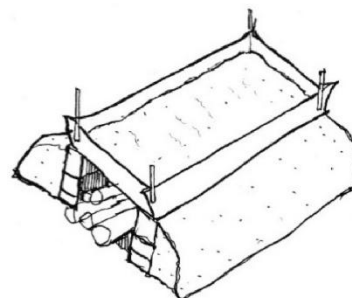
“ซุง” อุปกรณ์ในการกรองน้ำเค็มออกจากดิน

“ซุง” อุปกรณ์ในการกรองน้ำเค็มออกจากดิน

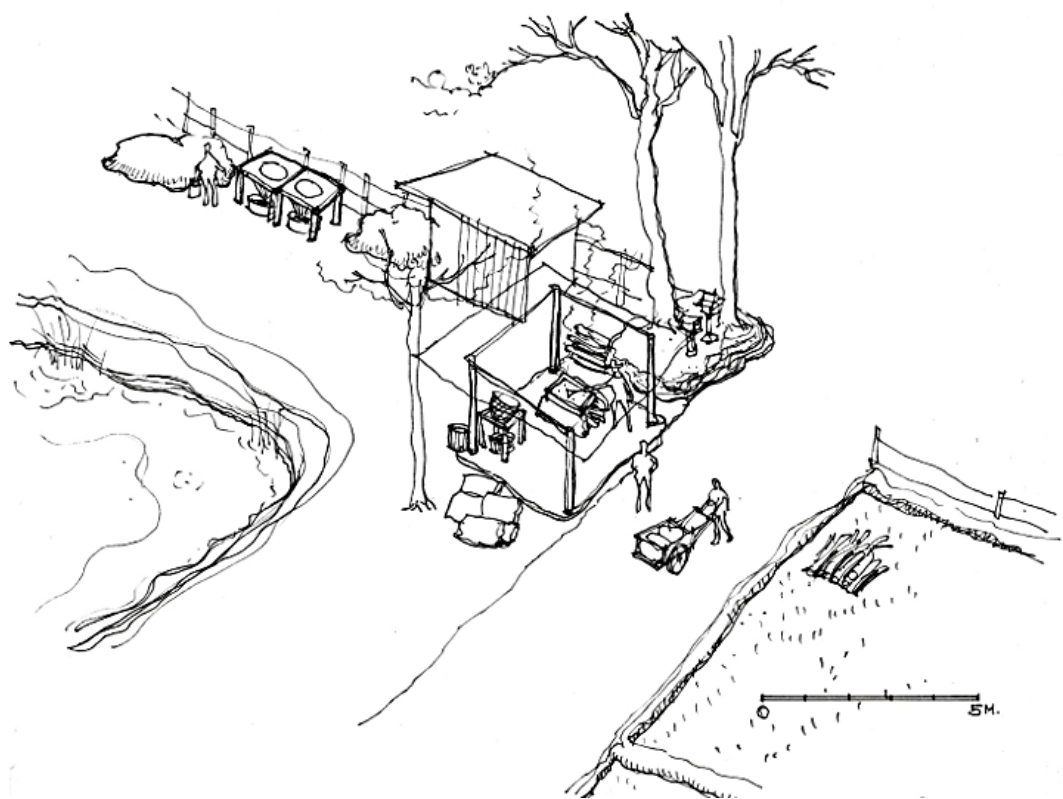
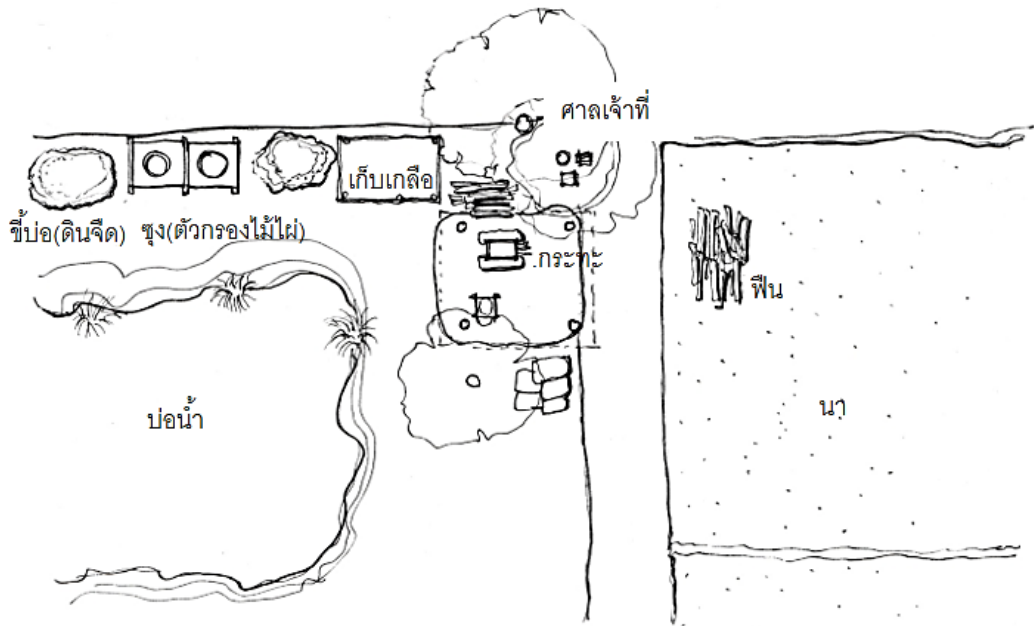

ลายเส้นแสดง “ซุง”

ลายเส้นแสดงกระทะสังกะสี

ภาพที่ 104 ภาพแสดงลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือชุมชนบ้านจิวดอน

ภาพที่ 105 ผังบริเวณและภาพแสดงพื้นที่ทำเกลือ

รูปแบบทางกายภาพของความเชื่อในแหล่งเกลือ

ชุมชนบ้านจิวดอนมีระบบความเชื่อเกี่ยวกับชีวิตเป็นภาพใหญ่และมีลำดับดังนี้ พุทธศาสนา ความเชื่อพญานาคดูแลหนองหาร ตอนปู่ตาดูแลชุมชนและแม่ธรณีหรือเจ้าที่แหล่งเกลือ จะดูแลแหล่งเกลืออื่น ๆ โดยรวมเป็นความเชื่ออยู่ในสำนึกจากความเชื่อส่งต่อกันมา ผ่านตำนานพื้นบ้านผาแดงนางไอ่ เรื่องพญานาคกับการเกิดหนองหาร เป็นลักษณะของรูปแบบความเชื่อที่ไม่เป็นกายภาพด้านความเชื่อเกี่ยวกับเกลือ สำหรับชาวบ้านอยู่ในความรู้สึกนึกคิดอันเนื่องความสัมพันธ์กับระบบวิถีชีวิตและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องประจำปี

6.1.1.3 กรณีศึกษาบ้านขาวัว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี (หนองหานกุมภวาปี)

การตั้งถิ่นฐานและสภาพกายภาพชุมชน

(Settlement location and site)

- ระบบนิเวศน์และธรณีวิทยาในพื้นที่ (Ecology and geology) บ้านขาวัว เป็นหนึ่งในหลายชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่รอบหนองหานกุมภวาปี โดยหนองหารเป็นจุดรับน้ำขนาดใหญ่ รองจากหนองหารสกนคร รองรับลำห้วยสาขาจากแนวเทือกเขาภูพานน้อย ภูผอยลม ทำให้มีความอุดมสมบูรณ์ของพืชพรรณและพันธุ์ปลา โดยเป็นแหล่งที่ชาวบ้านใช้ทำมาหากิน โดยรวมเป็นพื้นที่ต่ำ เนื่องจากการยุบตัวของโดมเกลือดังที่กล่าวมาแล้ว และนำไปสู่การเป็นแหล่งทำเกลือแบบชุดดินเค็มต่อไป

ภาพที่ 106 ผังแสดงพื้นที่หนองหานอำเภอกุมภวาปีและพื้นที่โดยรอบ

แหล่งทำเกลือ(บ่อชาวัว)

ชุมชนที่ปักอาศัย

ภาพที่ 107 แสดงองค์ประกอบชุมชนพื้นที่นาและบ่อเกลือชาวัว บ.ชาวัว ต.พังง อ.หนองหาน จ.อุดรธานี

- **สภาพอากาศ (Climate)** บ้านชาวัวอยู่ในแอ่งสกลนครด้านฝั่งตะวันตก อยู่หลังเทือกเขาภูพานทางทิศตะวันออกทำให้อิทธิพลลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้นำพาฝนที่มีจำนวนมากว่าฝั่งตะวันออก เกิดฤดูร้อน ฤดูฝนและฤดูหนาวจากอิทธิพลลมตะวันตกเฉียงเหนือ¹⁹
- **การตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชน (Settlement location and site)** สามารถแบ่งพื้นที่ชุมชนได้ 3 ส่วนได้แก่ ส่วนชุมชนปักอาศัยจะอยู่บนเนินที่สูงเรียกว่า “โนน” หรือที่ราบตะพักกลุ่มน้ำ (River terrace) ในพื้นที่ส่วนนี้เกิดจากหมวดหินชุดภูทอกที่ต้นตัวและมีขนาดหนาและส่วนพื้นที่ราบต่ำถัดลงมาเพื่อทำเกษตรกรรม ได้แก่ ที่นา และส่วนเป็นพื้นที่น้ำหลาก-น้ำลัด ในปริมาณพื้นที่ไม่กว้าง ประกอบด้วย แหล่งเกลือ ส่วนทำประมงและส่วนต่ำสุดได้แก่ ห้วยเสียว พื้นที่ทางความเชื่อได้แก่ “ดอนปู่ตา” อยู่บริเวณทิศตะวันตกของชุมชน ด้วยคุณลักษณะของสภาพพื้นที่เกิดจากสภาพธรณีวิทยาที่ทำให้ระดับความสูงจากชุมชนปักอาศัยลาดต่ำไปยังห้วยเสียว จนเกิดการกำหนดขอบเขตหรืออาณาเขต (Territory) ของกิจกรรมในการดำรงชีวิต ได้แก่ที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำเกษตร ทำเกลือและประมง สัมพันธ์กับฤดูกาลในรอบปี

¹⁹ กรมอุตุนิยมวิทยา. ภูมิอากาศของประเทศไทย. เข้าถึงเมื่อ 14 มกราคม 2561, เข้าถึงได้จาก https://www.tmd.go.th/info/climate_of_thailand-2524-2553.pdf

หนองหานกุมภวาปี

ศาลปู่ตาบ้านขาวัว

บริเวณนาบ้านขาวัว

สภาพกายภาพชุมชนพักอาศัยบ้านขาวัว

ลำห้วยเสียวติดบ่อเกลือ

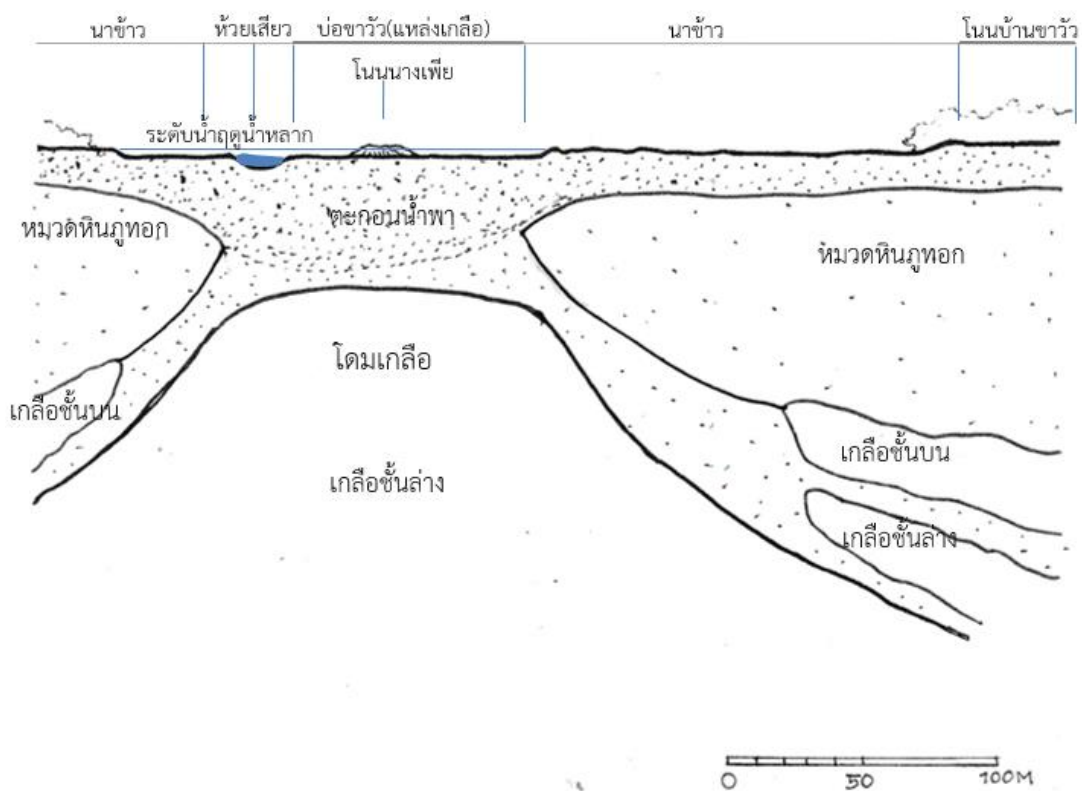

บ่อเกลือบ้านขาวัว

ภาพที่ 108 ภาพแสดงลักษณะการตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชนทำเกลือบ้านขาวัว

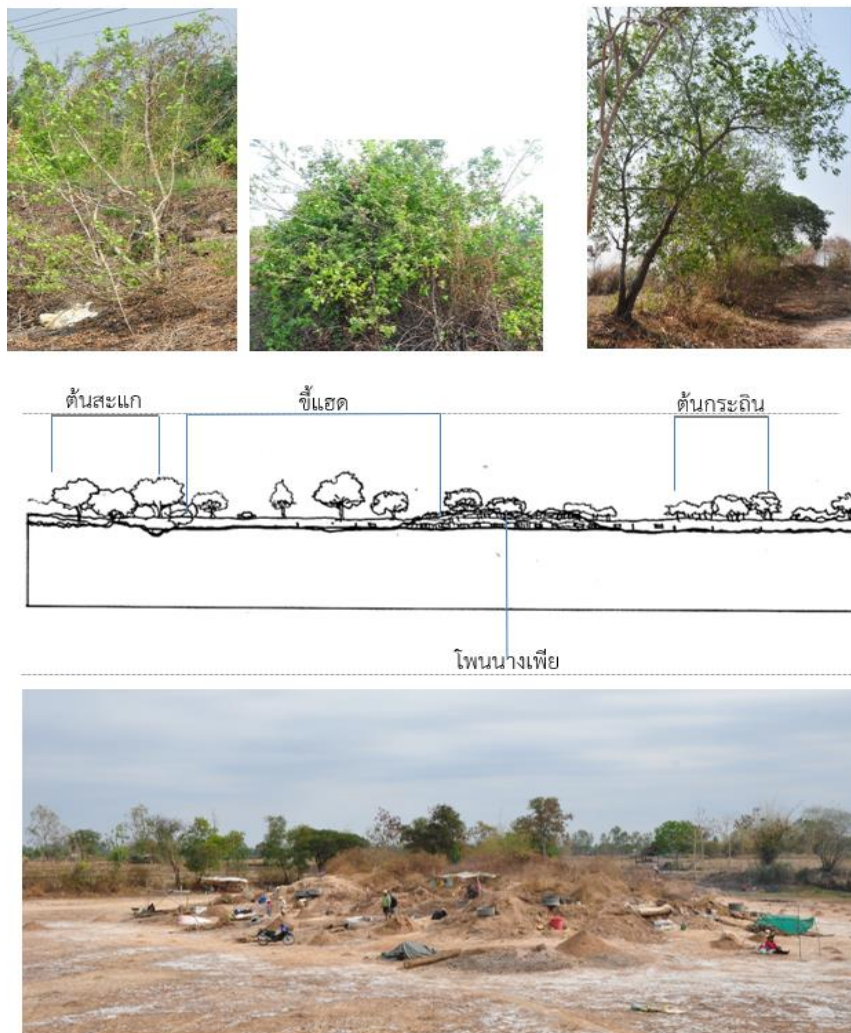
ลักษณะสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมกรณีศึกษา

- ธรณีวิทยากับสภาพแวดล้อมพื้นที่ทำเกลือ แหล่งเกลือบ้านขาวัว ตั้งอยู่บริเวณที่ราบต่ำทางทิศเหนือของหนองหานกุมภวาปีและอยู่ตำแหน่งทิศตะวันออกของชุมชนเช่นเดียวกับลักษณะเกลือสินเธาว์ที่ขึ้นมาสู่ผิวดินด้วยเหตุผลน้ำบาดาลนำพาขึ้นมาในฤดูแล้งช่วงเดือนกุมภาพันธ์ โดยพบที่พื้นที่ราบริมห้วยเสียว โดยชาวบ้านเรียกว่า “บ่อขาวัว” เมื่อถึงฤดูฝนน้ำหลากขึ้นมาจากห้วยเสียวกินเวลา 2-3 เดือน โดยทำให้น้ำท่วมเฉพาะในพื้นที่แหล่งเกลือบ่อขาวัว

ภาพที่ 109 รูปตัดแสดงลักษณะทางธรณีวิทยากับแหล่งเกลือ ในช่วงฤดูแล้งและฤดูน้ำหลาก

- **พืชพรรณในบริเวณแหล่งเกลือ** ด้วยสภาพพื้นที่ในแถบชุมชนบ้านชาว้าว และใกล้เคียงลักษณะพื้นที่ราบแหล่งน้ำสลักกับเนินระดับกลาง มีพรรณไม้ตามลักษณะพื้นที่ดังนี้²⁰
  - เนินหรือดอนระดับกลาง** หรือโนนบ้านสำหรับเป็นที่พักอาศัยและดอนปู่ตา อยู่บริเวณขอบบ้าน มีต้นไม้ยืนต้นได้แก่ ต้นยาง ต้นประดู่ ต้นพยอม โดยไม้สามารถนำไปทำการก่อสร้างได้ ต้นชี้เหล็ก ใบนำมากินหรือทำยารักษาโรค
  - ที่ราบริมห้วย** บริเวณนี้จะมีความเค็ม พบไม้พุ่มริมห้วย ได้แก่ ต้นเสี้ยว ใบกิน ต้นนำไปทำฟืน ไม้ยืนต้น ได้แก่ ต้นสะแก กิ่งและลำต้นนำไปทำฟืนได้ และ ต้นกระถิน ใบและฝักกินได้ ต้นชี้แฮด ผลใบกินได้ โดยพรรณไม้บริเวณนี้เป็นพืชที่อยู่ในนิเวศดินเค็มและน้ำท่วมได้

ภาพที่ 110 รูปตัดและภาพแสดงพืชพรรณในแหล่งเกลือบ่อชาว้าว

²⁰ สัมภาษณ์ นายประยงค์ เสาศี (66 ปี). ผู้อาวุโสของชุมชนและอดีตผู้ผลิตเกลือบ้านชาว้าว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี, 22 กุมภาพันธ์ 2561.

- **ลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือ** การทำเกลือในบ้านชาว๊วเป็นการขุดดินเค็ม ชาวบ้านทำเกลือทั้งขบวนการผลิต ได้แก่ ขุดดิน กรองน้ำเค็มและต้มที่บ่อชาว๊ว²¹ โดยสร้างเป็นเพิงชั่วคราวขนาดเล็กในแหล่งทำเกลือ โดยพร้อมที่เก็บและเคลื่อนย้ายภายหลังจากเลิกผลิตเกลือในช่วงน้ำหลากหรือน้ำท่วมบ่อเกลือ

การออกแบบวางผังบริเวณ เนื่องจากการทำเกลือเป็นหนึ่งในกิจกรรมในวงรอบปีได้แก่ทำนาและทำเกลือ โดยแหล่งเกลือมีที่เดียวในชุมชนโดยชาวบ้านใช้วิธีการจับจองพื้นที่จากที่เคยทำกันมาในทุกปี โดยวางตำแหน่งอยู่รอบโนนนางเปีย ในระยะห่างกันพอให้ทำงานสะดวก

พื้นที่ใช้สอยอาคาร ด้วยลักษณะที่ชุมชนนี้ทำเกลือแบบใช้บริโภคในครัวเรือน และขายในพื้นที่ชุมชนจึงทำให้การทำเกลือนั้นมีลักษณะอุปกรณ์มีขนาดเล็กเป็นเพิงชั่วคราวเน้นประโยชน์ใช้สอยประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ดังนี้ 1. พื้นที่กรองดิน โดยมี “ฮาง” พาชนะทำจากวัสดุหลากหลายเช่นไม้และซีเมนต์สำหรับกรองน้ำเค็มออกจากดิน โดยต้องมีพื้นที่ไว้ทิ้งขี้บ่อหรือเศษดินไว้รอบซุง 2. พื้นที่ต้มเกลือเป็นพื้นที่โล่งไม่มีหลังคามุงประกอบด้วยเตา กระทะต้มเกลือ ตะกร้าใส่เกลือและอุปกรณ์ตักเกลือ 3. ลานวางพินวางไว้ใกล้กับเตาไฟ 4. เพิงที่พัก สำหรับนั่งพักผ่อนหลบแดด ทำจากวัสดุหาง่ายได้แก่กิ่งไม้ มุงหรือคลุมด้วยสังกะสี แผ่นไวนิล

วัสดุและโครงสร้างอาคาร เป็นวัสดุธรรมชาติ เช่น ไม้ไผ่และเศษวัสดุหาง่ายในท้องถิ่น เช่น ฝาใบ ปลูกสร้างแบบชั่วคราวพอใช้งานบังแดดและพร้อมจะรื้อเก็บหรือทิ้งในช่วงเวลาเลิกทำเกลือ

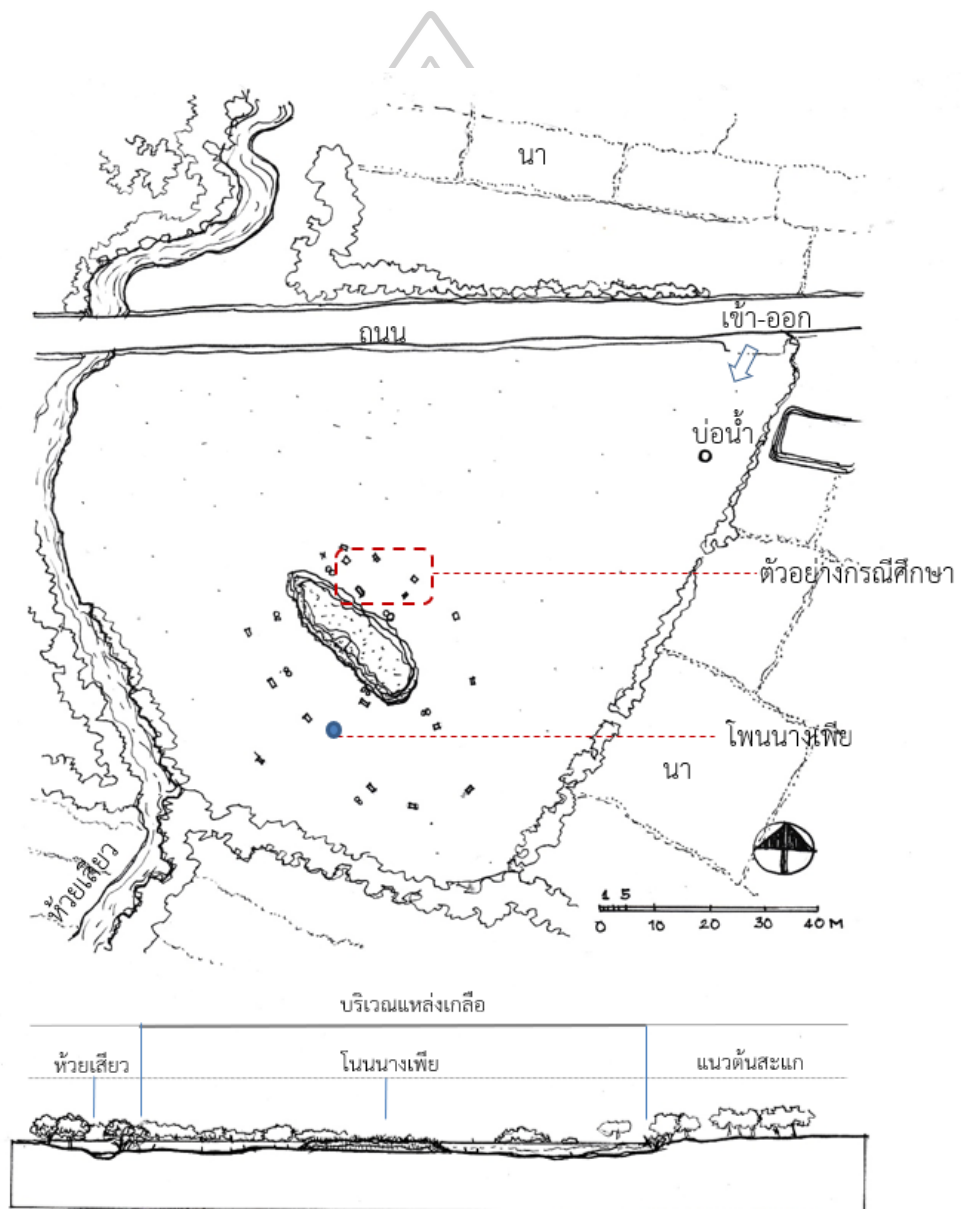
สัญลักษณ์และการประดับตกแต่ง (Symbolism and decoration) จากการสำรวจและสัมภาษณ์ ไม่พบสัญลักษณ์ที่สื่อความหมายในมิติใด ๆ อีกทั้งไม่มีการการประดับตกแต่งสื่อความหมายทางในทางใด ในภาพรวมเน้นเรื่องประโยชน์ใช้สอยรองรับในกิจกรรมทำเกลือ

รูปแบบทางกายภาพของความเชื่อเกี่ยวกับสถาปัตยกรรม ไม่พบรูปแบบทางกายภาพของความเชื่อเกี่ยวกับสถาปัตยกรรม โดยให้เหตุผลว่าความเชื่อทั้งหมดได้ไปอยู่กับนางเปียที่สิงสถิตอยู่ที่โนนนางเปียที่บ่อเกลือ

²¹ รายละเอียดการทำเกลือบ้านชาว๊วดูเพิ่มเติม ในวัฒนธรรมเกลือบทที่ 5

ภาพที่ 111 ทศนิยมภาพแหล่งเกลือบ่อชาวีช่วงเดือน ก.ย.-ต.ค.

ภาพที่ 112 ผังบริเวณและรูปตัดตามยาวแหล่งทำเกลือบ่อชาวี

การขุดซีทามากองไว้

การปักกิ่งไม้แสดงสัญลักษณ์ความเป็นเจ้าของ

บ่อน้ำใช้สำหรับการกรองซีทา

ฮางไม้กรองซีทา

ฮางซีเมนต์กรองซีทา

ฮางยางรถยนต์กรองซีทา

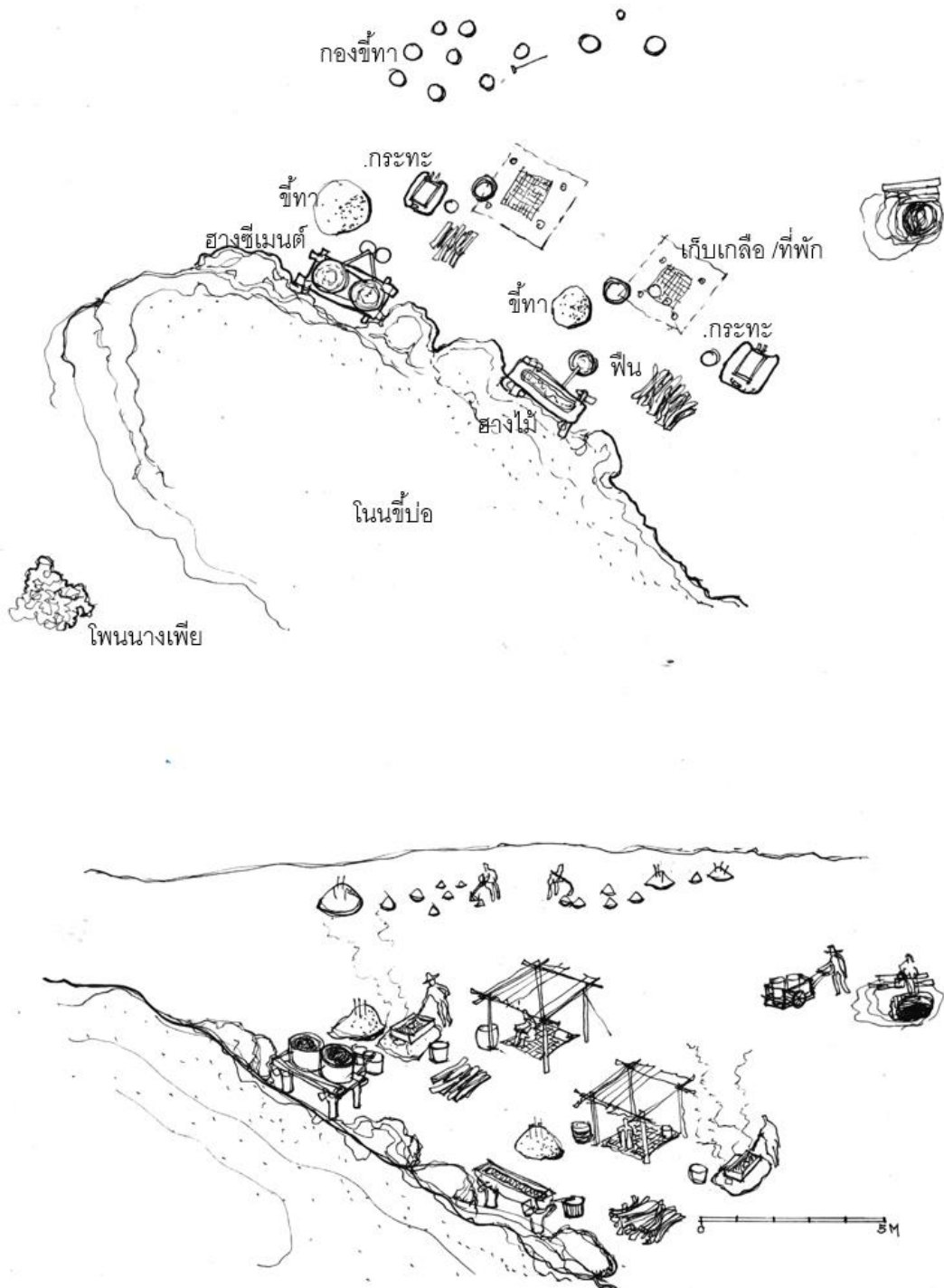

เพิงที่ตากผอน

กระทะต้มเกลือ

ภาพที่ 113 ภาพแสดงลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือชุมชนบ่อขาวัว

ภาพที่ 114 ภาพแสดงผังพื้นและทัศนียภาพการทำเกลือที่บ่อชาว

รูปแบบทางกายภาพของความเชื่อเกี่ยวกับแหล่งเกลือ

ชุมชนบ้านชาว้วมีระบบความเชื่อในวิถีชีวิตเป็นภาพใหญ่และมีลำดับดังนี้ ความเชื่อพญานาคที่ดูแลหนองหาน ดอนปู่ตาดูแลชุมชนและย่าเพี้ยที่ดูแลแหล่งเกลือ เป็นความเชื่ออยู่ในสำนึกที่ส่งต่อกันมา มีพื้นที่และบทบาทต่างกัน ในแหล่งเกลือพบรูปแบบความเชื่อที่เป็นกายภาพคือ “โพนนางเพี้ย”²² เป็นลักษณะของกองขี้บ่อเล็ก ๆ และพุ่มต้นขี้แอด ไม่ได้เป็นสิ่งก่อสร้างชัดเจน หากแต่เป็นพื้นที่ทางความเชื่อแบบเรียบง่ายและอยู่ในสำนึกของชาวบ้านในทั่วไป

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 115 ดอนหลวงกลางหนองหาน

ภาพที่ 116 วิหารปู่ขอมในดอนหลวง

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 117 โพนนางเพี้ย บ้านชาว้ว

ภาพที่ 118 เครื่องไหว้นางเพี้ย อวัยยะเพศชายและเกลือ

²² โพน เป็นพื้นที่เนินหรือเป็นลักษณะของพุ่มไม้เล็ก ๆ

6.1.2 แอ่งโคราช

6.1.2.1 กรณีศึกษาบ่อกฐิน ต.หัวหนอง อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น (ลุ่มน้ำชี)

การตั้งถิ่นฐานและสภาพกายภาพชุมชน

(Settlement location and site)

- **ระบบนิเวศน์และธรณีวิทยาในพื้นที่ (Ecology and geology)** บ้านบ่อกฐิน เป็นหนึ่งในหลายชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ตอนล่างของลุ่มน้ำชี โดยมีต้นน้ำอยู่เทือกเขาตงพญาเย็น เป็นลักษณะที่ราบลุ่มสลับกับเนินระดับกลางและต่ำ ทำให้มีความอุดมสมบูรณ์ของพืชพรรณและพันธุ์ปลา โดยเป็นแหล่งที่ชาวบ้านใช้ทำนา ทำมาหากิน โดยรวมเป็นพื้นที่เนินสลับพื้นที่ต่ำเนื่องจากสภาพธรณีวิทยาที่เป็นชั้นเกลือหินเกิดการยุบตัวเป็นที่ราบต่ำเป็นหนองน้ำและในช่วงฤดูแล้งชั้นเกลือหินเกิดเป็นเกลือสินเธาว์ลักษณะสีขาวตามผิวดินที่ชาวบ้านเรียกว่า “ชีท่า” และทำการขุดเพื่อนำไปทำเกลือต่อไป

- **สภาพอากาศ (Climate)** บ้านบ่อกฐินอยู่ในแอ่งโคราชด้านฝั่งตะวันตก ทำให้อิทธิพลลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้นำพาฝนที่มีจำนวนมาก เกิดฤดูร้อน ฤดูฝนและฤดูหนาวจากอิทธิพลลมตะวันออกเฉียงเหนือ²³

- **การตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชน (Settlement location and site)** สามารถแบ่งพื้นที่ชุมชนได้ 3 ส่วน ได้แก่ ส่วนชุมชนพักอาศัยจะอยู่บนเนินที่สูงเรียกว่า “โนน” หรือที่ราบตะพักลุ่มน้ำ (River terrace) ในพื้นที่ส่วนนี้เกิดจากหมวดหินชุดภูทอกที่ดันตัวและมีขนาดหนา และส่วนพื้นที่ราบต่ำถัดลงมาเพื่อทำเกษตรกรรมได้แก่ ที่นา และส่วนที่เป็นพื้นที่หนองน้ำ ประกอบด้วยแหล่งเกลือและประมง ส่วนพื้นที่ต่ำสุด ได้แก่ แม่น้ำชี พื้นที่ทางความเชื่อ ได้แก่ “ดอนปู่ตา” อยู่บริเวณทิศตะวันตกของชุมชน ด้วยคุณลักษณะของสภาพพื้นที่ที่เกิดจากสภาพธรณีวิทยาที่ทำให้ระดับความสูงจากชุมชนพักอาศัยลาดต่ำไปยังหนองบ่อกฐิน จนเกิดการกำหนดขอบเขตหรืออาณาเขต (Territory) ของกิจกรรมในการดำรงชีวิต ได้แก่ที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำนา ทำเกลือและประมง สัมพันธ์กับฤดูกาลในรอบปี

²³ กรมอุตุนิยมวิทยา. ภูมิอากาศของประเทศไทย. เข้าถึงเมื่อ 14 มกราคม 2561, เข้าถึงได้จาก https://www.tmd.go.th/info/climate_of_thailand-2524-2553.pdf

ภาพที่ 119 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงองค์ประกอบของชุมชนรอบหนองบ่อกรูฐิน

ภาพที่ 120 ภาพหนองบ่อกรูฐินช่วงน้ำลดเดือนมกราคม

แก่งละว้า

นา

ศาลปู่ตาบ้านบ่อกลิ่น

โนนน้อย (โนนขี้บ่อ)

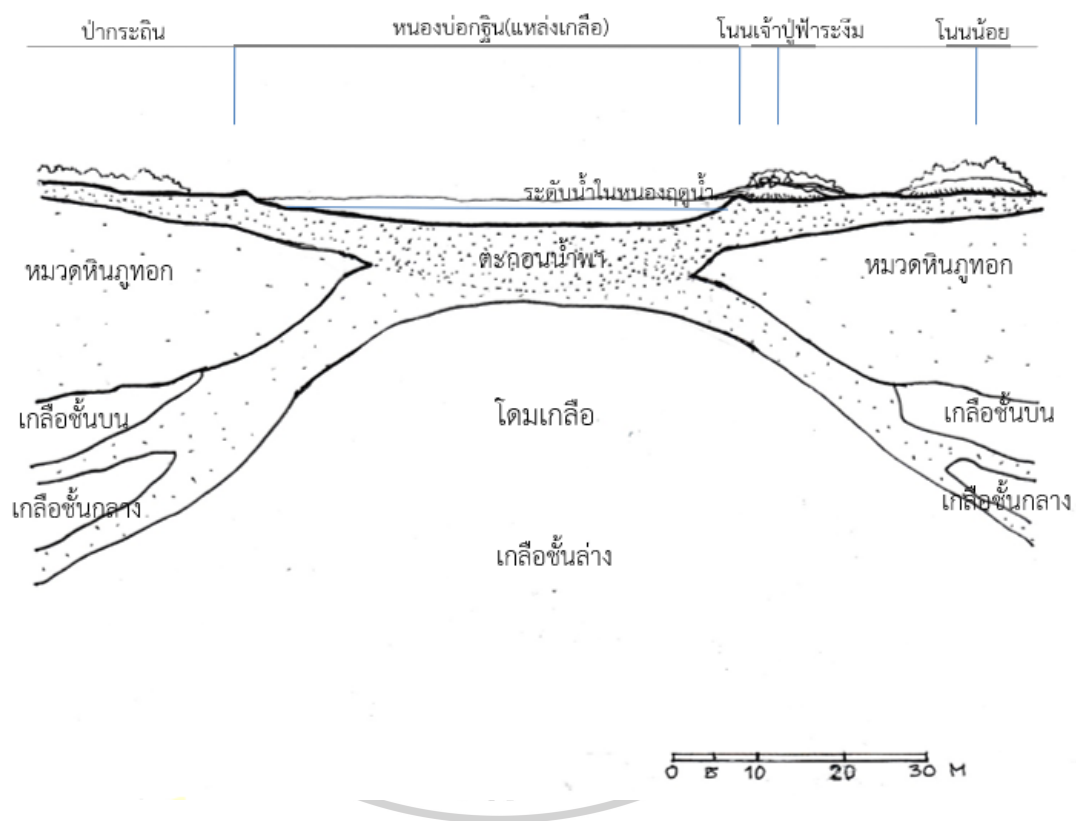
ลักษณะภูมิประเทศบนโนนน้อย

ภาพที่ 121 แสดงการตั้งถิ่นฐานและสภาพทางกายภาพชุมชนบ้านโนนน้อย

ลักษณะสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมกรณีศึกษา

- ธรณีวิทยากับสภาพแวดล้อมในพื้นที่ทำเกลือ แหล่งเกลือบ่อเกลือ ตั้งอยู่บริเวณหนองบ่อเกลือทางทิศใต้ของแม่น้ำชีและอยู่ตำแหน่งทิศเหนือของชุมชน เช่นเดียวกันกับลักษณะของเกลือสินเธาว์ที่ขึ้นมาสู่ผิวดินด้วยเหตุผลน้ำบาดาลนำพาขึ้นมาในฤดูแล้งช่วงเดือนกุมภาพันธ์ โดยชาวบ้านเรียกว่า “บ่อเกลือ” เมื่อถึงฤดูฝนน้ำหลากขึ้นมาจากห้วยบ่อเกลือทำให้น้ำเต็มหนองเป็นเวลา 2-3 เดือน

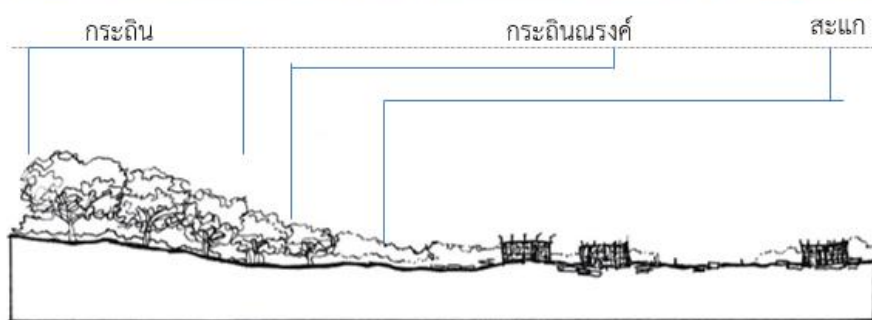
ภาพที่ 122 ภาพตัดขวางผ่านพื้นที่ทำเกลือแสดงความสัมพันธ์กับลักษณะทางธรณีวิทยา ช่วงน้ำลดน้ำหลากบริเวณบ่อเกลือ

- **พืชพรรณในบริเวณแหล่งเกลือ** ด้วยสภาพพื้นที่ชุ่มชนบ้านบ่อเกลือและบ้านหัวหนองอยู่ใกล้ตัวอำเภอบ้านไผ่ทำให้สภาพพื้นที่โดยรวมมีความกลายเป็นพื้นที่เมืองจึงทำให้ไม่พบความหลากหลายของพรรณไม้ แต่ในพื้นที่แหล่งเกลือนั้นพบพืชพรรณอยู่สองบริเวณได้ บริเวณหนองบ่อเกลือ บริเวณโนนขี้บ่อ

บริเวณหนองบ่อเกลือ ที่บริเวณริมหนองพบ พบไม้พุ่ม ได้แก่ ขี้แฮด ไม้ยืนต้น ได้แก่ กระจินเป็นแนวยาว สลับกับกระจินณรงค์และสะแก

บริเวณโนนขี้บ่อ คือโนนที่เกิดจากการกองเศษดินที่เหลือจากการกรองน้ำเค็ม พบไม้พุ่ม ได้แก่ ขี้แฮด ไม้ยืนต้น ได้แก่ ข่อย สะเดา ตะโก มะขาม โดยทั้งสองส่วนนี้อยู่ในพื้นที่นิเวศน์ดินเค็ม

ประโยชน์ของพืชเหล่านี้ ได้แก่ ใบข่อยใช้ในการประกอบอาหาร ผลสะเดาและมะขาม เป็นอาหารและใบมะขามเมื่อนำมาต้มเกลือมีคุณสมบัติทำให้เกลือมีขาว ผลของตะโก นำมาย้อมผ้าให้สีดำ

ภาพที่ 123 รูปตัดตามยาวบริเวณแหล่งทำเกลือบ่อเกลือแสดงพืชพรรณและชุ่มเกลือ

• **ลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือ** การทำเกลือที่บ่อเกลือเป็นการขุดดินเค็ม ชาวบ้านทำเกลือทั้งขบวนการผลิต ได้แก่ ขุดดิน กรองน้ำเค็มและต้มที่บ่อชาว²⁴ โดยสร้างแบบชั่วคราวในแหล่งทำเกลือ โดยพร้อมที่เก็บและเคลื่อนย้ายภายหลังจากเลิกผลิตเกลือในช่วงน้ำหลากหรือน้ำท่วมหนองบ่อเกลือ²⁵

การออกแบบวางผังบริเวณ เนื่องจากการทำเกลือเป็นหนึ่งในกิจกรรมในวงรอบปีได้แก่ทำนาและทำเกลือ โดยแหล่งเกลือมีที่เดียวในชุมชนโดยชาวบ้านใช้วิธีการจับจองพื้นที่จากที่เคยทำกันมาในทุกปี โดยวางตำแหน่งล้อมรอบบ่อน้ำสำหรับใช้ในการทำเกลือ

พื้นที่ใช้สอยอาคาร ด้วยลักษณะที่ชุมชนนี้ทำเกลือแบบใช้บริโภคในครัวเรือนและขายในพื้นที่ใกล้เคียงในตัวอำเภอและจังหวัดขอนแก่น จึงทำให้การทำเกลือนั้นมีลักษณะอุปกรณ์มีขนาดใหญ่และยังเป็นเพียงชั่วคราวเน้นประโยชน์ใช้สอยประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ดังนี้ 1. พื้นที่กรองดิน โดยมี “ฮาง” พาชนะทำจากดินเหนียวในหนองสำหรับกรองน้ำเค็มออกจากดิน มีการกันฝุ่นละอองตกสู่ในขบวนการกรองด้วยการทำแนวบังลมและฝุ่น และมีพื้นที่ไว้ทิ้งขี้บ่อหรือเศษดินไว้รอบ 2. พื้นที่ต้มเกลือเรียกว่า “ซุ่มเกลือ” เป็นกระโจมตั้งเสาล้อมเป็นวงกลม พื้นที่โล่งไม่มีหลังคามุงประกอบด้วยเตา กระทะต้มเกลือ ตะกร้าใส่เกลือและอุปกรณ์ตักเกลือและฟุ้งที่ปักสำหรับนั่งพักผ่อนหลบแดด 3. ลานวางพื้นภายนอก

วัสดุและโครงสร้างอาคาร เสาเป็นไม้ยูคาลิปตัส ขุดตั้งเสาเป็นรูปวงกลมซึ่งผนังตาข่ายสแลน ปลูกสร้างแบบชั่วคราวพอใช้งานบังลมและพร้อมจะรื้อเก็บในช่วงเวลาเลิกทำเกลือ

²⁴ รายละเอียดการทำเกลือบ้านบ่อเกลือเพิ่มเติม ในวัฒนธรรมเกลือบทที่ 5

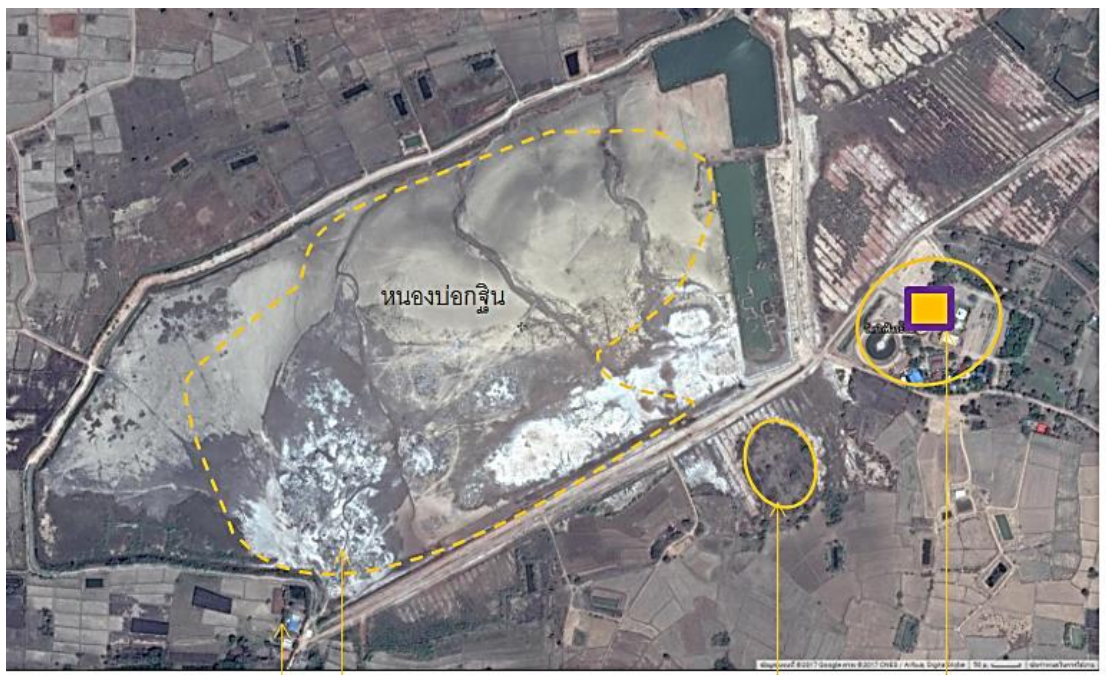
²⁵ สัมภาษณ์ นายประเทือง ภูมิมาลา (43 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านบ่อเกลือ ต.โนนแดง อ.โนนศิลา จ.ขอนแก่น, 22 มีนาคม

สัญลักษณ์และการประดับตกแต่ง (Symbolism and decoration) จากการสำรวจและสัมภาษณ์ ไม่พบสัญลักษณ์ที่สื่อความหมายในมิติใด ๆ อีกทั้งไม่มีการการประดับตกแต่งสื่อความหมายทางในทางใด ในภาพรวมเน้นเรื่องประโยชน์ใช้สอยรองรับในกิจกรรมทำเกลือ

รูปแบบทางกายภาพของความเชื่อเกี่ยวกับสถาปัตยกรรม ในการสำรวจพบรูปแบบทางกายภาพความเชื่อเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมในลักษณะที่ไม่เป็นกายภาพ โดยให้เหตุผลว่าความเชื่อทั้งหมดได้ไปอยู่กับเจ้าปู่ฟ้าระงิมที่สิงสถิตอยู่ที่โนนฟ้าระงิมทางทิศตะวันออกของบ่อเกลือ รวมถึงปู่ตา²⁶

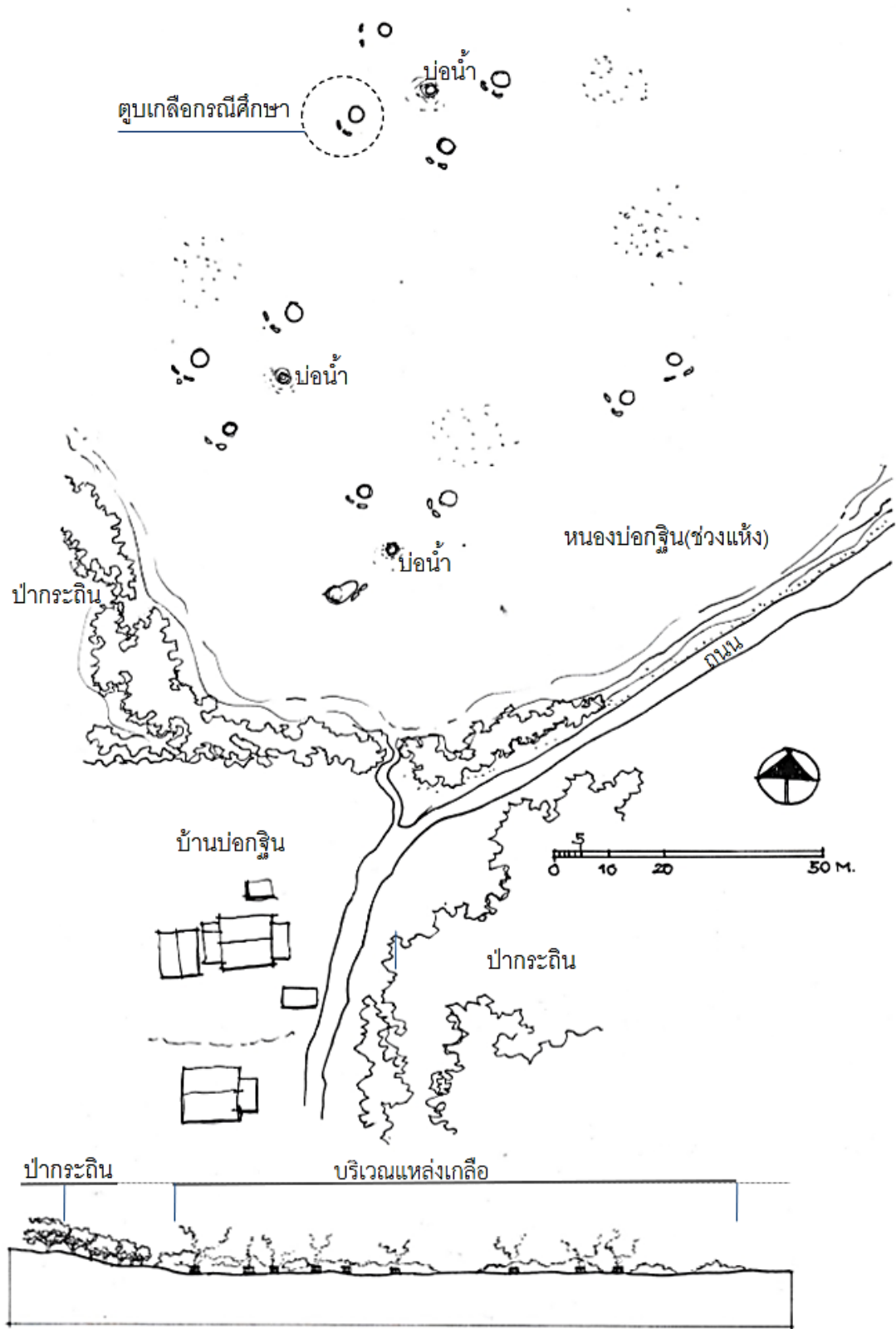
²⁶ สัมภาษณ์ นางแรม จุ่มกลาง (72 ปี). ผู้อาวุโสชุมชนและผู้ผลิตเกลือบ้านบ่อเกลือ ต.โนนแดง อ.โนนศิลา จ.ขอนแก่น , 22 มีนาคม 2559. และ นายประเทือง ภูมิมาลา (43 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านบ่อเกลือ ต.โนนแดง อ.โนนศิลา จ.ขอนแก่น, 22 มีนาคม 2559.

ชุมชนที่พักอาศัย แหล่งทำเกลือ นา โนนเกลือ เจ้าปู่ฟ้าระงิม(วัดฟ้าระงิม)

ภาพที่ 124 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงหนองบ่อกลิ่นช่วงแห้งและช่วงที่มีน้ำ
ที่มา: Google earth 2017

ภาพที่ 125 ผังบริเวณและรูปตัดตามยาวแหล่งทำเกลือบ่อจูนิน

การขุดซีทโดยใช้ไม้กระทา

กองซีทหลังจากการขุด

บ่อน้ำที่ขุดไว้ใช้ในการกรองดิน

ฮางดินและตูปเกลือ

การกรองซีทในฮางดิน

ซุ่มเกลือ

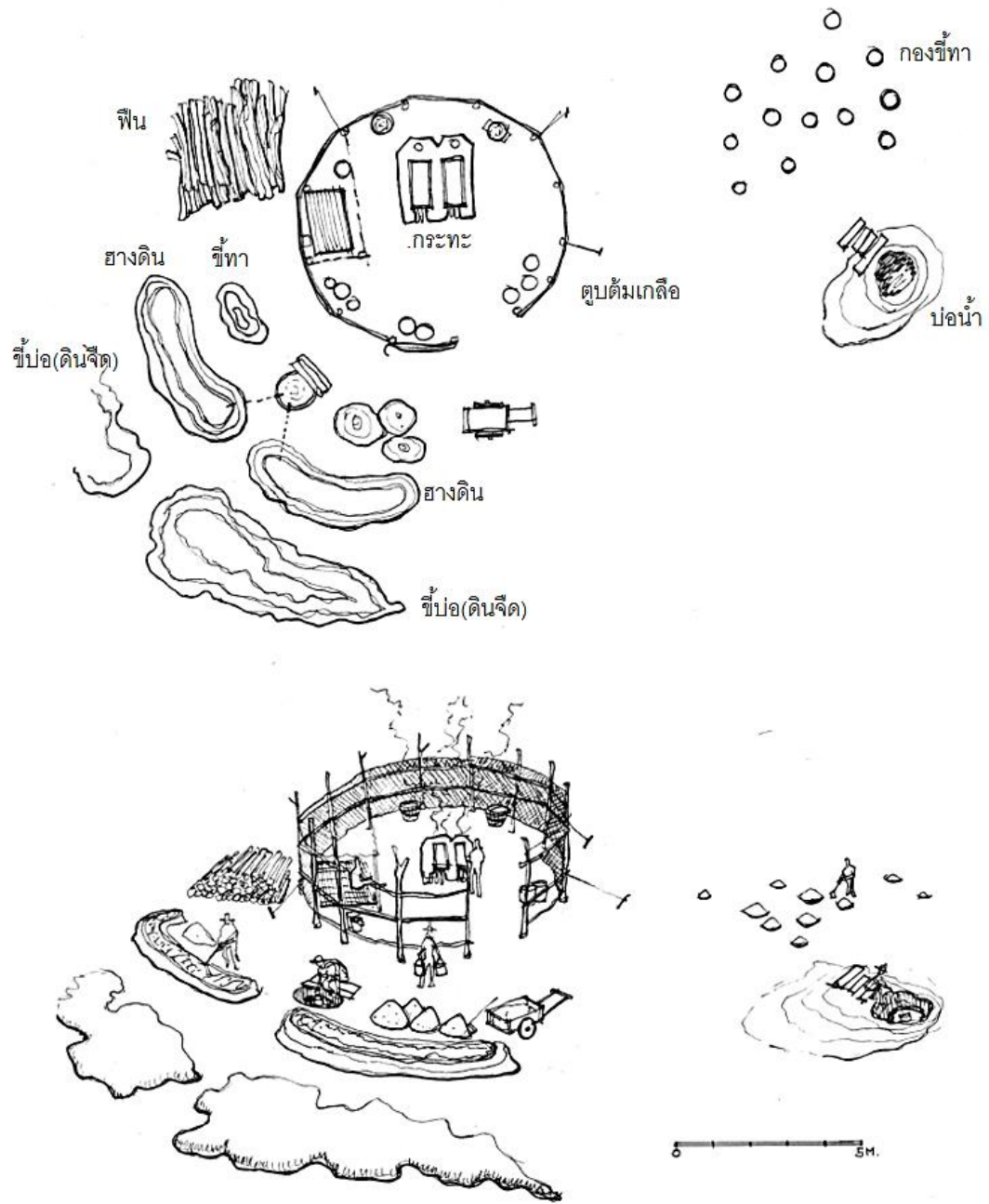

เตาและกระทะต้มเกลือแบบคู่

ส่วนที่พักภายในตูปเกลือ

ภาพที่ 126 แสดงลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือบ่อกฐิน

ภาพที่ 127 ผังและทัศนียภาพการทำเกลือบ่อกลืน อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น

รูปแบบทางกายภาพความเชื่อในแหล่งเกลือ

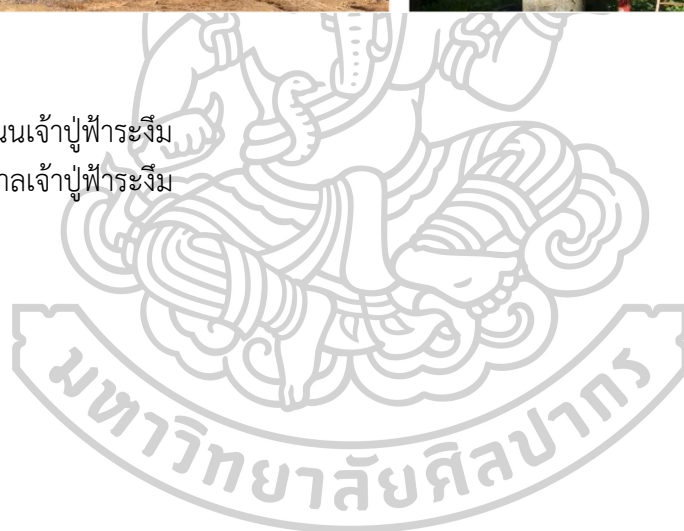
เจ้าปู่ฟ้าระงิมคือความเชื่อในแหล่งเกลือ โดยมีศาลตั้งอยู่ โนนฟ้าระงิมซึ่งปัจจุบันเป็นวัดป่าฟ้าระงิม โดยชาวบ้านจะทำการไหว้เจ้าปู่ฟ้าระงิมในเดือน 6 หรือพฤษภาคม พร้อมกับเลี้ยงผีปูดตาของชุมชน โดยกให้เจ้าปู่ฟ้าระงิมเป็นสิ่งศักดิ์ในลำดับสูง โดยในช่วงการเริ่มต้นทำเกลือในช่วงเดือนกุมภาพันธ์ชาวบ้านผู้ทำเกลือทำเพียงบอกกล่าวเจ้าปู่ฟ้าระงิมด้วยใจและวาจาโดยไม่ต้องมีพิธีกรรม

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 128 โนนเจ้าปู่ฟ้าระงิม

ภาพที่ 129 ศาลเจ้าปู่ฟ้าระงิม

6.1.2.2 กรณีศึกษาบ้านเก่าน้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด (ลุ่มน้ำชี)

การตั้งถิ่นฐานและสภาพกายภาพชุมชน

(Settlement location and site)

- **ระบบนิเวศน์และธรณีวิทยาในพื้นที่ (Ecology and geology)** บ้านเก่าน้อยเป็นหนึ่งในหลายชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ฝั่งซ้ายของลุ่มน้ำชี เป็นลักษณะที่ราบลุ่มสลับกับเนินระดับกลางและต่ำ ทำให้มีความอุดมสมบูรณ์ของพืชพรรณและพันธุ์ปลา โดยเป็นแหล่งที่ชาวบ้านใช้ทำนา ทำมาหากิน โดยรวมเป็นพื้นที่เนินสลับพื้นที่ต่ำเนื่องจากสภาพธรณีวิทยาที่เป็นชั้นเกลือหินเกิดการยุบตัวเป็นที่ราบต่ำและในช่วงฤดูแล้งชั้นเกลือหินเกิดเป็นเกลือสินเธาว์ลักษณะสีขาวตามผิวดินที่ชาวบ้านเรียกว่า “ซี้ทา” และทำการขุดเพื่อนำไปทำเกลือต่อไป

- **สภาพอากาศ (Climate)** บ้านบ่อหินอยู่ในแอ่งโคราชตอนกลาง ทำให้อิทธิพลลมมรสุมตะวันตกเฉียงใต้นำพาฝนที่มีจำนวนมาก เกิดฤดูร้อน ฤดูฝนและฤดูหนาวจากอิทธิพลลมตะวันออกเฉียงเหนือ²⁷

- **การตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชน (Settlement location and site)** สามารถแบ่งพื้นที่ชุมชนได้ 3 ส่วนได้แก่ ส่วนชุมชนพักอาศัยจะอยู่บนเนินที่สูงเรียกว่า “โนน” หรือที่ราบตะพักลุ่มน้ำ (River terrace) ในพื้นที่ส่วนนี้เกิดจากหมวดหินชุดภูทอกที่ดันตัวและมีขนาดหนาและส่วนพื้นที่ราบต่ำถัดลงมาเพื่อทำเกษตรกรรมได้แก่ที่นาและแหล่งเกลือ ส่วนพื้นที่ต่ำสุดได้แก่ลำห้วยบัว พื้นที่ทางความเชื่อได้แก่ “ดอนปู่ตา” อยู่บริเวณทิศตะวันออกของชุมชน ด้วยลักษณะพื้นที่เกิดจากสภาพธรณีวิทยาที่ทำให้มีระดับความสูงจากชุมชนพักอาศัยลาดต่ำไปยังลำห้วย จนเกิดการกำหนดขอบเขตหรืออาณาเขต (Territory) ของกิจกรรมในการดำรงชีวิต ได้แก่ ที่อยู่อาศัย พื้นที่ทำนา ทำเกลือและประมง สัมพันธ์กับฤดูกาลในรอบปี

²⁷ กรมอุตุนิยมวิทยา. ภูมิอากาศของประเทศไทย. เข้าถึงเมื่อ 14 มกราคม 2561, เข้าถึงได้จาก https://www.tmd.go.th/info/climate_of_thailand-2524-2553.pdf

ภาพที่ 130 ภาพถ่ายทางอากาศแสดงที่ตั้งบ้านกำนัน้อยและองค์ประกอบชุมชน

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 131 แม่น้ำชี

ภาพที่ 132 นาทางทิศเหนือ

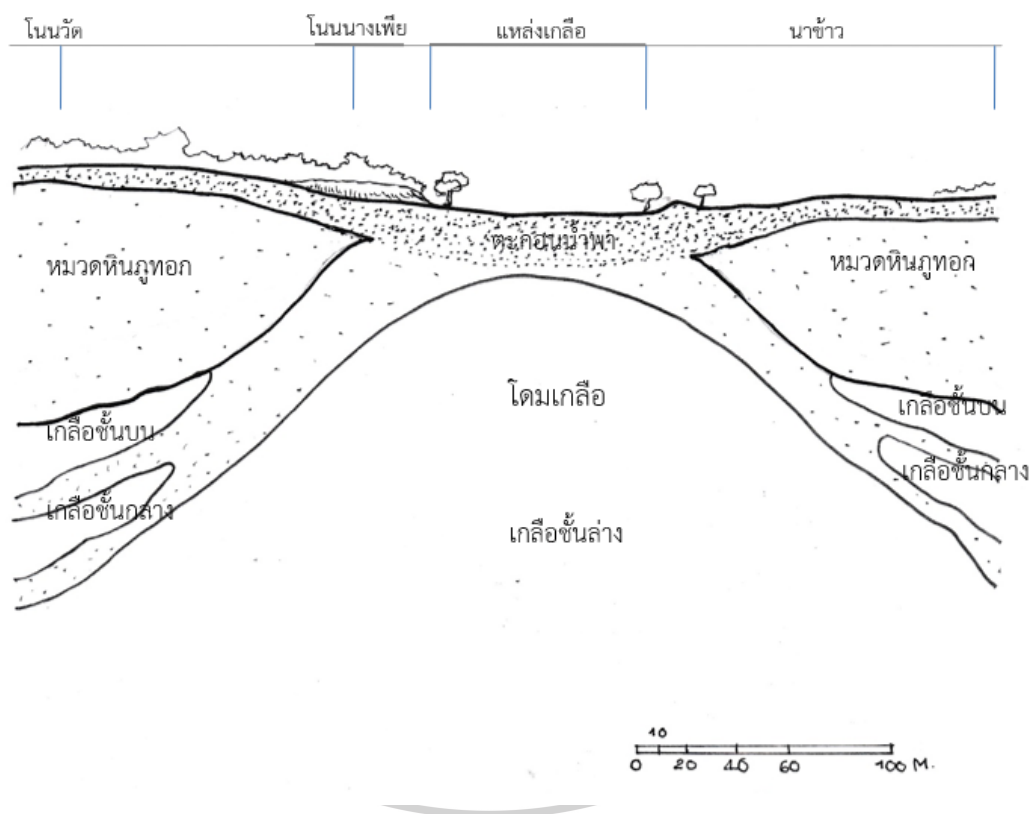
ภาพที่ 133 ดอนปู่ตา

ภาพที่ 134 บ่อเกลือ

ลักษณะสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมกรณีศึกษา

- ธรณีวิทยากับสภาพแวดล้อมพื้นที่ทำเกลือ แหล่งเกลือบ้านเก่า ตั้งอยู่บริเวณที่ราบต่ำทางทิศตะวันตกของแม่น้ำชีและอยู่ตำแหน่งทิศเหนือของชุมชน เช่นเดียวกันกับลักษณะเกลือสินเธาว์ที่ขึ้นมาสู่ผิวดินด้วยเหตุผลน้ำบาดาลนำพาขึ้นมาในฤดูแล้งช่วงเดือนกุมภาพันธ์ โดยพบที่พื้นที่ราบบริเวณริมห้วยบัว โดยชาวบ้านเรียกว่า “บ่อบ้านแก่น้อย” เมื่อฤดูฝนน้ำไม่ได้ท่วมขังบริเวณบ่อเนื่องจากมีทางระบายน้ำลงสู่ผืนนา

ภาพที่ 135 ภาพตัดขวางผ่านพื้นที่ทำเกลือแสดงความสัมพันธ์กับลักษณะทางธรณีวิทยา ช่วงน้ำหลากน้ำลดบริเวณโนนนางเพี้ยและแหล่งทำเกลือ

กองขี้เทา

บ่อน้ำล้าง

ฮางไม้

ฮางซีเมนต์

ฮางอ่างพลาสติก

ฮางโองมังกร

กระทะปิ้งฝาคีต

กระทะสังกะสีแผ่นเรียบ

ภาพที่ 137 แสดงองค์ประกอบในแหล่งทำเกลือบ้านแก่น้อย

• **ลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือ** การทำเกลือที่บ้านเก่าน้อยเป็นการขุดดินเค็ม ชาวบ้านทำเกลือทั้งขบวนการผลิต ได้แก่ ขุดดิน กรองน้ำเค็มและต้มที่บ่อเกลือ²⁸ โดยสร้างแบบชั่วคราวในแหล่งทำเกลือ โดยพร้อมที่เก็บและเคลื่อนย้ายภายหลังจากเลิกผลิตเกลือ

การออกแบบวางผังบริเวณ เนื่องจากการทำเกลือเป็นหนึ่งในกิจกรรมในวงรอบปีได้แก่ทำนาและทำเกลือ โดยแหล่งเกลือมีที่เดียวในชุมชนโดยชาวบ้านใช้วิธีการจับจองพื้นที่จากที่เคยทำกันมาในทุกปี โดยวางตำแหน่งกระจายเต็มพื้นที่โดยมักชิดขอบ

พื้นที่ใช้สอยอาคาร ด้วยลักษณะที่ชุมชนนี้ทำเกลือแบบใช้บริโภคในครัวเรือนและขายในพื้นที่ใกล้เคียงในตัวตำบล จึงทำให้การทำเกลือนั้นมีลักษณะอุปกรณ์มีขนาดเล็กและเป็นเพิงชั่วคราวเน้นประโยชน์ใช้สอยประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ดังนี้ 1. พื้นที่กรองดิน โดยมี “ฮาง” พาชนะทำจากวัสดุที่หลากหลายสำหรับกรองน้ำเค็มออกจากดินและมีพื้นที่ไว้ทิ้งขี้บ่อหรือเศษดินไว้รอบ 2. พื้นที่ต้มเกลือเป็นพื้นที่โล่งไม่มีหลังคามุงประกอบด้วย เตา กระทะต้มเกลือ ตะกร้าใส่เกลือและอุปกรณ์ตักเกลือ 3. เพิงที่พักสำหรับนั่งพักผ่อนหลบแดด 4. ลานวางพื้นภายนอก

วัสดุและโครงสร้างอาคาร เป็นวัสดุธรรมชาติ เช่น ไม้กระถิน ไม้ยูคาลิปตัสหรือวัสดุหาง่ายในแหล่งเช่นผ้าใบ สแลน ปลูกสร้างแบบชั่วคราวพอใช้งานบังลมและพร้อมจะรื้อเก็บในช่วงเวลาเลิกทำเกลือ²⁹

สัญลักษณ์และการประดับตกแต่ง (Symbolism and decoration) จากการสำรวจและสัมภาษณ์ ไม่พบสัญลักษณ์ที่สื่อความหมายในมิติใด ๆ อีกทั้งไม่มีการการประดับตกแต่งสื่อความหมายทางในทางใด ในภาพรวมเน้นเรื่องประโยชน์ใช้สอยรองรับในกิจกรรมทำเกลือ

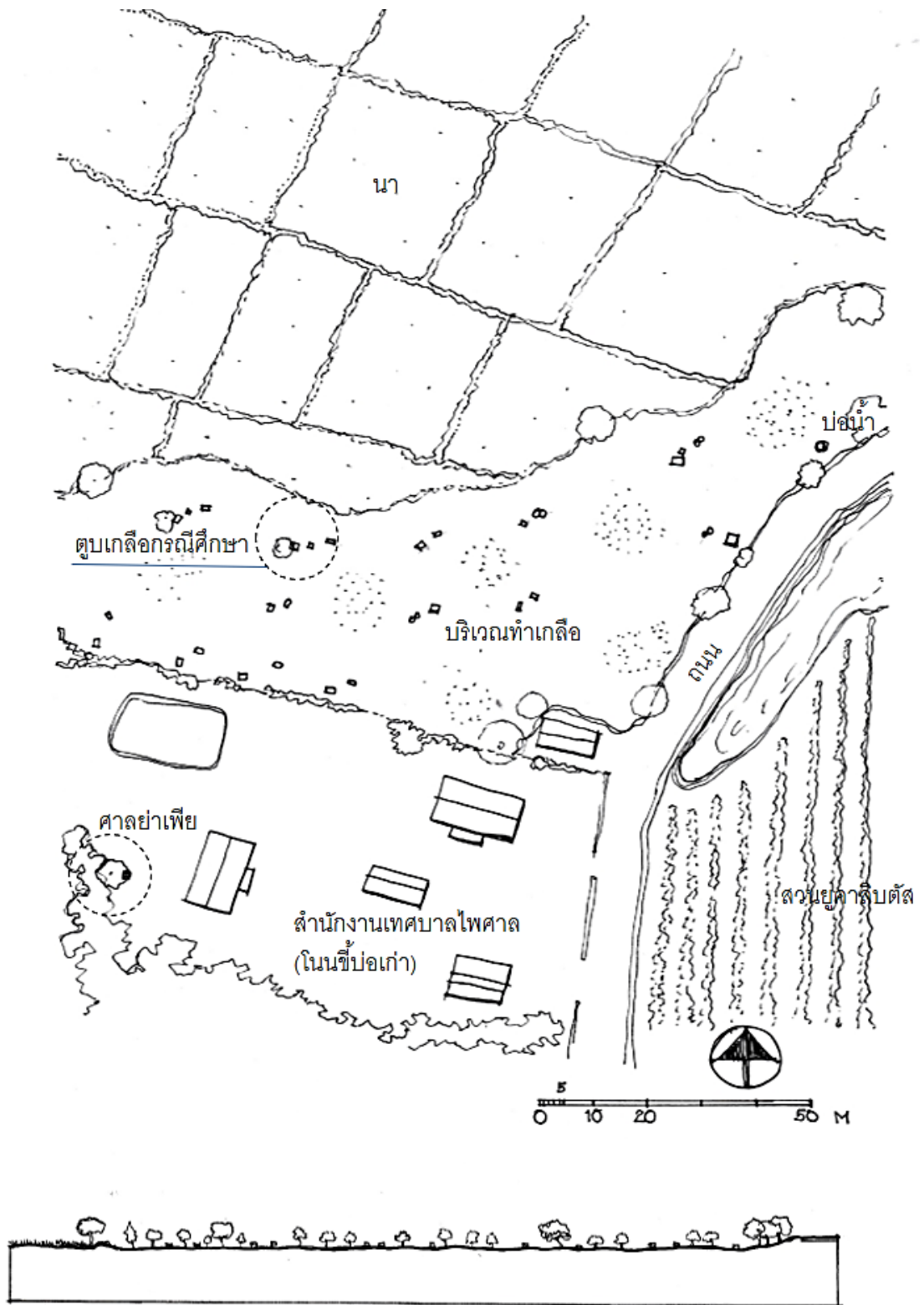
รูปแบบทางกายภาพของความเชื่อเกี่ยวกับสถาปัตยกรรม จากการสำรวจและสัมภาษณ์พบรูปแบบทางกายภาพความเชื่อเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมแสดงออกโดยไม่เป็นกายภาพ โดยให้เหตุผลว่าความเชื่อทั้งหมดได้ไปอยู่กับนางเพี้ยที่สิงสถิตอยู่ที่โนนนางเพี้ยติดกับแหล่งเกลือ³⁰

²⁸ รายละเอียดการทำเกลือบ้านเก่าน้อยเพิ่มเติม ในวัฒนธรรมเกลือบทที่ 5

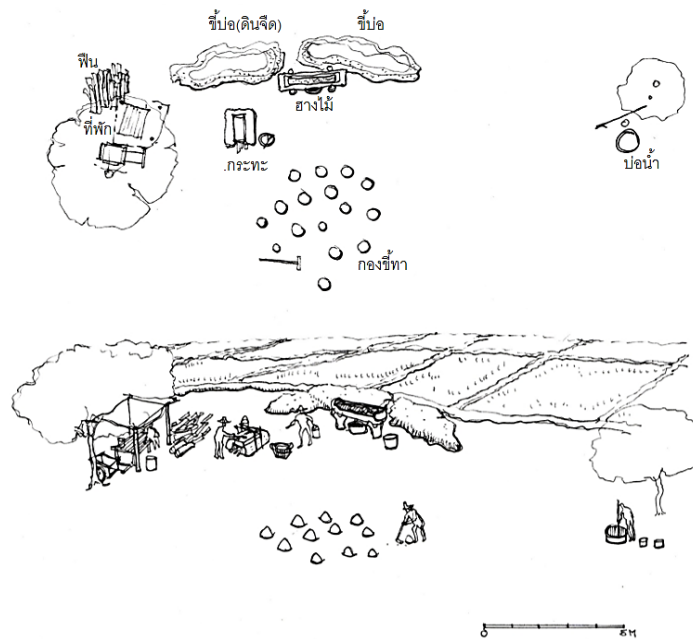
²⁹ สัมภาษณ์ นางทองมี สุธินาม (64 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านเก่าน้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 6 กรกฎาคม 2560.

³⁰ สัมภาษณ์ นางทองคำ แก่นนาคำ (59 ปี). ผู้อาวุโสชุมชนและผู้ผลิตเกลือบ้านเก่าน้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.

ร้อยเอ็ด, 5 กรกฎาคม 2560. และ นางอุดม ฌรงค์ชัย (60 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านเก่าน้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 5 กรกฎาคม 2560.

ภาพที่ 138 ผังบริเวณและรูปตัดตามยาวแหล่งทำเกลือบ้านแก่น้อย

ภาพที่ 139 ผังและทัศนียภาพแสดงการทำเกลือบ้านแก่น้อย

รูปแบบทางกายภาพของความเชื่อในแหล่งเกลือ

ชุมชนบ้านแก่น้อยมีระบบความเชื่อในวิถีชีวิตเป็นภาพใหญ่และมีลำดับดังนี้ ตอนปู่ตาดูแลชุมชนและย่าเพี้ย ที่ดูแลแหล่งเกลือ พบรูปแบบที่เป็นกายภาพทางความเชื่อของแหล่งเกลือคือ “โนนนางเพี้ย” เป็นโนนเกิดจากขี้บ่อ โดยเป็นสิ่งปลูกสร้างเป็นศาลที่ได้ต้นมะค่า โดยจะทำการเลี้ยงหรือบวงสรวงนางเพี้ยก่อนทำเกลือ

ภาพที่ 140 ศาลย่าเพี้ย บริเวณโนนย่าเพี้ย

6.1.2.3 กรณีศึกษาโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา (ลุ่มน้ำมูลตอนบน)

การตั้งถิ่นฐานและสภาพกายภาพชุมชน

(Settlement location and site)

- **ระบบนิเวศน์และธรณีวิทยาในพื้นที่ (Ecology and geology)** บ้านโนนทองกลาง เป็นหนึ่งในหลายชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ตอนล่างของลุ่มน้ำมูลตอนบน โดยมีต้นน้ำอยู่เทือกเขาสนกำแพง เป็นลักษณะที่ราบลุ่มสลับกับเนินระดับต่ำ และลำน้ำสาขาขนาดเล็กจำนวนมาก โดยเป็นแหล่งที่ชาวบ้านใช้รดน้ำไว้ทำนา ทำมาหากิน พื้นที่โดยรวมเกิดจากสภาพธรณีวิทยาที่เป็นชั้นเกลือหินเกิดการยุบตัวเป็นที่ราบต่ำกับหนองน้ำและในช่วงฤดูแล้งชั้นเกลือหินเกิดเป็นเกลือสินเธาว์ลักษณะสีขาวตามผิวดินที่ชาวบ้านเรียกว่า “ขี้ทา” และทำการขุดเพื่อนำไปทำเกลือต่อไป

- **สภาพอากาศ (Climate)** บ้านโนนทองกลางอยู่ในแอ่งโคราชด้านฝั่งตะวันตก ทำให้อุณหภูมิผลมรสุมตะวันตกเฉียงใต้น้ำพาฝนที่มีจำนวนมาก เกิดฤดูร้อน ฤดูฝนและฤดูหนาวจากอิทธิพลลมตะวันออกเฉียงเหนือ³¹

- **การตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชน (Settlement location and site)** สามารถแบ่งพื้นที่ชุมชนได้ 3 ส่วนได้แก่ ส่วนชุมชนพักอาศัยจะอยู่บนเนินที่สูงเรียกว่า “เนิน” หรือที่ราบตะพักลุ่มน้ำ (River terrace) ในพื้นที่ส่วนนี้เกิดจากหมวดหินชุดภูทอกที่ต้นตัวและมีขนาดหนาโดยเป็นที่ราบต่ำลาดลงมาเพื่อทำเกษตรกรรมได้แก่ ที่นาโดยรอบและส่วนต่ำที่สุดเป็นที่หนองน้ำ ประกอบด้วย แหล่งเกลือและประมง อีกทั้งมีพื้นที่ทางความเชื่อ ได้แก่ “ดอนปู่ตา” อยู่บริเวณทิศใต้ของชุมชนและ “ศาลเจ้าปู่อุปฮาด” ทางทิศตะวันออก จากสภาพพื้นที่หลากหลายทำให้เกิดขอบเขตหรืออาณาเขต (Territory) ของกิจกรรมในการดำรงชีวิต ที่ชุมชนพักอาศัย พื้นที่ทำนาทำเกลือและประมงที่สัมพันธ์กับฤดูกาลในรอบปี

³¹ กรมอุตุนิยมวิทยา. ภูมิอากาศของประเทศไทย. เข้าถึงเมื่อ 14 มกราคม 2561, เข้าถึงได้จาก https://www.tmd.go.th/info/climate_of_thailand-2524-2553.pdf

หนองไทรระโยง

ห้วยบุข้าว

เจ้าปู่อุปฮาด

เจ้าปู่เขียวอำพัน

นาข้าวทิศตะวันออกของหมู่บ้าน

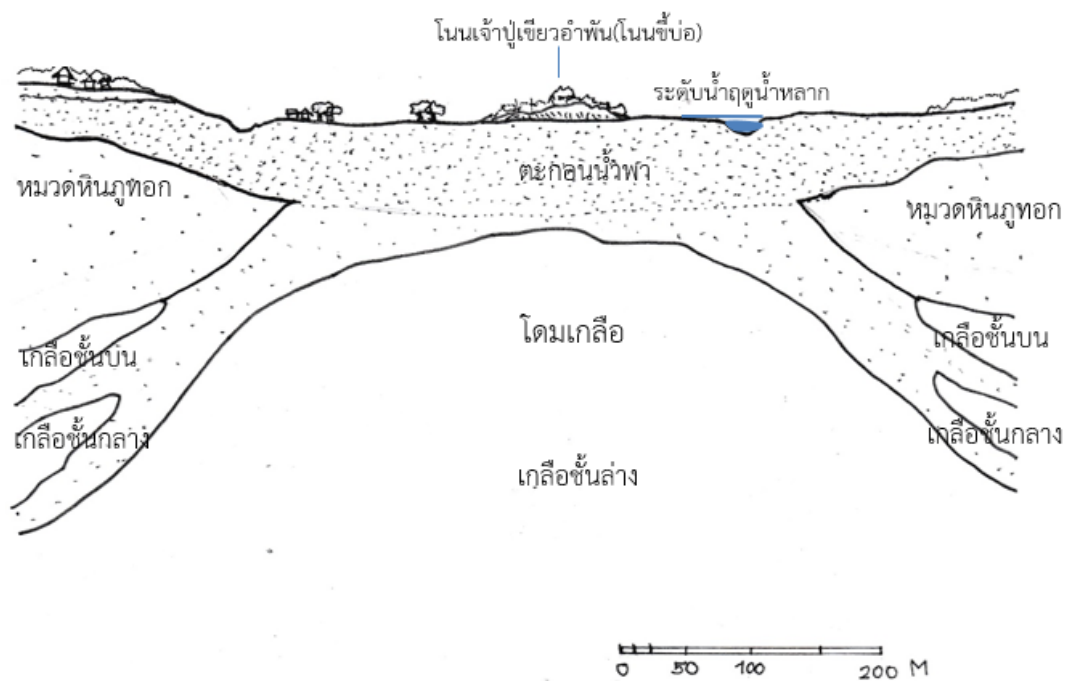

แหล่งเกลือบ่อใหญ่

ภาพที่ 142 ภาพแสดงการตั้งถิ่นฐานและองค์ประกอบชุมชนโนนทองกลาง

ลักษณะสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมกรณีศึกษา

- ธรณีวิทยากับสภาพแวดล้อมพื้นที่ทำเกลือ แหล่งเกลือบ้านโนนทองหลาง ตั้งอยู่ตำบลทิศตะวันตกเฉียงเหนือของชุมชน เป็นที่ราบต่ำต่อเนื่องจากหนองไทรระยอง เป็นลักษณะเกลือสินเธาว์ที่ขึ้นมาสู่ผิวดินด้วยเหตุผลน้ำบาดาลนำพาขึ้นมาในฤดูแล้งช่วงเดือนกุมภาพันธ์ โดยพบที่พื้นที่ราบริมห้วยบุขาวกับหนองไทรระยอง โดยชาวบ้านเรียกว่า “บ่อน้อย” และ “บ่อใหญ่” เมื่อถึงฤดูฝนน้ำหลากขึ้นมาจากห้วย กินเวลา 2-3 เดือน ทำให้น้ำท่วมเฉพาะในพื้นที่บ่อน้อยเนื่องจากเป็นที่ต่ำ

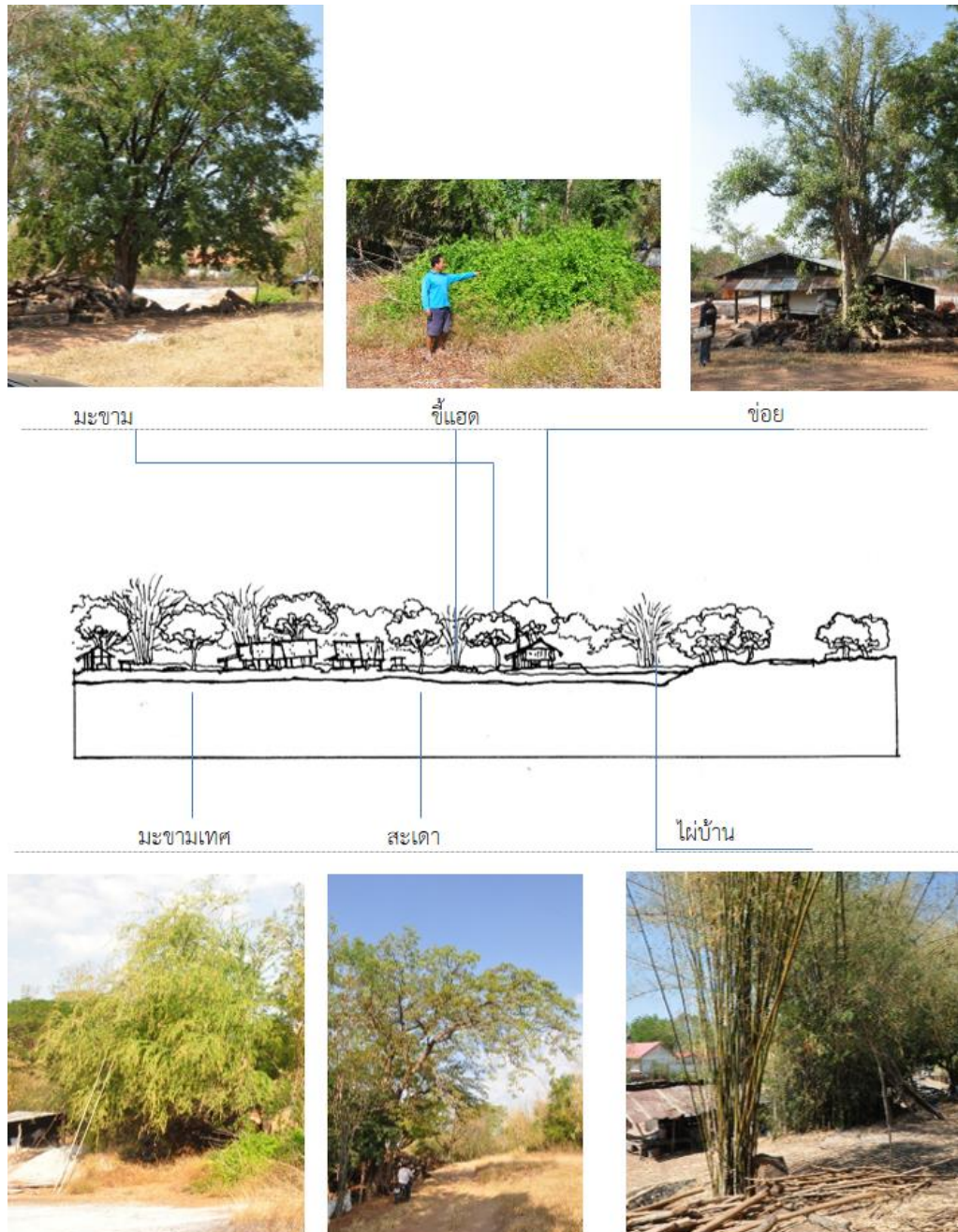

ภาพที่ 143 ภาพตัดขวางผ่านพื้นที่ทำเกลือแสดงความสัมพันธ์กับลักษณะทางธรณีวิทยา ช่วงหน้าแล้ง (ช่วงทำเกลือ)

ภาพที่ 144 เปรียบแหล่งทำเกลือช่วงฤดูแล้งกับฤดูฝน

- พืชพรรณในบริเวณแหล่งเกลือ มักพบที่โนนขี้บ่อบริเวณโรงต้มเกลือ โดยพบพรรณไม้สองลักษณะได้แก่ แบบพุ่มและไม้ยืนต้น
  - แบบพุ่ม ได้แก่ ต้นขี้แฮด ผลและใบสามารถนำมากินได้
  - ไม้ยืนต้น ได้แก่ มะขาม ข่อย สะเดา ใผ่ มะขามเทศ โดยทั้งสองส่วนนี้อยู่ในพื้นที่นี้เวศน์ดินเค็ม

ภาพที่ 145 รูปตัดตามยาวบริเวณบ่อน้อยแสดงพืชพรรณ

• **ลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือ** กลุ่มคนทำเกลือบ้านโนนทองหลางมีสองกลุ่มได้แก่ 1. คนทำเกลือและทำนาจะทำเกลือตามฤดูกาลอาชีพ 2. คนทำเกลืออย่างเดียวจะทำเกลือตลอดทั้งปีโดยสะท้อนออกมาเป็นรูปแบบทางสถาปัตยกรรมดังที่จะอธิบายต่อไป การทำเกลือที่บ้านโนนทองหลางเป็นการขุดดินเค็ม ชาวบ้านทำเกลือทั้งขบวนการผลิตได้แก่ ขุดดิน กรองน้ำเค็มและต้มที่บ่อใหญ่และบ่อน้อย³² โดยสร้างแบบถาวร อีกทั้งไม่มีน้ำท่วมตามฤดู

การออกแบบวางผังบริเวณ วางตัวอาคารไปตามแนวถนนขนานไปกับพื้นที่ขุดซีทา เว้นระยะห่างกันประมาณ 3-4 เมตร โดยพื้นที่ทำเกลือนี้เป็นของเอกชน ต้องเสียค่าเช่าเป็นรายปี

พื้นที่ใช้สอยอาคาร ด้วยลักษณะที่ชุมชนนี้ทำเกลือแบบใช้บริโภคในครัวเรือนและขายในพื้นที่กว้างในจังหวัดและจังหวัดใกล้เคียง จึงทำให้การทำเกลือนี้มีลักษณะอุปกรณ์มีขนาดใหญ่และเป็นอาคารถาวร เน้นประโยชน์ใช้สอยเป็นลักษณะอาคารหลังเดียวที่มีองค์ประกอบการใช้สอยและมีเพิงย่อยประกอบ 1. ตูบต้มเกลือเป็นพื้นที่โล่งมีหลังคามุงประกอบด้วย เตา กระทะต้มเกลือ ตะกร้าใส่เกลือ อุปกรณ์ตักเกลือ ส่วนเก็บสำรองซีทา ส่วนเก็บเกลือ ส่วนที่พักผ่อน ออกแบบให้ผนังเปิดโล่งทั้ง 3 ด้าน โดยด้านที่มีพื้นที่เก็บเกลือและเตาไฟมีผนังปิดล้อมกันผนึกกันลม 2. พื้นที่กรองดิน โดยมี “ซุง” ทำด้วยดินสำหรับกรองน้ำเค็มออกจากดิน มีหลังคาคลุมในช่วงฤดูฝน ด้านข้างซุงมีพื้นที่ไว้ทิ้งซีทาหรือเศษดินไว้รอบ 3. ลานวางฟืนภายนอก

วัสดุและโครงสร้างอาคาร เป็นวัสดุไม้เนื้อแข็ง เสาไม้กระถิน ไม้จิก เครื่องบนหลังคาไม้ยูคาลิปตัส ส่วนผนังปิดล้อม ใช้วัสดุหาง่ายในท้องถิ่น เช่น สังกะสี ไม้แผ่น ผ้าใบ³³

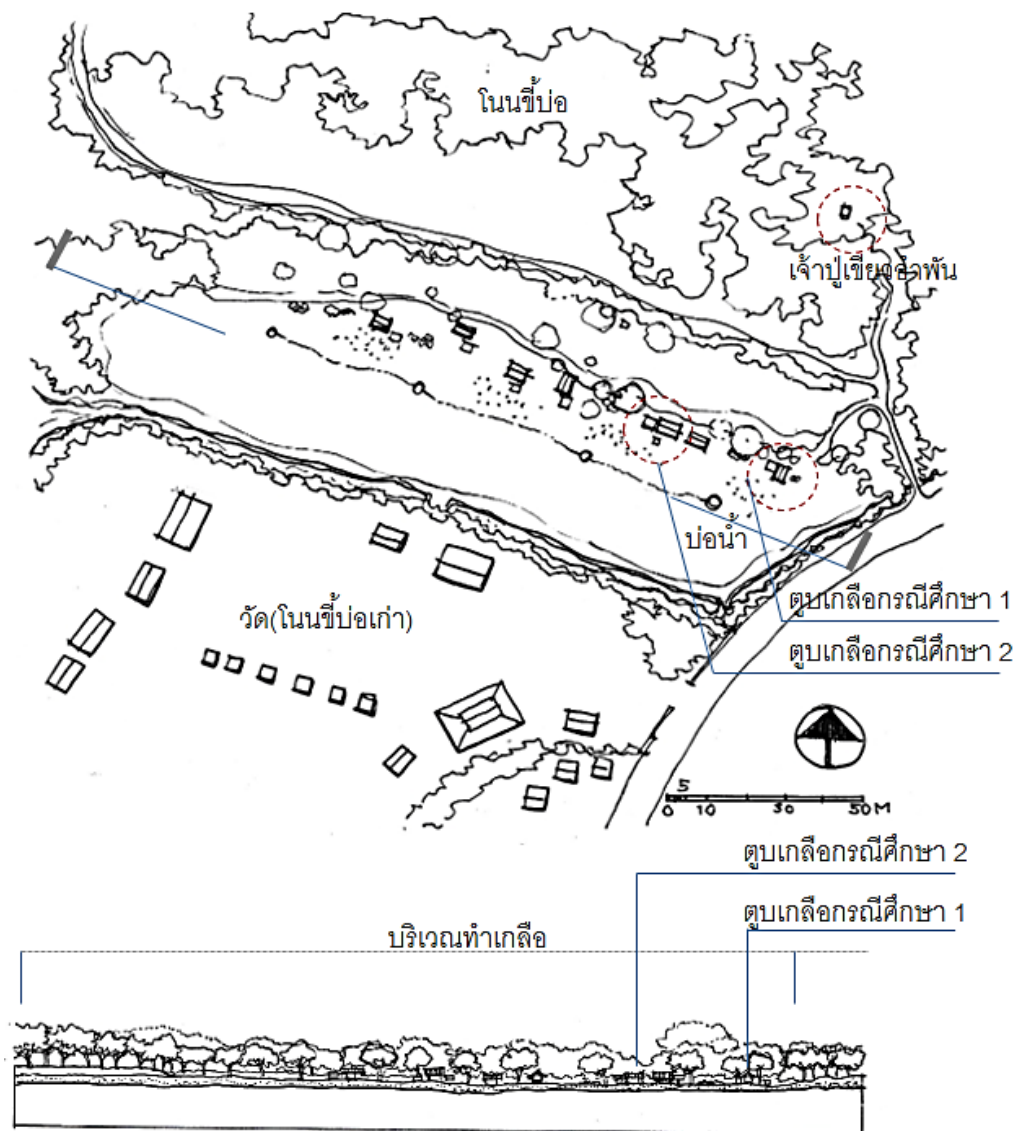
สัญลักษณ์และการประดับตกแต่ง (Symbolism and decoration) จากการสำรวจและสัมภาษณ์ ไม่พบสัญลักษณ์ที่สื่อความหมายในมิติใด ๆ อีกทั้งไม่มีการการประดับตกแต่งสื่อความหมายทางในทางใด ในภาพรวมเน้นเรื่องประโยชน์ใช้สอยรองรับในกิจกรรมทำเกลือ³⁴

³² รายละเอียดการทำเกลือบ้านโนนทองหลางเพิ่มเติม ในวัฒนธรรมเกลือบทที่ 5

³³ สัมภาษณ์ นายประยัต กุนอก (56 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านโนนทองหลาง ต.โนนทองหลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา, 19 กุมภาพันธ์ 2560.

³⁴ สัมภาษณ์ นายประยัต กุนอก (56 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านโนนทองหลาง ต.โนนทองหลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา, 19 กุมภาพันธ์ 2560. และ นายจำเริญ จันลอม (61 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านโนนทองหลาง ต.โนนทองหลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา, 9 เมษายน 2561.

รูปแบบทางกายภาพของความเชื่อเกี่ยวกับสถาปัตยกรรม จากการสำรวจและสัมภาษณ์พบว่ารูปแบบทางกายภาพความเชื่อเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมไม่ปรากฏในเชิงกายภาพแต่เป็นความเชื่ออยู่ในความรู้สึกนึกคิดที่ไปโยงเข้ากับ “เจ้าปู่เขี้ยวอำพัน” ที่สิงสถิตอยู่ที่โนนติดกับแหล่งเกลือและเจ้าปู่อุปราชาผู้ดูแลชุมชนทั้งหมด³⁵

ภาพที่ 146 ผังบริเวณและรูปตัดตามยาวแหล่งทำเกลือบ่อน้อย บ้านโนนทองกลาง

³⁵ สัมภาษณ์ นางทอง อากกลาง (89 ปี). ผู้อาวุโสและผู้ผลิตเกลือบ้านโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ. นครราชสีมา, 23 มกราคม 2561. และ นายจำเริญ จันลอม (61 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ. นครราชสีมา, 9 เมษายน 2561.

การขุดซึ้ทาริมห้วย

บ่อน้ำเค็ม

ฮางดินตัวกรองน้ำเค็ม

กระทะสังกะสีต้มเกลือ

ที่เก็บเกลือหลังจากการต้ม

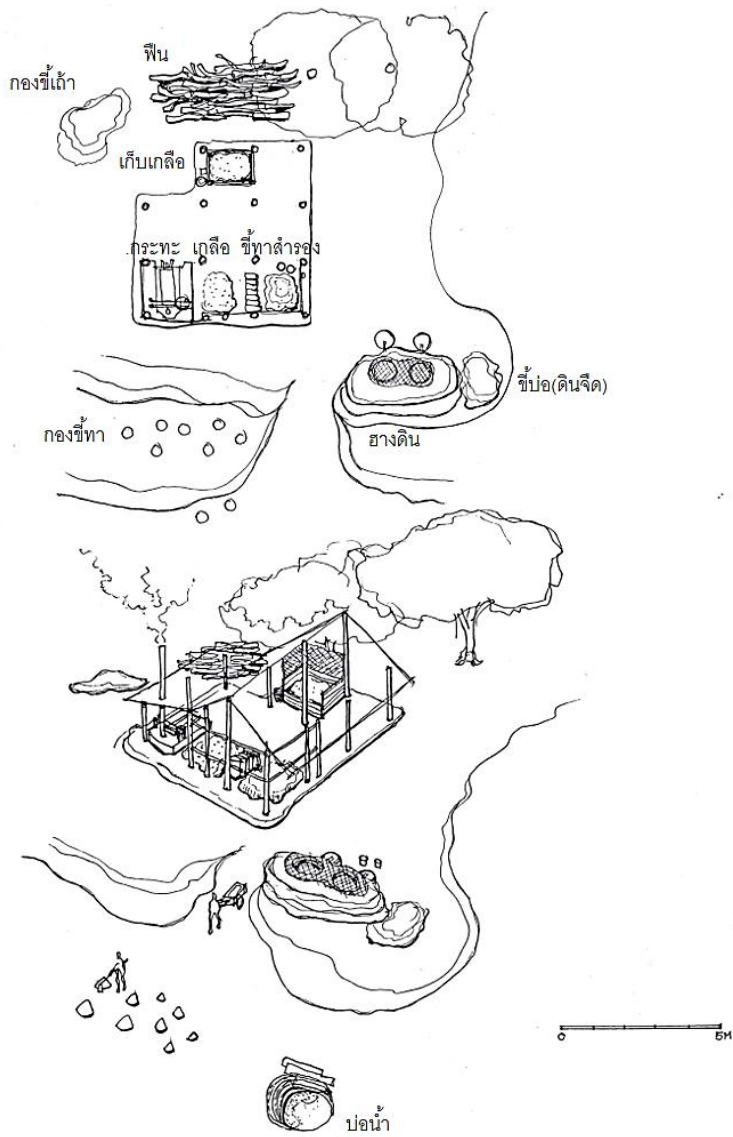
ฟืนต้มเกลือ

พื้นที่เก็บสำรองซึ้ทาในโรงต้มเกลือ

ภาพที่ 147 ภาพแสดงลักษณะทางสถาปัตยกรรมในพื้นที่ทำเกลือบ้านโนนทองหลาง

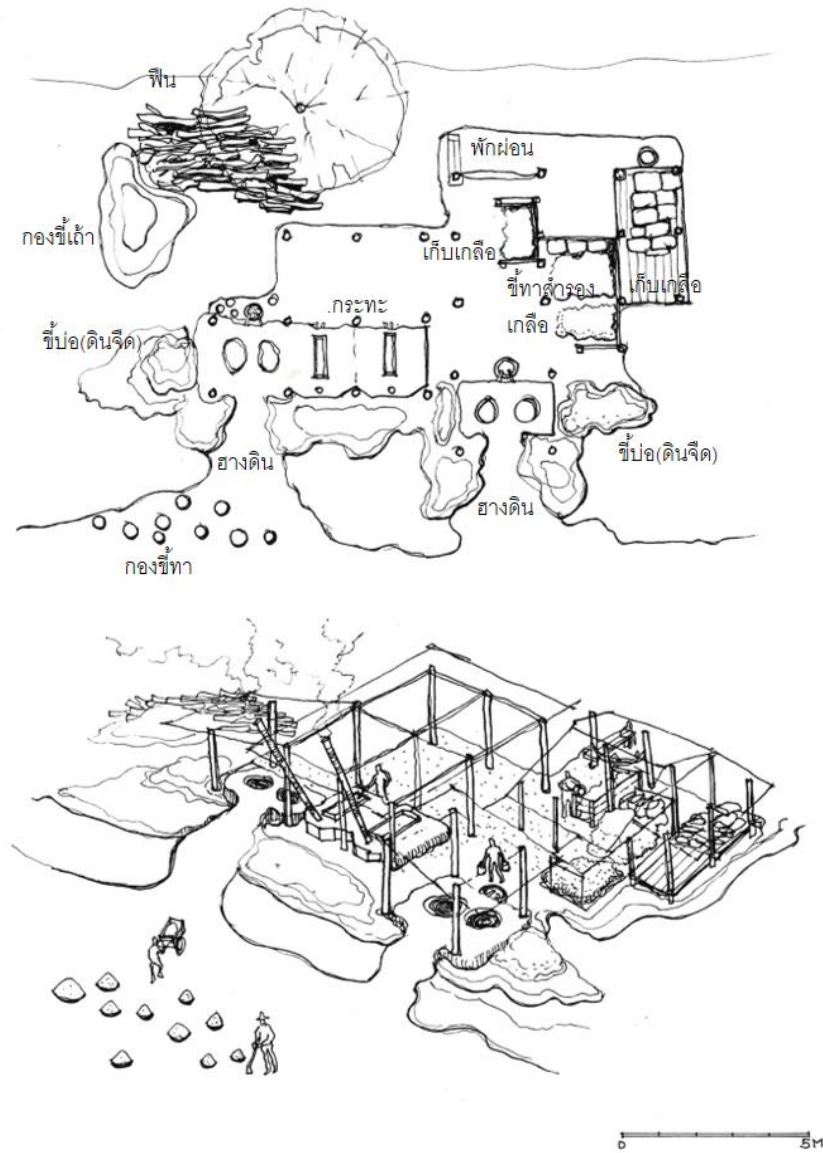

ภาพที่ 148 ผังและทัศนียภาพแหล่งเกลือตบเกลือกรณีศึกษาที่ 1

ภาพที่ 149 รูปด้านหลังจากกริมห้วยและด้านข้างจากถนนสายหลัก กรณีศึกษาที่ 1

ภาพที่ 150 ผังและทัศนียภาพแหล่งเกลือตบเกลือกรณีศึกษาที่ 2

ภาพที่ 151 รูปด้านจากกริมห้วยกรณีศึกษาที่ 2 รูปด้านจากทางเข้า กรณีศึกษาที่ 2

รูปแบบทางกายภาพความเชื่อในแหล่งเกลือ

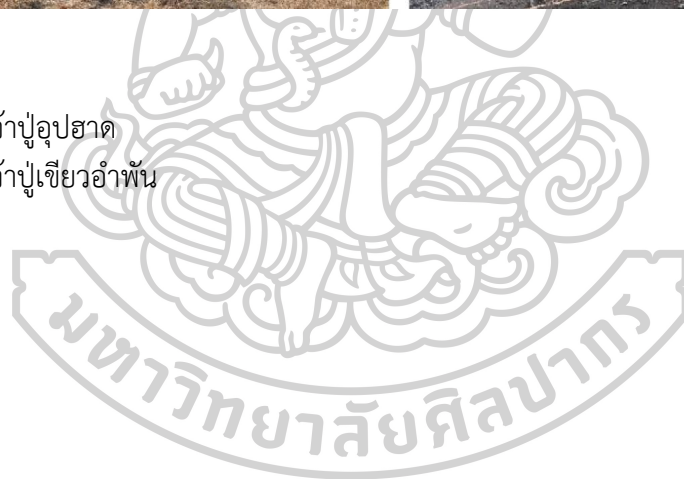
ชุมชนบ้านโนนทองหลางมีระบบความเชื่อในวิถีชีวิตเป็นภาพใหญ่และมีลำดับ ดังนี้ เจ้าปู่อุปฮาดดูแลพื้นที่ในทุ่งผิโพน แถบอำเภอบัวใหญ่ ตอนปู่ตาดูแลชุมชนโนนทองหลาง และเจ้าปู่เขียวอำพันดูแลบ่อเกลือโดยมีความสัมพันธ์กันในเชิงตำนานร่วมกัน ความเชื่อในแหล่งเกลือแสดงออกในรูปแบบศาลเจ้าปู่อำพันเป็นหอหลังเล็ก ๆ อยู่บนโนนบริเวณระหว่าง บ่อน้อยกับบ่อใหญ่ ซึ่งในทุกปีก่อนจะลงมือทำเกลือในเดือน 3 หรือกุมภาพันธุ์ชาวบ้านมีพิธีไหว้ขออนุญาตก่อนลงมือทำเกลือ

(ซ้ายไปขวา)

ภาพที่ 152 เจ้าปู่อุปฮาด

ภาพที่ 153 เจ้าปู่เขียวอำพัน

6.2 สรุปการวิเคราะห์สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นที่ในวัฒนธรรมเกลืออีสาน

จากการสำรวจและสัมภาษณ์ชุมชนทำเกลือกรณีศึกษาทั้งหมด สามารถจัดกลุ่มเนื้อหาได้ 4 กลุ่มใหญ่ และข้อสรุปดังต่อไปนี้

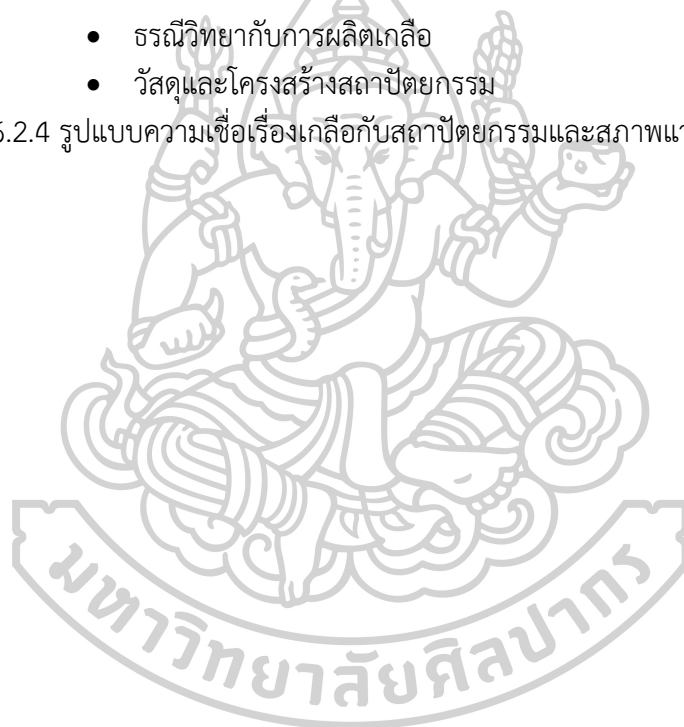
6.2.1 ธรณีวิทยากับผังชุมชน

6.2.2 เกลือองค์ประกอบใหม่ของผังชุมชนอีสาน

6.2.3 รูปแบบการผลิตเกลือกับสถาปัตยกรรมและสภาพแวดล้อม

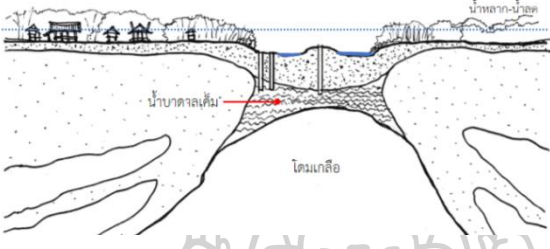
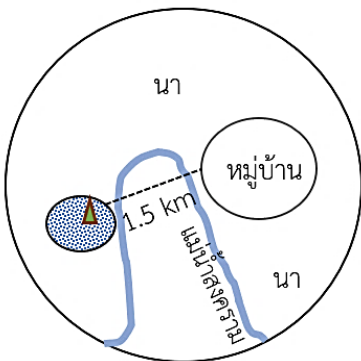
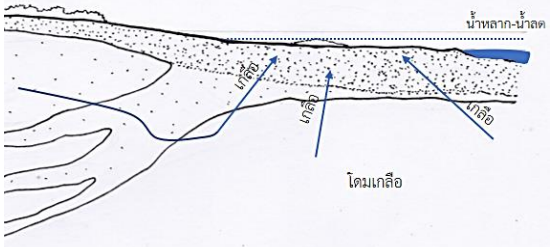
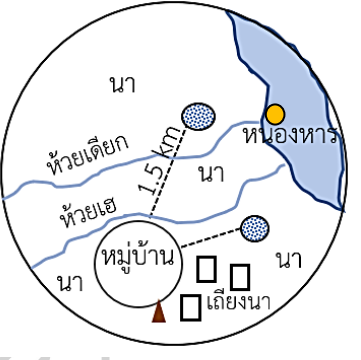
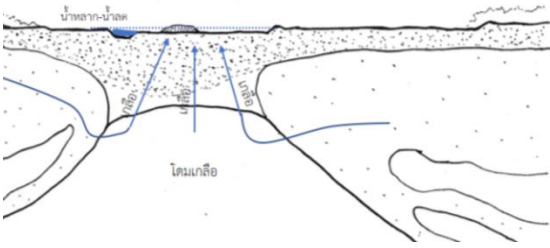
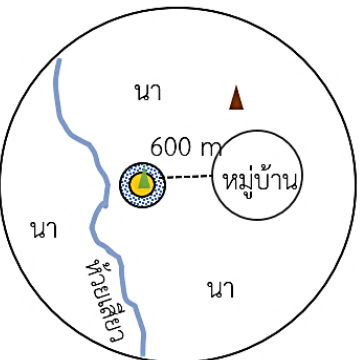
- ผังบริเวณแหล่งทำเกลือและผังพื้น
- พีชพรรณบริเวณบ่อเกลือ
- ธรณีวิทยากับการผลิตเกลือ
- วัสดุและโครงสร้างสถาปัตยกรรม

6.2.4 รูปแบบความเชื่อเรื่องเกลือกับสถาปัตยกรรมและสภาพแวดล้อม

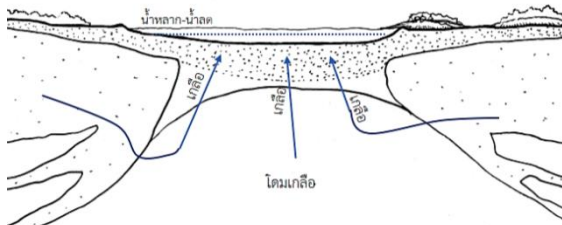
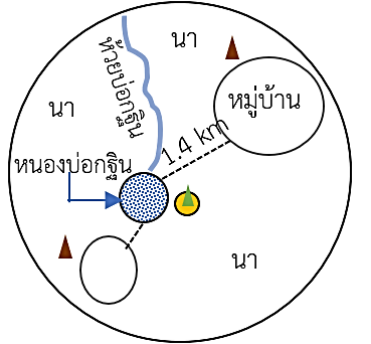
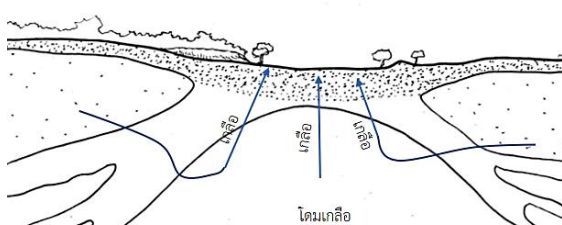
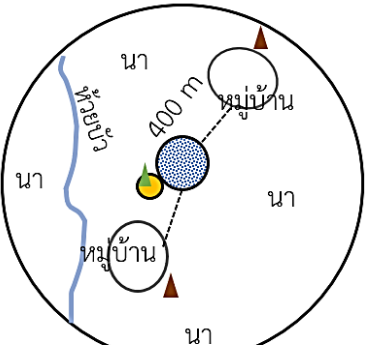
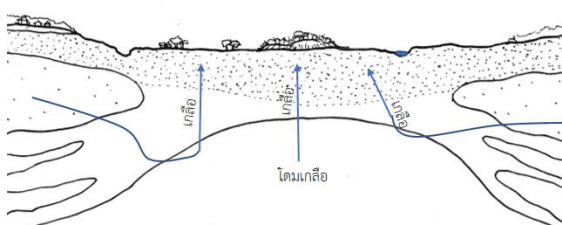
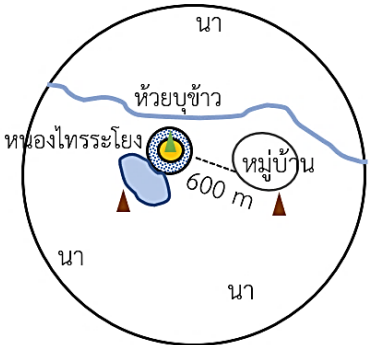

6.2.1 ธรณีวิทยากับผังชุมชน

ตารางที่ 14 สรุปลักษณะทางธรณีวิทยากับผังชุมชนของแหล่งเกลือกรณศึกษา

แหล่งเกลือ	ธรณีวิทยากับการเกิดเกลือ	ผังชุมชน
บ่อหัวแฮด	<p>น้ำบาดาลเค็ม</p> 	
บ้านจิวต๋อน	<p>ขุดดินเค็ม</p> 	
บ่อข้าว	<p>ขุดดินเค็ม</p> 	

ตารางที่ 14 สรุปลักษณะทางธรณีวิทยากับผังชุมชนของแหล่งเกลือกรณศึกษา (ต่อ)

แหล่งเกลือ	ธรณีวิทยากับการเกิดเกลือ	ผังชุมชน
บ่อกรีน	<p>ขุดดินเค็ม</p> 	<p>ผังชุมชน</p>
บ้านแก่น้อย	<p>ขุดดินเค็ม</p> 	<p>ผังชุมชน</p>
บ้านโนนทองหลาง	<p>ขุดดินเค็ม</p> 	<p>ผังชุมชน</p>

สัญลักษณ์

	แม่น้ำ, ลำห้วย		แหล่งเกลือ		สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำหมู่บ้าน
	แหล่งน้ำ		โนนขี้บ่อ		สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำแหล่งเกลือ
	เสียนา (บ้านเนา)		สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำหมู่บ้านและแหล่งเกลือ		

ตารางที่ 15 สรุปเกลือองค์ประกอบใหม่ของผังชุมชนอีสานในแหล่งเกลือกรณศึกษา (ต่อ)

ผังชุมชน	ธรณีวิทยา	พืชพรรณในแหล่งเกลือ	ผีในชุมชน	ผีในแหล่งเกลือ	นิทาน / เรื่องเล่า
<p>บ้านเก่าน้อย</p>	ชุดดินเค็ม	กระถิน กระถินณรงค์ สะแก	ผีปู้ตา ดอนปู้ตา	นางเพี้ย ศาลนางเพี้ย ● โนนนางเพี้ย	นางเพี้ย
<p>บ้านโนนทองหลาง</p>	ชุดดินเค็ม	ต้นขี้แฮด มะขาม ข่อย สะเดา ไผ่ มะขามเทศ	ผีปู้ตา ศาลปู้ตา เจ้าปู้อุปฮาด ศาลเจ้าปู้อุปฮาด	ปู่เขี้ยวอำพัน ศาลปู่เขี้ยวอำพัน ● โนนปู่เขี้ยวอำพัน	เจ้าปู้อุปฮาด

สัญลักษณ์

แม่น้ำ, ลำห้วย

แหล่งน้ำ

เถียงนา (บ้านนา)

แหล่งเกลือ

โนนขี้บ่อ

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำหมู่บ้านและแหล่งเกลือ

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำหมู่บ้าน

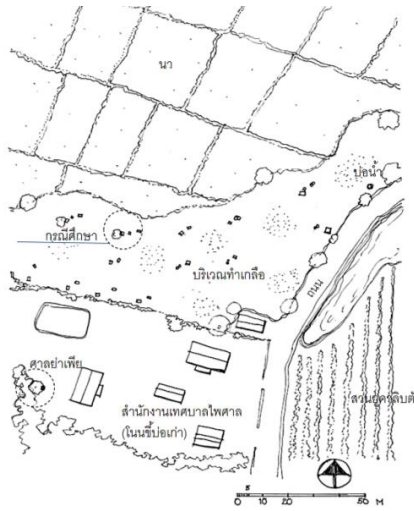
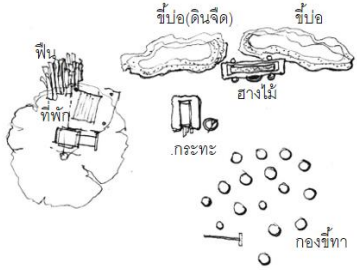
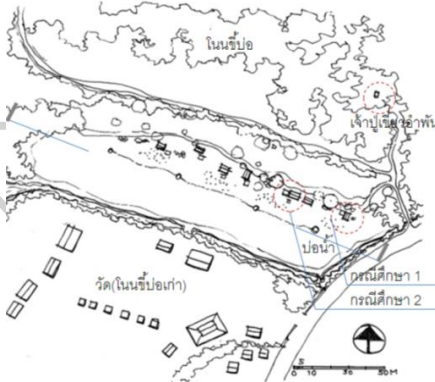
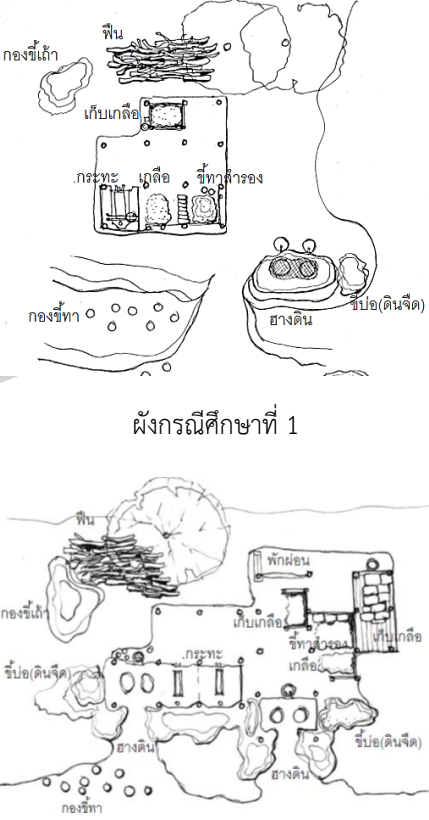
สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำแหล่งเกลือ

ตารางที่ 16 สรุปรูปแบบผังบริเวณแหล่งทำเกลือและผังพื้นที่ในแหล่งเกลือกรณศึกษา (ต่อ)

แหล่งทำเกลือ	ผังบริเวณแหล่งทำเกลือ	รูปแบบสถาปัตยกรรม
บ้านเก่าน้อย	<p style="text-align: center;">จุดดินเค็ม</p> 	 <p style="text-align: center;">ผังทำเกลือกรณศึกษา</p>
บ้านโนน ทองกลาง	<p style="text-align: center;">จุดดินเค็ม</p> 	 <p style="text-align: center;">ผังกรณศึกษาที่ 1</p> <p style="text-align: center;">ผังกรณศึกษาที่ 2</p>

- พืชพรรณที่พบในแหล่งเกลือ

ตารางที่ 17 สรุปพืชพรรณที่พบในแหล่งเกลือกรณีศึกษา

แหล่งเกลือ (แบ่งตามแอ่ง)	พื้นที่พบพืชพรรณบนดินเค็ม	
	1. บริเวณที่พบคราบเกลือ	2. บริเวณที่ไม่พบคราบเกลือ
แอ่งสกลนคร		
บ่อหัวแฮด	1. ไคหางนาค 2. เบ็น 3. หูลิง	4. ไม้ 5. ส้มเสี้ยว 6. หว่า
บ้านจิวดอน	1. หญ้าขนตาช้าง 2. หญ้าแพด 3. ชี้อัด 4. มะขามเทศ	5. เตย 6. สะแก 7. ทม 8. คางสูง 9. มะขาม
บ่อข้าว	1. ชี้อัด 2. สาบเสือ 3. เสียว	4. สะแก 5. ท่อนช้าง 6. มะขามเทศ 7. กระจับปี่
แอ่งโคราช		
บ่อกรีน	1. ชี้อัด 2. อะคาเซีย	3. สะแก 4. มะขามเทศ 5. กระจับปี่ 6. สะเดา 7. ช่อย 8. ตะโก 9. มะขาม
บ้านเก่าน้อย	1. ชี้อัด 2. หนามคั้นจาง 3. สะแก	4. กระจับปี่ 5. สะเดา 6. มะขาม 7. แต้ว
บ้านโนนทองกลาง	1. ชี้อัด 2. เล็บแมว	3. สะแก 4. มะขามเทศ 5. ช่อย 6. สะเดา 7. มะขาม 8. ฉำฉา

- ธรณีวิทยากับขบวนการผลิต (ตาราง1)

ตารางที่ 18 สรุปธรณีวิทยาการเกิดเกลือกับขบวนการผลิตเกลือ (ตาราง1) ในแหล่งเกลือกรณีศึกษา

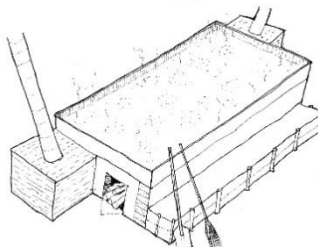
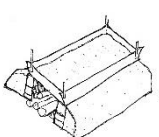
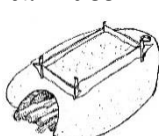
แหล่ง ทำเกลือ	ธรณีวิทยาการเกิดเกลือ กับขบวนการผลิตเกลือ	รูปแบบสถาปัตยกรรม
บ่อหัวแสด	<p style="text-align: center;">น้ำบาดาลเค็ม</p> <p style="text-align: center;">กระทะต้มเกลือ บ่อน้ำบาดาลเค็ม</p>	<p style="text-align: center;">เถียงนา (ที่ปัก) ตูบเกลือ</p>
บ้านจั่วต่อน	<p style="text-align: center;">ขุดดิน (นำดินเค็มมากรองและต้มที่หมู่บ้าน)</p> <p style="text-align: center;">ขุดดิน จุก กรองน้ำเค็มจากดิน ต้มเกลือ บรรจุใส่กะทอ, ถุงปุ๋ย</p>	<p style="text-align: center;">โสังต้มเกลือ</p>
บ่อข้าว	<p style="text-align: center;">ขุดดินเค็ม</p> <p style="text-align: center;">ขุดดิน อ่างไม้ กรองน้ำเค็มจากดิน ต้มเกลือ บรรจุใส่กะทอ, ถุงปุ๋ย</p> <p style="text-align: center;">อ่างซีเมนต์</p>	<p style="text-align: center;">เตา</p>

ตารางที่ 18 สรุปธรณีวิทยาการเกิดเกลือกับขบวนการผลิตเกลือ (ตาราง1)
ในแหล่งเกลือกรณีศึกษา (ต่อ)

แหล่ง ทำเกลือ	ธรณีวิทยาการเกิดเกลือ กับขบวนการผลิตเกลือ	รูปแบบสถาปัตยกรรม
บ่อเกลือ	<p style="text-align: center;">ขุดดินเค็ม</p> <p style="text-align: center;">ขุดดิน ขางไม้ กรองน้ำเค็มจากดิน ต้มเกลือ บรรจุใส่ถุงปุ๋ย</p>	<p style="text-align: center;">ขุ้มเกลือ</p>
บ้านแก่งน้อย	<p style="text-align: center;">ขุดดินเค็ม</p> <p style="text-align: center;">ขุดดิน ขางไม้ กรองน้ำเค็มจากดิน ต้มเกลือ บรรจุใส่กะทอ, ถุงปุ๋ย</p> <p style="text-align: center;">ขางซีเมนต์</p>	<p style="text-align: center;">เตา</p>
บ้านโนน ทองกลาง	<p style="text-align: center;">ขุดดินเค็ม</p> <p style="text-align: center;">ขุดดิน ขางไม้ กรองน้ำเค็มจากดิน ต้มเกลือ บรรจุใส่ ขีบ, ถุงปุ๋ย</p>	<p style="text-align: center;">ตูปเกลือ (โรงกรองและต้มเกลือ)</p>

- ธรณีวิทยากับปริมาณการผลิต (ตาราง2)

ตารางที่ 19 สรุปธรณีวิทยากับปริมาณการผลิตเกลือ (ตาราง2) ในแหล่งเกลือกรณีศึกษา

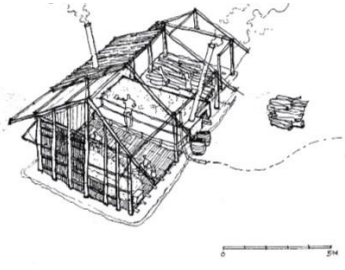

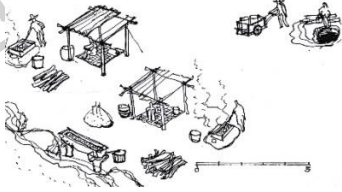
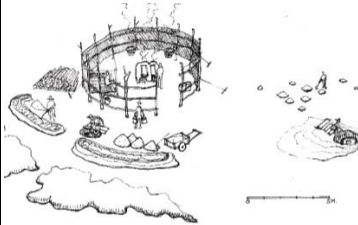
แหล่งเกลือ	วิธีทำเกลือ	ปริมาณพื้นที่แหล่งเกลือ	จำนวนเตา	ปริมาณการผลิต กิโลกรัม/วัน	รูปแบบ/ขนาด กระทะ
บ่อหัวแฮด	น้ำบาดาลเค็ม	6.8 ไร่	14 เตา	16,400	กระทะสแตนเลส ขนาด 2.00 x 3.40 เมตร
บ้านจิวค่อน	ขุดดินเค็ม	5.6 ไร่	10 เตา	120	สังกะสีแผ่นเรียบ ขนาด 0.55 x 1.10 เมตร
บ่อขาวัว	ขุดดินเค็ม	5.4 ไร่	14 เตา	196	สังกะสีแผ่นเรียบ ขนาด 0.55 x 1.10 เมตร

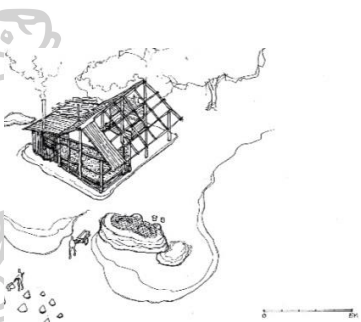
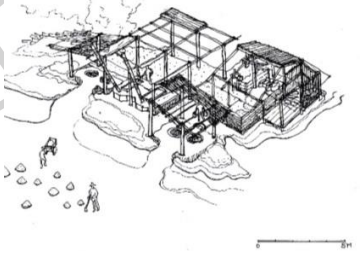

- วัสดุและโครงสร้างสถาปัตยกรรม

ตารางที่ 20 สรุปวัสดุและโครงสร้างสถาปัตยกรรมในแหล่งเกลือกรณีศึกษา

แหล่งเกลือ	วัสดุและโครงสร้าง		สถาปัตยกรรม
	แบบชั่วคราวและเคลื่อนย้ายได้	แบบกึ่งถาวร	
บ่อหัวเสด	-	เสา-ไม้แคน ไม้แดง โครงสร้างหลังคา-ไม้แคน, ยูคา วัสดุผนัง-กระเบื้องลอนคู่ ผนัง-ไม้ไผ่สาน 1 ด้าน พื้น-ไผ่เทียบ	 ตูปเกลือ
หมายเหตุ	มีฤดูน้ำหลาก-น้ำลดในแหล่งเกลือ		
บ้านจิว่ดอน	-	เสา-ไม้กระถิน ไม้ยูคา โครงสร้างหลังคา-ไม้ยูคา วัสดุผนัง-กระเบื้องลอนคู่ ผนัง-เปิดโล่ง	 โองต้มเกลือ
หมายเหตุ	มีฤดูน้ำหลาก-น้ำลด คนขี่ท่ามารองและต้มที่เถียงนา		
บ่อชาวัว	เสา-ไม้ไผ่, ไม้กระถิน โครงสร้างหลังคา-ไผ่ วัสดุผนัง-ผ้าใบ, สแลน ผนัง-เปิดโล่ง	-	 เตา
หมายเหตุ	มีฤดูน้ำหลาก-น้ำลดในแหล่งเกลือ		
บ่อกรู้น	เสา-ไม้ยูคา โครงสร้างหลังคา-ไม่มี ผนัง-สแลน		 ซุ่มเกลือ, เถียงเกลือ
หมายเหตุ	มีฤดูน้ำหลาก-น้ำลดในแหล่งเกลือ		

ตารางที่ 20 สรุปลักษณะและโครงสร้างสถาปัตยกรรมในแหล่งเกลือกรณีสึกษา (ต่อ)

แหล่งเกลือ	วัสดุและโครงสร้าง		สถาปัตยกรรม
	แบบชั่วคราวและเคลื่อนย้ายได้	แบบกึ่งถาวร	
บ้านเก่าน้อย	เสา-ไม้ไผ่, ไม้กระถิน โครงสร้างหลังคา-ไม้ไผ่, ไม้กระถิน วัสดุผนัง-ผ้าใบ, สแลน ผนัง-โล่ง	-	 เตา
หมายเหตุ	น้ำไม่ท่วมแหล่งเกลือ		
บ้านโนน ทองกลาง	-	เสา-ไม้กระถิน ไม้จิก โครงสร้างหลังคา-ไม้ยูคา วัสดุผนัง-สังกะสี, หญ้าคา ผนัง-สังกะสีผสมเปิดโล่ง	 ตูปเกลือกรณีสึกษาที่ 1 ตูปเกลือกรณีสึกษาที่ 2
หมายเหตุ	น้ำไม่ท่วมแหล่งเกลือ		

6.2.4 รูปแบบความเชื่อเรื่องเกลือกับสถาปัตยกรรมและสภาพแวดล้อม

จากการสำรวจและสัมภาษณ์พบว่ารูปแบบความเชื่อเรื่องเกลือกับสถาปัตยกรรมปรากฏในรูปแบบที่ไม่เป็นกายภาพแต่แสดงออกโดยเกาะเกี่ยวสัมพันธ์เป็นระบบพื้นที่ทางความเชื่อเรื่องเกลือในบริเวณบ่อเกลือหรือแหล่งผลิต ในรูปแบบที่เป็นกายภาพ ได้แก่ ศาล โนนศักดิ์สิทธิ์ และในรูปแบบไม่เป็นกายภาพคือเป็นสำนักต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ นางธรณี เจ้าที่ พญานาค ที่อยู่ใก้กมิตที่มองไม่เห็น โดยทั้งรูปแบบความเชื่อทั้งหมดสัมพันธ์กับอาณาบริเวณและสภาพแวดล้อมของสถานที่ในการทำเกลือในพื้นที่ อีกทั้งชุมชนมีรูปแบบพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์กับพื้นที่ทางความเชื่อเรื่องเกลือในทุกปีก่อนลงมือทำเกลือในแต่ละฤดูกาล

สรุปภาพรวมสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลืออีสาน

- **ธรณีวิทยากับผังชุมชน** ด้วยเหตุผลทางธรณีวิทยาของหมวดหินเกลือในระดับต่าง ๆ เป็นตัวกำหนดรูปแบบของที่ราบพื้นแหล่งน้ำ แหล่งเกลือ พื้นที่ทำนา และตั้งหมู่บ้าน โดยคนในชุมชนเรียนรู้ปรับใช้และออกแบบการอยู่อาศัยและความเชื่อให้สอดคล้องจนออกมาเป็นผังชุมชน โดยสร้างคำอธิบายใหม่เรื่อง “การตั้งถิ่นฐานในชุมชนอีสาน” ที่ต้องพิจารณาเรื่องเกลือ เพิ่มเติมใน นา น้ำและ โนน อีกทั้งธรณีวิทยา “เกลือ” สร้างคำอธิบายถึงการเป็นปัจจัยสำคัญของเมืองโบราณในอีสาน ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันอย่างเป็นรูปธรรม
- **องค์ประกอบผังชุมชน** ความสอดคล้องกับลักษณะสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศน์ที่เกิดจากสภาพทางธรณีวิทยากำหนดพื้นที่ “ทำเกลือ” กับ “ทำนา” อย่างชัดเจนตามสภาพความเค็ม กล่าวคือในพื้นที่เค็มจัดจะมีการเว้นพื้นที่ว่างไว้ไม่ทำนา ในส่วนพื้นที่เค็มปานกลางจะสามารถทำนาซ้อนทับในแหล่งเกลือได้เนื่องจากเป็นคนละช่วงเวลาของการทำนากับทำเกลือ สภาพดังกล่าวเป็นตัวกำหนดขอบเขตการรับรู้ในพื้นที่ในแต่ละชุมชน อีกทั้งมี “ศาลผีเกลือ” หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำแหล่งเกลือ

อีกทั้งมีพืชพรรณในบริเวณแหล่งเกลือที่แบ่งตามระดับความเค็มของดิน มีความแตกต่างจากพื้นที่โคกหรือที่โนน โดยพืชเหล่านั้นล้วนมีประโยชน์หลากหลายทั้งเป็นอาหาร ยารักษาโรคและเชื้อเพลิง

• **สถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลืออีสาน** สถาพทางธรณีวิทยาเป็นตัวกำหนดลักษณะของทรัพยากรเกลือได้แก่ น้ำบาดาลเค็มกับเกลือสินเธาว์ โดยมนุษย์เป็นผู้คิดค้นการเอาทรัพยากรเกลือมาใช้ สถาพธรณีวิทยาเป็นกำหนด ช่วงเวลาในการผลิตเกลือและลักษณะเฉพาะของการเกิดเกลือจากใต้ดิน อีกทั้งเกิดรูปแบบขบวนการผลิตเกลือที่สอดคล้องกับสภาพทางธรณีวิทยาได้แก่ การผลิตเกลือจากน้ำบาดาลเค็ม และการผลิตเกลือสินเธาว์แบบขุดดินมากรองน้ำเค็ม โดยปัจจัยทั้งหมดส่งผลต่อเศรษฐกิจสังคมของแต่ละชุมชน นำมาซึ่งรูปแบบสถาปัตยกรรมดังต่อไปนี้

- 1) **รูปแบบพื้นที่ใช้สอยในขั้นตอนการผลิต** เกิดจากรูปแบบการใช้ประโยชน์จากเกลือตามลักษณะทางธรณีวิทยาและระบบเศรษฐกิจที่ส่งผลต่อจำนวนและขนาดการผลิต รายละเอียดรูปแบบพื้นที่ใช้สอยจะกล่าวต่อไปในบทที่ 7
- 2) **รูปแบบวัสดุและโครงสร้างอาคารเพื่อรองรับกิจกรรมการทำเกลือ** ที่เกิดจากการออกแบบเลือกใช้วัสดุและโครงสร้างให้สอดคล้องกับนิเวศวัฒนธรรมในแต่ละแห่ง ได้แก่ การคำนึงถึงความคุ้มค่าในการรีนออนเคลื่อนย้ายหรืออยู่กับสภาพน้ำแก่ง³⁶ หรือน้ำหลากน้ำลาดในแต่ละแหล่งเกลือ โดยปรากฏเป็นโครงสร้างทางสถาปัตยกรรมในสองลักษณะได้แก่

2.1) โครงสร้างอาคารแบบกึ่งถาวร คืออาคารที่วัสดุโครงสร้างส่วนใหญ่ไม่เปลี่ยนแปลงหรือถอน ได้แก่ เสาและโครงสร้างหลังคา โดยมีส่วนปลีกย่อยที่เปลี่ยนแปลงปรับปรุง เช่น ส่วนพื้นและผนังที่เป็นวัสดุธรรมชาติ โดยแบ่งเป็น โครงสร้างแบบกึ่งถาวรในพื้นที่น้ำหลากน้ำลาด และโครงสร้างแบบกึ่งถาวรในพื้นที่น้ำไม่หลาก โดยมักออกแบบเป็นอาคารแบบผนังช่องปิดผสมเปิดโล่ง รายละเอียดของโครงสร้างจะกล่าวต่อไปในบทที่ 7

2.2) โครงสร้างแบบชั่วคราวและเคลื่อนย้ายได้ คืออาคารที่วัสดุโครงสร้างทั้งหมดมีการเปลี่ยนแปลงหรือถอนเนื่องจากการเปลี่ยนแปลงของสภาพพื้นที่เป็นน้ำแก่งหรือน้ำหลากน้ำลาด โดยออกแบบโดยใช้วัสดุธรรมชาติ เช่น เสาไม้ไผ่ ไม้กระถิน ไม้ยูคาลิปตัสหรือวัสดุที่หาง่ายในชีวิตประจำวัน ได้แก่ ผ้าใบ เศษวัสดุ ผ้าสแลน เนื่องจากสะดวกในการเคลื่อนย้ายปรับตัวตามสภาพฤดูกาลผลิต โดยมักออกแบบเป็นอาคารเพิงแบบเปิดโล่ง รายละเอียดของโครงสร้างจะกล่าวต่อไปในบทที่ 7

³⁶ “น้ำแก่ง”หรือ “น้ำออกแก่ง” เป็นภาษาถิ่นแถบลุ่มน้ำสงคราม เรียกข่งน้ำหลากน้ำลาดตามฤดูกาล

รูปแบบสถาปัตยกรรมเกลืออีสานมีความหลากหลายปรับเปลี่ยนไปตามการจัดการชีวิตรูปแบบเศรษฐกิจของชุมชนกับข้อจำกัดต่าง ๆ ทำให้เกิดลักษณะสถาปัตยกรรมที่แตกต่างกันในทุกกรณีศึกษา และมีจุดร่วมกันคือเน้นประโยชน์ใช้สอยในขบวนการผลิตเกลือภายใต้เงื่อนไขทางธรณีวิทยา

3) **พืชพรรณในบริเวณบ่อเกลือ** จากการศึกษาการจำแนกพืชดินเค็ม โดยแบ่งตามระดับความเค็มเป็น 3 ช่วง ได้แก่ 1. ดินเค็มมากที่ปรากฏเห็นคราบเกลือทั่วไป 2. ดินเค็มปานกลางที่ปรากฏเห็นคราบเกลือประปราย 3. ดินเค็มน้อยที่ไม่พบคราบเกลือ ในการศึกษาครั้งนี้ใช้การจำแนกพืชพรรณในแหล่งเกลือจากการสังเกตคราบเกลือดังนี้

พื้นที่พบคราบเกลืออย่างชัดเจน ในทุกแหล่งเกลือกรณีศึกษาปรากฏ ต้นซีแฮด เป็นพืชชนิดพุ่มมีหนาม พบอยู่ทั่วไปในพื้นที่ดินเค็มและมีคราบเกลือขึ้นตามผิวดิน อีกทั้งชาวบ้านทราบถึงสรรพคุณในประโยชน์ของใบและผลที่สามารถนำไปกินได้ อีกทั้งปรากฏพืชชนิดหนามอื่น ๆ อีกได้แก่ ต้นหนามคันจาง ต้นเล็บแมว ซึ่งสอดคล้องกับการทบทวนวรรณกรรมพืชดินเค็ม

พื้นที่ไม่พบคราบเกลือในบริเวณประชิดติดกับแหล่งเกลือ ในทุกแหล่งเกลือกรณีศึกษาปรากฏไม้ยืนต้น ได้แก่ สะแก สะเดา มะขาม กระจิน โดยชาวบ้านทราบถึงสรรพคุณและการนำไปใช้ประโยชน์ของพืชเหล่านี้ ซึ่งสอดคล้องกับการทบทวนวรรณกรรมพืชดินเค็ม

4) **รูปแบบความเชื่อเรื่องเกลือกับสถาปัตยกรรมและสภาพแวดล้อม**

รูปแบบที่เป็นกายภาพ ได้แก่ ศาล หรือโนนศักดิ์สิทธิ์ โดยพบว่ามีชื่อเรียก ได้แก่ นางเพี้ย มีจำนวนมากที่สุดและลำดับถัดมา ได้แก่ เจ้าปู่อุปฮาด และเจ้าปู่ฟ้าระงิม ลักษณะทางกายภาพเป็นศาลหรือหอที่สร้างเล็ก ๆ ออกแบบด้วยวัสดุง่าย ๆ เช่น สังกะสี ไม้เนื้อแข็ง บนโนนขี้บ่อใกล้แหล่งผลิตเกลือ อีกทั้งมีเรื่องเล่าท้องถิ่นถึงปรากฏการณ์ความเชื่อศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดขึ้นในบริเวณดังกล่าว

รูปแบบไม่เป็นกายภาพ ได้แก่ การอ้างอิงผ่านสัญลักษณ์ความเชื่อศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ นางธรณี เจ้าที่ พญานาค อิงกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติแบบกว้าง ๆ ได้แก่ ใต้ดิน พื้นดิน แหล่งน้ำ โดยสอดคล้องกับพิธีกรรมและเรื่องเล่าท้องถิ่นที่สืบทอดกันมา

สรุปรูปแบบความเชื่อเรื่องเกลือมีคุณลักษณะเป็น “มรดกที่เป็นรูปธรรม” และ “มรดกที่จับต้องไม่ได้” เกิดขึ้นเป็นลักษณะแบบองค์รวม

บทที่ 7

บทสังเคราะห์ สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน

จากคำอธิบายทางวิชาการด้านสถาปัตยกรรมอีสานที่ผ่านมามีกลุ่มเนื้อหาเป็น 3 ส่วน ได้แก่ ศาสนาสถาน ที่อยู่อาศัย และเบ็ดเตล็ดอันหมายถึงสิ่งปลูกสร้างทางการเกษตร ได้แก่ เล้าข้าวเถียงนา ฯลฯ ส่วนพื้นที่ทางความเชื่อ ได้แก่ ศาลประจำชุมชน ดอนหรือป่าศักดิ์สิทธิ์ ฯลฯ อีกทั้งคำอธิบายเรื่องการตั้งถิ่นฐานชุมชนอีสานที่กล่าวถึงปัจจัยสำคัญหลักเรื่อง นา น้ำ เนิน¹

จากปรากฏการณ์วัฒนธรรมเกลืออีสานที่พบอยู่ทั่วไปในหลายพื้นที่ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือด้วยลักษณะเฉพาะทางธรณีวิทยาเรื่อง “เกลือ” ส่งผลต่อสภาพพื้นที่ชุมชนอันได้แก่ แหล่งน้ำ แหล่งที่พักอาศัย แหล่งทำนา ทำไร่ ทำประมงและทำเกลือ อีกทั้งประกอบไปด้วยพื้นที่และรูปแบบทางความเชื่อที่เกี่ยวข้องเนื่อง เรียงร้อยเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรมชุมชนอีสาน ในงานศึกษาครั้งที่พบว่า วัฒนธรรมเกลือ ส่งผลให้ผู้คนได้คิดค้นออกแบบการใช้ประโยชน์และปรับแต่งสภาพแวดล้อมออกแบบสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอันเกี่ยวเนื่อง เกิดเป็นข้อค้นพบทางวิชาการถึงรูปแบบ “สภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลืออีสาน” อีกทั้งมีข้อเสนอเรื่องการตั้งถิ่นฐานชุมชนอีสานในประเด็น “เกลือ” และ “ผี” เพิ่มเติมใน “นา น้ำ เนิน” โดยมีเนื้อหาของกรวิเคราะห์ได้แก่ ธรณีวิทยากับการตั้งถิ่นฐานชุมชนอีสาน นำมาสู่องค์ประกอบต่าง ๆ ของผังชุมชนชนบทอีสานและรูปแบบสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลืออีสาน

¹ “นา น้ำ เนิน” เป็นข้อเสนอทางวิชาการเรื่องการตั้งถิ่นฐานของชุมชนในกลุ่มแม่น้ำชี จนกระทั่งปี 2549 ธาดา ได้ปรับเป็น “นา น้ำ โนน” และใช้ในวงวิชาการอย่างแพร่หลายจนถึงปัจจุบัน, ดูรายละเอียดใน จิติ เสงี่ยมิ และคณะ. การพัฒนารูปแบบสถาปัตยกรรมบ้านพักอาศัยในชนบทอีสานแถบลุ่มน้ำชี. กรุงเทพฯ: CIDA, 2534-2535: 3-6.

7.1 ธรณีวิทยาเรื่องเกลือกับการตั้งถิ่นฐานชุมชนอีสาน

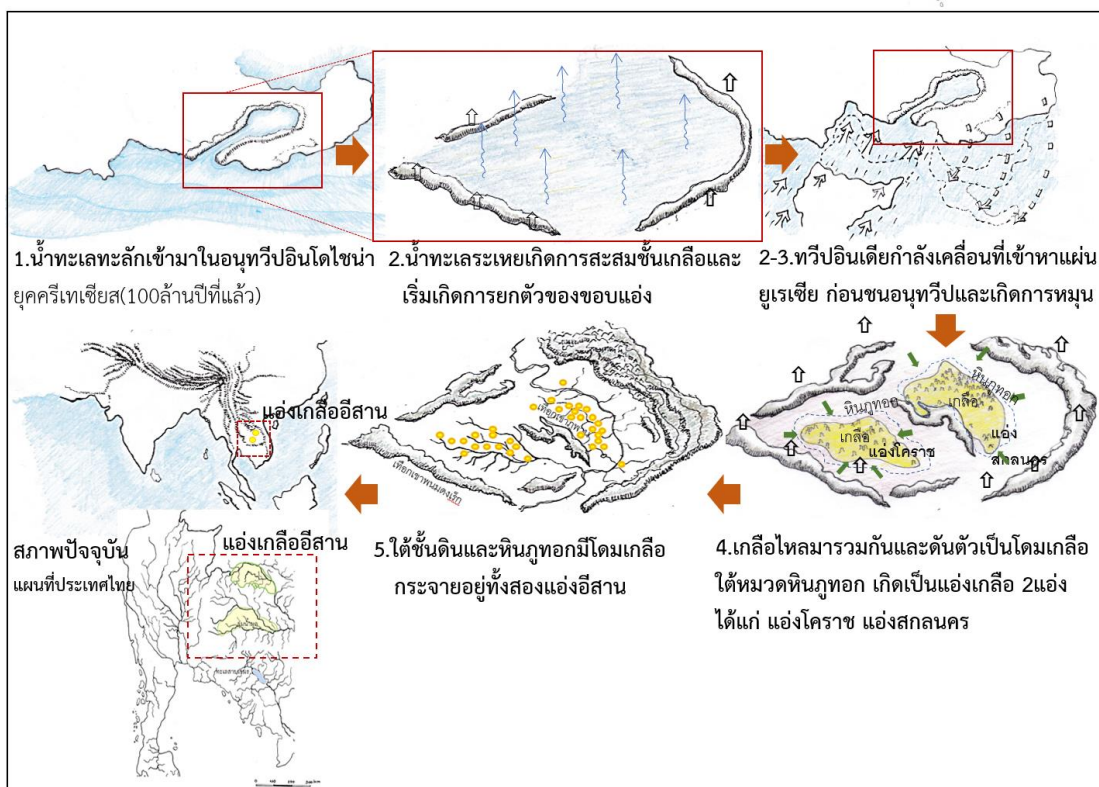
เกลือคือพยานของมหาสมุทรในภาคอีสานและลุ่มน้ำโขงเมื่อ 113 ล้านปีก่อน การชนกันของแผ่นเปลือกโลก ทำให้แผ่นดินยกตัวเกิดแนวเทือกเขาภูพานกั้นกลางแบ่งเป็นสองแอ่ง ได้แก่ **แอ่งสกลนครและแอ่งโคราช** ผลดังกล่าวทำให้เกลือหินเคลื่อนที่เป็น “แอ่งเกลือ” ในส่วนกลางต้นตัวคดโค้งเป็นรูปแบบ “โดมเกลือ” (Salt Dome) อยู่ใต้ชั้นหิน โดยส่วนใดก็ตามอยู่ใกล้ผิวดินไม่ต่ำกว่า 100 เมตร น้ำบาดาลละลายเกลือหินเอ่อขึ้นมาบนผิวดินแห้งให้เห็นเป็นเกลือในช่วงฤดูแล้ง² พื้นที่ดังกล่าวมีความสัมพันธ์กับชุมชนทางโบราณคดีตั้งแต่ยุคเกษตรรุ่นแรกต่อเนื่องถึงยุคเหล็กจนไปสู่อารยธรรมแรกเริ่ม และยังคงผลิตเกลือต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน ยกตัวอย่างในแอ่งสกลนคร ได้แก่ บริเวณหนองหานกุมภวาปี จ.อุดรธานี หนองหารสกลนคร จ.สกลนคร แอ่งโคราช ได้แก่ บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ที่บ่อพันขัน บ่อน้อย จ.ร้อยเอ็ด บริเวณทุ่งเมืองเพี้ย บ่อภูหิน จ.ขอนแก่น บริเวณทุ่งสัมฤทธิ์ อำเภอพิมาย จ.นครราชสีมา บริเวณทุ่งผิโพนบ้านมะรุม บ้านโนนวัด จ.นครราชสีมา ลักษณะนี้เป็นกรณีย้ำความสำคัญของเกลือที่เป็นทรัพยากรทางอารยธรรมและความเป็นเมืองจากมุมมองธรณีวิทยา

นา น้ำ โนน เกลือและผิเกลือ

อติและคณะ (2535) อธิบายถึงการตั้งถิ่นฐานชุมชนอีสานจากลักษณะ “นา น้ำ โนน” เป็นที่ราบสูงมีลักษณะสูง ๆ ต่ำ ๆ เป็นที่ราบสลับกับแอ่งน้ำคือหนองและบึง ในลักษณะดังกล่าว ปกรณ์ (2552) อธิบายจากทฤษฎีทางธรณีวิทยา “การแปรสัณฐานโดมหินเกลือ” (Salt tectonic) เกิดจากโดมเกลือที่อยู่ใกล้ผิวดินถูกน้ำบาดาลทำละลายโดยใช้เวลานานมากกว่าพันปี ทำให้ชั้นดินค่อย ๆ หยุตตัวลง กลายเป็นแหล่งน้ำที่พบกระจายอยู่ทั่วภาคอีสานโดยทั่วไป เช่น หนองหาร จังหวัดสกลนคร และหนองหานกุมภวาปี จังหวัดอุดรธานี ส่วนที่เป็น “เนิน” หรือ “โนน” เกิดจากพื้นที่จุดนั้นเป็น “หมวดหินภูทอก” ที่มีความหนา ทำให้บริเวณนี้มักเป็นที่อยู่อาศัยตั้งบ้านเรือน

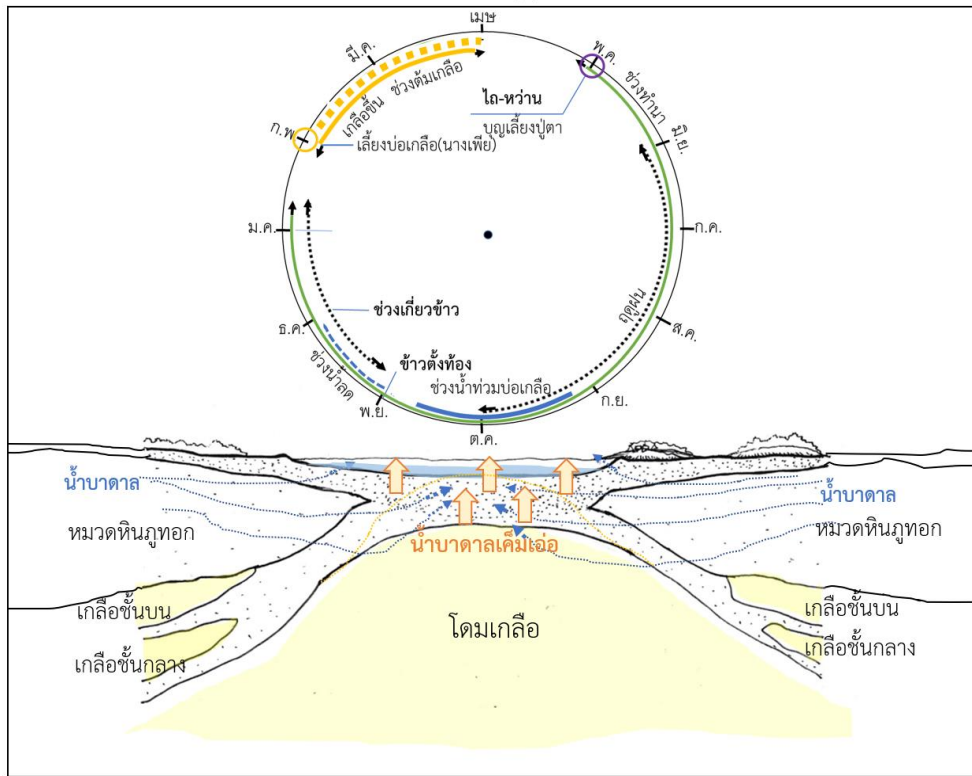
² ปกรณ์ สุวานิช. ธรณีวิทยาแหล่งแร่โพแทช-เกลือหินของไทย, หนังสือชุดโลกแห่งธรณีวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 2, 2552a: 3-4.

ลักษณะเช่นนี้ในภาพรวมขยายผลต่อรูปแบบการอยู่อาศัยในโครงสร้างชนบทอีสาน
 สุนทร ตุลยสุข (2530) เสนอถึงเขตกิจกรรมที่มีการ ทำนา ทำไร่และพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ประจำหมู่บ้าน แต่
 ยังบ่งเกลือหรือ “แหล่งเกลือ” ที่กลายเป็น “ที่ราบน้ำท่วมถึง” ในฤดูฝนหรือน้ำหลาก อีกทั้งพบพื้นที่
 ศักดิ์สิทธิ์ในบ่อเกลือหรือ “ผีเกลือ” โดยมีชื่อต่าง ๆ เรียกขานตามแต่ละชุมชน ได้แก่ นางเพี้ย เจ้าปู่
 อุบาท เจ้าปู่ฟ้าระงิม นางธรรณี เจ้าพ่อคำแดง ซึ่งมีสถานที่ตั้งอยู่ชัดเจนในแหล่งเกลือและมีความ
 แนบแน่นกับผู้คนผ่านพิธีกรรมเลี้ยงบวงสรวงก่อนลงมือทำเกลือในทุก ๆ ปีเป็นลักษณะเช่นเดียวกับผี
 ต่าง ๆ ของชุมชน ได้แก่ “ดอนปู่ตา” และ “ผีตาแฮก” หรือผีนา

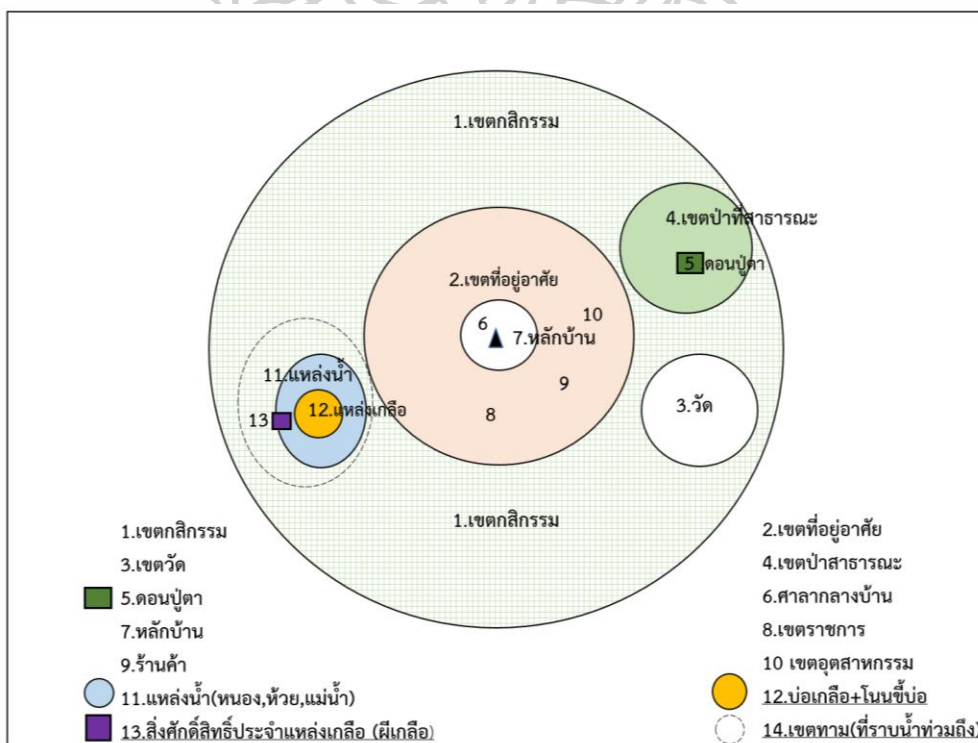

ภาพที่ 154 แสดงลำดับเหตุการณ์ทางธรณีวิทยาต่อการเกิดเกลืออีสาน
 ที่มา ปรับปรุงจาก ปกรณ์ (2552: 27-29) และเพ็ญตา (2005: 66-65)

ภาพที่ 155 แสดงธรณีวิทยาการเกิดเกลืออีสานจากการกระทำของน้ำบาดาลเค็ม

ภาพที่ 156 บ่อเกลือและผีเกลือในโครงสร้างของชุมชนชนบทอีสาน

ข้อเสนอเพิ่มเติมจาก สุนทร ตุลยสุข 2530:30

7.2 สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน

7.2.1 ผังบริเวณ: ขอบเขตจากความเค็ม

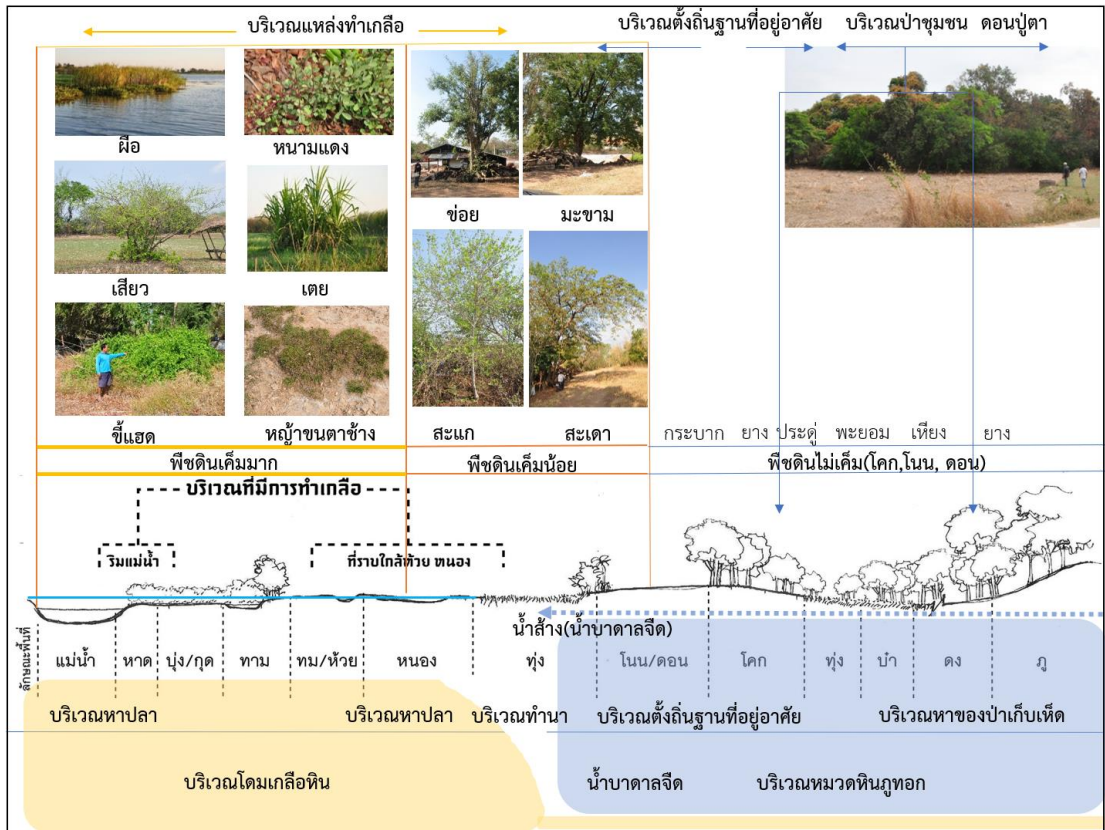
แหล่งทำเกลือหรือที่ชาวบ้านมักเรียกว่า “บ่อเกลือ” รับรู้สืบทอดกันโดยมี “ดินเอือด” หรือ “เอือด” เป็นดินที่มีความเค็มเหมาะแก่การนำไปกรองน้ำเค็มเพื่อต้มเป็นเกลือ ขอบเขตของแหล่งทำเกลือขึ้นอยู่กับความสามารถที่เกลือขึ้นมาสู่ผิวดิน โดยแหล่งเกลือมักแยกออกมาจากส่วนพักอาศัยเพื่อความสะดวกต่อการผลิตไม่รบกวนบ้านเรือน บ่อเกลือมักเป็นที่ราบต่ำเนื่องจากธรณีวิทยาชั้นหิน อีกทั้งพบพืชพรรณที่มีลักษณะเฉพาะสอดคล้องตามสภาพดินแสดงออกอย่างชัดเจน

7.2.2 พืชพรรณบริเวณบ่อเกลือ: พืชคือเครื่องบ่งชี้ทางธรณีวิทยา

พืช (2527) ได้จำแนกพืชพรรณอีสานตามความเค็มของเกลือในดินโดยนำมาศึกษาเปรียบเทียบกับพืชพรรณในแหล่งเกลือกรณีศึกษา สามารถสรุปและจำแนกพืชพรรณในแหล่งเกลือตามการปรากฏของพืชพรรณและคราบเกลือบนผิวดินแบ่งเป็นสองลักษณะได้แก่

1. **ความเค็มเข้มข้น** พื้นที่นี้จะปรากฏเป็นคราบเกลือสีขาวชัดเจน มักพบพืชตระกูลหนาม มีลักษณะเป็นไม้พุ่ม ได้แก่ ชี้แฮด หนามแดง เตย เสี้ยว หล้าขนตาช้าง
2. **ความเค็มน้อย** พื้นที่นี้อยู่ถัดจากพื้นที่ดินเค็มโดยไม่พบคราบเกลือบนดิน มักเป็นไม้ยืนต้น ได้แก่ สะแก ข่อย มะขาม สะเดา ตะโก ในพื้นที่อีกลักษณะหนึ่งที่เกิดจากดินที่เกลือจากกระบวนการกรองน้ำเค็มเมื่อสะสมจนมีปริมาณมากมีลักษณะเป็นเนิน เป็นโนน ชาวบ้านเรียกว่า “โนนชื้อบ่อ” มีขนาดพื้นที่ตั้งแต่ครึ่งถึงหนึ่งไร่ ตามระยะเวลาที่สะสมในการทำเกลือ โดยส่วนใหญ่มากกว่า 100 ปี มักพบพืชชนิดเดียวกันได้แก่ มะม่วง ตะขบ มะขาม สะเดา โดยพืชพรรณทั้งหมดในแหล่งเกลือชาวบ้านทราบดีถึงชื่อเรียก อีกทั้งการนำไปบริโภคและการไปใช้ประโยชน์ด้านสมุนไพร ยารักษาโรค

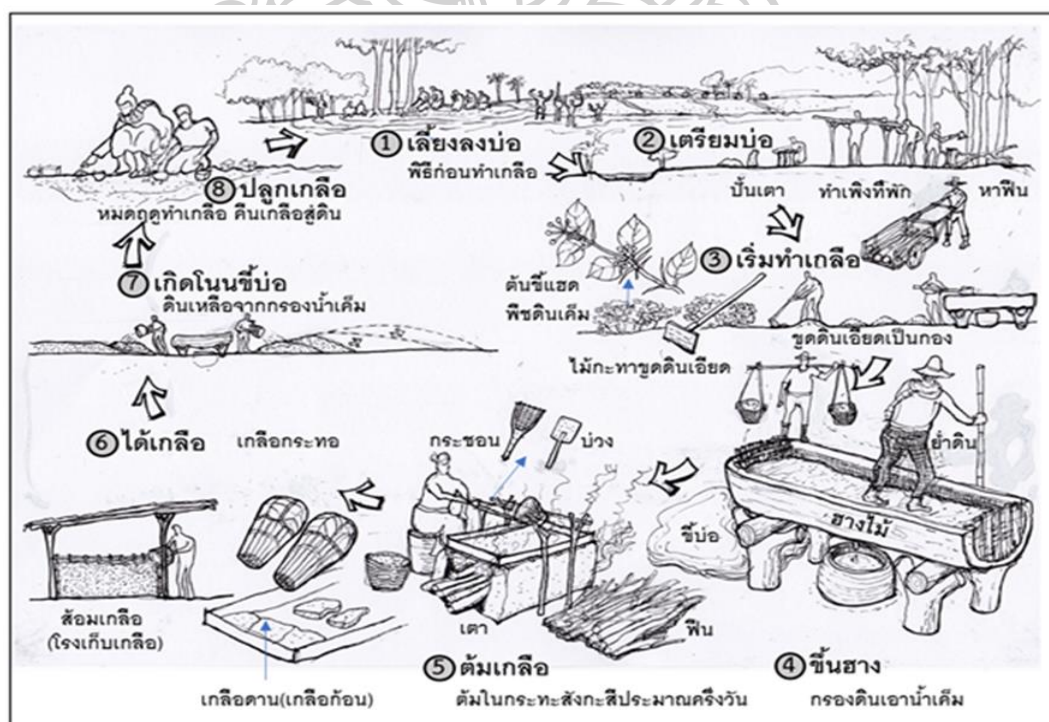

ภาพที่ 159 แสดงพืชพรรณในแหล่งเกลืออีสานแบ่งตามความเค็มของดิน

7.2.3 ธรณีวิทยากำหนดการผลิตเกลือ นำไปสู่วัสดุอุปกรณ์ พื้นที่ใช้สอย อาคารโรงเรือน ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบการทำเกลือพื้นบ้านตามลักษณะธรณีวิทยาส่งผลให้รูปแบบการทำเกลือแตกต่างกันสรุปได้ดังนี้

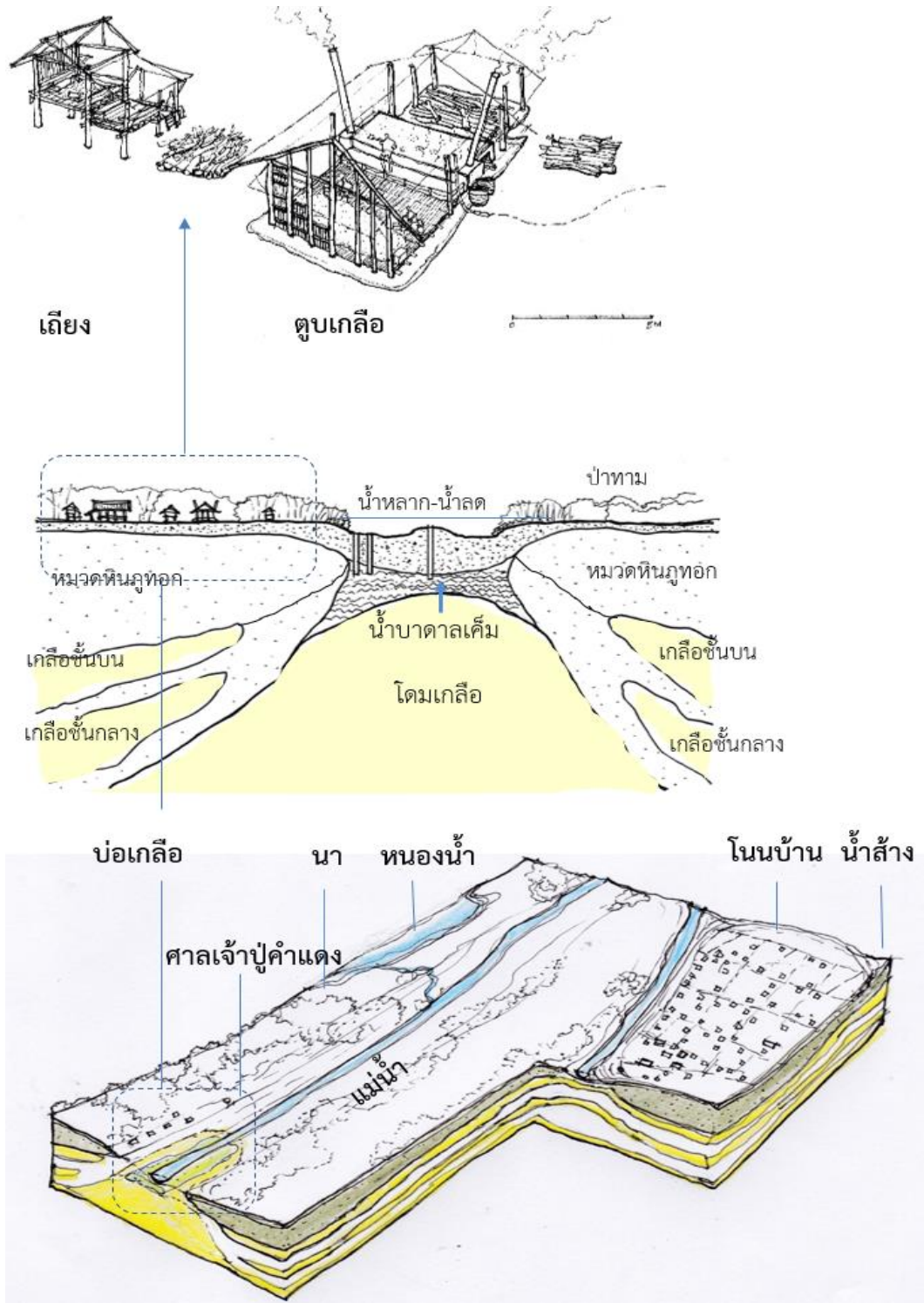
แบบขุดดินเค็มหรือดินปนเกลือสินเธาว์ มีจำนวนมากที่สุดถึง 23 แห่ง ชาวบ้านเริ่มทำเกลือในฤดูแล้งหรือประมาณหลังเกี่ยวข้าวที่เกลือขึ้นสู่ผิวดิน จากนั้นทำการขุดดินแล้วนำมากรองในพาชนะรูปแบบต่าง ๆ ตามแต่ละท้องถิ่นออกแบบ เมื่อได้ความเค็มตามต้องการจึงนำมาต้มจนได้เกลือแล้วนำมาบรรจุหีบห่อเพื่อนำไปซื้อขายแลกเปลี่ยนต่อไป โดยมีระยะเวลาประมาณ 3-5 เดือน สิ้นสุดการทำเกลือเมื่อเข้าสู่ฤดูฝนและการทำนา การใช้สอยตอบสนองกับขบวนการผลิตในทุกขั้นตอนของกิจกรรมแบ่งออกเป็น *กิจกรรมภายนอก* ได้แก่ ‘การขุดดิน’ มีอุปกรณ์ ได้แก่ ไม้กระชากขุดดิน จอบ ‘การกรองน้ำเค็ม’ มีการออกแบบอุปกรณ์ ได้แก่ ฮาง (ราง) ไม้ ดินเหนียว ยางรถยนต์ ท่อซีเมนต์ ดินที่เหลือจากกระบวนการนี้จะกลายเป็นกองดินหรือ “โนนขี้บ่อ” *กิจกรรมภายใน* ได้แก่ ‘ส่วนต้มเกลือ’ โดยออกแบบเป็นเพิง ในบางกรณีมักต้มเกลือได้ร่มไม้ ภาชนะใช้ สังกะสี หลังกา ถังน้ำมันเหล็กหรือปืบผ้าซีก ออกแบบเป็นกระทะใช้แล้วทิ้งในช่วงการผลิต ลักษณะอาคารโรงเรือนมักเป็นแบบเคลื่อนย้ายได้เมื่อถึงฤดูน้ำหลาก

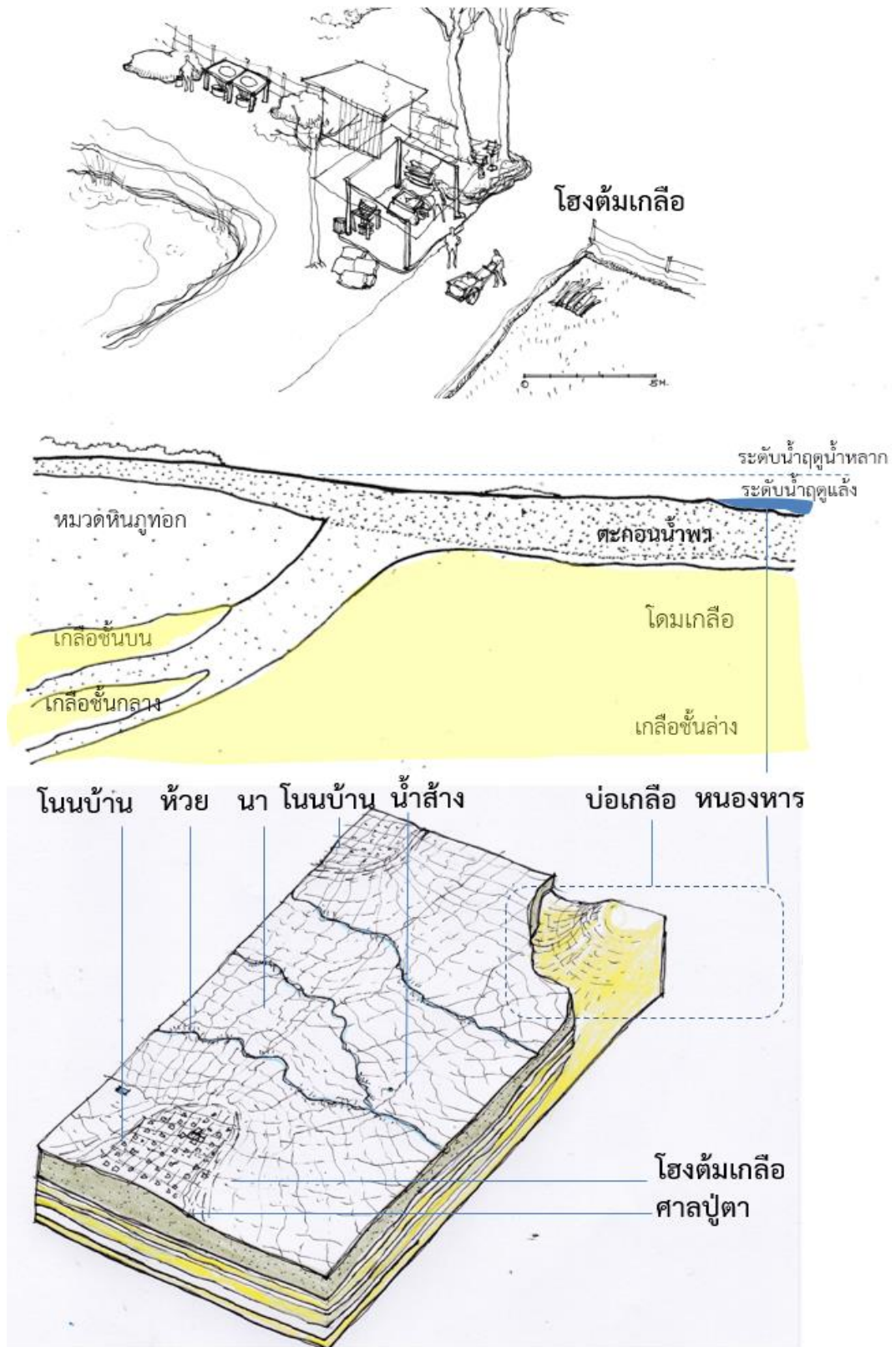
ภาพที่ 160 แสดงขั้นตอนและกระบวนการทำเกลือจากการขุดดินเค็ม

สรุปลักษณะทางกายภาพสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน

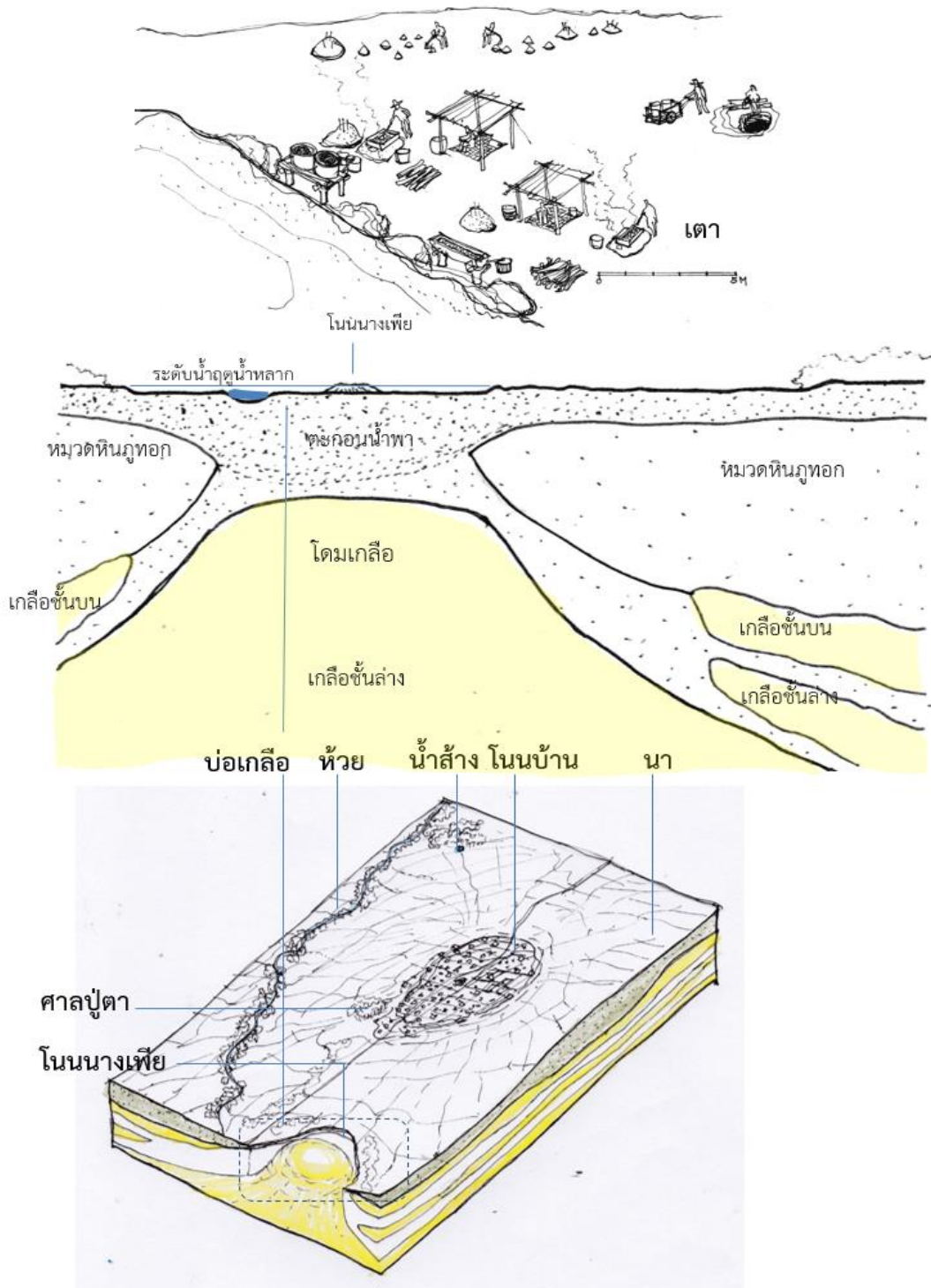

ภาพที่ 162 สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน กรณีการทำเกลือจากน้ำบาดาลเค็ม บ่อหัวแฮด จ.บึงกาฬ

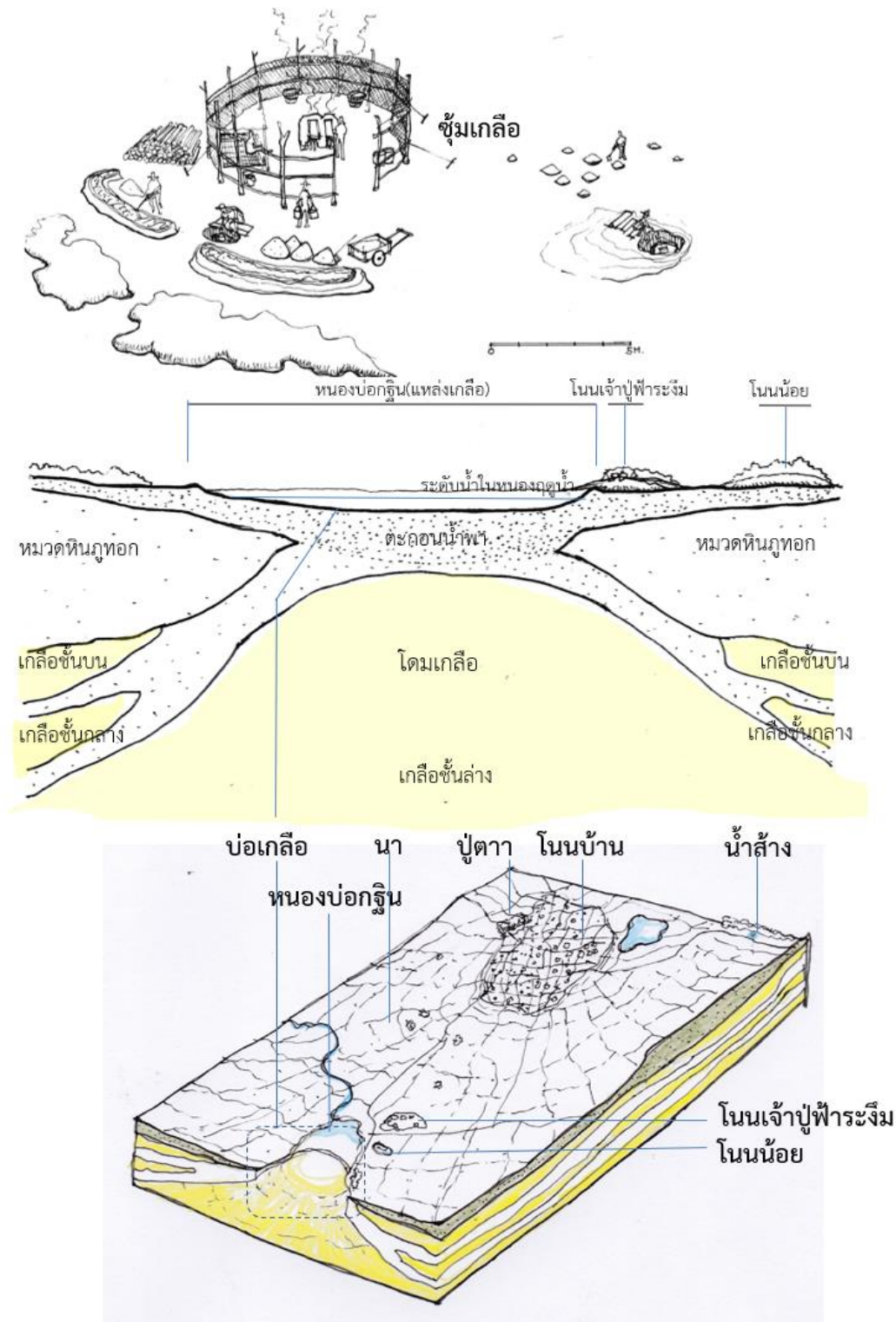

ภาพที่ 163 สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน กรณีการทำเกลือแบบขุดดินเค็ม บ้านจั่วดอน จ.สกลนคร

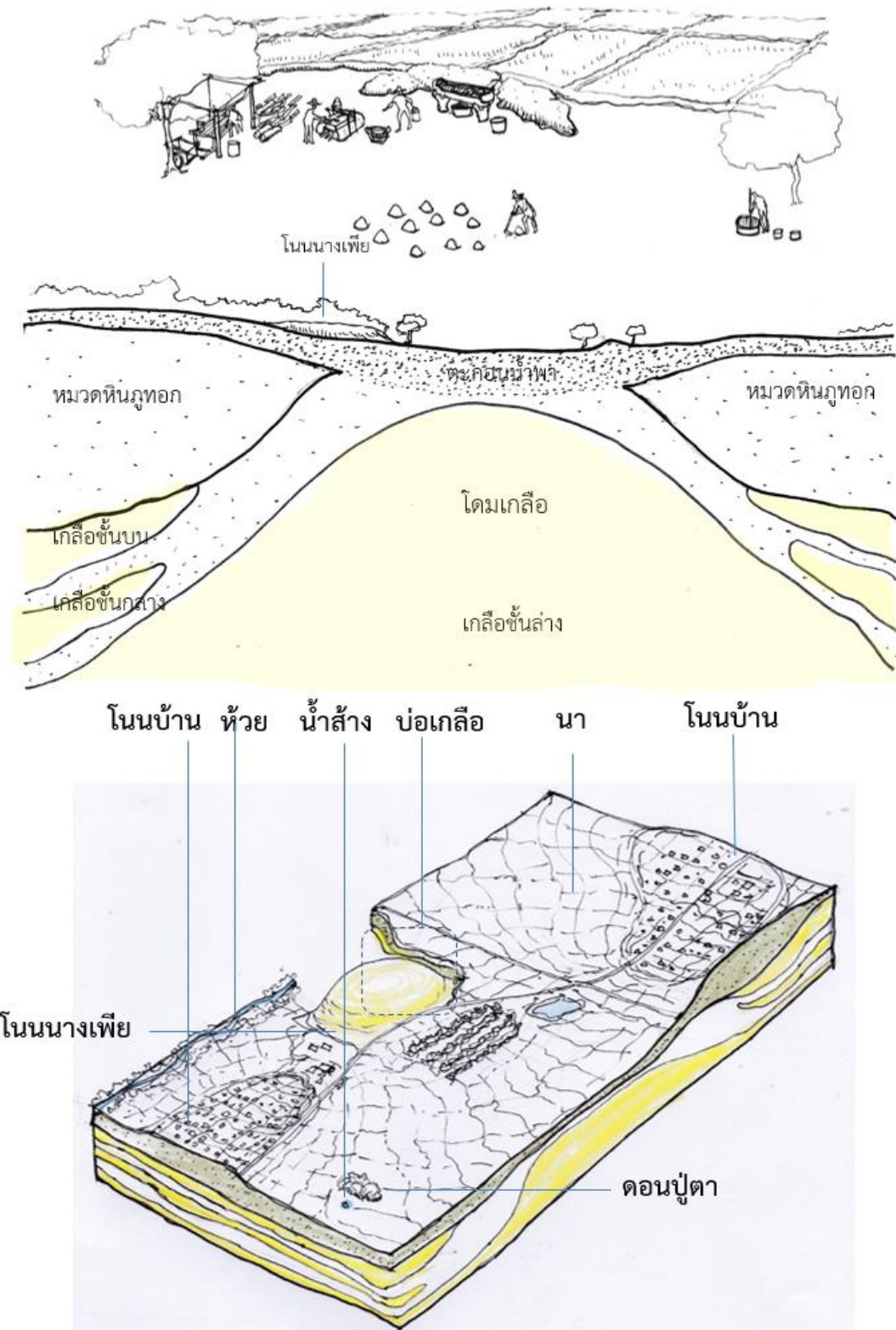

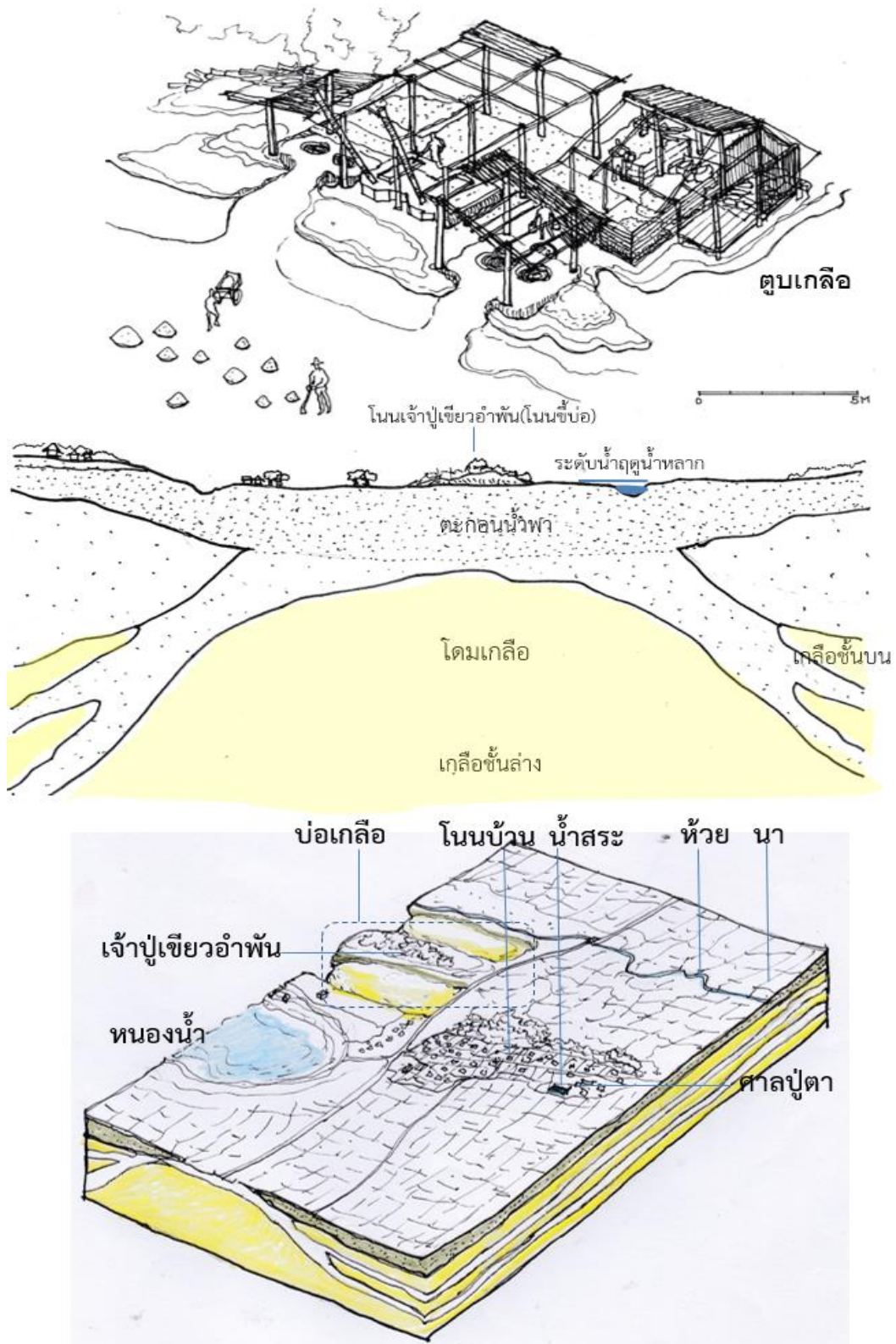
ภาพที่ 164 สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน กรณีการทำเกลือแบบขุดดินเค็ม
 ป่อชาวีว อ.หนองหาน จ.อุดรธานี

ภาพที่ 165 สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน กรณีการทำเกลือแบบขุดดินเค็ม บ่อเกลือ อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น

ภาพที่ 166 สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน กรณีการทำเกลือแบบขุดดินเค็ม บ้านเก่าน้อย อ.ราชบุรี จ.ร้อยเอ็ด

ภาพที่ 167 สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน กรณีการทำเกลือแบบขุดดินเค็ม บ้านโนนทองหลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา

แอ่งสกลนคร

<p>Diagram showing a traditional rice mill structure with labels: เถียง(ที่ฟัก), ฝา, กระจับ, แนวท่อส่งน้ำเค็ม, เถียง(ที่ฟัก), กระจับ, ฝา, แนวท่อส่งน้ำเค็ม, ส่วนวางเกลือ, แอ่งเก็บน้ำเกลือ(ด้านต่าง).</p>	<p>Diagram showing a traditional rice mill structure with labels: ซุง(ตัวกรองไม้ไผ่), ศาลเจ้าที่, กระจับ(ดินจืด), เก็บเกลือ, กระจับ, ฟืน, เฝียงคัมเกลือ, บ่อน้ำ, ซับ่อ, ศาลเจ้าที่, เก็บเกลือ, ฟืน, บ่อน้ำ, เฝียงคัมเกลือ, ฟืน.</p>	<p>Diagram showing a traditional rice mill structure with labels: กระจับ, เก็บเกลือ / ที่ฟัก, บ่อน้ำ, ซัก, ซางซีเมนต์, ซัก, กระจับ, ฟืน, โนนซันบ่อ, โพนนางเพี้ย, กองซีหา, เก็บเกลือ, ที่ฟัก, บ่อน้ำ, ซางซีเมนต์, เก็บเกลือ, ที่ฟัก, บ่อน้ำ, โนนซันบ่อ.</p>
<p>Process diagram showing: กระจับคัมเกลือ, บ่อน้ำบาดาลเค็ม.</p>	<p>Process diagram showing: ซุดดิน, ซุง, กรองน้ำเค็มจากดิน, คัมเกลือ, บรรจุใส่กะทอ, ถุงปุ๋ย.</p>	<p>Process diagram showing: ซุดดิน, กรองน้ำเค็มจากดิน, คัมเกลือ, บรรจุใส่กะทอ, ถุงปุ๋ย.</p>
<p>บ่อหัวแสด ต.ท่าสะอาด อ.เซกา จ.บึงกาฬ</p> <p>เกลือจากน้ำบาดาลเค็ม</p>	<p>บ้านจั่วตอน ต.จั่วตอน อ.เมือง จ.สกลนคร</p> <p>แบบซุดดินเค็ม</p>	<p>บ้านขาวัว อ.หนองหาน จ.อุดรธานี</p> <p>แบบซุดดินเค็ม</p>

ภาพที่ 168 สรุปรูปภาพรวมพื้นที่ใช้สอยอาคารแหล่งเกลือกรณีศึกษาแอ่งสกลนคร ตามรูปแบบการผลิตเกลือ

แอ่งโคราช

<p>Diagram showing a traditional rice mill structure with labels: ซุงเกลือ, กระจับ, บ่อน้ำ, ซางดิน, ซับ่อ(ดินจืด), ซางดิน, ฟืน, ซัก, กองซีหา, บ่อน้ำ, ซับ่อ.</p>	<p>Diagram showing a traditional rice mill structure with labels: ฟืน, ซับ่อ(ดินจืด), ซางไม้, กระจับ, บ่อน้ำ, กองซีหา, ที่ฟัก, กระจับ, ซางไม้, ซับ่อ, กองซีหา, บ่อน้ำ, กองซีหา.</p>	<p>Diagram showing a traditional rice mill structure with labels: ที่เก็บเกลือ ที่เก็บซีหา, ฟืน, ที่ฟัก, ซางดิน, กระจับ, ซางดิน, ซับ่อ(ดินจืด), กองซีหา, ที่เก็บเกลือ ที่เก็บซีหา, ซับ่อ, ซางดิน, ซับ่อ, กองซีหา.</p>
<p>Process diagram showing: ซุดดิน, ซางดิน, กรองน้ำเค็มจากดิน, คัมเกลือ, บรรจุใส่ถุงปุ๋ย.</p>	<p>Process diagram showing: ซุดดิน, กรองน้ำเค็มจากดิน, คัมเกลือ, บรรจุใส่กะทอ, ถุงปุ๋ย.</p>	<p>Process diagram showing: ซุดดิน, ซางดิน, กรองน้ำเค็มจากดิน, คัมเกลือ, บรรจุใส่ถุงปุ๋ย.</p>
<p>บ่อกรู้น อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น</p> <p>แบบซุดดินเค็ม</p>	<p>บ้านเก่าน้อย อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด</p> <p>แบบซุดดินเค็ม</p>	<p>บ้านโนนทองหลาง จ.นครราชสีมา</p> <p>แบบซุดดินเค็ม</p>

ภาพที่ 169 สรุปรูปภาพรวมพื้นที่ใช้สอยอาคารแหล่งเกลือกรณีศึกษาแอ่งโคราช ตามรูปแบบการผลิตเกลือ

7.2.4 วัสดุและโครงสร้าง: ออกแบบตามนิเวศน์วัฒนธรรม

สภาพแหล่งเกลือส่วนใหญ่อยู่ในพื้นที่ราบน้ำท่วมถึงหรือน้ำหลากน้ำล้นส่งผลกระทบต่อกรอกแบบพื้นที่ใช้สอยรวมถึงรูปแบบของวัสดุโครงสร้าง แบ่งเป็นสองรูปแบบได้แก่

1. **โครงสร้างแบบกึ่งถาวร** คือมีความถาวรในแง่ในตำแหน่งที่ตั้งไม่ได้เคลื่อนย้ายด้วยปัจจัยด้านความคุ้มค่าทางเศรษฐกิจในการรื้อถอน โดยใช้โครงสร้างหลักเป็นวัสดุที่คงทนเน้นออกแบบตามการใช้สอย และบางส่วนไม่ถาวรเพราะต้องการรองรับวัสดุที่หลากหลายทาง่ายในท้องถิ่นมาหมุนเวียนซ่อมแซมจากสภาพน้ำในพื้นที่หรือแดดลมที่มากกระทำ โดยสามารถแบ่งออกเป็นสองส่วนตามสภาพของพื้นที่ ได้แก่

- **พื้นที่น้ำหลากน้ำล้น (น้ำท่วมทั้งพื้นที่)** กรณีศึกษาบ่อหัวแสด จังหวัดบึงกาฬ ที่อาคารและบริเวณแหล่งเกลือแช่น้ำเป็นเวลา 4-5 เดือนโดยไม่เคลื่อนย้ายเนื่องจากอาคารมีขนาดใหญ่และไม่สะดวกในการเคลื่อนย้ายกระทะต้มเกลือ ดังนั้นจึงเลือกออกแบบโครงสร้างให้ทนต่อการแช่น้ำด้วยวัสดุธรรมชาติจากท้องถิ่นประเภทไม้เนื้อแข็ง ทำเป็นโครงสร้างหลัก ได้แก่ เสาไม้แคน ไม้จิก ไม้แดง หลังคาไม้ยูคาลิปตัส รอยต่อของโครงสร้างหลักยึดขึ้นส่วนวัสดุด้วยตะปูอย่างแน่นหนาถาวร ทั้งนี้วัสดุธรรมชาติดังกล่าวไม่ได้ผ่านการถากการไสไม้ให้สวยงามเรียบร้อย เนื่องจากต้องทนทานกับสภาพแรงลมและน้ำหลากที่เข้ามาปะทะในทุก ๆ ปี
- **พื้นที่น้ำไม่หลาก** กรณีศึกษา บ้านจิวัดอน จ.สกลนคร ที่กลุ่มทำเกลือปรับตัวขนดินเอียดจากแหล่งเกลือที่มีระยะทางไกลนำไปกรองและต้มในบริเวณใกล้หมู่บ้านที่ไม่พบปัญหาเรื่องน้ำหลาก ทำให้มีสถานที่ทำเกลือที่แน่นอนและไม่ต้องรื้อถอน ถึงอย่างไรก็ตามวัสดุการก่อสร้างยังคงใช้วัสดุธรรมชาติที่ทาง่ายในท้องถิ่นเน้นการใช้สอยออกแบบง่าย ๆ ออกแบบไม่ประณีตโครงสร้างโดยรวมมีความกึ่งถาวร ไม่ย้ายตำแหน่งแต่รองรับผสมผสานวัสดุที่หลากหลายในท้องถิ่นได้ เช่น เสาไม้กระถิน ไม้ยูคาลิปตัส กระเบื้องลอน ลวดมัด

กรณีศึกษาบ้านโนนทองหลาง จ.นครราชสีมา น้ำไม่ท่วมอาคารต้มเกลือ แต่มีความแตกต่างจากทุกกรณีศึกษาคือ ออกแบบพื้นที่ใช้สอยให้เก็บดินเอียดไว้กรองและต้มได้ตลอดปีเพื่อสร้างรายได้ เนื่องจากประกอบอาชีพขายเกลือเพียงอย่างเดียว ทำให้ต้องออกแบบโครงสร้างอาคารให้แข็งแรงมีโครงสร้างหลักเป็นไม้เนื้อแข็ง กลุ่มส่วนใช้สอยกันฝนกันแดดและพักผ่อน ส่วนผนังมีรูปแบบไม่ตายตัวใช้เศษวัสดุเหลือใช้หมุนเวียน เช่น สังกะสี แผ่นผ้าใบ รวมถึงเศษไม้เก่า

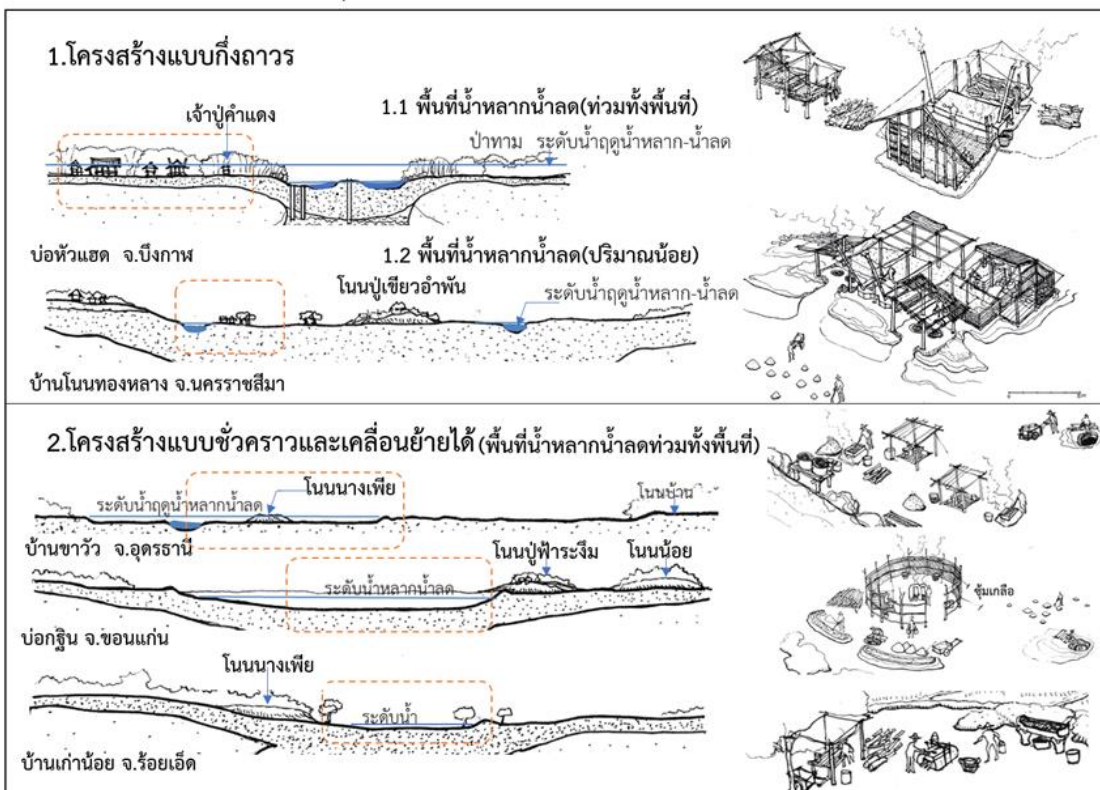
ในภาพรวมของทั้งสองกรณีศึกษาในพื้นที่น้ำไม่หลากมีลักษณะวัสดุและโครงสร้างเป็นแบบกึ่งถาวรได้แก่การไม่เคลื่อนย้าย มีโครงสร้างหลักมั่นคงและออกแบบรองรับวัสดุผงหรือผนังที่หลากหลายในท้องถิ่นและที่เหลือใช้

2. โครงสร้างแบบชั่วคราวและเคลื่อนย้ายได้ ในฤดูน้ำหลากกลุ่มคนทำเกลือออกแบบถอดประกอบขนย้ายวัสดุและชิ้นส่วนโครงสร้างไปเก็บไว้ในที่พักอาศัยและพร้อมจะนำกลับมาใช้ใหม่หรือทิ้งวัสดุชั่วคราวบางส่วนไปแล้วค่อยหาใหม่ เช่น กิ่งไม้ ใบไม้ ลักษณะของรอยต่อโครงสร้างหลักใช้วิธีการผูกและมัดด้วยเชือกหรือลวดที่พร้อมจะถอดเคลื่อนย้ายได้ โดยส่วนวัสดุโครงสร้างมีหน้าตัดเล็กและหาได้ง่ายในท้องถิ่น เช่น ไม้ไผ่ ไม้กระถิน วัสดุผงหลังคาเป็นวัสดุธรรมชาติหรือเศษวัสดุ เช่น กิ่งไม้ แผ่นวัสดุต่าง ๆ

กรณีศึกษาเรื่องเกลือเป็นสาเหตุหลัก นำไปสู่รูปแบบทางภูมิศาสตร์การตั้งถิ่นฐานชุมชนอีสานในการอยู่อาศัยทำมาหากินกับสภาพธรรมชาติที่หลากหลาย ได้แก่ป่า เขา แหล่งน้ำ รวมถึงการปรับสภาพแวดล้อม ได้แก่ ไร่ นา สวน รวมถึงบ่อเกลือ สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน เป็นส่วนหนึ่งของพื้นที่ชุมชนอีสาน โดยสามารถสรุปตัวบ่งชี้หรือคุณลักษณะของสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน ดังนี้

- แหล่งเกลือมักใกล้แหล่งน้ำ มีขอบเขตชัดเจน เป็นที่ราบต่ำ สามารถทำเกลือได้ในฤดูแล้งและเลิกทำในฤดูฝน ในพื้นที่หลายแห่งกลายเป็นแหล่งน้ำหรือน้ำท่วมทั่วทั้งพื้นที่
- ความโดดเด่นทางภูมิทัศน์ในแหล่งทำเกลือแบบขุดดินเค็ม มักพบ “โนนขี้อ้อ” หรือดินเหลือจากการกรอง เป็นกองดินขนาดใหญ่ในทั่วบริเวณ เกือบทุกแห่งมีสภาพเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ มีชื่อเรียกหลากหลาย แต่พบมากที่สุดคือ “นางเพี้ย” หรือเรียกรวมกันกับโนนขี้อ้อว่า “โนนนางเพี้ย”
- ในบริเวณแหล่งเกลือพบพืชพรรณที่มีความเฉพาะแตกต่างจากพื้นที่อื่น มักเป็นไม้พุ่มหนาม เช่น ขี้แฮด หนามแท่ง หรือไม้ยืนต้นขนาดกลาง เช่น เสียว เตย สะแก อีกทั้งในบริเวณดังกล่าวช่วงฤดูแล้งจะพบคราบเกลือสีขาวขึ้นอยู่บนผิวดิน
- รูปลักษณะของสิ่งปลูกสร้างหรือสถาปัตยกรรมมีลักษณะเฉพาะตามระบบนิเวศน์ที่ต้องเผชิญกับสภาพน้ำ โดยออกแบบเพื่อเน้นประโยชน์ใช้สอยในขบวนการผลิตเป็นหลัก อีกทั้งปัจจัยด้านเศรษฐกิจในการบำรุงรักษาวัสดุโครงสร้างกับการเคลื่อนย้าย จึงมีลักษณะรูปแบบเป็น **กึ่งถาวรและแบบชั่วคราวที่เคลื่อนย้ายได้** อีกทั้งมีวัสดุอุปกรณ์ในกระบวนการผลิตที่ทำจาก

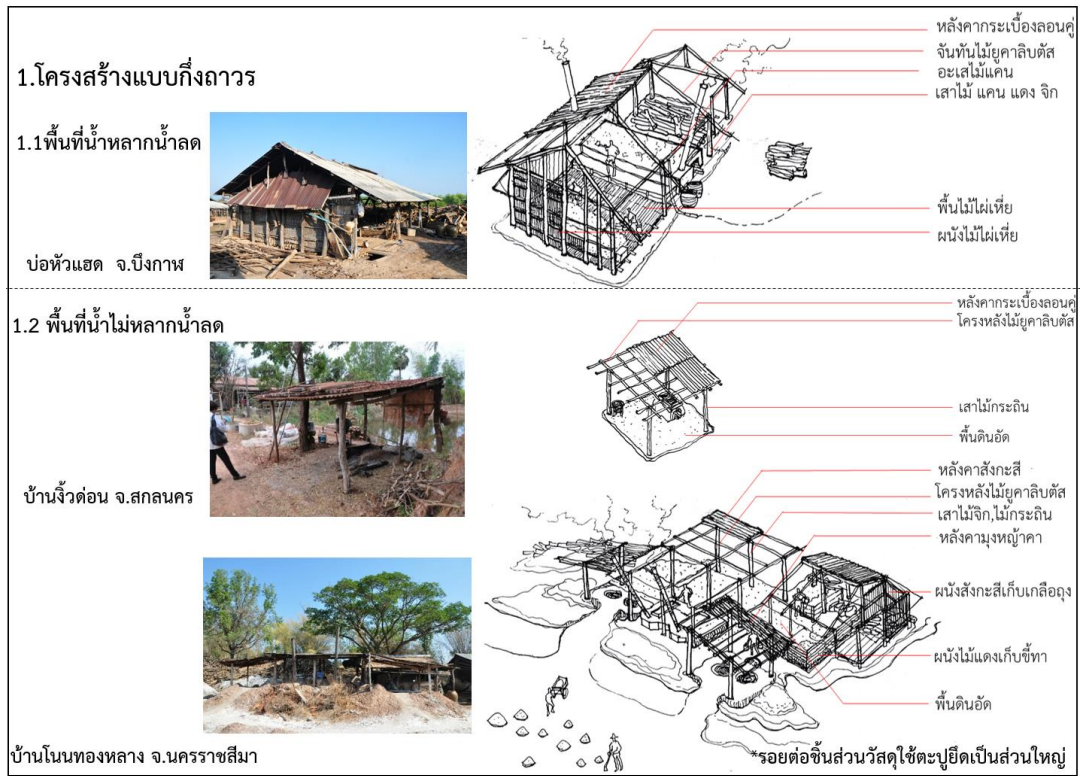
ภูมิปัญญาพื้นบ้านทั้งทำจากวัสดุธรรมชาติและวัสดุเหลือใช้ โดยสอดคล้องกับการใช้งานและสภาพเศรษฐกิจ รูปแบบดังกล่าวสอดคล้องกับ Paul Oliver (1976) กล่าวถึงคุณค่าของสิ่งปลูกสร้างในอีกลักษณะหนึ่งของชาวบ้านที่มีจำนวนมากและมีคุณค่าทางวัฒนธรรม เช่น กระท่อม เต็นท์ กระจังมุ้ง ใต้ถุนมองข้ามและขาดคำอธิบายถึงคุณค่า จนถูกทำลายลง³ จะเห็นได้ว่าสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานเป็นการอธิบายความสัมพันธ์ที่แสดงถึงคุณค่าทางสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมที่เกิดจากบริบทด้านธรณีวิทยา ระบบนิเวศน์ สังคมและเศรษฐกิจ เป็นงานออกแบบและปรับตัวของชาวบ้านกับสภาพแวดล้อม อีกทั้งแสดงการให้ความหมายพื้นที่แหล่งเกลือผ่านเรื่องเล่าและพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์เพื่อสร้างการดำรงอยู่ของการใช้ทรัพยากรชุมชน

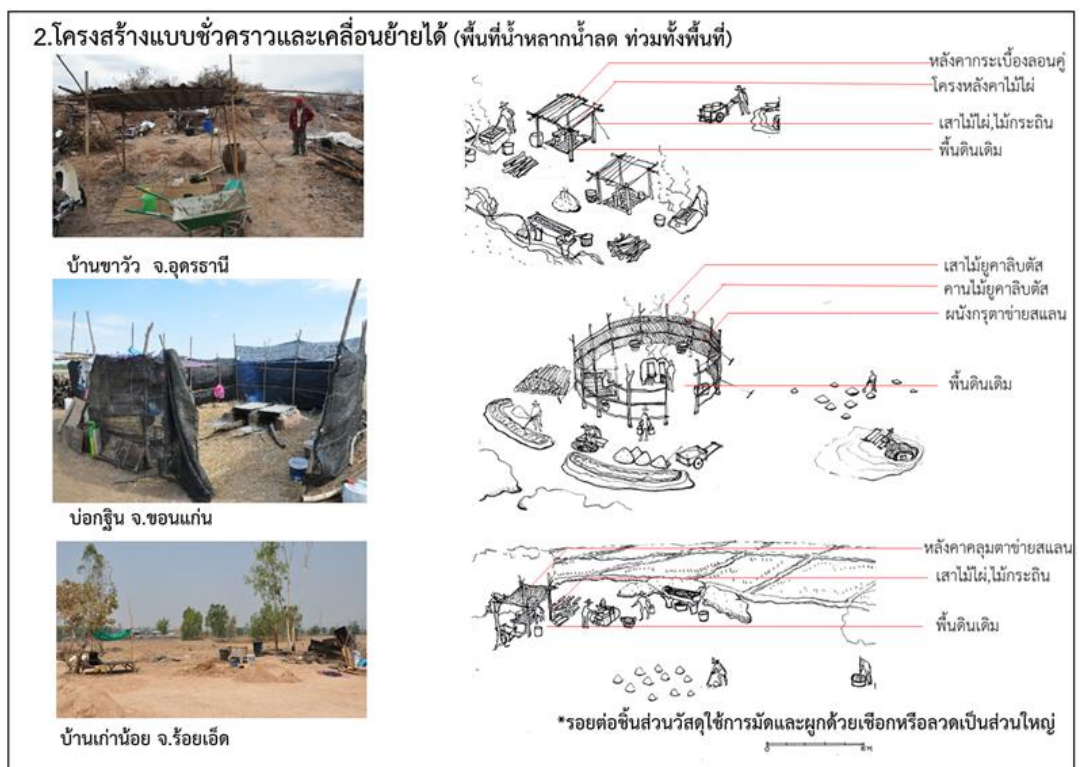
ภาพที่ 170 แสดงรูปแบบวัสดุและโครงสร้างตามนิเวศน์วัฒนธรรม

³ ระวีวรรณ โอหารรัตน์มณี. "สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น การวิจัย และการปฏิบัติวิชาชีพสถาปัตยกรรม". Arch Journal (2009), 2552: 58.

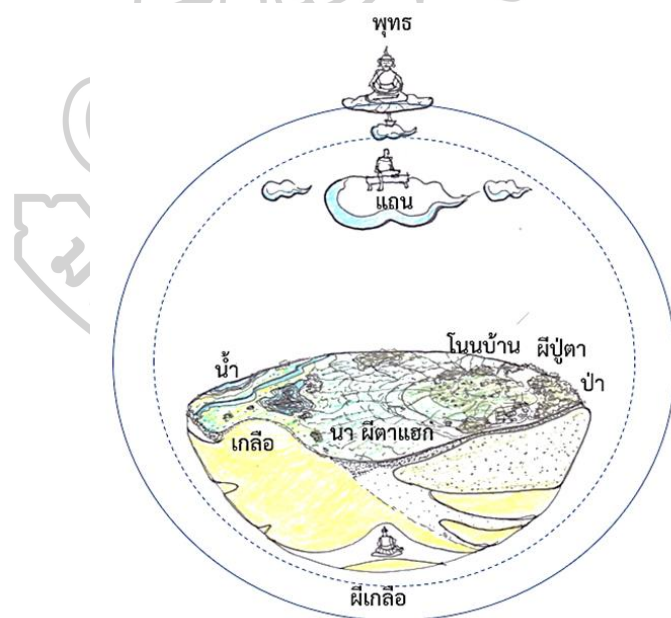
ภาพที่ 171 แสดงรูปแบบวัสดุและโครงสร้างแบบกึ่งถาวร

ภาพที่ 172 แสดงรูปแบบวัสดุและโครงสร้างแบบชั่วคราวและเคลื่อนย้ายได้

7.3 สรุปสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสานในฐานะ “ธรณีมณฑล”⁴ (Geomandala)

สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสานแสดงรูปแบบทางกายภาพที่สัมพันธ์ยึดโยงกับองค์รวมสภาพแวดล้อมบนผิวแผ่นดินกับใต้ดินที่มีขนาดใหญ่ อีกทั้งมีคำอธิบายและสำนึกถึงอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของเกลือสัมพันธ์กับแหล่งทำมาหากินต่าง ๆ เมื่อมองผ่านแนวทางธรณีวิทยาและมิติทางวัฒนธรรมจะเห็นเป็นภาพรวมที่มีปริมาตรเป็นดั่ง “ธรณีมณฑล” ซึ่งคำนี้เกิดจาก “ธรณีวิทยา” กับคำว่า “มณฑล” หรือ “มณฑล” Mandala⁵ หมายถึง พื้นที่, วงรัศมี, ขอบเขต, ในทางศาสนาหมายถึง “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” หรือ “จักรวาล” ทั้งนี้เป็นการสร้างความหมายทางภาษาที่สื่อสารถึงความสัมพันธ์ด้านธรณีวิทยากับวัฒนธรรมของผู้คนที่แสดงให้เห็นถึงพื้นที่ทางกายภาพหรือ **มรดกที่เป็นรูปธรรม** ได้แก่ หมู่บ้าน แหล่งทำมาหากินไร่นา แหล่งเกลือและทรัพยากรต่าง ๆ กับ **มรดกที่จับต้องไม่ได้** ได้แก่ ความเชื่อ พิธีกรรม เรื่องเล่า และสำนึกถึงสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นการมองสิ่งต่าง ๆ อย่างเป็นองค์รวมที่เกิดขึ้นในชุมชน ในทางการศึกษาประเด็นดังกล่าวช่วยเพิ่มแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในสารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลก ค.ศ. 1997 ในส่วนทฤษฎีและหลักการเรื่องคุณลักษณะทางวัฒนธรรมและคุณลักษณะทั่วไปในประเด็น **ธรณีวิทยาและวัฒนธรรม** อีกทั้งเรื่องสภาพแวดล้อมในประเด็น **ธรณีวิทยากับการตั้งถิ่นฐาน (Geology and Settlement)** โดยธรณีวิทยาเป็นตัวกำหนดการตั้งถิ่นฐานและเป็นแนวทางการศึกษาชีวิตของผู้คนอีสาน

ภาพที่ 173 ขอบเขตความสัมพันธ์ของชุมชนทำเกลืออีสานในแนวทางธรณีมณฑล (Geomandala)

⁴ ธรณีมณฑล ตามความหมายในพจนานุกรมหมายถึง ลูกโลก สืบค้นจาก <https://dict.longdo.com/search/> แต่ในการศึกษานี้ถูกอธิบายในมิติความหมายด้านธรณีวิทยากับมิติทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่แหล่งเกลืออีสาน

⁵ สุเนตร ชุตินธรานนท์ และคณะ. อุษาคนีย์ ภาพลักษณ์ตะวันออกเฉียงใต้ที่คนนอกสร้างขึ้น ชาตินิยมในแบบเรียนไทย. กรุงเทพฯ: มติชน, 2552: 11.

บทที่ 8

ทิศทางในการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทยและข้อเสนอแนวทาง

จากการทบทวนการศึกษาด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในระดับสากลพบว่า ณ จุดแรกเริ่มเป็นการศึกษาสถาปัตยกรรมของชาวบ้านหรือวัฒนธรรมของกลุ่มชนนั้นที่ไม่ใช่ผลงานออกแบบของสถาปนิก อีกทั้งมีการเคลื่อนไหวโดยการการประชุมวิชาการ วิพากษ์ถึงแนวทางการศึกษาอย่างเป็นระบบจนถูกยกระดับทางวิชาการเป็นทฤษฎีและหลักการ ส่วนประเทศไทยเริ่มจากเป็นแขนงวิชาหนึ่งของการศึกษาสถาปัตยกรรมและได้นำแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นมาใช้ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2525 เรื่อยมา แต่กระนั้นขบวนการประชุมหรือทบทวน วิพากษ์ในวงวิชาการยังไม่เกิดขึ้นอย่างเป็นรูปธรรม โดยที่ผ่านมามีแนวทางการศึกษาที่หลากหลายและกว้างขวางขึ้นโดยเกิดจากนักวิชาการและนักวิจัยเองโดยประเด็นการศึกษาใกล้เคียงกับสารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลก ปี ค.ศ. 1997 กว่า 36 ปีที่วงการวิชาการไทยนำแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นใช้ในการเรียนการสอน ตลอดจนผลิตงานวิจัยและข้อเสนอทางวิชาการต่อเนื่อง ในขณะที่พลวัตและบริบทแวดล้อมด้านสังคมเศรษฐกิจและการเมืองมีการเปลี่ยนแปลงอันส่งผลต่อการดำรงอยู่ของผู้คน ในเนื้อหาบทนี้ได้อภิปรายทบทวน วิพากษ์ชี้ให้เห็นจุดยืนและแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทยที่ผ่านมาเพื่อเสนอถึงประเด็นทิศทางในการศึกษาต่อไป

จุดยืนการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของประเทศไทย

กว่า 36 ปีที่วงการวิชาการไทยผนวกเอาแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ใช้ในการเรียนการสอน อีกทั้งผลิตงานวิจัยและข้อเสนอทางวิชาการต่อเนื่อง โดยให้ความสนใจศึกษาและใช้นิยามว่า “เป็นสถาปัตยกรรมที่สร้างโดยชาวบ้าน ตามลักษณะดินฟ้าอากาศและวัฒนธรรมในแต่ละท้องถิ่น เน้นประโยชน์ใช้สอย ปรับเปลี่ยนตามภูมิปัญญาชุมชน เกิดคุณค่าสะท้อนออกมาในแต่ละถิ่น” (วิวัฒน์, 2528 วิโรฒ, 2544 และอรศิริ, 2546) โดยสามารถแบ่งกลุ่มอาคารที่ศึกษาออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ ศาสนาคาร บ้านพักอาศัยและเบ็ดเตล็ด โดยจำนวนงานศึกษาได้ให้นำหนักไปที่บ้านพักอาศัยของชาวนบพที่ห่างไกลจากเมือง จากภาพรวมดังกล่าวนำไปสู่สองเป้าหมายของการศึกษาได้แก่

1. เพื่อการศึกษาวิจัยสถาปัตยกรรมไทยพื้นถิ่น หรือ สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นศึกษา¹
2. เพื่อการออกแบบสถาปัตยกรรม หรือ การประยุกต์สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเพื่อการออกแบบ²

จากการทบทวนการศึกษาด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นที่ผ่านมาพบจุดยืนการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย มีความสอดคล้องร่วมกันกับทางตะวันตก ณ จุดแรกเริ่มคือ Architecture without Architects³ โดยให้ความสนใจงานออกแบบของชาวบ้าน โดยฉายภาพให้เห็นในอีกรูปแบบของสิ่งก่อสร้างของมนุษยชาติที่ออกแบบ หรือจากคนที่ไม่ใช่สถาปนิก โดยสรุปเป็นประเด็นให้เห็นจุดยืนของแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย ดังนี้

¹ การศึกษาสถาปัตยกรรมของชาวบ้านหรือบ้านเรือนได้บรรจุในหลักสูตรระดับปริญญาตรีสถาปัตยกรรม ในสถาบันการศึกษาทั่วไปที่เน้นสร้างความเข้าใจเพื่อนำไปสู่การออกแบบ และมีงานศึกษาวิจัยทางสถาปัตยกรรมของนักวิชาการที่สนใจคุณลักษณะใกล้เคียงกับสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นมาก่อนแล้ว เพียงแต่ไม่เรียกว่าสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น จนกระทั่งมีการสร้างคำ “สถาปัตยกรรมไทยพื้นถิ่น” ที่ศึกษาในภาพรวมทั้งวัดและบ้านเรือน จนกระทั่งเป็น “สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นศึกษา”

² การประยุกต์สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเพื่อการออกแบบ ผู้เขียนใช้เป็นคำกว้าง ๆ สำหรับชี้ให้เห็นว่าเป็นทางเลือกหนึ่งของแนวทางการออกแบบสถาปัตยกรรมในระดับสถาบันการศึกษาที่ปรากฏในรายวิชาอีกทั้งในวิชาชีพสถาปัตยกรรมและเกี่ยวเนื่องที่ผู้ออกแบบหยิบยกขึ้นมาเสนอเป็นแนวความคิดการออกแบบหรือจุดขาย

³ เป็นชื่องานนิทรรศการ มีจุดประสงค์ทำให้สถาปนิกและคนในวงการศิลปะได้สนใจงานออกแบบและศิลปะการก่อสร้างในอีกด้านหนึ่ง Rudofsky, Bernard. *Architecture without architects: A short introduction to non-pedigreed Architecture*. New York: Doubleday & Company, 1972: 1-6.

จุดยืนที่ให้ความสนใจศึกษา สถาปัตยกรรมที่ออกแบบก่อสร้างโดยคนธรรมดาเป็น “เสียงจากกระแสรอง” หากเปรียบกับสถาปัตยกรรมในกระแสหลักที่ออกแบบโดยสถาปนิกผ่านสำนักหรือองค์กรเป็นที่ยอมรับ เป็นความรู้ในลักษณะ Informal knowledge⁴ ความรู้ดังกล่าวมีความหลากหลายและมีคุณค่าเป็นที่น่าสนใจในการศึกษาควบคู่กันไปกับกระแสหลัก เป็นเหมือนทางเลือกที่มีความหลากหลาย มีชีวิตชีวาและเหนือความคาดหมาย จึงทำให้การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นเป็นการ “ทำความเข้าใจ” หรือเข้าไป “อ่าน”⁵ (Reading) สร้าง “คำอธิบาย” โดยมีระบบความสัมพันธ์ของผู้อ่านต่อพื้นที่ในบริบทต่าง ๆ ดังนี้

1. ผู้อ่าน (ศึกษา) ที่มีระยะห่าง อันหมายถึงไม่ได้เข้าไปเกี่ยวข้องในการทำให้เกิดปรากฏการณ์ดังกล่าว แล้วใช้วิธีวิทยาหรือระเบียบวิธีวิจัยสร้างคำอธิบายเป็นข้อเสนอทางวิชาการ⁶

2. ผู้อ่านมีความเกี่ยวข้องในแง่เป็นผู้เชี่ยวชาญจากภายนอกที่ทำงานหรือสร้างกระบวนการเรียนรู้ออกแบบร่วมกันกับท้องถิ่น ชุมชนหรือพื้นที่กรณีศึกษานั้น ๆ⁷

ทั้งนี้ ผู้ที่เข้าไปอ่านมิได้เป็นเพียงแต่สถาปนิกหรือผู้เชี่ยวชาญด้านที่อยู่อาศัยเท่านั้น แต่เป็นคนที่มาจากหลากหลายสาขา มีทั้งมานุษยวิทยา ประวัติศาสตร์ศิลปะ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ผังเมือง เป็นต้น ด้วยเหตุที่ว่าสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นมีความเกี่ยวข้องและคาบเกี่ยวกับหลายสาขาวิชา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มานุษยวิทยาหรือวัฒนธรรม เป็นต้น

การเข้าไปอ่านนั้นมีวัตถุประสงค์แบ่งได้เป็นสองลักษณะคือ 1. อ่านเพื่อสร้างคำอธิบายในปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับประเด็นคำถามในการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น 2. อ่านเพื่อถอดความหมายสรุปเป็นหลักการประยุกต์ในการการออกแบบหรือจัดทำเป็นแผนมาตรการต่าง ๆ ในการพัฒนา

⁴ Michael Polanyi (1966) เสนอแนวคิด informal knowledge ว่ามีความต่างจาก Formal knowledge ที่เป็นความรู้ทั่วไป แต่ informal knowledge กลับเป็นความรู้เฉพาะด้านจากประสบการณ์ในแต่ละเรื่องที่ถูกสะสมจากผู้คน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเป็นกลุ่มคนที่มีจำนวนมาก ที่มา: แปลจาก Zaggle, William H. **The Rise of Informal Knowledge and the Teacher's Evolving Role**. เข้าถึงเมื่อ 26 มิถุนายน 2561, เข้าถึงได้จาก <https://etcjournal.com/2011/06/15/the-rise-of-informal-knowledge-and-the-teachers-evolving-role/>

⁵ มีทฤษฎีว่าด้วยการ “อ่าน” จากการวิจารณ์หรือทำความเข้าใจในงานวรรณกรรมและสามารถนำไปใช้กับหน่วยวัฒนธรรมอื่นได้ โดยการให้ผู้อ่านถอยระยะออกมา เพื่อพิจารณางานอันเป็น “ตัวบท” การอ่านในความหมายนี้จึงเป็นคล้าย ๆ การถอดรหัส, โอดา เจริญวงศ์. วารสาร “อ่าน” ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 เมษายน-มิถุนายน 2551. เข้าถึงได้จาก <https://readjournal.org/issues/2008-04-vol-1/>

⁶ ลักษณะเช่นนี้มักพบในการการศึกษาในช่วงแรกเริ่มของนักวิชาการจากภายนอกที่ทำตัวเป็นคนนอกเข้าไปศึกษาและอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นในงานสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นพื้นที่ห่างไกลในช่วงการศึกษารุ่นบุกเบิก โดยลักษณะดังกล่าวทรงแสดงอิทธิพลต่อการศึกษาในปัจจุบันอีกทั้งให้ภาพจำของวิธีวิทยาของงานสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น

⁷ ลักษณะเช่นนี้มักพบในการการศึกษาในช่วงหลังของนักวิชาการ องค์กร หรือหน่วยงาน ด้านที่อยู่อาศัย ให้ความสนใจในเรื่อง ที่อยู่อาศัยในเมือง ชุมชนแออัด หรือในบางกรณีเรียกกลุ่มการทำงานลักษณะนี้ว่า สถาปนิกชุมชน หรือองค์กรพัฒนาชุมชน เป็นต้น

ข้อเสนอทิศทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย

ด้วยคุณูปการของ สารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลก ค.ศ. 1997 ที่ได้รวบรวมจัดกลุ่มหลักการและทฤษฎีไว้เป็นแนวทางการศึกษาที่หลากหลายไว้ แต่ที่ผ่านมาเน้นการวิจัยในภาคสนาม สร้างความรู้เชิงประจักษ์ในพื้นที่ แต่ยังไม่ถึงความ เป็นทฤษฎีทางสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นได้⁸ และทำอย่างไรแนวทางการศึกษาจะก้าวข้ามขนบการศึกษาแบบเดิม อาทิเช่น การจดบันทึก ทำรังวัดอาคาร ภายใต้กรอบคิดแบบโรแมนติก⁹ จากข้อถกเถียงเรื่องความชัดเจนในแนวทางการศึกษาดังกล่าวนี้ นำมาสู่การเสนอแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นดังนี้

1. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นควรมองตนเองใหม่เป็นปัจจัยหนึ่งในมรดกวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างเป็น “สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่น”¹⁰ (Vernacular built environment) ด้วยท่าทีของการบูรณาการศึกษาร่วมกับสาขาวิชาต่าง ๆ ดังนั้นทำให้มีขอบเขตพื้นที่ศึกษาทั้งเมืองและชนบท

⁸ ระวีวรรณ โอฬารรัตน์มณี. "สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น การวิจัย และการปฏิบัติวิชาชีพสถาปัตยกรรม". *Arch Journal* (2009), 2552: 56.

⁹ “โรแมนติก” มาจากคำว่า Romanticize หมายถึง สภาวะการที่นำตนเองไปสู่ความหลงใหล เชื่อในด้านดีงามของสภาพการณ์หนึ่ง จนละเลย กลบเกลื่อนความเป็นจริงในอีกด้านที่เกิด ในกรณีนี้ Rapoport ให้ความเห็นถึงการศึกษสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นแบบจารีตที่หลงใหลในอดีต ยึดถือรูปแบบการศึกษาแบบเดิม ๆ ตามกันมาและได้เสนอแนวทางการศึกษาใหม่โดยหยิบยืมระบบทางชีววิทยา มาประยุกต์ในงาน Vernacular design as a model system.

¹⁰ อรศิริ ปาณินท์ ได้เสนอแนวทางสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในงานประชุมวิชาการ การอนุรักษ์และพัฒนา มรดกวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างยั่งยืนในแนวทางบูรณาการข้ามศาสตร์ Proceeding of International Conference : Sustainable Local Heritage Conservation : The Transdisciplinary Approach and ICOMOS Thailand Annual Meeting 2006. หน้า 64-65 และในหลายบทความของ วิวัฒน์ เตมียพันธ์ (พ.ศ. 2529-2559) ที่กล่าวถึงสภาพแวดล้อมและระบบนิเวศในงานสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น มาโดยตลอด

สรุปทิศทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทย

กว่าสามทศวรรษที่การศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทยเทียบความหมายจากระดับสากล ปรับใช้กับการศึกษาในงานภาคสนามมาโดยตลอด จุดสำคัญทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทยเกิดขึ้นเมื่อมีความเห็นทางวิชาการขยายกรอบคิดออกจากตัวสถาปัตยกรรมไปสู่การศึกษาข้ามศาสตร์ไปยังมานุษยวิทยา ในแนวทางทฤษฎีนิเวศวัฒนธรรม และปรับตัวเป็นส่วนหนึ่งในสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง ทำให้กรอบคิดมีความหลากหลายแบบบูรณาการ สลายกำแพงพื้นที่การศึกษาทำให้ขยายครอบคลุมทั้งในเมืองและชนบท ไม่ได้เป็นภาพจำของศึกษาในดินแดนอันห่างไกลเหมือนครั้งอดีต คุญูปการจากสารานุกรมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโลก ค.ศ. 1997 และผลงานวิชาการรุ่นบุกเบิกทั้งหลาย เป็นข้อมูลที่สำคัญที่ช่วยรวบรวมประเด็นและแนวทางการศึกษาที่หลากหลายจนทำให้เกิดประโยชน์แก่ผู้ศึกษาในช่วงเวลาถัดมา

ทิศทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในประเทศไทยสรุปเป็นประเด็นดังนี้

1. ย้ำถึงความสนใจในการศึกษาหรือ “อ่าน” งานออกแบบคนธรรมดาทั่วไปที่มีประเด็นความรู้ต่าง ๆ ที่ถูกแสดงออกมาหรือยังซ่อนเร้นรอการศึกษาและเผยแพร่
2. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น ควรมองตนเองใหม่ผ่านคุณลักษณะของ “สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้าง” เชื่อมโยงประเด็นและวิธีการศึกษาที่ครอบคลุมด้วยความเท่าทันต่อเหตุการณ์และประเด็นปัญหาใหม่ ๆ ทางสังคมเป็น “สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่น” เช่นในกรณีงานศึกษา “สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน” ที่ยกประเด็นธรณีวิทยา มานุษยวิทยาและสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นมาเชื่อมโยงสร้างคำอธิบาย
3. การสร้างความชัดเจนในแนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในบริบทของไทย ที่ได้ร่วมกันแลกเปลี่ยนความคิดเห็นทางวิชาการกับวงวิชาการในระดับสากล

ข้อเสนอแนะ

งานศึกษาสิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างในวัฒนธรรมเกลืออีสาน เป็นศึกษาด้วยแนวทางการศึกษาแบบสหวิทยาการ ได้แก่ สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น มานุษยวิทยาและธรณีวิทยา ผลของการศึกษาได้ตอบคำถามการศึกษาถึงรูปแบบของสภาพแวดล้อมและสถาปัตยกรรมที่มีความเกี่ยวข้องกับเหตุผลทางธรณีวิทยาและการดำรงอยู่ของผู้คนกับการใช้ทรัพยากรและความเชื่อ เป็นข้อค้นพบทางวิชาการด้านสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในการสร้างกรอบมองด้านสภาพแวดล้อมและธรณีวิทยา อีกทั้งทำให้มองเห็นเรื่องราวของมนุษย์ในการสร้างความหมายและคุณค่าลงในพื้นที่ต่าง ๆ นอกเหนือจากคำตอบทางการศึกษาแล้ว ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะสำหรับการศึกษาต่อยอดในประเด็นสหวิทยาการที่เกี่ยวข้องดังนี้

1. การเปลี่ยนรูปร่างทางธรณีวิทยาแอ่งอีสานมีประเด็นเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของรูปร่างเกลือหินและการยกตัวของสัณฐานพื้นที่ในลุ่มน้ำโขงโดยรวม สามารถต่อยอดศึกษาอธิบายความสัมพันธ์ของพื้นที่อีสานและลุ่มน้ำโขงให้ก้าวข้ามขอบเขตทางรัฐชาติ ผ่านทฤษฎีทางธรณีวิทยาและภูมิศาสตร์กับการตั้งถิ่นฐาน
2. จากข้อมูลในงานวิจัยนี้พบชุมชนผลิตเกลือในภาคอีสานจำนวน 24 แห่ง จากการพัฒนาบรรณกรรมและสำรวจเพิ่มเติม โดยสามารถขยายผลศึกษาในเส้นทางวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้อง เช่น เส้นทางการค้าเกลือ เส้นทางเชื่อมต่อ พื้นที่ทางธรรมชาติ แหล่งโบราณคดีและประวัติศาสตร์ต่าง ๆ มีโอกาสพัฒนาเป็นเส้นทางท่องเที่ยวเรียนรู้
3. สถาปัตยกรรมในวัฒนธรรมเกลืออีสานมีลักษณะเฉพาะ หากมีการศึกษาต่อเนื่องเพื่อสร้างเป็นแหล่งรู้และท่องเที่ยวเกลือพื้นบ้าน โดยศึกษาการสื่อความหมายทางธรณีวิทยาและวัฒนธรรมในรูปแบบต่าง ๆ คาดว่าเป็นทางเลือกสำคัญของการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวเรียนรู้
4. ในกรณีศึกษา บ่อเกลือหัวแสด จ.บึงกาฬ ที่ชุมชนตัดสินใจไม่เคลื่อนย้ายอาคารออกจากสภาพน้ำหลากทำให้เกิดคำถามทางการศึกษาต่อไปว่า รูปแบบของสถาปัตยกรรมที่เหมาะสมในบริบทดังกล่าวควรเป็นอย่างไรควบคู่กับการพัฒนาเป็นแหล่งเรียนรู้
5. บทบาทของ “ผีเกลือ” หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำแหล่งเกลือที่ปรากฏในพิธีกรรม เรื่องเล่าและสถานที่ มีชื่อเรียกที่หลากหลาย โดยส่วนใหญ่มีชื่อว่า “เพี้ย” และ “อุปฮาด” ซึ่งเป็นตำแหน่งทางการเมืองโบราณในอีสานและลาว จึงมีคำถามในการศึกษาถึงความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ อำนาจทางการเมืองที่เกี่ยวข้องกับการใช้พื้นที่ของผู้คนในแถบนี้อย่างไร
6. การศึกษาต่อยอดในด้านภูมิสถาปัตยกรรม สืบเนื่องแหล่งเกลือหรือพื้นที่ดินเค็มมีพรรณไม้เฉพาะถิ่นหลากหลายชนิด ทั้งทรงพุ่มและยืนต้น อีกทั้งมีประโยชน์ต่าง ๆ ได้แก่ เป็นอาหารของคนและสัตว์ ยารักษาโรค และเป็นเชื้อเพลิงหุงต้ม

ภาคผนวก ก

นิทานตำนานเรื่องเล่าในแหล่งเกลือพื้นบ้าน

ตำนานบ่อหัวแฮด¹

นานมาแล้วพญาคำแดงจากเมืองหนองหารหลวงเดินทางมายังบริเวณน้ำสงคราม พบแฮดตัวใหญ่ (แรด) จึงทำการไล่ล่าพร้อมกับนายพราน โดยใช้ปืนยิงแฮดตายที่ริมแม่น้ำสงคราม จากนั้นทำการแล่นเนื้อ ซึ่งมีปริมาณมาก นำกลับไปและฝังไว้ใต้ดิน เมื่อเวลาผ่านไปหลายเดือนได้หวนกลับมาค้นหาเนื้อแฮดที่ฝังไว้ปรากฏว่าเนื้อกลับไม่เน่า จึงทำให้รู้ว่าบริเวณนี้มีเกลืออยู่ใต้ดิน จึงการค้นหาเกลือแล้วพบน้ำเค็มอยู่ใต้ดินในหลาย ๆ จุด จากนั้นเป็นต้นมาพญาคำแดงจึงเป็นผู้นำชาวบ้านในการตักน้ำเค็มมาต้มเป็นเกลือ จนชาวบ้านในแถบนี้สืบทอดการทำเกลือมาถึงปัจจุบันและเรียกชื่อแหล่งเกลือนี้ว่า บ่อหัวแฮด ในทุกทุกปีช่วงเดือน 3 หรือประมาณเดือนกุมภาพันธ์ ชาวบ้านจะทำพิธีเลี้ยงบ่อเพื่อไหว้ขออนุญาตเจ้าคำแดงก่อนลงมือทำเกลือ ปัจจุบันเจ้าพ่อคำแดงเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชนท่าสะอาด

ตำนานบ้านชาวีว²

นายหลวงแก้วพาศูคนอพยพจากเมืองอุบล มาพบซากเจดีย์โบราณบริเวณริมห้วยเสี้ยว แถบหนองหานแห่งนี้ ในซากเจดีย์พบจารึกภาษาขอมว่า “ธาตฺูชาวีว” จากนั้นจึงนำไปตั้งเป็นชื่อหมู่บ้านว่า “บ้านชาวีว” สืบต่อกันมา จากนั้นมีชาวบ้านจากข้างเคียงได้อพยพเข้ามาสมทบจนหมู่บ้านมีขนาดใหญ่ขึ้น อีกทั้งมีบ่อเกลือที่ทำกันมายาวนานแต่ครั้งบรรพบุรุษจนถึงปัจจุบัน ชื่อว่าบ่อชาวีว

¹ สัมภาษณ์ วินัย จันทองทิพย์. 10 พฤษภาคม 2561.

² สัมภาษณ์ นายประยงค์ เสาศิ (66 ปี). ผู้อาวุโสของชุมชนและอดีตผู้ผลิตเกลือบ้านชาวีว ต.พังง อ.หนองหาน จ.อุดรธานี, 22 กุมภาพันธ์ 2561. และ นายสุรโชค อย่างสวย (57 ปี). ประธานสภาบริหารส่วนตำบลชาวีวและผู้ผลิตเกลือบ้านชาวีว ต.พังง อ.หนองหาน จ.อุดรธานี, 22 กุมภาพันธ์ 2561.

นิทานบ่อถุน³

ยายแรม จุ่มกลาง บ้านเดิมอยู่อำเภอจ้อหอ จังหวัดนครราชสีมา อพยพมาอยู่ที่นี้ ยายแรมผู้เล่าบริเวณบ่อถุนแต่ก่อนมีป่าไม้และสัตว์มากมาย มาอยู่ที่ “บ่อถุน” เพราะมีแหล่งทำเกลือนำไปแลกข้าวได้ ไม่มีที่ดิน ไร่นา อาศัยต้มเกลือไว้แลกข้าว

ชื่อว่า “บ่อถุน” เพราะมีเรื่องเล่าที่ปู่ย่าเล่าให้ฟังว่า นานมาแล้วมีคนตั้งกองถุนมาจากทางอื่น ขณะแห่ขบวนพอรำผ่านมาแถบนี้เพื่อไปทอดถวายที่ “วัดโนนฟ้าระงิม” เมื่อมาถึงกลางทุ่งเกิดลมหัวฤดูหมุนเข้าถล่มกองถุนล้มพังกระจัดกระจาย จึงเรียกบริเวณนี้ว่า “ทุ่งถุนหรือบ่อถุน” และผู้คนก็พากันมาต้มเกลือที่บ่อถุนแห่งนี้

มีเรื่องเล่าถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มีคนเห็น วิญญาณคนผู้หญิง พระ ผู้ชาย มีหมา ในโนนนั้นเหมือนเป็นชุมชน และยังมีเรื่องเล่าเก่า ๆ ว่าที่บ่อถุน "มีเงินสามแสนอยู่ใต้หม่มค่า" (มีเงินสามแสนอยู่ใต้ร่มมะค่า) หลายคนเกิดความเชื่อเช่นนั้นก็พากันเอาจอบเอาเสียมมาขุดหาสมบัติใต้ร่มมะค่า แต่คนที่ทำเช่นนั้นด้วยความโลภก็กลายเป็นบ้าเป็นบอไปต่าง ๆ นานา บางคนถูกของทำให้่วยบก (ทำท่าว่าย่น้ำบนดิน) บาดเจ็บและตายไปเลยก็มี แต่แท้จริงแล้วปริศนา "เงินสามแสนอยู่ใต้ร่มมะค่า" ก็คือเกลือซึ่งเป็นของมีค่า บ่อเกลือนี้แหละคือชุมทรัพย์ที่ปู่ย่าบอกลูกหลานให้ทำมาหากิน"

ผาแดงนางไอ่⁴ (หนองหารกุมภวาปี)

เมืองศีตนครมีธิดารูปโฉมงามชื่อ “นางไอ่คำ” ชายหนุ่มทั่วทุกสารทิศต่างหลงใหลอยากได้เป็นคู่ครอง รวมถึงพญานาคนาม “ท้าวพังคี่” แห่งเมืองบาดาล วันหนึ่งท้าวพังคี่แปลงกายเป็นกระฮอกต่อน (กระรอกเผือก) มาชื่นชมความงามของนางไอ่คำ แต่ทว่านางกลับถูกตาต้องใจในความน่ารักของกระฮอกต่อนจึงสั่งให้ทหารไล่ล่าและยิงกระฮอกสิ้นชีพ แล้วชาวเมืองก็พากันแบ่งเนื้อกระฮอกกินกันโดยทั่วไป ก่อนตายท้าวพังคี่อธิษฐานว่าหากใครกินเนื้อกระฮอกนี้แล้ว ขอให้บ้านเมืองล่มสลายพังมลายไป

ความนี้ตักไปถึงพญานาคผู้เป็นบิดาท้าวพังคี่ โกรธและเสียใจจึงได้บัญชาให้เหล่าพญานาคมาถล่มเมืองแห่งนี้ให้จมบาดาล ฝ่ายผาแดงคนรักนางไอ่คำได้ควมม้าพานางไอ่หนี แต่ไม่พบนางไอ่จมน้ำหายไป หลังจากนั้นเป็นต้นมาจึงเกิดหนองน้ำหนองหานขึ้นและตามมาด้วยชื่อบ้านนามเมืองต่าง ๆ

³ สัมภาษณ์ นางแรม จุ่มกลาง (72 ปี). ผู้อาวุโสชุมชนและผู้ผลิตเกลือบ้านบ่อถุน ต.โนนแดง อ.โนนศิลา จ.ขอนแก่น, 22 มีนาคม 2559.

⁴ สัมภาษณ์ นายประยงค์ เสาศิ (66 ปี). ผู้อาวุโสของชุมชนและอดีตผู้ผลิตเกลือบ้านขาว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี, 22 กุมภาพันธ์ 2561.

ผาแดงนางไอ่และกระซอกดอน⁵ (หนองหารสกลนคร)

ขุนขอมราชบุตรเจ้าเมืองอินทปัฐนคร ได้พาผู้คนมาสร้างเมืองขึ้นที่ริมหนองหาร มีธิดารูปโฉมงดงามชื่อ “นางไอ่คำ” ทำให้ชายหนุ่มทุกสารทิศหลงใหลอยากได้เป็นคู่ครอง รวมถึงพญานาคนาม “ท้าวพังคี่” แห่งเมืองบาดาล วันหนึ่งท้าวพังคี่แปลงกายเป็นกระซอกดอน (กระรอกเผือก) มาชื่นชมความงามของนางไอ่คำ แต่ทว่านางกลับถูกตาต้องใจความน่ารักของกระซอกดอนด้วยจิตใจผูกพันแต่ชาติปางก่อน จึงสั่งให้ทหารไล่ล่ากระซอกที่มากินผลจั่วที่ “บ้านจั่วดอน” สุดท้ายนายพรานจึงใช้หน้าไม้ยิงกระซอกดอนจนสิ้นชีพ ชาวเมืองต่างพากันแบ่งเนื้อกระซอกกินโดยทั่วกัน ก่อนตายท้าวพังคี่อธิษฐานว่าหากใครกินเนื้อกระซอกนี้แล้ว ขอให้ผู้ที่กินเนื้อเราบ้านเมืองล่มสลายพังมลายไป

ความนี้ตกไปถึงพญานาคผู้เป็นบิดาท้าวพังคี่ มีความโกรธเคียดแค้น จึงได้บัญชาให้เหล่าพญานาคมาถล่มเมืองแห่งนี้ให้จมบาดาล ฝ่ายผาแดงคนรักนางไอ่คำได้ควมม้า พานางไอ่หนีแต่ไม่พบนางไอ่จมน้ำหายไป หลังจากนั้นเป็นต้นมาจึงเกิดหนองน้ำ “หนองหารและลำน้ำก่ำ” ขึ้น อีกทั้งเกิดดอนกลางหนองหารชื่อ “ดอนแม่มา้ย” เนื่องจากคนเป็นแม่มา้ยไม่ได้รับอนุญาตให้กินกระซอกดอน

ตำนานเจ้าปู่อุปฮาด⁶

(บ่อเกลือบ้านโนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา)

เจ้าปู่อุปฮาดเป็นทหารมาจากลาว ตัวดำสูงใหญ่ ได้รับบัญชาจากกษัตริย์ให้มาคุมการปั้นหม้อทำจากดินเผาและต้มเกลือในแถบนี้ โดยมีทหารคนสนิทชื่อ “พ่อใหญ่เขียวอำพันหรือปู่อำพัน” ในทุกปีจะมีการเลี้ยงบวงสรวงเจ้าปู่อุปฮาดที่ศาลประจำหมู่บ้านในเดือน 6 หรือพฤษภาคม ถือเป็น การทำบุญเพื่อความเป็นสิริมงคลก่อนทำนาและในเดือน 3 หรือกุมภาพันธ์ จะทำการเลี้ยงปู่เขียวอำพันสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำแหล่งเกลือก่อนที่จะลงมือทำเกลือ

⁵ สัมภาษณ์ นางเพา สีคำดอน (86 ปี). ผู้อาวุโสของชุมชนบ้านจั่วดอน ต.จั่วดอน อ.เมือง จ.สกลนคร, 25 กุมภาพันธ์ 2560.

⁶ สัมภาษณ์ นางอุรรัตน์ โพธิ์นาน. คนทรงเจ้าปู่อุปฮาดและอดีตคนทำเกลือบ้านโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา, 23 มกราคม 2561.

ภาคผนวก ข

ตารางแสดงสถานภาพการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน (ศาสนาการ)

ชื่อเรื่อง	ประเด็นเนื้อหา					หมายเหตุ
	ประวัติศาสตร์	รูปแบบ	ความเชื่อ	การประยุกต์พัฒนา	สภาพแวดล้อม	
1. บ้านทึกอีสาน (วิโรฒ ศรีสุโร, 2510)		/				
2. สิมเก่าภาคอีสาน (วิบูลย์ ลีสุวรรณ, 2525)		/				
3. สิมอีสาน (สมชาย นิลอาทิ, 2527)		/				
4. สถาปัตยกรรมในอีสาน (จิตติ เสงี่ยม, 2530)	/	/				
5. ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับสถาปัตยกรรมอีสาน (บันเทิง พูลศิลป์, 2530)		/				
6. สิม (ไพโรจน์ สโมสร, 2530)	/	/	/			
7. สมถะสถาปัตยกรรม (วิโรฒ ศรีสุโร, 2530)		/	/			
8. คู่มือการพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางกายภาพประเภทวัด เล่ม 3 วัดในภาคอีสาน (อรศิริ ปาณิน และคณะ, 2530)		/		/		
9. การศึกษาเพื่ออนุรักษ์และพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวทางด้านกายภาพประเภทวัด วัดในภาคอีสาน (อรศิริ ปาณิน และคณะ, 2530)		/		/		
10. จุดเด่นในงานสถาปัตยกรรมอีสาน (อนุวิทย์ เจริญศุกกุล, 2530)		/				
11. ธาตุอีสาน (วิโรฒ ศรีสุโร, 2531)		/	/			
12. การศึกษารูปแบบของพระธาตุพนมและพระธาตุอื่น ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย (ชัยมงคล จินดาสมุทร, 2532)	/	/				
13. สิมพื้นถิ่นอีสานตอนกลาง (สุวิทย์ จิระมณี, 2533)	/	/	/			
14. ศาสนาคารในกาฬสินธุ์ (วิโรฒ ศรีสุโร และธาดา สุทธิธรรม, 2534)		/				
15. รูปแบบสิมที่พบในจังหวัดหนองคาย (เผด็จ สุขเกษม, 2535)						
16. การศึกษาและสำรวจลักษณะรูปแบบอาคารรูปแบบศาสนาในภาคอีสาน (เฉพาะจังหวัดร้อยเอ็ด) (วิโรฒ ศรีสุโร, 2535)		/	/			
17. องค์ประกอบสถาปัตยกรรมอีสาน (อุทัยทอง จันทวรรณ, 2535)		/				

ตารางแสดงสถานภาพการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน (ศาสนาการ) (ต่อ)

ชื่อเรื่อง	ประเด็นเนื้อหา					หมายเหตุ
	ประวัติศาสตร์	รูปแบบ	ความเชื่อ	การประยุกต์พัฒนา	สภาพแวดล้อม	
18. พุทธสถาน (แก่น้อย ปัญจพรรค และสมชาย ณ นครพนม, 2536)		/				
19. รายงานวิจัยเรื่องส่วนประดับของสถาปัตยกรรมอีสาน กรณีศึกษา จังหวัดอุบลราชธานี (วิโรฒ ศรีสุโร, 2536)		/				
20. สิมอีสาน (วิโรฒ ศรีสุโร, 2536)	/	/				
21. วิกฤต สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในดินแดนอีสาน (วิโรฒ ศรีสุโร, 2536)		/		/		
22. พระธาตุบังพวนล้ำค่าครองเมืองหนองคาย (สิทธิพร ณ นครพนม, 2538)	/					
23. การศึกษาเพื่ออนุรักษ์และพัฒนาศิลปะพื้นถิ่นอีสาน (วิโรฒ ศรีสุโร, ม.ป.ป.)				/		
24. จดหมายเหตุบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระธาตุพนม (กรมศิลปากร, 2551-2522)	/	/	/	/		
25. หอไตร ศิลปะและสถาปัตยกรรม (กนกวลี สุริยะธรรม พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุบลราชธานี, 2552)	/	/				
26. ห้า มหาเจดีย์สยาม (ประภัสสร ชูวิเชียร, 2554)	/	/	/			
27. พระธาตุพนม ศาสนสถานศักดิ์สิทธิ์ในมิติด้านสัญลักษณ์ทาง สังคม (สมชาติ มณีโชติ, 2554)	/	/	/			
28. สิมน้ำ (อุโบสถบนน้ำ) แนวคิดและรูปแบบสถาปัตยกรรม (อมฤต หมวดทอง, 2554)	/	/	/		/	
29. สิมอีสานจากวาทกรรมถึงบทวิเคราะห์ แพนผัง ที่ว่าง รูปด้าน รูปทรงและการดำรงอยู่ (ไพบัตย์ ภูชีสส์ชวกรณ์, 2554)	/	/	/	/		การศึกษาเชิง วิพากษ์
30. พระธาตุพนมพัฒนาการด้านประวัติศาสตร์ สังคม วัฒนธรรม เมืองและชุมชน (อนุวัฒน์ การถัก, 2554)	/		/	/	/	
31. อัตลักษณ์ส่วนตกแต่งองค์ประกอบศาสนาการพื้นถิ่นไทย อีสานกับ สปป.ลาว (ตึก แสนบุญ, 2559)	/	/	/			

ตารางแสดงสถานภาพการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน (ศาสนาการ) (ต่อ)

ชื่อเรื่อง	ประเด็นเนื้อหา					หมายเหตุ
	ประวัติศาสตร์	รูปแบบ	ความเชื่อ	การประยุกต์พัฒนา	สภาพแวดล้อม	
32. อรัังครธาตุ พระธาตุพนม สถาปัตยกรรมหูนส่วนแห่งศรีธา (ตึก แสนบุญ, 2559)	/	/	/			การศึกษาเชิง วิพากษ์
33. ไบเสมาสู่ธาต้อีสาน จากหลักผีถึงหลักพุทธ (ตึก แสนบุญ, 2559)	/	/	/			
34. พุทธศิลป์อีสาน: อุดมการณ์ สังคม การเมือง ชาติ (ตึก แสนบุญ, 2559)	/	/	/	/		
35. สิมอีสาน: ว่าด้วยพัฒนาการแห่งการให้ความหมาย (ตึก แสนบุญ, 2559)	/	/	/	/		
36. การเปลี่ยนผ่านความหมายของภูมิทัศน์วัฒนธรรมเมือง สกลนคร (อนุวัฒน์ การถัก, 2559)	/	/	/			
จำนวน 36 รายการ	20	32	20	9	2	

ตารางแสดงสถานภาพการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน (บ้าน)

ชื่อเรื่อง	ประเด็นเนื้อหา					หมายเหตุ
	ประวัติศาสตร์	รูปแบบ	ความเชื่อ	การประยุกต์พัฒนา	สภาพแวดล้อม	
1. เรือนพื้นบ้านในเขต อ.กันทรวิชัย จ. มหาสารคาม (สุวิทย์ จิระมณี, 2521)		/	/			
2. ลักษณะเรือนอีสาน (สมชาย นิลอาทิ, 2526)		/	/			
3. เรือนเหย้า เรือนพักอาศัยผู้ยากไร้หรือ (สมชาย นิลอาทิ, 2527)		/	/			
4. รูปแบบเรือนพักอาศัยในภาคอีสานริมฝั่งแม่น้ำโขง กรณีตัวอย่าง จ. หนองคาย (เผ่า สุวรรณศักดิ์ศรี, 2530)		/				
5. เอือนอีสาน (วิจิต คลังบุญครอง และไพโรจน์ เพชรสังหาร, 2530)		/				
6. เอือนอีสานประเพณีการอยู่อาศัย (สมชาย นิลอาทิ, 2530)		/	/			
7. ชุมชนชนบทและบ้านชนบทในภาคอีสาน (สุนทร ตูลยสุข, 2530)		/	/			
8. ประเพณี คติความเชื่อ มีอิทธิพลต่องานสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น (สุวิทย์ จิระมณี, 2530)		/	/			
9. เอือนอีสานและประเพณีการอยู่อาศัย (สมชาย นิลอาทิ, 2530)		/	/			
10. เอือนอีสาน (อุดม บัวศรี, 2532)		/	/			
11. สถาปัตยกรรมกลุ่มชนวัฒนธรรมไต-ลาว (วิโรฒ ศรีสุโร ม.ป.ป.)		/	/			
12. รายงานวิจัยเรื่องการศึกษารวบรวมรูปแบบบ้านพักอาศัยในชนบทภาคอีสาน แถบลุ่มน้ำชี (จิตติ เสงี่ยม และคณะ, 2535)		/				
13. รายงานวิจัยเรื่องการศึกษารวบรวมรูปแบบบ้านพักอาศัยในชนบทภาคอีสาน แถบลุ่มน้ำชี (จิตติ เสงี่ยม และคณะ, 2535)		/	/			
14. ส้วม ห้องนอนในเอือนอีสาน (สมชาย นิลอาทิ, 2535)			/			
15. ความเชื่อเกี่ยวกับเรือนพักอาศัยในอีสาน (สมชาย นิลอาทิ, 2535)		/	/			
16. คติความเชื่อและพิธีกรรมการปลูกเรือน กรณีกลุ่มชาวไทย อ.เขาวง จ.กาฬสินธุ์ (ไพโรจน์ เพชรสังหาร, 2535)		/				
17. บ้านเรือน หรือเอือนอีสาน (แบ่งน้อย ปัญจพรรค และสมชาย ณ นครพนม, 2536)		/				
18. เรือนไทยภาคอีสาน (วิโรฒ ศรีสุโร 2536)		/	/			
19. คราวอีสานบนดิน: เสี้ยวชีวิตที่เปิดเผย (สมชาย นิลอาทิ, 2536)		/	/			

ตารางแสดงสถานภาพการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน (บ้าน) (ต่อ)

ชื่อเรื่อง	ประเด็นเนื้อหา					หมายเหตุ
	ประวัติศาสตร์	รูปแบบ	ความเชื่อ	การประยุกต์พัฒนา	สภาพแวดล้อม	
20. เหย้า: เส้นทางการสร้างครอบครัวใหม่ (สมชาย นิลอาทิ, 2537)		/	/			
21. สีหน้าเฮือนอีสาน (สุรัตน์ วรารัตน์, 2537)		/				
22. เฮือนอีสานแถบสกลนคร (สุรัตน์ วรารัตน์, 2537)		/				
23. เล่าเรื่องการสำรวจหมู่บ้านปราสาท อ.ปราสาท จ.ศรีสะเกษ พ.ศ. 2517-2518 (อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, 2536-2537)		/				
24. บ้านไทยภาคอีสาน (วิโรฒ ศรีสุโร, 2538)		/	/			
25. Vernacular architecture: Indigenous architecture for environment, in case of northeastern of Thailand (Tada Suthitham)		/		/		
26. เรือนไทดำบ้านนาป่าหนาด ต.เขาแก้ว อ.เขียงคาน จ.เลย (ทวี พรหมมา, 2541)		/	/			
27. เรือนพักอาศัยในชนบทอีสานแถบลุ่มน้ำชี, เรือนไทยพื้นถิ่น. (ธาดา สุทธิธรรม, 2543)	/	/	/			
28. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน (สายวัฒนธรรมไทย-ลาว), เรือนไทยพื้น (สุวิทย์ จิระมณี, 2543)	/	/	/			
29. พัฒนาการเรือนกะเลิง กรณีศึกษาบ้านหนองหนาว จ.มุกดาหาร (จันทนีย์ วงศ์คำ, 2545)	/	/	/	/		
30. รายงานวิจัยเรื่องรูปแบบผังชุมชนอีสานสายวัฒนธรรมไท (ธาดา สุทธิธรรม, 2545)	/	/	/		/	
31. การเปลี่ยนแปลงของรูปแบบอาคารพักอาศัยและปัจจัยทางสังคมที่เกี่ยวข้องกรณีศึกษา บ้านเขาว อ.มัญจาคีรี จ.ขอนแก่น (นภดล ตั้งสกุล, 2545)		/	/			
32. เรือนผู้ไท รูปแบบและขบวนการสร้าง (สุนทร ตูยสุข และ วิจิต คลังบุญครอง, 2546)		/	/			
33. สวนชนบทผู้ไท (อานันท์ วัฒนเสถ์ และคณะ, 2546)		/	/		/	

ตารางแสดงสถานภาพการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน (บ้าน) (ต่อ)

ชื่อเรื่อง	ประเด็นเนื้อหา					หมายเหตุ
	ประวัติศาสตร์	รูปแบบ	ความเชื่อ	การประยุกต์พัฒนา	สภาพแวดล้อม	
34. สถาปัตยกรรมไทเลย กรณีศึกษาบ้านอ้อ อ.เมือง จ.เลย (เชียวชาญ ชิดชม, 2546)	/	/	/			
35. สิ่งแวดล้อมในเรือนพื้นถิ่นไท-ลาว ในภาคอีสานของประเทศไทย และใน สปป.ลาว (ทรงยศ วีระทวีมาศ และคณะ, 2548)	/	/	/		/	
36. คติความเชื่อและระบบสังคมกับการปลูกสร้างเรือนพื้นบ้าน และชุมชนผู้ไท (นพดล ตั้งสกุล และจันทนีย์ วงศ์คำ, 2548)	/	/	/			
37. ชุมชนและเรือนไทเลย (จันทนีย์ วงศ์คำ, 2548)		/	/			
38. การจัดพื้นที่ใช้สอยภายในตึกดิน กรณีศึกษาในเขตอีสานใต้ (दनัย นิลสกุล, 2549)	/	/	/	/		
39. แนวทางการอนุรักษ์และพัฒนาตึกดินในเขตเมืองเก่าจังหวัดมหาสารคาม (อมฤต หมวดทอง, 2550)	/	/		/		
40. The characteristics of shop house, Nongkhai, Thailand (Narudom Keawchai and Sorana Sinuraibhan, 2007)	/	/				
41. โครงการศึกษาแนวทางการพัฒนาและฟื้นฟูที่อยู่อาศัยที่ส่งเสริมเอกลักษณ์เมือง จ.สกลนคร (อุมาภรณ์ บุพไชย และคณะ, 2550)	/	/		/		
42. การเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและความเชื่อในเรือนพื้นถิ่นชาวกูย จังหวัดสุรินทร์ (พรเทพ ศรีจันทร์, 2550)	/	/	/		/	
43. วิถีชีวิตและความเชื่อในงานสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นของชาวยุโรป : ศึกษาเปรียบเทียบชาวยุโรปในพื้นที่จังหวัดหนองคาย มุกดาหาร และอุบลราชธานี (อิษฏ์ ปักกันต์ธร, 2550)	/	/	/		/	
44. การศึกษารูปแบบและการก่อสร้างบ้านพักอาศัยที่เหมาะสมสำหรับเกษตรกรในชนบทภาคอีสาน (วารุณี ภูสนาม หวัง, 2552)		/		/		
45. การจัดการองค์ความรู้การใช้วัสดุก่อสร้างพื้นถิ่น และเทคโนโลยีก่อสร้างในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (สันทนา ภิรมเกียรติ และคณะ, 2553)		/		/		

ตารางแสดงสถานภาพการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน (บ้าน) (ต่อ)

ชื่อเรื่อง	ประเด็นเนื้อหา					หมายเหตุ
	ประวัติศาสตร์	รูปแบบ	ความเชื่อ	การประยุกต์พัฒนา	สภาพแวดล้อม	
46. การศึกษาแบบบ้านเคหะชนบทแบบบูรณาการ ภาคอีสาน ตอนบน (นพดล ตั้งสกุล และคณะ, 2553)		/	/	/		
47. คุณลักษณะทางสถาปัตยกรรมภายในเรือนแสง ภูมิศึกษา บ้านอาจสามารถ ต.อาจสามารถ อ.เมือง จ.นครพนม (ชลธิ์ คำเกษ, 2553)	/	/	/			
48. เรือนค้าขายพื้นถิ่นเมืองเชียงคานในฐานะความทรงจำของชุมชน (ซิโนรส พันทวี, 2553)	/	/	/		/	
49. ภูมิหลังการตั้งถิ่นฐานกลุ่มชาติพันธุ์ไท-ลาวสู่และการเคลื่อนย้าย ประเทศไทย (เกรียงไกร เกิดศิริ, 2554)	/	/			/	
50. เรือนพื้นถิ่น: วิถีชีวิตและคติความเชื่อในโบราณ (สมชาย นิลอาทิ และคณะ, 2555)		/	/			
51. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นโคราช (กาญจนา ต้นสุวรรณรัตน์, 2556)	/	/	/			
52. การจัดการความรู้เรื่องที่อยู่อาศัยและวิถีการอยู่อาศัยผ่านภูมิปัญญาท้องถิ่น พื้นที่ภาคอีสานภูมิศึกษา พื้นที่ลุ่มน้ำเลย (นพดล ตั้งสกุล และคณะ, 2557)		/	/	/	/	
53. แบบแผนและความสัมพันธ์ของเรือนพื้นถิ่นของกลุ่มคนไทยอีสานและคนไทยโคราช พื้นที่กรณีศึกษา ต.บ้านค่าย อ.เมือง จ.ชัยภูมิ ศุภชัย ถนอมพันธ์ และชินศักดิ์ ต้นทิสสุข,(2557)	/	/	/	/	/	
54. กระบวนการค้นคว้าในการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอินทร์ เสถียรนาม) และนภดล ตั้งสกุล,(2557)		/		/		การทบทวนวรรณกรรม
55. สถาปัตยกรรมลุ่มแม่น้ำโขง ภูมิศึกษาจังหวัดนครพนม นภดล ตั้งสกุล)และจันทิพย์ วงคำ,(2558)	/	/	/		/	
56. สถาปัตยกรรมลุ่มน้ำโขง (บัณฑิต จุลาสัย และคณะ, 2558)	/	/	/		/	
57. หมู่บ้านและเรือนพวนบ้านกลาง ต.ปากชม อ.เชียงคาน จ.เลย (ทรงยศ วีระทวีมาศ, 2558)	/	/	/			

ตารางแสดงสถานภาพการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน (บ้าน) (ต่อ)

ชื่อเรื่อง	ประเด็นเนื้อหา					หมายเหตุ
	ประวัติศาสตร์	รูปแบบ	ความเชื่อ	การประยุกต์พัฒนา	สภาพแวดล้อม	
58. คุณค่าและความหมายของลวดลายมงคลในอาคารพาณิชย์ยุคแรกจังหวัดริมแม่น้ำโขง4 (วารุณี หวัง, 2558)		/	/	/		
59. เอือนไทยอีสานแห่งอดีตสมัย เขี้ยว- ตูบต่อเล่า เถียงเหย้า เถียงนา: เอือนในยุคสร้างเนื้อสร้างตัวของครอบครัวใหม่ (ตึก แสนบุญ), (2559)	/	/	/			
60. เอือนแถวร้านค้า ถังกะตืบ (ตึกดิน) ผลิตผลงานช่างในวัฒนธรรมการค้าสู่สัญลักษณ์แห่งอาณานิคม (ตึก แสนบุญ, 2559)	/	/	/			
61. สำนึกในถิ่นที่เมืองอุบลราชธานี (ต๋นัย นิลสกุล, 2559)	/	/	/	/	/	
62. ข้อสังเกตบางประการเกี่ยวกับความเชื่อเรือนเขมรจังหวัดสุรินทร์ (พรรณพุกษา จระระ, 2559)	/	/	/		/	
งานศึกษานบ้าน 62 รายการ	25	61	46	13	13	

ตารางแสดงสถานภาพการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน (เบ็ดเตล็ด)

ชื่อเรื่อง	ประเด็นเนื้อหา					หมายเหตุ
	ประวัติศาสตร์	รูปแบบ	ความเชื่อ	การประยุกต์พัฒนา	สภาพแวดล้อม	
1. เกียงนา บ้านหลังแรกของมนุษย์ยุคแรกในสยาม (สมชาย นิลอาทิ, 2522)	/	/	/		/	
2. ซอมข้าว (สมชาย นิลอาทิ, 2526)						
3. เกียงนา (สมชาย นิลอาทิ, 2526)			/		/	
4. เล้าข้าว (สมชาย นิลอาทิ, 2530)		/	/			
5. หลักบ้านในภาคอีสาน (วิโรฒ ศรีสุโร และธาดา สุทธิธรรม, 2534)		/	/			
6. เกียงนา ที่พักหลังแรกและหลังที่สองของสังคมเกษตรกรรม (สมชาย นิลอาทิ, 2534)	/	/	/		/	
7. เกียงนา ต.เมืองหงส์ อ.จตุรพักตรพิมาน จ.ร้อยเอ็ด (ประจง ชัยหงส์ชา, 2536)		/				
8. สนามสุนทรีย์ในศิลปกรรมท้องถิ่น กรณีศึกษาเกียงนาอีสาน (ทวี พรหมา, 2536)		/	/			
9. หลากภูมิธรรม นฤมิตรกรรมอีสาน (วิโรฒ ศรีสุโรและคณะ, 2540)		/	/			
10. เกียงนาอีสาน กรณีศึกษามหาสารคาม กาฬสินธุ์ อุบลราชธานี (วิโรฒ ศรีสุโร, 2542)		/	/		/	
11. เล้าข้าวกับวิถีชุมชน กรณีศึกษาบ้านนาอ้อ ต.นาอ้อ อ.เมือง จ.เลย (สมนึก พลชา, 2546)		/				
12. เขื่อนผี หลักเส ชาติไม้และเรือนคลุมธาตุในประเพณีลุ่มน้ำโขง (ทรงยศ วีระทวีมาศ, 2549)	/	/	/			
13. หลักเมืองขอนแก่น การสร้างและการช่วงชิงความหมายในพื้นที่อำนาจ (แก้วตา จันทรานุสรณ์, 2551)	/		/			
14. ธาตุถิ่นอีสาน อนุสาวรีย์ความตายสามัญชน สมประโยชน์ (ติก แสนบุญ, 2559)		/	/			
15. เกียงนาถึงศาลาไทย (ติก แสนบุญ, 2559)	/	/	/			
16. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นในวัฒนธรรมเกลืออีสาน (อมฤต หมวดทอง, 2560)						
16 รายการ	5	12	12	-	4	

รายการอ้างอิง

หนังสือ

- Alsayyad, Nezar. **Foreword, Vernacular Architecture in the Twenty-First Century.**
USA: Taylor & Francis, 2006: xvii-xviii
- Amos Rapoport. **The meaning of the Built environment a nonverbal communication approach.** The University of Arizona Press, 1990
- Amos Rapoport. **Vernacular design as a model system, Vernacular Architecture in the Twenty-First Century.** USA: Taylor & Francis, 2006: 179-182
- Herring, Ann. **Tobacco & Salt Museum (English edition).** Japan: HikariShasin, 2010
- Kvale, Steinar. **Interviews: An Introduction to qualitative Research Interviewing.**
Thousand Okes, CA: Sage, 1996
- Oliver, Paul. **Shelter and Society, Frederick A. Preeger.** Washington: New York, 1969
- Oliver, Paul. **Primitive dwelling and vernacular architecture shelter and society.**
London: Barrie & Jenkins, 1976: 10
- Oliver, Paul. **Encyclopedia of Vernacular Architecture of the world.** Cambridge:
Cambridge University, 1997
- Oliver, Paul. **Afterword: Raising the roof Vernacular Architecture in the Twenty-First Century.** USA: Taylor & Francis, 2006: 262-268
- Rudofsky, Bernard. **Architecture without architects: A short introduction to non-pedigreed Architecture.** New York: Doubleday & Company, 1972: 1-6
- Schwandt. **Dictionary of Qualitative Inquiry.** Second Edition. Thousand Oke, CA Sage
- Strauss, A. L. and Corbin, J. **Basic of Qualitative Research: Tecniques and Procedures for Developing Grounded Theory.** 2nd edition. Thousand Okes, CA: Sage, 1997
- Toshiyuki Doi. **Plant Animal Salt and spirits: how people live and talk about the environment in rural Cambodia, Laos and Thailand.** Mekong Watch, 2558
- Ulin P. R. **Qualitative Methods: Afield Guide for Applied Research in Sexual and Reproductive Health.** Research Triangle. NC: Family Health International, 2002
- กรมทรัพยากรธรณี. ธรณีวิทยาประเทศไทย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: กรมทรัพยากรธรณี, 2550
- กรมทรัพยากรธรณี. พจนานุกรมศัพท์ทางธรณีวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, 2558: 267

กาญจนา ต้นสุวรรณรัตน์. เรือนไทยโคราช. 2556: 3-7

คนแรกเริ่มบนแผ่นดินเรา (กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม จัดพิมพ์ประกอบนิทรรศการพิเศษเนื่องในวันอนุรักษ์มรดกไทย พ.ศ. 2559 ณ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร). 2559

ฉัตรชัย พงศ์ประยูร. ศาสตร์ทางพื้นที่ บทอ่านทางภูมิศาสตร์. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2532

ชัยนต์ วรรณระภูติ. อีสานกับโลกาภิวัตน์ บทอภิปรายอัตลักษณ์อีสานกับการเปลี่ยนแปลงของโลก. ขอนแก่น:

มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2554

ชรัตน์ มงคลสวัสดิ์. ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ศักยภาพพื้นที่เพื่อการพัฒนา. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2537

ชาย โปธิสิตา. ศาสตร์และศิลป์แห่งการวิจัยเชิงคุณภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2554

ชาร์ลส ไฮแอม และ รัชนี ทศรัตน์. สยามดึกดำบรรพ์ ยุคก่อนประวัติศาสตร์ถึงสมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ: ริเวอร์บุ๊ค, 2542

ชิน อยู่ดี สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสเชิดชูเกียรติในฐานะประมาจารย์แห่งวิชาก่อนประวัติศาสตร์ 2529). 2529: 5

ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ. นิเวศวิทยาและประวัติศาสตร์ป่าบุงป่าทามลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง. กรุงเทพฯ: IUCN, 2548
เต็ม สมิตินันท์. พรรณไม้ที่ขึ้นบนดินเค็ม. 2532

ฉันทา ใจเที่ยง. นิเวศขานาลุ่มน้ำโขง. สร้างสรรค์, 2550: 157-159

ธาดา สุทธิธรรม. ผังเมืองในประเทศไทย ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.

ขอนแก่น: พิมพ์พัฒนา, 2544

ธิดิ เสงรัมย์ และคณะ. การพัฒนารูปแบบสถาปัตยกรรมบ้านพักอาศัยในชนบทอีสานแถบลุ่มน้ำชี. กรุงเทพฯ: CIDA, 2534-2535

บุปผา โตภาคนาม. ดินเค็มภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. พิมพ์ครั้งที่ 2. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2549

เบญจวรรณ นาราสิจน์. ประวัติศาสตร์ภูมิปัญญาอีสาน ประวัติศาสตร์ด้านความเชื่อ ศาสนาและประเพณี. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2552

ปกรณ์ สุวานิช. ธรณีวิทยาแหล่งแร่โพแทช-เกลือหินของไทย, หนังสือชุดโลกแห่งธรณีวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 2, 2552a

ปกรณ์ สุวานิช. ภูยานาคกับเกลือใต้ดินในตำนานผาแดงนางไอ่ท้าว, หนังสือชุดโลกแห่งธรณีวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 2, 2552b

ปฐม หงส์สุวรรณ. กาลครั้งหนึ่งว่าด้วยตำนานกับวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2553

ประสิทธิ์ คุณรัตน์. ภูมิศาสตร์กายภาพอีสาน. ขอนแก่น: ภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2530

ปิยลดา เทวกุล ทวีปริงสีพร, หม่อมหลวง. คำ ความคิด สถาปัตยกรรม ว่าด้วยทฤษฎีสถาปัตยกรรมในโลกโพสโตโมเดิร์น. กรุงเทพฯ: ลายเส้น, 2557: 29-30

พจนานุกรมศัพท์ทางสังคมวิทยา อังกฤษ-ไทย. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตสถาน, 2549: 23

พัฒนา กิตติอาษา. รื้อสร้างตำนานหมู่บ้านอีสานเก่า สุวิถีอีสานใหม่. วิทยา, 2557: 87-88

พิชัย วิชัยดิษฐ์. การแพร่กระจายของดินเค็มในอีสาน. 2527

เพ็ญดา สาตย์รักษ์. พื้นฐานธรณีวิทยาโครงสร้าง. ภาควิชาธรณีวิทยา คณะเทคโนโลยี มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2550:
264

ฤทัย ใจจงรัก. เรือนไทยภาคกลาง ในเรือนไทยเดิม. 2518

เลิศศักดิ์ คำคงศักดิ์ และ เบญจรัตน์ เมืองไทย. เกลืออีสาน จากวิถีชีวิตชุมชนสู่อุตสาหกรรม การวิเคราะห์นโยบาย
สาธารณะ กรณีศึกษาการจัดการเกลืออีสาน. กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, 2549

วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. รายงานการวิจัยทางโบราณคดี แหล่งผลิตเกลือสมัยโบราณและกลุ่มเตาเครื่องปั้นดินเผา
ลุ่มน้ำสงคราม. สกลนคร: สถาบันราชภัฏสกลนคร, 2538

วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. แคว้นโบราณหนองหารหลวงและเมืองสกลนคร. ใน เมืองหนองหารหลวงและอุทยานมหาวนาสี.
มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์, 2555.

วิมลสิทธิ์ ทรายงกูร และคณะ. พัฒนาการแนวคิดและรูปแบบของงานสถาปัตยกรรม อดีต ปัจจุบัน อนาคต. กรุงเทพฯ:
อัมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2536: 19

แวง พลังวรรณ. ลูกทุ่งอีสาน ประวัติศาสตร์อีสานตำนานลูกทุ่ง. กรุงเทพฯ: เรือนปัญญา, 2546: 641

ศรีศักร วัลลิโภดม. แอ่งอารยธรรมอีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: มติชน, 2544

ศรีศักร วัลลิโภดม. ลำน้ำ ผู้คน และการตั้งถิ่นฐานในลุ่มน้ำสงคราม. ใน เมืองหนองหารหลวงและอุทยานมหาวนาสี.
กรุงเทพฯ: มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธุ์, 2555.

ศรีศักร วัลลิโภดม และ วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. เมืองหนองหารหลวงและอุทยานมหาวนาสี. กรุงเทพฯ: มูลนิธิเล็ก-ประไพ
วิริยะพันธุ์, 2555

ศิริพร ณ ถลาง. ทฤษฎีคติชนวิทยา วิธีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน-นิทานพื้นบ้าน. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2557

สถาปัตยกรรมไทยพื้นถิ่น. คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ สถาบันเทคโนโลยีพระจอมเกล้าวิทยาเขตเจ้าคุณทหาร
ลาดกระบัง, 2525

สร้อยสวัสดิ์ อ่องสกุล. ประวัติศาสตร์ล้านนา. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: อัมรินทร์พรินต์ติ้ง, 2551: 114-115

สันติ บุตรไชย. ค้นหาฮีตสิบสองคองสิบสี่วิถีคนอีสานใต้. ใน เศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนอีสานใต้, 230-231. สุริยา
รักการศิลป์ (Ed.), พิมพ์ครั้งแรก. บุรีรัมย์: มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์, 2558.

สันติรักษ์ ประเสริฐสุข. สุนทรียศาสตร์และทฤษฎีทางสถาปัตยกรรมตะวันตก จากคลาสสิกถึงดีคอนสตรัคชัน. กรุงเทพฯ,
2552

สำนักงานนโยบายและแผนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม. คู่มือการนำเสนอแหล่งมรดกทางวัฒนธรรมและแหล่ง
มรดกทางธรรมชาติเป็นแหล่งมรดกโลก. ม.ป.ท., 2561

สุจิตต์ วงษ์เทศ. อีสานฝั่งขวาแม่น้ำโขง พลังลาวชาวอีสาน มาจากไหน. พิมพ์ครั้งแรก. กรุงเทพฯ: มติชน, 2549

สุนทร ชูตินทรานนท์ และคณะ. อุษาคเนย์ ภาพลักษณ์ตะวันออกเฉียงใต้ที่คนนอกสร้างขึ้น ชาตินิยมในแบบเรียนไทย.
กรุงเทพฯ: มติชน, 2552

สุวิทย์ ธีรศาสตร์. ประวัติศาสตร์อีสาน 2322-2488 เล่มที่ 1-2. ขอนแก่น: ภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2557

สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และคณะ. การเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจในชุมชนลุ่มน้ำสงคราม. ม.ป.ท., ม.ป.ป.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์ และ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สองถึงปัจจุบัน. พิมพ์ครั้งที่ 2. ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2541

อคิน รพีพัฒน์. ชุมชนแออัด องค์ความรู้กับความเป็นจริง. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2542

อนุวิทย์ เจริญศุภกุล. เรือนลานนาไทยและประเพณีการปลูกเรือน. 2521

อภิโชค เลขาภกุล. การวิจัยเพื่อการศึกษาออกแบบสภาพแวดล้อม. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2560

อัจฉรา ภาณุรัตน์. นิเวศวัฒนธรรมและเศรษฐกิจชุมชนอีสานใต้. ใน เศรษฐกิจและวัฒนธรรมชุมชนอีสานใต้, 226-227.

สุรียา รักการศิลป์ (Ed.), พิมพ์ครั้งแรก. บุรีรัมย์: มหาวิทยาลัยราชภัฏบุรีรัมย์, 2558.

อัมพร นามเหล่า. ทำคว้นทนาม ตำนานแห่งชื่อบ้านนามเมืองและสถานที่ต่าง ๆ ของท้องถิ่นอีสาน. ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดนครราชสีมา วิทยาลัยครูนครราชสีมา, 2529

เอกวิทย์ ณ ถกลาง. ภูมิปัญญาชาวภาคกลาง. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2554

เอเจียน แอมอนิเย. บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ. 2438. แปลโดย ทองสมุทโร โดเร และสมหมาย เปรมจิตต์. ม.ป.ท., 2539

เอกสารบทความ

Thada Suthitham. "Land-use and Change in Khmer Settlements: Cultural Environment and Salt road". **Proceeding Scientific Seminar on 2 Decade of ICOMOS Thailand: cultural heritage Conservation Towards Thailand Charter on Conservation and ICOMOS Thailand Annual Meeting 25-26 November 2005.**, 2005: 160

บำเพ็ญ ไชยรักษ์. "บ่อหัวแฮด เกือบกับชุมชนในลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง". สังคมลุ่มแม่น้ำโขง 8(2), 2555

เพียงตา สาตย์รักษ์. "ขอบเขตและวิวัฒนาการของเกลือหินใต้ผิวดินในหมวดหินมหาสารคามในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ". วารสาร **KKU Res J (1) (January-March)**, 2005

ไพบุลย์ บุญไชย และคณะ. "รูปแบบการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติลุ่มน้ำชี". เอกสารประกอบสัมมนาวิชาการประวัติศาสตร์การขยายตัวชุมชนลุ่มน้ำชี ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2546

ระวีวรรณ โอฟารัตน์มณี. "สถาปัตยกรรมพื้นถิ่น การวิจัย และการปฏิบัติวิชาชีพสถาปัตยกรรม". **Arch Journal (2009)**, 2552

วรรณ วิบูลย์สวัสดิ์ แอนเดอร์สัน. "ศิลปหัตถกรรมพื้นถิ่น". โบราณคดี 7(2), 2520: 1-6

วิโรฒ ศรีสุโร และคณะ. "สรุปเอกลักษณ์สถาปัตยกรรมอีสาน". หลากภูมิ นฤมิตอีสาน สถาปัตยกรรมอีสาน คณะ

สถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2540: 149-151

วิวัฒน์ เตมียภรณ์. "แนวทางการศึกษาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น". เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่องเอกลักษณ์
สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นอีสาน. งานนิทรรศการวัสดุก่อสร้างและผลงานสถาปัตยกรรมอีสาน สถาปัตยกรรม
อีสานสัญจร 29 ตุลาคม-1 พฤศจิกายน 2530 ณ โรงแรมโฆษะ จ.ขอนแก่น, 2530

ศรีศักร วัลลิโภดม. "เกลืออีสาน". สุจิตต์ วงษ์เทศ พงศกฤต อาณาจักรเกลือ 2550 ปี ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2546:
117

สมจินตนา รัตนสาร. "ลักษณะสังคมและวิถีชีวิตของชาวเอเชีย". สรุปผลการสัมมนาทางวิชาการ เรื่องวัฒนธรรมเอเชีย
อาเซียน ความคล้ายคลึงในวิถีชีวิต. วันที่ 26-28 มิถุนายน พ.ศ. 2539 ณ โรงแรมรอยัลริเวอร์, 2540

อรศิริ ปาณินท์. "การอนุรักษ์และพัฒนามรดกวัฒนธรรมท้องถิ่นอย่างยั่งยืนในแนวทางบูรณาการข้ามศาสตร์".

**Proceeding of International Conference: Sustainable Local Heritage
Conservation, The Trandisciplinary Approach and ICOMOS Thailand Annual
Meeting 2006, 2549: 64-65**

อรศิริ ปาณินท์. "การศึกษาและวิจัยสภาพแวดล้อมสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นควรเริ่มต้นอย่างไร". เอกสารประกอบการ
อบรมระยะสั้น "สิ่งแวดล้อมสรรค์สร้างพื้นถิ่น" คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์,
2550: 81

เว็บไซต์

Cheshire salt mines. เข้าถึงเมื่อ 7 ตุลาคม 2560, เข้าถึงได้จาก <http://www.cheshirelife.co.uk/out-about/places/salt-mines-of-cheshire-1-1865714>

Recorder. **Ancient Chinese Drilling.** เข้าถึงเมื่อ 17 สิงหาคม 2559, เข้าถึงได้จาก
<http://csegrecorder.com/articles/view/ancient-chinese-drilling>

Ritaroberts. **Evidence of The Past.** เข้าถึงเมื่อ 17 สิงหาคม 2559, เข้าถึงได้จาก
<https://ritaroberts.wordpress.com/2011/12>

Vernacular architecture. เข้าถึงเมื่อ 14 กันยายน 2559, เข้าถึงได้จาก
<http://www.vernaculararchitecture.com>

Zaggle, William H. **The Rise of Informal Knowledge and the Teacher's Evolving Role.**
เข้าถึงเมื่อ 26 มิถุนายน 2561, เข้าถึงได้จาก <https://etcjournal.com/2011/06/15/the-rise-of-informal-knowledge-and-the-teachers-evolving-role/>

กรมอุตุนิยมวิทยา. ภูมิอากาศของประเทศไทย. เข้าถึงเมื่อ 14 มกราคม 2561, เข้าถึงได้จาก https://www.tmd.go.th/info/climate_of_thailand-2524-2553.pdf

ปฐมา หุ่นรักวิทย. แนวทางการทำงานของสถาปนิกชุมชน. เข้าถึงเมื่อ 15 สิงหาคม 2559, เข้าถึงได้จาก
<http://www.creativemove.com/interview/patama-roonrakwit/>

ไอลดา เจริญวงศ์. วารสาร “อ่าน” ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 เมษายน-มิถุนายน 2551. เข้าถึงได้จาก

<https://readjournal.org/issues/2008-04-vol-1/>

วิทยานิพนธ์และงานวิจัย

เก่งกิจ กิติเรียงลาภ. "มานุษยวิทยาจักรวรรดิ การประดิษฐ์หมู่บ้านชนบทและกำเนิดมานุษยวิทยาไทยในยุคสงครามเย็น" สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2559.

วัฒน์สาร ปานเพชร. "การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมในช่วงที่มีการทำเกลือแบบการค้า พ.ศ. 2514-ปัจจุบัน กรณีศึกษาหมู่บ้านเกลือ อ.บรบือ จ.มหาสารคาม" ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกไทยคดีศึกษา (เน้นสังคมศาสตร์) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2536: 72-75.

สัมฤทธิ์ กางเพ็ง และคณะ. "การวิจัยแบบผสมวิธี กระบวนทัศน์การทำวิจัยในศตวรรษที่ 21" หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาบริการศึกษา คณะศึกษาศาสตร์มหาวิทยาลัยขอนแก่น. พิมพ์ครั้งที่ 1, 2559.

สุพิชชา ไตวิวิชัย. "การศึกษาการใช้วัสดุเหลือใช้และวัสดุก่อสร้างของบ้านพักอาศัยสำหรับคนรายได้น้อยในเมือง" วิทยานิพนธ์หลักสูตร สถาปัตยกรรมศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาสถาปัตยกรรม ภาควิชาสถาปัตยกรรม บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545.

สุภณ สมจิตรศรีปัญญา. "อิทธิพลของวรรณกรรมท้องถิ่น เรื่องผาแดงนางไอ่ ด้านความเชื่อ จารีตและประเพณีที่มีต่อสังคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ" โครงการวิจัยของศูนย์วัฒนธรรม วิทยาลัยครูมหาสารคาม ร่วมกับหน่วยศึกษานิเทศก์ กรมฝึกหัดครู กระทรวงศึกษาธิการ, 2524.

สัมภาษณ์

นางจินตนา คงพันธ์ (53 ปี). นายกองค้การบริหารส่วนตำบลท่าสะอาด, 3 พฤศจิกายน 2560.

นางทองคำ แก่นนาคำ (59 ปี). ผู้อาวุโสชุมชนและผู้ผลิตเกลือบ้านแก่น้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 5 กรกฎาคม 2560.

นางทองมี สุธีนาม (64 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านแก่น้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 6 กรกฎาคม 2560.

นางทองสุข นนท์ไพรวัด (56 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านจิวัดอน ต.จิวัดอน อ.เมือง จ.สกลนคร, 25 กุมภาพันธ์ 2560.

นางเพา สีคำดอน (86 ปี). ผู้อาวุโสของชุมชนบ้านจิวัดอน ต.จิวัดอน อ.เมือง จ.สกลนคร, 25 กุมภาพันธ์ 2560.

นางยอดจันทร์ วันชูยศ (57 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านจิวัดอน ต.จิวัดอน อ.เมือง จ.สกลนคร, 25 กุมภาพันธ์ 2560.

นางแรม จุ่มกลาง (72 ปี). ผู้อาวุโสชุมชนและผู้ผลิตเกลือบ้านบ่อกลิ่น ต.โนนแดง อ.โนนศิลา จ.ขอนแก่น, 22 มีนาคม 2559.

นางสังวาล เหมวัน (87 ปี). ผู้อาวุโสชุมชนและผู้ผลิตเกลือบ้านแก่น้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 6 กรกฎาคม 2560.

นางสาวบำเพ็ญ ไชยรักษ์. นักวิชาการอิสระและกลุ่มนิเวศวัฒนธรรมศึกษาในแองสกลนคร บ้านท่าสะอาด ต.อุ่มจาน อ.กุสุมาลย์ จ.สกลนคร, 3 พฤศจิกายน 2560.

นางสาวสมัย หมายถมกลาง (49 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านโนนทองกลาง, 19 กุมภาพันธ์ 2560.

นางหวอง อางกลาง (89 ปี). ผู้อาวุโสและผู้ผลิตเกลือบ้านโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา, 23 มกราคม 2561.

นางอรุณ บุญทน (50 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านชาวีว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี, 22 กุมภาพันธ์ 2561.

นางอุดม ณรงค์ชัย (60 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านแก่นน้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 5 กรกฎาคม 2560.

นางอุรดีน โพธิ์นาน. คนทรงเจ้าปู่อุษาดและอดีตคนทำเกลือบ้านโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา, 23 มกราคม 2561.

นายไกรสอน มูลสาโคตร (48 ปี). สมาชิกกลุ่มเกลือพื้นบ้านบ่อหัวแฮด บ.ท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เขกา จ.บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560.

นายจำเริญ จันลอม (61 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา, 9 เมษายน 2561.

นายดาวรุ่ง จุ่มกลาง. ผู้ผลิตเกลือบ่อกฐิน ต.โนนแดง อ.โนนศิลา จ.ขอนแก่น, 22 มีนาคม 2559.

นายประเทือง ภูมิมาลา (43 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านบ่อกฐิน ต.โนนแดง อ.โนนศิลา จ.ขอนแก่น, 22 มีนาคม 2559.

นายประยงค์ เสาศิ (66 ปี). ผู้อาวุโสของชุมชนและอดีตผู้ผลิตเกลือบ้านชาวีว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี, 22 กุมภาพันธ์ 2561.

นายประหยัด กุนอก (56 ปี). ผู้ผลิตเกลือบ้านโนนทองกลาง ต.โนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา, 19 กุมภาพันธ์ 2560.

นายพัฒน์พงศ์ เหมือนไธสงค์ (52 ปี). บ้านจิวใหม่ ต.กุดจอก อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา, 25 สิงหาคม 2560.

นายโยธิน วิทยาวโรจน์ (69 ปี). นายกองค้การบริหารส่วนตำบลโนนทองกลาง อ.บัวใหญ่ จ.นครราชสีมา, 23 สิงหาคม 2560.

นายสมทรงรณ์ หมื่นแก้ว (43 ปี). นายกองค้การบริหารส่วนตำบลหัวหนอง อ.บ้านไผ่ จ.ขอนแก่น, 8 กันยายน 2560.

นายสมฤทธิ์ เจริญชัย (52 ปี). ประธานกลุ่มต้มเกลือบ่อหัวแฮด บ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เขกา จ.บึงกาฬ, 2 พฤศจิกายน 2560.

นายสุรโชค อย่างสวย (57 ปี). ประธานสภาบริหารส่วนตำบลชาวีวและผู้ผลิตเกลือบ้านชาวีว ต.พังงู อ.หนองหาน จ.อุดรธานี, 22 กุมภาพันธ์ 2561.

นายสุระสิทธิ์ สุระพินิจ (50 ปี). นายกองค้การบริหารส่วนตำบลไพศาล บ้านแก่นน้อย ต.ไพศาล อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด, 6 กรกฎาคม 2560.

นายสุวรรณ วรรณชู (66 ปี). ผู้อาวุโสบ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เขกา จ.บึงกาฬ, 4 พฤศจิกายน 2560.

ปกรณ์ สุวานิช. นักวิชาการด้านธรณีวิทยา คณะสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, 12 ตุลาคม 2560.

พระอาจารย์สวัสดิ์ ศิริธรรมโม (67 ปี). ผู้อาวุโสบ้านท่าสะอาด ต.ท่าสะอาด อ.เขกา จ.บึงกาฬ, 4 พฤศจิกายน 2560.

ฤทัย ใจจงรัก. หนึ่งในผู้เข้าร่วมประชุม, 22 กันยายน 2559.

วินัย จันทองทิพย์. 10 พฤษภาคม 2561.

วิวัฒน์ เตมียพันธ์. สถาปัตยกรรมพื้นถิ่นนั้น, 22 ธันวาคม 2559.

อรศิริ ปาณินท์. หนึ่งในผู้รับผิดชอบหลักสูตร ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาสถาปัตยกรรมพื้นถิ่น, 24 มกราคม 2560.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	นายอมฤต หมวดทอง
วัน เดือน ปี เกิด	2 เมษายน 2518
สถานที่เกิด	จังหวัดขอนแก่น
วุฒิการศึกษา	มหาวิทาลัยศิลปากร
ที่อยู่ปัจจุบัน	91/1 ถนนอนามัย ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดขอนแก่น 40000
ผลงานตีพิมพ์	เข้าร่วมนำเสนอผลงานวิชาการและตีพิมพ์ใน Proceedings งานประชุมวิชาการ สรรค์สาระสถาปัตยกรรมพื้นถิ่นและสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม ประจำปี 2559 24 มิถุนายน 2559 ณ โรงแรมเซนทาราคอนเวนชันเซ็นเตอร์ จ.ขอนแก่น เรื่อง “ภูมินาม การให้ความหมายของพื้นที่:กรณีศึกษาชุมชนรอบหนองหานกุมภวาปีจังหวัดอุดรธานี เกี่ยวกับตำนานผาแดงนางไอ่”

